

KUNDAMĀLĀ

OF

DIĒNĀGA

EDITED WITH A SANSKRIT COMMENTARY

BY

Jagdish Shastri M. A. M. O. L.

and

Translated into English with a critical Introduction,
Prose Order and a literal Hindi Translation of the
Verses, Copious Vocabulary and useful
Appendices on Prakrit, Metre, etc. exegeti-
cal and grammatical notes, etc., etc.

BY

Saran Dass Bhanot M. A.

8512

Professor of Sanskrit Forman Christian College, Lahore.

Sa 8 N

and

12/45

Dr. B. V. Ved Vyas M. A. L. L. B.

(REVISED AND ENLARGED).

30

12.2.40

8.9.2056

12.2.40

12.2.40

12

12.2.40

Moti Lal Banarsi Dass

Oriental Booksellers

Said Mitha LAHORE

SECOND EDITION]

1937

Printed by Shanti Lal Jain, Manager, The Bombay Sanskrit Press,
Said Mitha Bazar, Lahore

DEDICATED

TO

Dr. Lakshman Sarup, M. A., D. Phil. (Oxon)

Officer D' Academie (France),

Head of the Sanskrit Department

University of the Panjab.

As a token of great esteem and regard

BY

His old pupils.

D

CL

CALL

D.G.A

FOREWORD TO THE FIRST Edition.

Two of my former pupils have cooperated to make an English translation of the Jasmine Garland or Kundamālā. This will help to attract attention to a play that is interesting in itself and also because it is ascribed to Diñnāga by the Mysore Mss. The translators are convinced that this is the correct form of name and not Dhīranāga as given by the Tanjore Mss.

Commentators tell us there was a poet Diñnāga, contemporary with and a rival of Kālidāsa. That this should be the same as the famous Buddhist logician seemed always rather surprising. The translators have demonstrated that the author of this play was no Buddhist. So accepting the name Diñnāga, on the authority of the Mysore Mss. and of a quotation in Vallabhadeva's Subhāṣitāvalī, they conclude that the author of this play was the rival of Kālidāsa mentioned by the commentators. The translation seems to have been carefully done and if the language still retains much of the Sanskrit construction, it gives a faithful reflection of the original.

A. C. Woolner, M. A., C. I. E.,
Vice-Chancellor.

University of the Panjab.

D
C

CAL

D.G.

PREFACE.

With a view to draw the attention of the Oriental Scholars to this hitherto comparatively unknown dramatic work we brought out its very first English translation with Introduction, Notes etc., in the year 1932. Time has shown that we have been eminently successful in achieving the end we had before us. Since that publication a good many references have appeared from various quarters throwing a flood of useful light on one or other aspect of the play. Some of these comments are highly interesting and informative. Though for want of absolute conclusiveness of the arguments adduced to support conclusions at variance with our's it has not been possible for us to fall into line with them completely, yet it must be admitted that they have very largely helped to a clearer appreciation of the play. The controversy with regard to the author's identity and date are in the very nature of circumstances, bound to remain unsolved until time lays bare some more material of an absolutely definite character.

Our present edition is pre-eminently a students' edition having been specially prepared from view point of their requirements. The whole scheme of the previous work has been overhauled and some very useful new features have been added. The elegantly simple Sanskrit commentary contains prose order of the verses, English synonyms and a complete paraphrase of the text in Sanskrit. The English translation has been very carefully revised and kept as close to the original as possible without seriously departing from the English idiom. In the Notes all difficulties of interpretation and grammar have been fully discussed and supported with quotations. Affinities of thought and expression with other authors of note have also been pointed out to encourage comparative study.

II

Amongst other features may be pointed out a complete and literal Hindi translation of the verses and very useful Appendices on Prakrit, Metre, Choice expressions. With a view to enrich the students' vocabulary a comprehensive glossary has been appended indicating derivation, gender etc. An alphabetical index of the verses in the play has also been added after the text for reference purposes. Best efforts have been made to make the work as neat as possible but inspite of them some errors of print have remained. A brief errata has been appended indicating proposed correction of errors that have come under notice.

Dated 27-2-1937. }

Authors

Table of Contents.

	Pages
Introduction	I—XLVII
Discovery of Kundamālā	I
Text of the drama	II
The Prakrit	III
The Author	III
Native place of the author	IV
References to K. M. in Literature	IV
Diñnāga the Buddhist Logician	V
Diñnāga the Dramatist	VI
Diñnāga and Kālidāsa	VII
The Plot	XII
The Sources of the plot	XIX
K. M. and the Rāmāyaṇa	XIX
Time analysis of the Play	XX
The Style of Diñnāga	XXI
K. M. and U. R. C.	XXVI
The Principal Characters	XXVIII
Rāma	XXXIII
Sītā	XXXVIII
Lakṣmaṇa	XLI
Valmiki	XLIV
Kuśa & Lava	XLV
Religious conceptions of the period	XLVI
Society as depicted in the K. M.	1—159
The Text with Sanskrit Commentary	1—3
Alphabetical Index of the verses	1—156
Translation & notes	1—16
Hindi Translation of the verses	1—2
Appendix I Choice expressions	I—III
Appendix II metre	I—III
Appendix III Prakrit	1—18
Glossary	

Errata

	<i>P.</i>	<i>L.</i>	<i>Read Delight</i>	<i>for Deght</i>
Intro.				
	7	1		
	„	3	condescend	„ condescen
	11	36	quotes	„ quote
	12	5	differ	„ difler
	„	18	inconclusive	„ inclusive
	47	18	fact	„ fect
Text.				
	7	27	गङ्गा	गंङ्गा
	14	6	भवनोदन्त	„ भवनादन्ते
	40	17	सद्यः	„ स०
	101	3	महत्वे न	„ महत्वेन
	107	15	इतः	„ इ
Trans.				
	37	2	सीता	„ Omitted
	46	15	deep	„ dep
	48	19	fortunate	„ fortune
	83	6	absorbed in	„ absorb
	93	18	Lamenting	„ Lamentin
	95	4	no other	„ on other
	146	1	Raghu Family	„ Raghu
	147	12	magnificence	„ magnificance

INTRODUCTION.

Discovery of Kunda-mālā—Systematic search for manuscripts in the various parts of India, particularly in the South, has revealed the existence of a number of important works on almost every branch of Sanskrit learning. Most of these had been given up as lost beyond hope and their fortunate discovery gave a fresh impetus to Ancient Indian scholarship and resulted in a great outburst of activity in the field of Oriental researches. It would be no exaggeration to say that in certain respects at least, these newly discovered texts have changed the outlook of Oriental scholars almost beyond recognition. The publication of Kautilyārthasāstra, for example, has revolutionised our conceptions of Ancient Indian Polity and the discovery of Bhāsa's dramas has also led to an unusual stir amongst the Sanskritists. A regular literature is being collected round these publications. Sṛṅgāra-prakāśa of Bhojadeva is a monumental work on poetics and its discovery has no doubt thrown a flood of light on the history of Sanskrit literature as it contains nearly ten thousand quotations from earlier authors and thus acquaints us with a large number of writers and works, unknown or little known till now. Many new works on dramaturgy and poetics have been found, e.g. Abhinavabhāratī,—Bhāvaprakāśa, etc. They mention names of and supply quotations from dramatists

whose literary efforts are otherwise lost to us. Some dramas have also been discovered, e.g., the four dramatic pieces published in *Caturbhāṇī*, *Āścaryacūḍāmaṇī*, *Vatsarājacarita*, *Kaumudimahotsava*, *Kundamālā*, etc. Many of these are works of high literary merit and when all these texts have been critically edited, published and translated in modern languages, they would undoubtedly enlarge the range of our knowledge about the Indian drama.

Kundamālā, when widely known, is sure to find an honoured place amongst the great dramas of Sanskrit language. The charming simplicity of its language, the natural elegance of its style, the human touch that permeates throughout its plot are qualities rarely to be met with in works of this class. The author, so far known to us only as a famous Buddhist logician and a skilled debator, was believed to be a contemporary of Kalidāsa. The plot of his work is woven round a theme, which was later on seized upon by the great Bhavabhūti as basis of the best masterpiece of his genius.

The Text of the Drama—The translation of *Kundamālā* is based on the text edited by M. Ramkrishana Kavi, M.A., and S. K. Ramanatha Shastri and published from Madras in 1923. This text was based on very scanty manuscript material. The following four manuscripts were available to the editors :—

(a) Two manuscripts in the Tanjore Palace Library. One of these is in Grantha script and other in Telugu script. The Telugu manuscript was copied about 150 years ago from the Grantha manuscript.

(b) Two manuscripts from the Government Oriental Library Mysore. One of these in Kanarese script may be a copy of the other in Grantha characters or both of them may be copied from a common original, now lost.

✓ All these manuscripts are injured and incomplete. The second act is not to be found in Mysore manuscripts and

as it is full of Prakrit passages, the text remains far from satisfactory.

The Prakrit—None of the manuscripts available to the editors contained the Sanskrit rendering of the Prakrit text. They have supplied this want with great ability but at number of places the rendering is not yet free from difficulty and doubt.

The Author—The question of the authorship of the play is very controversial. The authors of the Nāṭyadarpaṇa and the commentary thereon have attributed the composition of the play to a certain Viranāga who it must be admitted is a mere name and but for this solitary reference is otherwise entirely unknown to literature. The Tanjore Mss. mention at the end that the drama was composed by a poet Dhīranāga of Anūparādha. Dhīranāga seems to have been a poet of name for he is mentioned in the anthologies like the **सुक्रिमुक्तावलि** and **सुभाषितावलि**. In the former the epithet Bhadanta is found attached to the name which indicates that probably he was a Buddhist. In the Subhāṣitāvali there are five verses attributed to him *viz.* No. 1064, 1142, 3385, 3387, 3389.) But as none of these verses are to be found in the Kundamālā, his claims to the authorship of the same are none the stronger for them.

The Prelude in the Mysore Mss. gives the name of the author as Diṇnāga and that of his place as Arārālapura.

The first editors in their very brief introduction to the Kundamālā have made a pointed reference to a Mss. copy of the Vallabhadeva's Subhāṣitāvali with them containing a number of verses which are missing in the printed edition. There they have found the second verse of our play given under Diṇnāga. If the authenticity of the Mss. were assured this evidence would be strong enough to support the claims of Diṇnāga to the authorship of the play. The earlier editors felt certainly quite sure of the genuineness of the Mss. They have stated :—

‘And we have no reason to doubt the authenticity of the transcripts that we have examined and the quotation in the **सुभाषितावलि** in ascribing the work to Diṇnāga.’

We hope the authenticity of this passage would be settled by the discovery of some more authentic material. At present we are not disposed to believe that the editors would have made an altogether imaginary reference.

Native Place of the Author—We cannot identify Arārālapura or Anūparādha with any known place. It has been suggested that these words indicate Anurādhapura in Ceylon as the old Grantha script would easily lend itself to such erroneous deciphering. The suggestion is, to say the least, unconvincing. It is probable that the author was a resident of Southern India as the technique of the drama suggests.

References to Kundamālā in Literature—Besides the reference in the Subhāsitāvali and the Nāṭyadarpaṇa noted above, Kundamālā is mentioned in Adhi. VI of Bhāva-prakāśa of Saradātanaya (**कुन्दमालात्र सुश्लिष्टा सन्धिपञ्चक-संयुता**).

Viśvanātha quotes the following portion of the Prelude in Sahityadarpaṇa.

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सूत्रधारः—अये को नु खल्वयमार्यासमाह्वनेन सहायमिव मे संपादयति । (विलोक्य) कष्टं भोः ! कष्टं भो ! अतिकरुणं वर्तते—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी

सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥

The work is mentioned by name in Kavyakāmadhenu and by Bahu-rūpa-miśra. Śṛṅgāra-prakāśa of Bhojadeva and Mahanāṭaka quote the following verse from Kundamālā (Act IV, verse 20).

द्युते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः
 क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।
 शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणायाः
 प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥

Diñnāga, the Bhuddhist Logician—Diñnāga is a celebrated name in the history of Indian literature. He was the chief of the early Buddhist logicians and has been called the father of Mediæval Indian Logic. His greatest achievement was to reduce the five numbers of syllogism as propounded by Akṣapāda and Vātsyāyana to three, 'thereby giving it a form very similar to the Aristotelian syllogism of three numbers'. He was the first Indian logician to proclaim the invalidity of Authority and Analogy as proofs. According to the Tibetan sources, Diñnāga was a Brāhman of Southern India. He was a disciple of the celebrated Buddhist patriarch Vasubandhu, and was famous as a great debator. He is said to have written a number of works, some of which were translated into Chinese by Parmārtha (557-569). The following works on logic are attributed to him :—

1. Nyāya-praveśa.
2. Pramāṇa-samuccaya.
3. Hetu-cakra.
4. Pramāṇa-samuccaya-vṛtti.
5. Pramāṇa-śāstra-nyāya-praveśa.
6. Ālambana-parikṣa-vṛtti.
7. Tri-kāla-parikṣā.

(See Tattva-saṅgraha Vol. I, pp XLXXIII-IV).

A prolonged controversy has raged over the authorship of the Nyāya-praveśa which is ascribed with equal confidence to Diñnāga and to his pupil Śāṅkara-svāmin. The question is full of perplexities and a final judgment is difficult. (Keith : A History of Sanskrit Literature xxii). It is not possible for us to enter here into the details of

this vexed subject. (Vidya-bhūṣaṇa: History of Mediaeval School of Indian Logic, p. 89; Ui: The Vaiśeṣika philosophy according to the Daśapadārtha-śāstra, pp. 68-69; Viduśekhara Bhaṭṭācārya: Nyāya-praveśa of Ācārya Dinnāga, pp. XIII-XVIII; Keith: Indian Historical Quarterly, 1928.

Dinnāga, the Dramatist.—Is Dinnāga, the author of the Kundamālā, to be identified with Dinnāga, the great Buddhist logician? The internal evidence of the drama would lead us to the conclusion that it is later and more developed than the dramas of Bhāsa and its Prakrit would also point to fourth or fifth century as the date of its composition. This is also supported by the reference in Meghadūta discussed below, according to which Dinnāga was a contemporary of the great Kālidāsa. The date Dinnāga, the logician, also falls in the same period. His works, as we have said above, were translated into Chinese by Parmārtha in 557-569. So he must have flourished at the latest in the early years of the sixth century A. D. Now the position of Dinnāga in relation to the other great logicians of this period would clearly indicate that he has to be placed either in early part of the fifth century or the last years of the fourth century. Vātsyāyana, the author of the Nyāya-sūtra-bhāṣya was attacked by him while he, in his turn, was attacked by Udyotakāra in his Nyāya-Vārtika and Praśastapāda, who was evidently earlier than Udyotakāra, shows clear traces of the strong influence exercised by the doctrines of Dinnāga on his work. Udyotakāra is said to have been answered by Dharmakīrti spoken of by It-sing (671-695) and believed to be a contemporary of Kumārila.

It seems thus that Dinnāga the logician and Dinnāga the dramatist are to be referred to almost the same period and this would be a very strong argument to identify them. But how are we to believe that a great Buddhist scholar, an inveterate opponent of the Brāhmanic schools

of philosophy taking delight in crushing victories against exponents of Hindu thought at Nālanda and the other great Universities of ancient India would condescend to write on a theme which is essentially Hindu in character. We have in Kumāradāsa, the author of Jānakiharṇa, an instance of a Buddhist writer handling the same theme. The author of Kundamālā, however, goes further and invokes Gaṇeśa and the matted heir of Śiva in the beginning of the Prelude which would be hardly compatible with his strong Buddhistic views. Throughout the drama, there are numerous passages pointing to his belief in Purāṇic Hinduism. Unfortunately this aspect of the question has not yet attracted the attention of scholars. The editors of the text of the Kundamālā disposed of it in a few sentences which carry little conviction. Sanskrit Drama by Prof. A. B. Keith was published in 1924, just a year later than the first publication of the Kundamālā. He was naturally unaware of its existence at the time he wrote his work. While criticizing the much-discussed reference of Mallinātha about Diṇṇāga, he remarks—‘Why a Buddhist logician should have attacked a poet does not appear, especially as every other record of the conflict is lost’. (Keith : The Sanskrit Drama, p. 145) Prof., Keith was then aware of the lost Kundamālā about whose authorship nothing was known.

Diṇṇāga and Kālidāsa—Mallinātha, as is well known, finds in verse 14 of Meghadūta a reference to a poet Nicula a friend of Kālidāsa and to another poet, Diṇṇāga, an opponent of Kālidāsa and he suggests that the verse contains a latent ridicule of Diṇṇāga. The verse in question is as follows :—

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुन्नतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

Mallinātha's commentary runs as follows :—

अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—रसिको निचुलो नाम महाकविः

कालिदासस्य सद्वाध्यायी परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने 'तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो' निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् । "अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च" इति विश्वः । अद्वैतकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः । हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दष्टोत्साहः सन्स्वमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तरिति । "संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ।" इत्येतच्छ्लोकनिर्माणान्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

Commentator Dakṣiṇāvarta, earlier than Mallinātha, writes as follows :—

सरसनिचुलादित्यत्र निचुलपदेन निचुलाभिधानः कश्चन कविर्विवक्षितः यस्य सूक्तिः सुभाषिते श्रूयते—

संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि ।

स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥ इति

अनया निचुलोपवर्णनया तस्य कवेर्निचुलाभिधानत्वमासीदित्यनुसन्धेयम् । स तु निचुलकविरास्थानगतः कालिदासस्य सूक्तिः सम्भावयति । तस्मात्सरसपदेन तं कविं स्तौति । दिङ्नागानाम्—अनेन दिङ्नागाचार्यश्च विवक्षितः । स्थूलहस्तावलेपान्—अनेन प्रबन्धदूषणसमये स्थूलहस्ताभिनयाश्च विवक्षिताः ।

अयमभिप्रायः—दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धानन्यत्रोक्तोऽयमर्थ इति स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयति । तमाचार्य स्वप्रबन्धस्यापूर्वार्थाभिधायित्वमाश्रित्य मेघोपदेशव्याजेन कविरुपालभत इति ।

This allusion is not noted by an earlier commentator Vallabhadeva. Scholars generally regarded this reference as far-fetched. Nicula is a mere name and Diṇnāga was till recently known only as a Buddhist logician and there was no reason to believe that there should have been a keen rivalry between an eminent poet and dramatist on the one hand and an astute philosopher and logician on

the other. Moreover, the *double entendre* is little in harmony with Kālidāsa's style and it was regarded as plausible that later commentators living in an age of extremely artificial and complicated style saw in the verse a śleṣa where none existed.

The position, however, is entirely different now after the discovery of Kundamālā. We know now that Diṇnāga was a dramatist of high order and not merely a Buddhist logician. Rivalry between Kālidāsa and Diṇnāga would be perfectly natural. As discussed above, the date of Diṇnāga whether he is to be identified with the Buddhist logician of the same name or not, would fall approximately in the fifth century. There is, therefore, nothing very improbable in the belief that Diṇnāga and Kālidāsa were contemporaries.

Of late, however, both the date and authorship of the play have been seriously disputed. Prof. K. A. Subramania Iyer of Lucknow in his very learned article (Baroda conference 1933 P. 91—97) has expressed the opinion that the author of the Kundamālā may be धीरनाग or वीरनाग but he is not दिङ्नाग. We are painfully aware that the evidence in favour of the authorship of Diṇnāga is far from conclusive, at the same time it must be admitted that the claims of Dhīranāga or Vīranāga as shown above are also equally meagre. The fact of the matter is that in the absence of any further material, the question of the exact author is bound to remain unsettled.

With regard to the date, the learned Professor has felt inclined to think that the Kundamālā is a later production than the Uttararāmacarita of Bhavabhūti (7th A. D.) from which its author has borrowed a number of details. On the basis of the affinity in certain points of the plot that are common to both the plays, he has opined that the Uttararāmacarita is the original and Kundamālā the copy.

It has been suggested that the author of the Kunda-

mālā has borrowed, without making proper use of it, the idea of the invisible presence of Sītā from the Uttararāmacarita for whereas in Bhavabhūti's play it is extremely important being 'absolutely essential for that psychological reconciliation between Rāma and Sītā, which is preliminary to their union', it serves no such vital role in the Kundamālā.

So far as this particular instance of this invisible presence of Sītā is concerned we find it difficult to subscribe to the view that it is merely a tag in the Kundamālā and is not vitally connected with the plot. As in the Uttararāmacarita similarly here it affords to Rāma and Sītā an excellent opportunity of sounding the depth of their mutual affection.

It is again equally essential in the Kundamālā for that 'psychological reconciliation between Rāma and Sītā which is preliminary to their union.' Though the messages had been mutually exchanged yet it is a fact that Sītā remained far from permanently reconciled to the injustice of Rāma's action. This is clearly borne out by many passages which effusively proclaim her righteous anger against the wrong done to her.

For instance.

किन्नु खलु तस्यैव निरनुकोशस्य समान एष प्रसवः प्रेक्षितव्य
इति वचनीयकण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि । (P. 14.)

सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यत इति सर्वथाऽलं महिलात्वेन ।
(P. 14.)

अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठरभावानां पुरुषहृदयाणाम् ।
(P. 33.)

क एष यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः (P. 137.)

We are further told when her children gave her some cause for offence, she dubbed them as the sons of the 'Ruthless one' etc. Thus the necessity of that psychological reconciliation is not obviated but is apparently essential.

There is yet another argument adduced to further support the idea of Kundamālā's indebtedness to the Uttararāmacarita. It is said that the author of the Uttararāmacarita has better handled the idea of sending messages. His messages are dramatically significant and have a close bearing on the development of the action in the play. For instance Rāma's request to the Ganges and the Earth to look after Sitā has substantial dramatic value. A similar request to the Ganges is made in the Kundamālā by Lakṣmaṇa, but it has no bearing on the plot.

All this conceded at best it would prove only that Bhavabhūti was a greater artist.

We have no hesitation in subscribing to the view that the two plays have much in common, but we have failed to see how these points of resemblance necessarily imply indebtedness on the part of the author of the Kundamālā. The author of the Kundamālā on the whole may not be as great an artist, poet and a playwright as Bhavabhūti certainly was—and we for ourselves have never advocated any exaggerated claims to some such effect—but it does not—at least so it appears to us—preclude definitely the possibility of the 'whale swallowing the smaller fish.'

It can be put forward that all that is found seemingly imperfectly handled in the Kundamālā was taken up and improved upon, nay, almost metamorphosed under the versatile and glowing genius of Bhavabhūti.

The case seems to be analogous to that of Aśvaghoṣa and Kalidāsa. At present there is general consensus of opinion with regard to the priority of Aśvaghoṣa though for a long time many scholars were loth to believe in case of the instances of the affinity of thought and expression in the two poets that Kalidāsa could be at all the borrower.

Late Dr. A. C. Woolner also seemed to lend support to the theory that the Kundamālā is later than the Uttararāmacarita and thus belongs to a period between the 7th century and 1050 A. D. when Bhojadeva quote it. It

is suggested that 'the process of smoothing away any thing that might seem to jar in the representation of Rāma and Sītā as ideals of moral perfection has gone farther than it had in Bhavabhūti's play.' We however, beg to differ and feel inclined to think that the case is just otherwise.

Rāma and Sītā of the *Uttararāmacarita* are much more ideal and much less human than Rāma and Sītā of the *Kundamālā*. Bhavabhūti's Sītā for instance is almost a creation of the other world immune from all the weaknesses of her mortal sisters. She is a mere Dhārāṇā. Sītā in the *Kundamālā* is the highest type of womanhood, and yet not too good to be called human. She is perfectly sensitive to the feelings and emotions that stir the human breast.

In fact much can be said on both sides and it is difficult to decide the priority or otherwise of either play exclusively on the strength of the evidence of the type adduced above for it is double-edged and therefore inclusive.

The Plot.

Act I.

After the benediction invoking the aid of Gaṇeśa for the removal of all obstacles, the *Sūtradhāra* invokes Śiva's matted hair to protect the audience. While he is introducing the play and its author to the assembly, the words "Lady, descend here" are heard from behind the scenes and it is discovered that Sītā in advanced pregnancy is being led into exile by Lakṣmaṇa. Here ends the Prelude.

As the forests on the Ganges are difficult to traverse on a chariot, Lakṣmaṇa advises Sītā to alight and walk on foot. Consequently, both get down and walk gently towards the stream from which the balmy breezes blow to greet the distinguished visitors. Sītā feeling exhausted, seats herself under the shade of a tree. Lakṣmaṇa takes this opportunity to break to her the decision of Rāma to abandon her. Under the severity of the shock, Sītā sinks rapidly into a swoon from which she is revived by the

Gangetic breeze. Then ensues a very pathetic conversation in the course of which Lakṣmaṇa brings home to Sītā that her exile meant no reflection upon her character or any consequent loss of affection for her on the part of Rāma, who had taken this step solely in the interest of the royal house whose good name was threatened by the scandal current among the people due to her residence in Ravana's palace for a long time. Lakṣmaṇa, on his part, implores Sītā not to be driven by the intensity of her grief to put an end to her life as that would mean the extinction of the great Raghu family. Sītā sends message to Rāma that he should not worry himself into bad health constantly thinking of her fate and that he should assiduously apply himself to the performance of his duties to his subjects. Lakṣmaṇa then retires after having repeatedly entreated the presiding deities of the forest, the sages, the mountains and the Ganges to protect the Queen. The sage Vālmiki, who had heard of the bewailing lady from his disciples, comes to the scene and after having convinced himself of the innocence of Sītā through his contemplative vision, assures her of his protection and escorts her to his hermitage.

ACT II.

By means of an interlude, the poet informs the audience of the events that have happened after the close of the first Act. The twin sons of Sītā, named by Vālmiki as Kuśa and Lava, have stepped beyond infancy. They are studying the Rāmāyaṇa composed by the sage. At the same time, the preparations have been made in the Naimiśa forest for the imperial Horse-Sacrifice by Rāma and invitations have been issued to renowned sages including Vālmiki. Here ends the interlude. Then Sītā is shown, overwhelmed with anxiety, brooding pensively over her separation from Rāma and bewailing her lot. Her beloved companion, Vedavatī, tries in vain to palliate her grief by dilating upon the heartlessness of Rāma in abandoning her. Sītā, in spite of apparent injustice done to her, fails to find

fault with her Lord. On the other hand, she eulogises his fidelity by alluding to the perils he underwent in his efforts to rescue her from Rāvaṇa. Vedavatī suggests that Rāma might accept the hand of another lady, in Sītā's absence, to be his companion at the sacrifice. She pathetically replies that she could prevail upon her Lord's heart but not upon his hand. Vedavatī consoles her by assuring her that the days of her exile are numbered. Immediately after this a sage from behind the curtain announces the arrival of Rāma's envoy at the hermitage of Vālmiki inviting the sage to the Horse-Sacrifice. Simultaneously with the proclamation, Kāśyapa commences his journey and Sītā also hurries to the hermitage to perform the valedictory ceremonies of Kuśa and Lava before their departure for the sacrifice.

ACT III.

An interlude informs the audience that Sītā with Kuśa and Lava has arrived at the Naimiśa forest and that Rāma as well in the company of Lakṣmaṇa has reached the forest on his way to Vālmiki's hermitage on the Gomatī.

Rāma and Lakṣmaṇa are shown gently strolling on their way to the hermitage. Rāma is piteously bewailing the loss of Sītā when Lakṣmaṇa takes the opportunity to divert him by referring to the Gomatī flowing close by.

Both reach the stream, descend to the bank and discover in the water a garland of Kunda flowers, which Rāma, on the basis of the familiarity of arrangement, concludes to have been strung by Sītā. Both march against the current along the bank intent upon tracing the source of the garland. The sight of smoke in the far off distance and the sound of the chanting by the sages assures Rāma of the vicinity of the hermitage of the sage. Lakṣmaṇa observes foot-prints marked on the sand and from their lovely and sluggish formation recognizes them as those of a woman. Rāma definitely pronounces them to be Sītā's. Both follow closely the line of foot-marks which going up an elevated land disappear suddenly. They resolve to

allay their fatigue by sitting under the exceedingly delightful shade of the clump of creepers close by. Sītā is shown plucking flowers concealed behind the thicket whence she overhears the conversation between them. The spectacle of Rāma piteously bemoaning her loss is too much for Sītā and it is really with great difficulty that she can resist the temptation to disclose her presence. The sage Bādarāyaṇa who has been sent by Vālmiki to receive Rāma, then enters upon the stage apparently in search of Rāma, whom he finds seated in the company of Lakṣmaṇa in the creeper-bower. Rāma discovers to his comfort that noon has elapsed. Here ends the third Act.

ACT IV.

Act IV begins with a dialogue between two female ascetics, Yajñavedi and Vedavatī. The latter begins by disclosing the intention of Tilottamā, a celestial courtesan to imitate the deeds of Sītā in the presence of Rāma in order to sound his affections for Sītā. At the instance of Vidūṣaka, Vedavatī decides to prevent the divine harlot from her performance. The dialogue further reveals that Sītā is temporarily residing on the shore of the lake and that she, like all womenfolk of the hermitage, is invisible to the eyes of men through the supernatural powers of Vālmiki. Here ends the Interlude. Sītā is shown wearing a pair of mantles which had been presented to her as a keepsake by the presiding sylvan deity of the Citrakūṭa mountain during her previous exile. The very thought of exile brings to her mind a train of bitter memories and she bursts into tears. Her companion Yajñavedi advises her to cheer up with the sight of a couple of swans sporting in the lake. Then enters Rāma with Kaṇva who had been specially deputed by the sage to divert him with the sights of the forest. The ascetic describes the grandeur of the Naimiśa forest in which the sun 'does not cause the withering of the plants or the drying up of the pools' and which is perpetually resonant with the sāmans chanted by the sages.

XVI

Rāma also joins in the general eulogy of the site. Suddenly he finds his eyes smarting with smoke and he descends to the shore of the lake to refresh them by washing. He perceives in water the reflection of Sītā who, as described above, was seated there closely watching the swans. In vain does he madly attempt to trace her. He faints and Sītā rushes to revive him with the breeze from her skirts. Rāma recovers and pulls at the garment of Sītā. The garment drops. He casts away his own mantle and wears instead the mantle of Sītā. His own garment is taken by Sītā in turn. He indulges in piteous bewailings and implores her to show herself to him. Just then the Vidūṣaka enters and informs Rāma of the intention of Tilottamā to act the part of Sītā. He is convinced that he had been befooled by the celestial courtesan and thinks even that upper garment to have been artificially prepared by her which he had formerly recognised to be Sītās. Just then the advent of evening is announced from behind the curtain and the Act closes with the description of the sunset.

Act V.

Act V opens with an announcement from the Vidūṣaka of the congregation time of the ascetics. He is shown escorting Rāma into the audience-hall. Rāma is still pondering over his strange experience of yesterday and feels that his mind which had utterly lost all sense of pleasure or pain has been, as it were, regenerated by the sight of Sītā's reflection and the like. The Vidūṣaka criticizes Rāma for his indifference towards Sītā, a charge to which Rāma readily pleads not guilty. As the time of ascetic's meeting is drawing near, Rāma asks his friend to see that the gate-keepers are duly posted on their duties. The Vidūṣaka reports on his return the presence at the gate of two handsome ascetic lads, bearing striking resemblance with Rāma and Lakṣmana in their boyhood. arrived

XVII

to recite in Rāma's presence the Rāmāyaṇa composed by Vālmiki. Rāma's curiosity is roused and he asks his friend to usher them in without delay. As the lads approach the King, they being overwhelmed with instinctive reverence, find it difficult to resist the temptation to salute. Rāma who is not aware of their identity and believes them to be Brāhmaṇas is strongly perturbed at this salutation which should have been addressed to their preceptors. He presses them closely to his breast and seems to feel the ecstasy resulting from a son's embrace. He justifies his attention to the lads by asserting that children deserve to be fondled by even those who are advanced in merit. The sight of the boys fills Rāma's heart with pathetic longings and it is not without grave anxiety and deep anguish of mind that he muses over the fate of his beloved and his offspring in case of her survival. Suddenly the Vidūṣaka cries in frenzied tones to the King to make the boys quit his lap for "whosoever not belonging to the Raghu family ascends the throne has his skull rent asunder." Rāma is surprised to find the boys uninjured but he satisfies himself with the belief that the ascetics' persons are invulnerable even to Indra's thunderbolt because of having received the benediction which averts all evil. His conversation with the boys reveals that they are twins descended from the solar race and have arrived there under instruction of the sage Vālmiki. Their father's name is the Ruthless One and their mother is called Daughter-in-law by Vālmiki and Queen by other residents of the hermitage. This astonishing similarity bewilders Rāma and he feels exceedingly restless. A voice from behind the curtain asks the boys to proceed with their recitation and Rāma also sends word to his friends and relations summoning them to his presence. Here ends the fifth Act.

ACT VI.

As Rāma enters the audience-hall and occupies the royal seat, he is greeted by the courtiers, the members of

the royal family and the élité of his subjects assembled there. At his instance the ascetic lads commence the recitation. He is surprised to find that it is his own family which constitutes the theme of the poem. At Rāma's bidding, they recite the poem from the abduction of Sītā onwards. The recitation rouses genuine pathos and both Rāma and Lakṣmaṇa are overwhelmed with a sickly sensibility of the miseries of Sītā. They describe how Sītā is exiled by Rāma and left all alone, crying and bemoaning in a desolate forest full of beasts. Here they stop. The sage Kaṇva is hastily summoned. He describes how Sītā after she had been abandoned in the desolate wilderness gave birth to two twins in the hermitage of Vālmiki—the twins Kuśa and Lava, who had just concluded their recitation before his Majesty. The disclosure of the identity of the ascetic lads casts an agreeable surprise upon all present and so great is the intensity of emotion in the case of Rāma, Lakṣmaṇa, Kuśa and Lava that all the four rapidly sink into a swoon from which they do not recover till the arrival of Sītā and Vālmiki. When all is quiet, the sage takes the opportunity to condemn Rāma's action in having abandoned the guileless Sītā whose purity of character had already been established by the fire-god. Vālmiki asks Sītā to proclaim her chastity again. She appeals to mother Earth to vindicate her honour and lo! the Earth 'pulled from the great depths by the virtuousness of the daughter of Janaka' emerges from the nether regions and in a forceful and unequivocal speech followed by floral showers from the sky, she proclaims to the world the purity of Sītā's character. The entire assembly is convinced that the scandals that lay at the bottom of all the misfortunes of the innocent Queen were without foundation. Rāma now accepts Sītā once more and Earth disappears having glorified the union of the two ideal lovers by pronouncing a benediction. Kuśa and Lava are anointed as heir-apparents by Vālmiki. The Act ends with the Bharata-vākya as usual with the Sanskrit drama.

The sources of the plot.—The plot of the Kundamālā is borrowed from Uttarakāṇḍa of Vālmiki's Rāmāyaṇa. The Uttararāmacarita of Bhavabhūti, too, deals with the same part of Rāma legend. It has been suggested by Dr. Belvalkar that the source of Bhavabhūti's drama is probably the version of Rāma's story contained in the Padma Purāṇa and not Rāmāyaṇa of Vālmiki. This may or may not be true but it appears fairly certain that Dinnāga is indebted only to Vālmiki for his plot. The Purāṇas, it is believed, were finally edited in the Gupta period. Dinnāga, too, belongs to the same age. When he wrote Kundamālā, the Padma Purāṇa may not yet have been compiled in its final form and if compiled at all, it must have been so recent a work that its version could not have attained wide circulation and sanctity. A very brief version of the story of Rāma is also to be found in the Rāmopākhyānam of Mahābhārata but it does not contain any reference to the events round which the plot of Kundamālā is woven.

Kundamālā and the Rāmāyaṇa.—The main part of the plot of the Kundamālā, as we have said above, is borrowed from Vālmiki. But the poet has deviated from the Rāmāyaṇa in numerous places in order to heighten the dramatic effect. Some important deviations are noted below :—

(1) In the Rāmāyaṇa, Rāma directs Lakṣmaṇa to take Sītā beyond the Ganges, near the hermitage of the sage Vālmiki on the bank of the river Tamasā and leave her there in the forest, it being intended that the hermitage of the sage would afford her a place of refuge.

गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ।

आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥

तत्रैतां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन ।

शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुह्ये वचनं मम ॥

(Val. Rām. U. Kāṇḍa. S. 45, 17-18)

While leaving Sītā in the forest, Lakṣmaṇa tells her—

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।

And again—

राज्ञो दशरथस्यैव पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ।

सखा परमैको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥

पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।

उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥

While on the other hand, Vālmiki seems to have been expecting the arrival of Sītā.

आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । U.K.S. 49, 8.

In Kundamālā, Lakṣmaṇa does not cross the river Ganges. He leaves her on this side of the river and the Āsrama of Vālmiki too is situated on the same bank.

The events narrated in Act II-IV do not find any place in the Rāmāyaṇa and it is just here that the poet by his imaginative genius has created exquisite and delicate scenes of highest dramatic interest, many of which were borrowed later on by Bhavabhūti.

Finally the end in the Rāmāyaṇa is tragic while in the Kundamālā, Diṇnāga follows the convention of Sanskrit drama which never ends as a tragedy. Sītā is accepted back by Rāma and the lovers are united after a separation of nearly ten years. Kuśa and Lava are respectively anointed as Mahārāja and Yuvarāja. All ends happily as Rāma tells us in reply to a question of Vālmiki—

त्वद्दर्शनेन विधिना परिशुद्धवृत्ति-

जाता महाध्वरसखी मम सैव पत्नी ।

न्यस्तं च सूनुयुगलं भुवनाधिकारे

किं स्यादतः प्रियतमं गुरुणाभिधेयम् । (VI. 44.)

Time Analysis of the Play—The play begins with the exile of Sītā and covers a period of about ten years, it being definitely stated by the Vidūṣaka in Act V that it was the tenth year since Sītā had been abandoned. The first Act begins with Lakṣmaṇa leading Sītā into exile, and does not seem to cover the action of more than a single day. It

ends late in the evening when Lakṣmaṇa retires from the forest. The second Act is separated from the first by an interval of practically the whole of the period of Sītā's exile. The preparations for the sacrifice have almost been completed and Rāma's envoy has reached the hermitage of Vālmiki inviting the sage to the sacrifice. The third Act begins in the forenoon following the preceding Act and ends just after the afternoon the same day. There seems to be an interval of five days between the third Act and the fourth. It is the seventh day since the arrival of Sītā with Kuśa and Lava at the Naimiśa forest and consequently the sixth since the arrival of Rāma who reached a day later. The fourth Act thus begins five days after the third Act in the morning and the action spreads over the whole day, the Act concluding with a description of the setting sun. The fifth Act begins the following day in the morning just after the conclusion of the morning bath and prayers. Both the fifth and the sixth Acts do not cover more than a few hours, it being the express injunction of the sage that the recital of the Rāmāyaṇa should conclude before the time of the mid-day bath.

The Style of Dinnāga.—The difficulties in accepting Mallinātha's reference to Dinnāga pointed out by Prof. Keith (Keith : Sanskrit Drama p. 145) have automatically disappeared with the discovery of Kundamālā. Whether the author of our drama is identified with Dinnāga, the celebrated Buddhist logician, or not, it seems probable that he roused the jealousy of that "Prince among poets" and this in itself is an ample vindication of his greatness. It may be that Kālidāsa by pitting himself against the author of the Kundamālā was greatly underestimating the potentialities of his own genius. Yet it cannot be denied that Dinnāga must have been a very conspicuous light of of his age—one who alone, if indeed anyone, could be thought of by Kālidāsa as a rival and could have the boldness to accuse even Kālidāsa of plagiarism. His style may

be summed up as a happy combination of the charming simplicity of Kalidāsa and the striking realism of Bhavabhūti. He lacks, however, fine polish and finish of the former. Of Kalidāsa's luxuriant imagination and richness of thought he has but little. Nor is he a poet of the ideal as Kalidāsa certainly is. His characters are more human and realistic than Kalidāsa's. Both Rāma and Sītā are creatures of more vital life and experience than Duṣyanta and his love. Even Sītā of Bhavabhūti which shows a great advance towards realism as compared with Sakuntalā of Kalidāsa would not approach our mortal women so closely as Sītā in the Kundamālā. Of course, the limited range from which the characters have been drawn, does not go a long way to make the comparison very apt.

Diṇnāga is admirably simple and, therefore, easily intelligible. In lucidity he generally surpasses even Bhāsa. His prose which is generally free from cumbersome and long compounds moves easily and freely and contributes greatly to the directness and rapidity of his action. He is singularly free from the artifices which are the bane of the later Kāvya style. Though he shows, ever and anon, a fondness for the accumulation of similar sounds—

(e. g. पदे पदे मे पदमादधाना शनैः शनैरेतु मुहूर्तमार्या ।

कलहंसाः कलगिरः; निर्लक्ष्यो लक्ष्मणः ।

आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास —

स्तव प्रवासे वनवास एव ।

सजलजलद, etc.)

he happily has the good sense not to sacrifice perspicuity for the sake of the achievement of what after all is mere sound effect. He is simple without being ineffective, a particularly happy instance in this connection being the forceful protest of Rāma against Kanva's use of the royal title while addressing him in Act IV, verse 2.

अहं रामस्तवाभूवं त्वं मे कण्वश्च शैशवे ।

यूयमार्या वयञ्चाद्य राजानो वयसा कृताः ॥

'In childhood I was 'Rāma' unto you, and you were Kāṇva unto me ; but while the age has made a venerable sage of you, of me (it has made) only a king.'

In the use of *upamā* he is certainly no match for Kāli-dāsa. Nevertheless, some of his comparisons may be read with interest. For example—

त्वमतिप्रबलेन हृदयसन्तापेन वडवानलेनेव भगवान् महा-
समुद्र आत्मनो महस्वे न परिहीयसे, अहं पुनः स्वभावलघुतया
देव्याः सीताया गतिं स्मृत्वा दावानलेनेव तुषारविन्दुर्निखशेषं
परिशुष्यामि । (P. 101.)

'Like the revered ocean with the submarine fire, you with the exceedingly severe affliction of your heart, are not diminished in greatness. But I, being constitutionally light-hearted, am being dried up altogether by the recollection of Queen Sītā's plight like a dew-drop dried up by the forest conflagration.'

प्रवश्य तरुमूलानि नीत्वा मध्यन्दिनातपम् ।
अध्वनीना इव छाया निर्गच्छन्ति शनैः शनैः ॥

(III. 16)

'After having whiled away the mid-day heat by resorting to the roots of the trees, the shade like the travellers, recedes slowly and slowly.'

Such are the happy comparisons which the poet has skilfully woven into his composition. Though we cannot use for Dīnāga the words कण्ठस्यमूर्त्तिरथ वा शरीरिणी applied so aptly to the genius of Bhavabhūti, we find genuine pathos throughout the play. The scene of Lakṣmaṇa leaving Sītā in the desolate forest is exceedingly pathetic.

एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य
हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।

नृत्तं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं

तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥ (I. 18.)

'Gazing at the Queen the deer are shedding tears giving up grazing ; the swans overwhelmed with grief are crying

piteously and the peacocks also have given up (their) dance : better are these lower animals than men.

The verse reminds us of the speech of Priyamvadā in Śakuntalā :—

उगगलिअ दम्भकवला मिआ परिच्चत्तणचणा मोरा
ओसरिअपरडुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लताओ ॥
(उद्वलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्कनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्राः मुञ्चन्त्यश्रुणीव लताः ॥)

Rāma's grief for Sītā during the latter's invisible presence and his vain attempts to trace his beloved and to catch hold of her reflection in the lake excites pity in every human heart. Not less pathetic is Rāma's description of the futility of his own attempt.

तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिताशया ।
अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥

(IV. 22.)

'Hoping to obtain transparent water, I, being thirsty, have, through delusion, folded my hands (into a cup) to drink (only) of a mirage in the wilderness.'

A feeling of his extreme penitence for the great wrong done to Sītā finds strong expression in—

नीतस्तावन्मकरवसतौ बन्ध्यतां शैलसेतुः
देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः ।
इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नैक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ॥

(III. 3.)

'Verily, the stony bridge over the ocean was rendered futile; the fire-god as well, appointed as witness of her purity was disregarded; the world-renowned offspring of the Ikṣvākus was ignored: what indeed, have I done in abandoning, through madness, the Princess of Mithilā.'

His sense of the sickly sensibility of the uninterrupted miseries of Sītā is effectively brought out in a simple verse—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चात्ततः प्रवासोऽयम्
आसाद्य मामधन्यं दुःखाद् दुःखं गता सीता ॥

(III. 13.)

'Firstly exile into the forest, then Lañkā and after that this banishment ; having come to me, the unfortunate one, Sītā has suffered misery after misery.'

The delineation of the feelings of a long absentee from home in Act VI has an exquisitely human touch about it.

यां यामवस्थामवगाहमानमुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी ।

विलोक्य तां ताञ्च गतं कुमारं जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥

(V. 13.)

'Whatever age, a sojourner abroad imagines his son to have reached, seeing that age attained by (other's) boys, his heart bursting with feeling, melts.'

Sweet and charming is the description of the spontaneous regard which springs up for the King in the heart of the princes Kuśa and Lava. Rāma's explanation of the onrush of tears in his eyes at the first sight of the ascetic lads whose identity is not yet revealed is very happily couched—

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या

सम्बन्धिनः सन्नमयन्ति चेतः ।

विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-

श्चन्द्रोदये श्रियोतति चन्द्रकान्तः ॥

(V. 10.)

'Those who are related enslave the mind, in some strange manner at mere sight. Say if the moonstone, unconscious of merits or demerits (being inanimate) melts at the rise of the moon after due deliberation.'

Apart from the description of the gentler aspects of nature for which ample scope is offered by the scenes in the Naimiśa forest, the author has attempted to give us in Act VI a glimpse of the wilder workings of nature—'nature red in tooth and claw'—and his description of entry of the Earth does not fail to excite awe.

नादः पातालमूलात्प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरन्ध्रं
 पातकिलष्टा इवैते दिश दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्त ।
 बद्धानन्दाः समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्
 सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ॥

(VI. 24.)

‘A loud noise filling up tumultuously the vacuum of the sky proceeds from the nether regions. These hills, as if discomfited by their falls move about lingeringly in the quarters. The overjoyed saline oceans have with fury outstepped their limits, the forests on their shores with ocean waters and seem to have been churned (into foam).

Kundamālā and Uttarāramacharita—Both the plays are based upon the incidents to be found in the last Kāṇḍa of the Rāmāyaṇa, necessary changes being freely made to improve the dramatic effect. In strict conformity to the canons of Sanskrit dramaturgy, which prohibit a tragic end, both the plays end with the happy re-union of Rāma and Sītā after years of sorrowful separation in contravention of the original story. Rāma’s meeting with the invisible presence of Sītā has been very happily conceived by Dinnāga in order to create an opportunity for Sītā to witness the pathetic distress of Rāma in the absence of his beloved and his deep-rooted bond of affection for her. In this particular respect, Bhavabhūti is solely indebted to his predecessor, the author of the Kundamālā, for the suggestion of Rāma’s meeting with Vāsanti and the invisible presence of Sītā in the Dandaka forest. Bhavabhūti convinces the audience of the chastity of Sītā by means of an embryo drama spun into the original which in itself is less convincing than the emphatic proclamation of the goddess Earth in the Kundamālā, borrowed from the original tale.

As a poem, the Uttarāramacarita is decidedly superior to the Kundamālā. There is vigour in Bhavabhūti’s expression,

passion in his poetry, genuineness in his emotion, richness in his thought and imagination—qualities which at best can only be found in their partial intensity in the *Kundamālā*. But as a drama, the *Kundamālā*, has undeniably certain merits which are conspicuous only by their absence in the *Uttararāmacarita*. The simplicity of the prose and verse alike is responsible for the rapidity of thought and action in the *Kundamālā*, while the *Uttararāmacarita* compares very unfavourably with it on account of the author's fondness for long descriptions and alliterative compounds which are obviously undramatic. As compared with *Bhavabhūti*, *Diṇnāga* shows little or no fondness for display; his descriptions are generally not laboured. *Bhavabhūti* boldly omits the part of the *Vidūṣaka*, being conscious perhaps of his inability to handle it effectively. Whatever may be the true explanation for this omission, the fact cannot be denied that the absence of the jester, who is a regular figure in most Sanskrit dramas, makes his composition seriously suffer from the spectator's point of view. It may, however, be pointed out that even in the *Kundamālā*, the character of the *Vidūṣaka* is not well-developed. He is more a helpful companion of the king than a character which entertains the audience.

The most far-reaching difference in the two plays is in the point of view with which the two great dramatists approach their theme. To *Bhavabhūti* *Rāma* is the embodiment of all that is great and noble in humanity and *Sītā*, a goddess of perfect type. Throughout his play, he tries to justify the conduct of *Rāma* in exiling the virtuous *Sītā*. The preceptor and the mothers who might have stayed his hand and counselled moderation are sent away at a distant sacrifice when she is exiled. But *Diṇnāga* does not take any particular pains to justify *Rāma*. He is more human than *Bhavabhūti*. His *Sītā* is of the noblest type and yet perfectly human in her feeling. *Bhavabhūti*'s *Sītā* does not even grumble but *Sītā* in the *Kundamālā* is an

altogether different creature—

किन्न खलु तस्यैव निरनुकोशस्य समान एष प्रसवः ॐक्षितव्य
इति वचनीयकण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि ।

‘Yet should I not preserve my life, covered with the thorns of disrepute, so that I may look after this offspring, ruthless as himself.’ (P. 14.)

सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यते इति सर्वथाऽलं महिलात्वेन ।
(P. 14.)

If even Sita’s name is to be thought of in such a manner of what avail is womanhood.

(P. 14.)

Could Bhavabhūti ever think of putting such words in the mouth of Sita? The culmination of her righteous indignation is reached when in the last Act, she takes Kuśa and Lava aside, who were greatly agitated by the revelations about their parentage, and asks them—

क एषः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः । (P. 137.)

‘Who is he to you that you look at him in this manner?’

Sitā of Dīnāga is not a mere “Dhārāṇā.” She is the highest type of womanhood, and yet not too good to be called human.

The Principal Characters—The poet has represented his characters skilfully. Rāmā and Sitā are fully developed. Lakṣmaṇa and Valmiki are also effectively drawn. Of Kuśa, Lava and Vedavati, we have only a few glimpses. Other characters present nothing of note. Dīnāga like Bhavabhūti does not exhibit any marked ability in creating figures on a generous scale.

Rāma—Rāma is characterised by a rare nobility of spirit. Self-sacrifice and abiding devotion seem to be the dominant notes of his character. For the sake of his people and for the good name of his illustrious family, he is prepared to abandon, without hesitation, his faithful

Queen, the idol of his heart. 'न शक्नोमि सीतामात्रस्य कृते
शरच्चन्द्रनिर्मलस्येदवाकुकुलस्य कलङ्कमुत्पादयितुम्' (P. 6.)
I am incapable of producing a stain on the Ikṣvāku family,
spotless like the autumnal moon, merely for the sake of
Sītā.'

To him the call of duty is supreme and must be obeyed
though he knows full well that in the absence of his
beloved, life would have no charm for him.

आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास-
स्तव प्रवासे वनवास एव ।

(I. 9.)

'When you are in exile, Rāma's residence even in the
delightful palace is no better than residence in the wilds.

And again—

त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे
स्वप्नागता शयनमध्यसखी त्वमेव ।
दारान्तराहरणानिःस्पृहमानसस्य
यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ।

(I. 14.)

'You, my Queen, enshrined in my heart are the presid-
ing diety of my house and you alone are my bedmate
haunting me in dreams ; and it is your image that will
represent my wife at the sacrifice, my mind being averse
to the espousal of any other woman.'

Great and constant, indeed, is the affliction of his heart.
Nearly ten years after the exile of Sītā, we find Rāma
in the Naimiśa forest lamenting piteously over the fate of
his deserted Queen—

भो भोः कष्टम् । अतिनिरालम्बस्तपस्विन्याः प्रवासः—
पातयति सा क दृष्टिं
कस्मिन्नासाद्य चित्तमाश्वसिति ।
जीवति कथं निराशा
श्वापदभवने वने सीता ॥

(III. 4.)

'On what does she set her eyes ? Seizing upon what
object her mind finds relief ? How does Sītā, bereft of
all hope, live in a forest, the abode of the wild beasts ?'

Since Sītā's exile he has been a stranger to happiness and pleasure. When all of a sudden his heart feels elated with pleasure at the touch of the fragrant breeze from the Gomati, he instinctively concludes that the change must be due to the proximity of Sītā.

मुक्ताहारा मलयमरुतश्चन्दनं चन्द्रपादाः

सीतात्यागात्प्रभृति नितरां तापमेवावहन्ति ।

अद्याकस्माद्रमयति मनो गोमतीतीरवायु-

नूनं तस्यां दिशि निवसति प्रोषिता सा वराकी ॥ (III. 6.)

'Even since the abandonment of Sītā, the pearl necklaces, the Malaya breezes, sandal-pastes and the rays of the moon have caused only extreme torment to me. All of a sudden, to-day, the breeze from the banks of the Gomati ravishes the mind. Surely, that poor exiled creature resides in that direction.'

How easily he recognizes the garland of Kunda flowers as being strung by Sītā, her footprints and her upper garment! The forest scenes remind him of old associations and he sorrowfully recollects the pleasures enjoyed by him in the Daṇḍaka forest in the company of his beloved. The scene of his piteous bewailings in the unnoticed presence of Sītā is exceedingly exquisite and highly dramatic. The fate of the abandoned Queen constantly haunts his tormented soul. In deep despair he cries for her and when Lakṣmaṇa tries to console him, he replies in pathetic notes—

कथं न शोचामि शोचनीयां वैदेहीम् ।

(P. 93)

'How should I not grieve for the Videha princess so deserving of pity.

And again—

उत्सादितं मया चिरकालाविच्छिन्नं रघुकुलम् ।

(P. 58.)

'I have extirpated the dynasty of the Raghus—unbroken for so long.'

The deep distress, due to the constant thought of his wife's doom, has utterly sapped his strength so much so that he finds it difficult to maintain steadiness even in gait and 'would stumble ever and anon even on the level path and lag a long way behind on account of his sluggish pace.' And when tears flow from his eyes on account of smoke from the hermit's sacrificial fire, he says—

सीताविरहबाष्पेण क्षरता नित्यदुःखिते ।

वाढमायासितं भूयो धूमेन मम लोचने ॥ (IV. 12.)

'My eyes, perpetually sore with the tears flowing from Sita's separation have again been intensely afflicted with smoke.'

He goes to the lake to wash his face and there finds, to his surprise and joy, the reflection of Sita in the water. In vain, he conducts a search for her and falls into a swoon. Her embrace brings him back to consciousness and he pathetically appeals to her to show herself, forgive him for his past cruelty and favour him with a close embrace. Longingly he looks forward to the day 'when he would spend the night under the full moon in her company resting on a couch overspread with lovely tapestry, with the arm serving as a pillow.' (IV. 17)

Rāma's conception of love is admirable. अन्य-
दम्पतीविषये एव कारणानुरोधी प्रेमावेशः, सीतारामयोस्तु न तथा-

दुःखे सुखेष्वप्यपरिच्छदत्वा-

दसूच्यमासीच्चिरमात्मनीव ।

तस्यां स्थितो दोषगुणानपेक्षो

निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्धः ॥ (V. 5.)

The intensity of love which is traceable to a cause pertains only to other couples and not to Sita and Rāma—

The bond of my affections, unmindful of faults or virtues and established without effort, was ever centred in her as if in my own self unpro-

claimed for long on account of its being self-manifest in weal and woe.'

The meeting with Kuśa and Lava brings into prominence another aspect of Rāma's character. At their mere sight he finds himself overwhelmed with strange yet spontaneous feelings of affection—

न चैतदभिजानामि नाकृतमपि किञ्चन ।

तथाप्यापातमात्रेण चक्षुरुद्वाष्पतां गतम् ॥

(V. 9)

'I recognise not this (couple), nor do I understand their purpose, all the same, by merely casting a glance at them, my eyes are filled with tears.

He is unable even to observe them clearly. As he sees them, his heart is overpowered with a strange combination of diversified feelings of fear, joy, sorrow and pity—a combination hitherto unexperienced. His heart feels ecstatic at the embrace of the ascetic lads and he wonders how could he, who was ignorant of the bliss of son's embrace, experience something very similar to it.

The magnanimity of Rama's character is adequately brought out in the last Act. Kuśa and Lava recite the Rāmāyana and narrate the events up to the banishment of at his father's bidding. Rāma interrupts them here—

रामः—(आत्मगतम्) नियतं मध्यमास्वा निन्द्यते । (प्रकाशम्)
तमुद्देशमुल्लङ्घ्य सीतापहरणात्प्रभृति गीयताम् ।

(P. 128)

'Rāma—(*Aside*) Surely, the middle mother (Kaikeyī) would come in for censure. (*Aloud*). Passing over that portion, you should recite from the abduction of Sītā.

That Rāma should cherish such a high regard for one who had been the cause of his long exile—'the exclusive abode of miseries'—indicates the greatness of his soul.

Another outstanding trait in his character is the high esteem in which he holds the sages who to him are the

beacon lights for the onward march of humanity to civilization and culture. The salutation addressed to him by the ascetic lads (who were no other than Kuśa and Lava), greatly perturbed him and he lost no time in repudiating his claim to be respected by the sages.

Rāma is great without being ostentatious. He places his duty far above his personal comforts and feelings, and in his attempt to preserve the glorious traditions of his family from ignominy due to a scandal, he counts no sacrifice as too great.

Sītā—Sītā's character is attractive in the extreme. She is the very embodiment of all feminine excellence and is characterised by the highest degree of self-sacrifice, purity, courage and patience. Being the victim of a baseless scandal, she is exiled from the state. The shocking news is conveyed to her by Lakṣmaṇa in a scene full of tender pathos. She is bewildered and falls down senseless. After regaining her consciousness, she enquires about the charge against her and painfully regrets to find herself abandoned without the slightest accusation.

अहो मे अधरणत्तरं किं उवाल्मभमेत्तएण विणा णिगहिदंहि ।

(P. 13)

'O Fates! Have I been punished without even the slightest accusation?'

The idea of a life of disgrace would incite her to commit suicide but the thought of protecting the scions of the Ikṣvāku race in her womb happily prevents the consummation of her deadly resolve. She finds great consolation in the message conveyed to her that her Lord loves her dearly and is constitutionally against the espousal of any other woman.

एवं संदिशतेण अअउत्तेण परिच्चाअदुक्कं मयि निरवसेसं
अवणीदं ।

(P. 15)

'By sending this message my lord has entirely removed my grief at being abandoned.'

But even in moments of deepest distress, she can never be blind to the comforts of her Lord and the words of her message 'that neglecting the protection of the Varnas and Āśramas, he (Rāma) should not afflict his person bewailing the loss of me, the ill-starred one and that he should pay full attention to the duty to his person' are really full of genuine pathos indicating high sense of duty and her great solicitude for her Lord whose happiness she would prize over everything else. Duty and discipline, as indicated by her generous appreciation of the thankless task of Lakṣmaṇa in abandoning her, were greatly valued by her.

But despite her ideal merits, Sītā of Dīpnāga, as we have said already, is not altogether above human emotions. She is noble but not 'ethereal and spiritual, removed from the gross things of earth' as Sītā of Bhavabhūti certainly is. She submits with resignation to the cruel fate forced upon her but not without a protest. She feels very bitterly the great injustice done to her against which she registers a strong protest when she says :

ए जुत्तं तव निरपराहं इमं जयं सपदि हिअआदो निव्वसिदुं,
किं उण विअआदोत्ति । (P. 17)

'It ill-becomes you to banish, all of a sudden, this innocent person from your heart, and what is worse from the state.'

What human heart would not be moved to tears at the concluding part of the message—

एवं वि मम वअणादो विण्णविद्वो—सा तपोवणवासिणी
सव्वहा सीमण्टअण्हिदेन अंजलिणा विण्णवेदित्ति जइ अहं णिग्गुणा
चिरपरिचिदेत्ति वा, अणाहेत्ति वा, सीदेत्ति वा, सुमरणमेत्तएण
अणुगहिद्व्वेति । (P. 17)

'You should submit further in my name—"with folded hands placed on the parting line of braided hair, I, dwelling in the penance-grove implore that I, though have no merits, yet for long acquaintance sake, for helplessness or just for being Sītā may be kindly favoured with remembrance."

Her solicitude for the welfare of her Lord, however, remains unshaken in these tragic environments.

अदिमहिदे वि सअमंडले कहं तुमं सौत्ति एत्तिआ दुक्खसहाया,
संपदं मए विण तए एक्केण एसो चित्तिदव्वो । तुमं बादुस्सरिरे
सावहाणो होहत्ति । (P. 18)

'How can there be found, even in a vast kingdom, those who can partake of troubles as wives? In my absence, he is now to be looked after by you alone. You must take care of the person of your brother.'

Intensity of her grief remains undiluted even ten years after her exile. Sometimes she blames the untrustworthiness of the hearts of men but again she thinks of the perilous campaigns undertaken by Rāma for her sake. The reminiscences of pleasures enjoyed in his company only add fuel to the fire of separation.

'I used to witness the moonrise in his company, hear the melodious cooing of the cuckoo with him and enjoy the Malaya breeze in his company; but now I see, hear and feel all by myself.' (P. 34.)

Her conversation with her friend Vedavati indicates that in spite of the wrong done to her she has a high regard for her Lord.

कहं तस्स हिअअं सीदाए परएअं भविस्सदि? (P. 37)

'How can his heart be another's to Sita?'

अअउत्तस्स हिअए पहवामि, ए उए हत्ते । (P. 38)

'I can prevail over my Lord's heart, but not over his hand.'

The meetings of Rāma and Sita in the Naimiśa forest are full of delicate scenes. In an admirable passage, Sita lays bare the conflicting emotions of her tormented heart.

सुव्वत्तं सो एत्थ शिरणुकोसो संपत्तो.....

कहं ए पहवामि अत्ताणअस्स, आवंजिअदिमेवलक्कारेण तहिं
एव्व दिट्ठी । किं अवरं करेमि अत्ताणअस्स राअपराहीणदाए शिओओ
(निर्वर्णयति) अंहो दिट्ठोत्ति परिदोसो, चिरप्पवासोत्ति मंग्ग,

परिक्खमोत्ति उब्बेओ, णिरणुकोसोत्ति अहिमाणो, चिरपरिचिदोत्ति
अणुराओ, दस्सणीओत्ति उक्कठा, सामिति बहुमाणो, कुस-
लवाणं तादोत्ति कुडुबिणीसम्भावो, अवराहं पविसिदंहित्ति लज्जा,
ए जाणामि अंअउत्तदंसणेण कीदिसं अवत्थं अणुभवामित्ति ।

(P. 54-55)

'It is obvious that the Ruthless one has arrived here. How is it that I cannot control myself? My sight is, pre-
force, drawn to that very side. What else am I to do? It is the command of my own allegiance to the crown. (*Gazes*) There is a feeling of joy in me because of his sight, sorrow because of long exile, distress at his emaciation, pride because of heartlessness, love because of long intimacy, longing because he is exquisite to behold, great esteem because he is my husband, the lofty feelings of a housewife as he is the father of Kuśa and Lava and shame because I have been held guilty (of moral aberration.) I know not what state of feeling I experience at the sight of my noble husband.'

What a beautiful blending of noble womanly pride and supreme love !

On hearing the piteous moanings of Rāma, she remarks—

अंअउत्त, मा एवं भण—सोअणीआ वैदेहित्ति । ए खु सो
जणो सोअणिज्जो जो एवं वल्लहेण सोईअदि । (P. 57)

'Say not thus, my lord, that Sita is lamentable. A person, whose lover is thus grieving for her, cannot, indeed, be deplorable.'

The sight of her Lord after many years has once more revived her deep anguish of separation. Rāma in a semi-conscious state addressés her. The poet has here created an exquisite scene unparalleled perhaps for its beauty and depth of feeling in the whole range of Sanskrit drama.

रामः—(विलपन्)—गाढमालिङ्गं वैदेहि—

'Rāma—(*Lamenting*.) Give me a close embrace, O Princess of Videha—

सीता—अणवरद्धमि ।

Sitā—I have been unerring.

रामः—देहि मे दर्शनं प्रिये ।

Rāma—Show thyself unto me, my beloved—

सीता—पहवदि सिद्धतासखं; किं एत्थ करेमि मंदभात्रा ।

Sitā—All powerful is the command of the seer (Vālmiki); what am I, the unfortunate one, to do?

रामः—त्यज्यतां दीर्घरोषोऽयं—

Rāma—This keen resentment should be given up—

सीता—अहं वि अंअउत्तं एव्वं विण्णवेमि ।

Sitā—I, too, would similarly request my Lord.

रामः—देवि विज्ञापयामि त्वां—

Rāma—I beseech you, O Queen—

सीता—अवहिदंमि एसा, आणवेहि ।

Sitā—You may command, I am all attention.

रामः—यत्त्वं चारित्रशालिनी ।

Rāma—That you endowed with character—

सीता—अहो अच्चाहजोग्गा पाणा ।

Sitā—Ah, the life is now unworthy of being given up.

रामः—निर्वासितासि विषयात्—

Rāma—Were extenuated from the kingdom—

सीता—पहवदि अंअउत्तो सअलस्स परिअणस्स ।

Sitā—My Lord has authority over all his subjects.

रामः—अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ।

Rāma—Be pleased to forgive in this my failing.

सीता—तुमं प्रसीद, णिच्चपसण्णा अहं ।

Sitā—Be propitiated yourself, I am always pleased.

(P. 81-82.)

Sitā always exhibits great regard for her mothers-in-law and almost parental affection for Lakṣmaṇa. The scene of re-union is full of tenderness and the unfortunate Queen, stands out, after all, with an unblemished character—

या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती ह्याद्यतेऽन्यजनवादवारिदैः ।

जानकी भगवति त्वयाद्य सा चन्द्रिकेव शरदा विशोधिता ॥

(VI. 37.)

‘She the princess of Janaka, who pure by her very

been, to-day, (vindicated as) purified by thee, O Goddess, as is moonlight by autumn.'

Lakṣmana—Lakṣmaṇa obeys the commands of the elder brother without demur. He has a very unpleasant duty to perform. To take an innocent lady to the wilderness under the pretext of an excursion to the Ganges and to leave her there in the desolate forest in a helpless condition—a prey to wild beasts and still wilder nature—is a task that would break the heart of any human person. Add to this fact that the unfortunate lady is no other than the wife of his elder brother, whom he has served so loyally and dutifully throughout his life and for whose sake he has suffered untold hardships. True to his vow of obedience to his brother, he performs the heartless task entrusted to him. He cannot even protest loudly but the deep anguish of his soul at this brutal act finds expression in his remarks to himself when thinking of the orders of Rāma—

समादिष्टोऽहमार्येण, अथ वा स्वामिना ।

'I have been commanded by the noble brother, nay, by (my) master—'

And again—

अहमपि स्वजनविस्मम्भनिर्विशङ्कां देवीमादाय गृहहरिणीमिव
वध्यभूमिं वनमुपनयामि । (P. 6)

'So I am leading her ladyship—apprehending no mishap by virtue of the faith in her kinsmen—to the forest as a domesticated female deer to the place of execution.'

To break the heart-rending news to the unsuspecting Queen is not an easy task. Lakṣmaṇa has to muster up all his courage—

(सहसा पादयोनिपत्य) अयमनवरतप्रवासदुःखभागी निर्लक्ष्णो
लक्ष्मणो विज्ञापयति—स्थिरीक्रियतां हृदयम् । (P. 9)

'(Suddenly falling at her feet) This Lakṣmaṇa, of luck and virtue all bereft, the sharer in the trouble of ceaseless exile, begs you to make your heart firm.'

His throat is choked with tears and his heart is full of

agony. He cannot repeat the fateful decision of his brother.

(वाष्पस्तम्भमभिनीय.)

आर्यस्यादेश इत्येव वक्तुमिच्छामि यत्नतः ।

तथापि हृदयं गत्वा ग्रन्थि बध्नाति भारती ॥ (I. 8)

‘(*Gesticulating the suppression of tears.*) I am struggling to speak simply because it is my noble master’s behest, but even so the speech entering the heart forms (as it were) a knot.’

Sita falls into a swoon on hearing the shocking news. Lakṣmaṇa stands aghast and perplexed. How piteously he feels the injustice of the decision of his brother may be gathered from his reply to Sita’s question—

सीता—वच्च लक्ष्मण, किं उवाचंभामि महारात्रं ?

(P. 16)

लक्ष्मणः— किमेतावत्यपि न प्रभवति देवी ?

(P. 17)

‘Sita—Dear Lakṣmaṇa, now could I find fault with the great king ?

Lakṣmaṇa—Is Your ladyship incapable of even that ?

He is exceedingly agitated at his being the unwilling agent of Sita’s miserable plight—

(सोद्विगम्)—

आर्यो स्वहस्तेन वने विमोक्तुं

श्रोतुञ्च तस्याः परिदेवितानि ।

सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-

मजीवयन्मासुतिरात्तवैरः ॥

(I. 17)

(*Feelingly.*) Full of enmity was the son of Maruta who revived me as I lay comfortably senseless in the war of Laṅkā, only that I might abandon with my own hands this noble lady in the forest and hear her lamentations.

In piteous tones he begs forgiveness—

ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशादानीय विजने वने ।

परित्यक्तासि देवि त्वं दोषमेकं क्षमस्व मे ॥

(I. 20)

'Forgive me this one guilt, Queen, that having been led to this desolate wilderness you have been deserted by me under the commands of my elder brother.'

Extremely touching and pathetic is his appeal for the protection of the deserted Queen addressed to the sylvan deities, to the sacred stream, to the holy sages—nay, even to the beasts of prey.

He has obeyed, no doubt, the behest of his master but the memory of the cruel deed ever haunts his mind—

प्रथममनपराधां तां समुत्कृष्य देवी-

मगममहमगाधे कानने त्यक्तुकामः ।

पुनरपि कुलशेषं राममादाय देवं

स्वजनविपदि दत्तः काप्यधन्यः प्रयामि ॥ (III. I)

'Formerly I, having enticed that innocent Queen, had come out with the desire to abandon her in the impenetrable wilderness. Once more I, the ill-starred one, well versed in drawing misery on my kinsmen, am bound for some place I know not whither, bringing with me Lord Rāma, the only survivor of the family.'

A life-long companion to his elder brother, he tries his best to console him in his great distress.

When Lava and Kuśa recite the Rāmāyaṇa describing how Lakṣmaṇa returns home after leaving unfortunate Sītā in the desolate forest entirely at the mercy of brutes, he cries out—

अहो ! अयशोभागी लक्ष्मणः ।

'Alas ! Lakṣmaṇa is doomed to ignomy.'

At the time of re-union, Rāma directs Lakṣmaṇa to pay respects to Sītā. He says with joy and bashfulness—

आर्ये, वध्यः पातकी लक्ष्मणः प्रणमति ।

(P. 153)

'Noble lady ! The doomed and guilty Lakṣmaṇa salutes thee.'

Both Rāma and Sītā have the highest regard and

affection for him. He is invariably addressed as 'vatsa' and his wishes are always respected. Altogether, Lakṣmaṇa is a noble character, representing the highest type of brotherly love and devotion.

Vālmiki—Vālmiki enters on the stage, it seems, in response to the appeal of Lakṣmaṇa addressed to the sages of the forest. (I. 23.)

Such is his confidence in the just administration of Rāma, that he is surprised to find a distressed woman in his dominion.—

धर्मेण जितसङ्ग्रामे रामे शासति मेदिनीम् ।

कथ्यतां कथ्यतां वत्से विपदेषा कुतस्तव ॥ (I. 28)

'Tell me, pray, my child, whence has this calamity befallen you when Rāma, the righteous victor of wars, is ruling over the earth?'

When he learns that the poor creature has suffered at the hands of Rāma, he turns back for he is sure that a person, exiled by one who is the very embodiment of justice, does not deserve sympathy. (यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्था-भूतेन महाराजेन निर्वासितासि तत् स्वस्ति भवत्यै, गच्छाम्यहम्) (P. 27.)

He is grieved to learn that the unfortunate exile is no other than Queen Sita, the daughter of his old friend Janaka and the daughter-in-law of Daśaratha, his associate from boyhood. His contemplative vision helps him to find out her innocence and he offers her refuge which she gladly accepts for he may be Vālmiki to the world but to her he is a father (तुमं लोअस्स वम्मीई, मम उण तादौ एव्व' ।) (P. 28.)

Vālmiki also called Prācetas, is one of the most revered sages of his times and his presence at Rāma's sacrifice is regarded as indispensable, (केवलं भगवतो वाल्मीकेरागमन-मुद्रीक्षमाणो नाद्यापि यज्ञदीक्षां प्रविशति महाराजः ।) (P. 40)

The king shows his high regard for the venerable

sage as he comes out for a considerable distance to meet him. (एष मन्दरमहीधरसमानधैर्यो भगवतो वाल्मीकेरागमनमुपलभ्य तद्दर्शनार्थं गोमतीतीराश्रमपदमुच्चलितः) (P. 44)

Valmiki seems to have had two Āśramas, one on the Ganges and the other on the Gomatī. He is the author of the Rāmāyaṇa which, we are told, was—‘दुःखरविराणां महाकइसंगधितमहापुरुसचारित्तवंधं महन्त्यगंभीरं केण वि अस्सुद-पुवं आश्रमं गंधर्ववेदवसंवादि सरसं जोअविरइअवराण-रमणीअश्रं.....’ (P. 105)

‘.....the poem of difficult composition embodying the life-sketch of a great man composed by a great poet—the poem which is profound and significant and the subject-matter of which is unheard of before by any one, which is replete with poetical sentiments, is ravishing like the science of music and is happy in (the choice of) words arranged with a literary device.’

He has keen solicitude for the hero of his great work. When Rāma, Lakṣmaṇa, Kuśa and Lava are all lying senseless on account of excessive joy at their recognition of each other, he enters accompanied by Sita and expresses grave concern—

वत्से, त्वरस्व, मा परिलम्बिष्ठाः, अप्रतिक्रियमाणा मूर्च्छां निष्क्रान्तमापद्यते । (P. 135)

He is conscious of his high position. When Sita tells her that she is not permitted to see Rāma, he says with an air of superiority—

मयि स्थिते को वा अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा । गच्छ, अभ्य-नुज्ञातासि वाल्मीकिना मयैतद्दर्शने, उपसर्प निशङ्कमुपयन्तारम् । (P. 136.)

‘What of permission or prohibition when I am present ? Go up, you are permitted by me, Valmiki, to see him. You may approach your husband fearlessly.’

But in spite of his high regard for Rāma as a ruler, his love for him as the son of his old friend and his keen

interest in his welfare, he feels righteous indignation at his cruelty towards Sītā. His remarks on this subject are incisive and bitter. Kuśa and Lava, greatly excited at their meeting with Rama cry out 'Oh father! Protect us.'

हा तात ! परित्रायस्व

(P. 137)

Valmiki administers them a stern rebuke—

हा तातदर्शनदुर्ललितौ, कस्य क रयते, प्रमृज्यतामश्रु ।

(P. 137.)

'Fie! O you overwhelmed (lit grown wayward) with the sight of your father! Why, what this weeping for? Wipe off your tears.'

He challenges Rama in language full of vigour and irony.

(सकोपम्) हे राजन्, धृतसौहार्द, महाकुलीन, समीक्ष्यकारिन्, किं युक्तं तव प्रतिपादितां जनकेन, गृहीतां दशरथेन, कृतमङ्गलामरुन्धत्या, विशुद्धचारित्रां वाल्मीकिना, भावितशुद्धिं विभावसुना, मातरं कुशलवयोः, दुहितरं भगवत्या विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवादमात्रश्रवणेन निराकर्तुम् ।

(P. 138)

'(Wrathfully.) O you king, firm in friendship, of noble birth, who act after due deliberation! Was it ever proper for you to extern Queen Sītā merely on the report of a scandal among the people?—(Queen Sītā) who had been given to you by Janaka, who had been accepted for you by Daśaratha, who had received the blessings of Arundhati; whose virtuousness of character was evinced by Valmiki; whose purity had been acknowledged by Fire; who is the mother of (such sons as) Kuśa and Lava; who is the daughter of revered Earth (lit. the supporter of the universe).'

His rage attains its highest pitch when he goes further and accuses Rama of lack of affection—

अनुकृतिसरले पृथग्जनानां

निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।

नरपतिहृदये न जातमाल्यं (?)

नहि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥

(VI. 22)

'Love flourishes (lit. abides) when sheltered in the heart of the common people which is sincere in its response (lit. imitation); it does not (flourish) in the heart of a king, there being reduced to the (superficial) state of a garland the sesamum plant cannot flourish in the sandy soil.'

These passages reveal Valmiki as a character of exceptional vitality. Bhavabhūti cannot compare favourably with Dinnāga in this particular respect.

Kuśa and Lava—Kuśa and Lava, the twin-sons of Sītā, are not very effectively represented. Lava of Bhavabhūti 'is a fine study in his pride.' In Kundamālā, the two brothers are depicted as innocent lads of ten, who have been brought up and educated with assiduous care and whose actions indicate perfect behaviour in high society. They can be best described in the words of the Vidūṣaka—

सुसिणिद्धसामलच्छात्रा अणुभिर्णतारुणविग्गहा तोरणत्थंभ-
वट्टिदा मंगलंकुरा विअ बालभावेण असमत्तपमाणा विअ अप्रमा-
धा विअ कंदप्पदारआ विअ रुपसोवग्गेण उच्चदरा सालतरु विअ
पप्पंदा विअ लोलदरा विअ महाबला विअ अचंतधीरा विअ अच्चंद-
ललिदा विअ असंखेपिदा विअ—' (P. 104)

'Who are dark and resplendent in complexion; who have not yet the bloom of youth in their persons; who are, as it were, two moving pillars of an arched doorway; who by reason of their childhood are like the sprouts of bliss; who have not yet shot up to their full heights (or concluded the study of the scriptures); who are not negligent' who by virtue of the comeliness of appearance resemble the two sons of Cupid; who are exceedingly tall like the Sala trees; who are pulsating (with the exuberance of life), frolicsome and hardy and broadminded.'

Their conversation with Rāma in Acts V and VI exhibits their extreme innocence and high sense of courtesy and etiquette.

Religious Conceptions of the Period—The internal evidence of the drama leads one to the irresistible conclusion that the Paurāṇika form of Hinduism had fully matured by the time of Dīnāga. The author of Kunda-mālā like Kālidāsa shows perfect familiarity with later Hindu mythology as described in the Purāṇas and other kindred works.

The theory of the Avatāras is well established. Rāma is believed to be an incarnation of the god Viṣṇu (रामाभिधानो हरिः III. 14) who is also called 'the Primeval Puruṣa (पुरुषपुरुष) p. 123) and the lotus-navelled god' (सरसि-रुहनाभः p. 124). At another place, the hero is called 'the slayer of Madhu' (रामाह्वयस्य मधुसूदनस्य p. 21). Even the legend of 'The Great Boar' is alluded to (VI. 32).

The legend of the Ganges is found here in a fully developed form. The river is addressed as 'the Mother Ganges (मातंगी I. 26), Bhāgirathī and Jāhnavī or Jāhnu-tanayā (the daughter of Jāhnu).' Its sight is sought for and is believed to be destructive of all sins (पापस्य परित्यजः p. 7). Presents are made to the Sacred River (Act I, p. 52) which is believed to have descended from Śiva's forehead (I. 2).

Other notable Paurāṇika legends alluded to in the drama are the churning of the ocean by the gods (देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा VI. 27), and the rule of Vāsuki, also called Śeṣa, in the nether world with the earth resting on its hoods (V. 27). Śiva is mentioned under the names of Sambhu and Maheśvara, with his consort as Umā and the digit of moon resting on his forehead (IV. 6). Gaṇeśa is given the place of honour by being invoked under the name of Heramba in the opening verse of the drama. Indra, the ruler of heaven, is referred to by various names—Puramdara, Jambhāri, etc. and his wife as Sacī (IV. 8).

The Vedas, the chanting of the Sāmans, and the smoke of the sacrificial fire are frequently described.

Society as depicted in the Kundamālā—Kundamālā, like any other dramatic work, presents to us a social picture of the age when it was composed. The glimpses of society that we have here also strengthen the belief that the author was living at a time when the task of Brāhmaṇic revival had been practically completed.

The Brāhmaṇas occupy a position of great ascendancy. They are an object of reverence even for the kings. When the two ascetic lads, Kuśa and Lava, believed by Rama to be Brāhmaṇa boys, pay him respect, he regards this act as a transgression of proper conduct (मर्यादालङ्घनम् (p. 111) and says 'Alas! I have been bowed by the head of a Brāhmaṇa.' (कष्टं ब्रह्मशिरसा नतोऽस्मि । p. 111). The welfare of the Brāhmaṇas is always placed in the forefront (स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः p. 145.)

The ascetics are held in great esteem. They are the beacon lights for the progress of human society. Great is the efficacy of their austerities—

अपि नाम शरा मोघास्तपस्सन्नद्धमूर्तिषु ।
वासवस्यापि सुव्यङ्गं कुण्डाः कुलिशकोटयः ॥

(V. 14.)

'Verily, the arrows are ineffective against those who have their persons mailed with (the armour of) penance; obviously the edge of the thunderbolt of Indra is of no avail (lit. blunt) against them.'

The best amongst them like Valmiki, Viśvāmitra and Vasiṣṭha are gifted with a contemplative vision (p. 50) and power by which the secrets of the whole universe are revealed to them (ऽपवाहपञ्चकवीकिदसन्वलोअ-रहस्सा p. 141).

The reverence for the cow which is to-day one of the few visible characteristics common to the innumerable heterogeneous sects of Hinduism finds a prominent place in the work. Their welfare is the supreme object of

attainment (स्वस्ति गोभ्यः p. 145) and the drama ends with a prayer for their increase (वर्धतां गोकुलम् p. 159).

Women share the sacrifices along with their husbands as they did in the Vedic period but their position in society is distinctly worse though it may not yet have approached the low ebb to which it was degraded in the Medieval India. Sītā is once addressed as 'abālā' and there are explicit references to the *Parda* being observed at least before strangers (अवकुण्ठं नाटयति, etc. and परपुरुषनयन-परिद्विप्ता, etc.). Of the social rites of the later Vedic period, the *punsavan* is mentioned (I, 31). Validictory ceremonies are performed at the time of departure (pp. 40-41).

There is an interesting reference to the statue of Daśaratha in the first act (शुश्रूषितव्यः प्रतिमागतो महाराजः) indicating that the images of high personages were prepared after their death and proper homage was paid to them.

It may not be out of place to note here the fact that the drama does not, reveal any reference to non-Brahmanic religions. This would be strange if we believe the author to be identical with his Buddhist namesake. One single word which may be construed otherwise is 'aptapāḍai' (V. 8) which may be non-technical or may perhaps refer to Buddhist 'Arhats.'

Dramatis Personae.

Rāma—the hero.

Lakṣmaṇa—Rama's brother.

Sumantra—the charioteer.

Valmiki
Bādarāyaṇa
Kaṇva

} sages.

Kauśika—the jester

Chamberlain.

Sītā—the heroine.

Kuśa
Lava

} twin sons of Rāma and Sītā.

Yajñavedī—first maid.

Vedavati—another maid belonging to the hermitage.

Kausalyā
Kaikeyī
Sumitrā

} royal ladies.

Earth—the goddess.

Stage-Manager in the prologue.

Female ascetics, heavenly nymphs etc. are spoken of as present but do not appear on the stage.

श्रीः ।

कुन्दमाला । दिङ्नागाचार्यप्रणीता ।

प्रथमोऽङ्कः ।

जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः ।

पिवेयुरन्तरायाब्धि हेरम्बपदपांसवः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

अ०—जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः हेरम्बपदपांसवः अन्तरा-
याब्धि पिवेयुः ॥ १ ॥

स०—जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः—जम्भस्य अरिः जम्भारिः
तस्य मौलौ या मन्दारमालिका तासां यन्मधु तत् चुम्बितुं शीलमेषां ते । हेरम्बपद-
पांसवः—हेरम्बस्य पदयोः पांसवः । अन्तरायाब्धिम्—अन्तराया एव अब्धिः तम् ।

जम्भारि—Indra, the enemy of Jambha demon. मन्दार-
मालिका—garland of Mandara flowers. अन्तरायाब्धि—The
ocean of obstacles. हेरम्ब—Ganēśa. पांसु—dust.

टी०—अथ तत्रभवान् महाकविर्दिङ्नागः कुन्दमालाख्यं प्रबन्धं चिकीर्षुः प्रारि-
प्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गभूतां नान्दीमाह जम्भारीति ।
जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः जम्भो नाम दैत्यविशेषस्तस्य अरिर्वि-
पक्ष इन्द्र इत्यर्थः तस्य मौलौ किरीटे या मन्दारमालिका मन्दारस्य पारिजातस्य
मालिकाः स्रजः तासां यन्मधु मकरन्दः तस्य चुम्बिनः चुम्बनशीलाः संपर्केशा-
लिन इति यावत् । हेरम्बपदपांसवः हेरम्बस्य विनायकस्य पदयोः चरणयोः
पांसवः रेणवः, पूजायां बहुत्वम् । अन्तरायाब्धिम् अन्तरायाः प्रत्यूहा
एव अब्धिः सागरस्तम् । पिवेयुः । अत्र गणपतिप्रार्थनया कवेस्तद्भक्तत्वमवगम्यते ॥ १ ॥

टी०—नान्द्यन्त इति । नान्द्या अन्ते समाप्तौ सूत्रधारः प्रविश्याहेति शेषः ।
कृतपूर्वरङ्गे प्रथमप्रविष्टे सूत्रधारे नान्दीं पठित्वा विनिर्गते तत्सदृशोऽन्यः सूत्रधारः
प्रविश्य प्रस्तावयति । तदुक्तं दशरूपके ।

ज्वालेवोर्ध्वविसर्पिणी परिणतस्यान्तस्तपस्तेजसो
गङ्गातोयतरङ्गसर्पवसतिर्वल्मीकलक्ष्मीरिव ।

सन्ध्येवार्द्रमृणालकोमलतनोरिन्दोः सदास्थायिनी
पायाद्वस्तरुणारुणांशुकपिला शम्भोर्जटासन्ततिः ॥ २ ॥

आदिष्टोऽस्मि परिषदा—तत्रभवतोऽरारालपुरवास्तव्यस्य कवे-

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनर्गति ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥

अ०—परिणतस्य अन्तस्तपस्तेजसः ऊर्ध्वविसर्पिणी ज्वाला इव, गङ्गातोय-
तरङ्गसर्पवसतिः वल्मीकलक्ष्मीः इव, आर्द्रमृणालकोमलतनोः इन्दोः सदास्था-
यिनी सन्ध्या इव, तरुणारुणांशुकपिला शम्भोः जटासन्ततिः वः पायात् ॥२॥

स०—अन्तस्तपस्तेजसः—अन्तस्तप एव तेजस्तस्य । गङ्गातोयतरङ्गसर्पवसतिः-
गङ्गायाः तोयस्य ये तरङ्गास्त एव सर्पास्तेषां वसतिः । वल्मीकलक्ष्मीः-वल्मीकस्य
लक्ष्मीः । आर्द्रमृणालकोमलतनोः-आर्द्रं यत् मृणालं तद्वत् कोमला तनुर्यस्य ।
तरुणारुणांशुकपिला-तरुणः योऽरुणः तस्य ये अंशवः तद्वत्कपिला । जटासन्ततिः-
जटानां सन्ततिः ।

ज्वाला—flame. ऊर्ध्वविसर्पिणी—going upwards. परिणत—
ripened. तरङ्ग—wave. वल्मीक—ant-hill. आर्द्र—wet.
मृणाल—lotus-stalk. सदास्थायिनी—permanent. अंशु—ray.
कपिला—tawny. जटासन्तति—The mass of matted hair.

टी०—बहुविघ्नसंभावनया स्वल्पमंगले तन्निरासो न भवति, अतः प्रभूतमङ्गल-
कामनया पुनरपि मंगलं तनोति—ज्वालेवेति । परिणतस्य परिपक्वस्य अन्तस्तप-
स्तेजस आन्तरिकतपोवहः । ऊर्ध्वविसर्पिणी ऊर्ध्वगामिनी ज्वाला इव अचिरिव ।
गङ्गा जाह्नवी तस्याः तोयस्य सलिलस्य ये तरङ्गा ऊर्मयः ते एव सर्पा नागास्तेषां
वसतिर्निवासस्थानभूता वल्मीकलक्ष्मीरिव वामलूरशोभेव । आर्द्रमृणालकोम-
लतनोः आर्द्रं क्लिबं यन्मृणालं बिसं तद्वत् कोमला अकठोरा तनुः शरीरं यस्य
तथाभूतस्य इन्दोः शशिनः सदास्थायिनी सर्वकालस्थितिशालिनी सन्ध्येव सूर्या-
स्तमनवेलेव । तरुणो योऽरुणः बालसूर्यः तस्य ये अंशवः रश्मय-
स्तद्वत् कपिला ईषत्पिङ्गला शम्भोः शिवस्य जटासन्ततिः जटानां सटानां
सन्ततिः समूहः वः युष्मान् अस्मान् अन्याश्च पातु । व इति 'त्यदादीनि सर्वै-
र्नित्यम्' इत्येकशेषः । अत्र प्रकृतनान्द्याश्चन्द्रनामांकितत्वम् । तदुक्तं—

चंद्रनामांकिता कार्या रसानां स यतो निधिः ।

प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति बालुकिः ॥

दिङ्नागस्य कृतिः कुन्दमाला नाम, सा त्वया प्रयोक्तव्येति, तद्या-
वदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाचिव्यविधायिनीमार्यामाहूय रङ्गभूमि-
मवतरामि ।

(नेपथ्ये)

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सू—अये को नु खल्वयमार्यासमाह्वानेन सहायमिव मे सम्पाद-
यति । (विलोक्य) कष्टं भोः । कष्टं भोः । अतिकरुणं वर्तते—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी

सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥ ३ ॥

टी०—आदिष्टोऽस्मीति । आदिष्टोऽस्मि परिषदा सभया तत्र भवतः
अभ्यर्हितस्य पूज्यस्येति यावत् “अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ” इत्युक्तेः, अरा-
रालपुरवास्तव्यस्य अरारालनगरवासिनः कृतिः रचना प्रयोक्तव्या अभिनेतव्या ।
सन्दर्भस्य नाटकीयस्य वस्तुनः प्रयोगसाचिव्यविधायिनीं प्रयोगेऽभिनये यत् साचिव्यं
साहाय्यं तस्य विधायिनीं कारिणीम् आर्या स्वप्रियां नटीम् आहूय रङ्गभूमिं नाट्य-
शालाम् अवतरामि प्रविशामि ।

टी०—नेपथ्य इति । नेपथ्यं नाम जवनिकान्तरितं वसनपरिधानप्रसाधनादिकृते
नटवर्गयोग्यं स्थानम् । तथा चाह भावप्रदीपिकायां त्रिपुरारिः । ‘नेपथ्यो नाम रङ्ग-
स्थलस्य पश्चादवनिकान्तरितो वर्णप्रहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः’ ।

कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते इति वचनात् ।

टी०—अये इति । अये इति संभ्रमेऽव्ययं ससंभ्रमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । “अये
क्रोधविषोद च संभ्रमे स्मरणेति चेति मेदिनी । ‘अये क्रोधविषादयोः । कथं प्रश्ने
प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेपि च’” इत्यनेकार्थः ।

आर्यासमाह्वानेन आर्याया अभिमन्त्रणेन

अ०—लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थिता इति लोकपरिवादभयाकुलेन
रामेण जनपदात् अपि निर्वासितां गर्भगुर्वी सीताम् अयं लक्ष्मणः वनाय
परिकर्षति ॥ ३ ॥

स०—लङ्केश्वरस्य—लङ्काया ईश्वरः तस्य । लोकपरिवादभयाकुलेन—लोकानां
परिवादः लोकपरिवादस्तस्माद् यद् भयं तेनाकुलस्तेन । गर्भगुर्वी—गर्भेण गुर्वी
गर्भगुर्वी ताम् ।

परिवाद—censure. आकुल—perturbed. निर्वासिता—ex-
pelled. जनपद—state. गर्भगुर्वी—advanced in pregnancy.

(इति निष्कान्तः)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति रथाधिरुढा सीता सारथिर्लक्ष्मणश्च)

ल—इत इतोऽवतरत्वार्या । एतानि गहनतरुलताप्रतान-
संरुद्धतया रथप्रवेशायोग्यानि भागीरथीतीरकाननानि । तदवतर-
त्वार्या ।

सी—वत्स लक्ष्मण अतिप्रवृत्ततुरंगमवेगकम्पितदेहा अत्र न
वच्छ लवखण अदिप्पउत्ततुरंगमवेअकंपिअदेहा एत्थ ण
पारयामि संस्थातुं किं पुनरवतरितुम् ।
पारेमि संठातुं किं पुण ओदरिदुं ।

परिकर्षति—hastens (Lit. drags.)

टी०—लङ्काया ईश्वरः स्वामी रावणस्तस्य भवने गृहे सुचिरं चिरकालं स्थिता
इति कारणात् लोकपरिवादभयाकुलेन लोकानां जनानां परिवादो दोषारोपस्तस्माद् यद्-
भयं तेनाकुलेन कातरतां गतेन रामेण दाशरथिना जनपदादपि स्वविषयादपि निर्वा-
सितां निष्कासितां गर्भगुर्वीम् आसन्नप्रसवां सीताम् अयं लक्ष्मणः वनाय वनं नेतुं
परिकर्षति त्वरयति ॥ ३ ॥

टी०—इति निष्कान्तः । निस् पूर्वकात् क्रमेर्गत्यार्थाकर्मकेत्यनेन कर्तरि क्तः ।
अनुनासिकस्येत्यनेनोपधादीर्घः । निष्क्रमणमत्र जवनिकान्तर्गमनम् ॥

स्थापनेति प्रस्तावनाया नामान्तरम् । प्रस्तावनाया लक्षणं यथा दर्पणे

नटी विदूषको वापि परिपार्श्विक एव वा

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ।

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

टी०—गहनतरुलताप्रतानसंरुद्धतया—गहनो घनीभूतो यस्तरूणां वृक्षाणां
लतानां वीरुधां प्रतानः शाखापर्णसमूहस्यैः संरुद्धता व्याप्तता तया । रथप्रवेशायो-
ग्यानि—रथस्य प्रवेशो रथप्रवेशस्तस्य अयोग्यानि अनर्हाणि । भागीरथीतीरकान-
नानि—भागीरथ्या गङ्गायाः तीरे तटे काननानि वनानि ।

टी०—अतिप्रवृत्तेति—अतिप्रवृत्ततुरङ्गमवेगकम्पितदेहा—अतिप्रवृत्ता अत्यर्थं
प्रवृत्ताः प्रचलिता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषां वेगेन शीघ्रगत्या कम्पितो देहः शरीरं
यस्यास्तथाभूताहम् । न पारयामि न शक्नोमि ।

तुरङ्गमनियमने तुरङ्गमाणां वाजिनां नियमने नियन्त्रणे

क्रियमाणं विधीयमानमपि यत्नमुद्योगम् अतिवर्तन्ते अतिक्रम्य तिष्ठन्ति ।

ल—सुमन्त्र ननु तुरंगमनियमने क्रियतां यत्नः ।

सु—क्रियमाणमपि यत्नमतिवर्त्तन्ते गान्धर्वप्रिया वाजिनः ।

तथा हि—

अमी पतद्भिः श्रवणेष्वमन्द्रं विकृष्यमाणाः कलहंसनादैः ।

अनाश्रवाः प्रग्रहसंयमस्य तुरंगमास्तूर्णतरं प्रयान्ति ॥ ४ ॥

ल—सुमन्त्र ! अतिरभसप्रवृत्तवेगत्वादनालक्षितसमविषमा-
स्तुरंगमा गंगाप्रपाते स्यन्दनं विनिपातयन्ति, तत् सर्वात्मना क्रियतां
यत्नः ।

सु—(रज्ज्वाकर्षणमभिनयति)

गान्धर्वप्रियाः गान्धर्व रागः प्रियमभीष्टं येषां ते ।

‘तथा हि’ इति अत्र्ययं निदर्शनेऽर्थे उक्तार्थप्रतिपादन इति यावत् । यथा
गणरत्नावलीविवृत्तौ—

दुर्गुणाद्भवति त्याज्यो विशिष्टगुणवानपि ।

तथा हि लशुनो गंधादुप्रात्सद्भिर्न गृह्यते ॥

अ०—श्रवणेषु पतद्भिः कलहंसनादैः अमन्द्रं विकृष्यमाणाः प्रग्रहसंयमस्य
अनाश्रवाः अमी तुरङ्गमाः तूर्णतरं प्रयान्ति ॥ ४ ॥

स०—कलहंसनादैः—कलहंसानां नादाः कलहंसनादास्तैः । न आश्रवाः
अनाश्रवाः । प्रग्रहसंयमस्य—प्रग्रहैः संयमः प्रग्रहसंयमस्तस्य ।

श्रवणेषु पतद्भिः—pouring into their ears. अमन्द्रम्—greatly.
विकृष्यमाणाः—attracted. अनाश्रवाः—unheedful, unmindful.
प्रग्रहसंयम—the strain of reins. तूर्णतरम्—swiftly.

टी०—श्रवणेषु पतद्भिः कर्णपथं प्रविशद्भिः कलहंसनादैः कलहंसाः कादम्बा-
स्तेषां नादाः शब्दास्तैः अमन्द्रं सातिशयं विकृष्यमाणा आकृष्यमाणाः प्रग्रहसंयमस्य
प्रग्रहाः अश्वरश्मयस्तैः यः संयमो नियमनं तस्य अनाश्रवाः अनधीनाः प्रग्रहसंयम-
मनवगणयन्तः अमी पुरतो दृश्यमानाः तुरङ्गमा हयाः तूर्णतरं शीघ्रतरं
प्रयान्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

टी०—अतिरभसेति । अति महान् यो रभसो हर्षस्तेन प्रवृत्तो वृद्धिगतो यो वेग-
स्तस्य भावस्तत्ता तस्मात् । ‘रभसो वेगहर्षयोः’—इति विश्वः । अनालक्षितं न आलक्षि-
तम् अवलोकितं समञ्च विषमञ्च स्थानं यैस्ते । गङ्गाप्रपाते गङ्गातटावतरणप्रदेशे स्यन्दनं
रथं विनिपातयन्ति विनिपातयितुं प्रवृत्ता दृश्यन्ते तद् यथा न स्यादिति रथपतनवारणाय
सर्वात्मना पूर्णया शक्त्या यत्न उद्योगः क्रियताम् अनुष्ठीयताम् ।

टी०—रज्ज्वाकर्षणं रज्ज्वां रश्मीणाम् आकर्षणं नियमनम् अभिनयति

ल—एष स्थितो रथः, तद्वतरतु देवी ।

सी—(अवतीर्य परिक्रामति)

ल—सुमन्त्र ! दीर्घमार्गपरिश्रान्ता एते तुरङ्गमाः, तद्विश्राम-
यैतान् ।

सु—यदाज्ञापयति देवः (इति रथमधिरुह्य निष्क्रान्तः)

ल—(परिक्रम्य आत्मगतम्) समादिष्टोऽहमार्थेण, अथ
वा स्वामिना—वत्स लक्ष्मण ! देव्याः किल सीतायाः
रावणभवनसंस्थानाच्चारित्रं प्रति समुत्पन्नविमर्शानां पौरा-
णामन्यादृशाः प्रलापाः प्रवर्तन्ते, तन्न शक्नोमि सीतामात्रस्य
कृते शरच्चन्द्रनिर्मलस्येच्चाकुलस्य कलङ्कमुत्पादयितुम् । सीतया
चाहं गर्भिणीभावसुलभेन दोहदेन भागीरथीदर्शनं प्रार्थितः ।
तस्मात् त्वमनेन गङ्गागमनव्याजेन सुमन्त्राधिष्ठितं रथमारोप्य
कस्मिंश्चिद्द्वन्द्वेऽपि परित्यज्य निवर्तस्व—इति । तदहमपि स्वजनविस्म-
म्भनिर्विशङ्कां देवीमादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं वनमुपनयामि ।

सी—वत्स लक्ष्मण ! अतिशयितगर्भभरोद्वहनपरिश्रान्तौ न
वच्छ लक्ष्मण ! अदिसद्गम्भभरुवद्वहणपरिस्संता ए
प्रभवतो मे चरणौ । तदग्रतो भूत्वा निवेदय क्रियद्दूरे भगवती
पहवन्ति मे चलणा । ता अग्रगदो भविष्य णिइवेहि कीसदूरे भयवई
भागीरथी वर्तत इति ।

भाईरई वट्टवित्ति ।

नाटयति । दीर्घमार्गपरिश्रान्ताः दीर्घेण विस्तीर्णैः मार्गेण परिश्रान्ताः । रावणभवन-
संस्थानात् रावणस्य लङ्काधिपतेः भवने गृहे संस्थानात् निवासात् चारित्रं प्रति
जानक्याश्चरित्रविषये समुत्पन्नविमर्शानां समुत्पन्नः संजातो विमर्शस्तर्को येषां
तेषां पौराणां प्रजानामित्यर्थः - अन्यादृशा विविधप्रकारा अनिष्टसूचकाः आलापा
अनर्थकानि वचांसि प्रवर्तन्ते प्रादुर्भवन्ति । तन्न शक्नोमि नोत्सहे सीतामात्रस्य
केवलं सीतायाः कृते अर्थे शरच्चन्द्रनिर्मलस्य शरदि चन्द्रः शरच्चन्द्रः तद्वन्निर्मलं
शुद्धं तस्य । इच्चाकुलस्य इच्चाकुवंशस्य इच्चाकुर्नाम कश्चन रघूणां पूर्वजः ।
गर्भिणीभावसुलभेन गर्भिणीभावः अन्तर्वन्नीदृशा तत्र सुलभेन भाविना दोहदेन
स्पृहाविशेषेण । भागीरथीदर्शनं गङ्गातीरपरिश्रमणमिति यावत् प्रार्थितः याचितः ।
गङ्गागमनव्याजेन गङ्गायात्रामिषेण । वनोद्देशे अरण्यस्थले । स्वजनविस्म-
म्भनिर्विशङ्कां स्वस्य जनः स्वजनः स्वबन्धुः तस्मिन् यो विस्मम्भो विश्वासस्तेन
निर्विशङ्का शङ्काविहीना ताम् । गृहहरिणीं गृहे पोषितां मृगीम् इव वध्यभूमिं
पशुमारणस्थानं सूनामिति यावत् । वनं काननम् उपनयामि आपयामि ।

टी०—अतिशयितेति । अतिशयितः प्रवृद्धो यो गर्भस्तस्य यो भरः भारस्तस्यो-

ल--नन्वासन्नैव भगवती भागीरथी तदलं विषादेन, संग्राता एव वयम् । पश्य—

आदाय पङ्कजवनान्मकरन्दगन्धान्

कर्षन् नितान्तमधुरान् कलहंसनादान् ।

शीतास्तरङ्गकणिका विकिरन्नुपैति

गंगानिलस्तव सभाजनकाङ्क्षयेव ॥ ५ ॥

सी—(स्पर्शं नाटयति) साम्प्रतं जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य भागी-

संपदं जणणीकरप्परिससुहस्रीअलस्स भाई-

रथीतरङ्गमारुतस्य स्पर्शेन परिश्रमस्येव पापस्य परिक्षयो जातः ।

रईतरंगमासदस्स परिसेण परिस्समस्स विअ पावस्स परिखवओ जाओ,

द्वहनं धारणं तेन परिश्रान्तौ परितः श्रमं क्लमं गतौ । न प्रभवतः न शक्नुतः अग्रतः पुरतः

पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्, गङ्गानिलः तव सभाजनकाङ्क्षयेव शीताः तरङ्गकणिका विकिरन् उपैतीति ।

अ०—गंगानिलः पङ्कजवनात् मकरन्दगन्धान् आदाय नितान्तमधुरान् कलहंसनादान् कर्षन् शीताः तरङ्गकणिकाः विकिरन् तव सभाजनकाङ्क्षया इव उपैति ॥ ५ ॥

स०—पङ्कजवनात्—पङ्के जायत इति पङ्कजः पङ्कजानां वने पङ्कजवनं तस्मात् । मकरन्दगन्धान्—मकरन्दस्य गन्धः मकरन्दगन्धः तान् । नितान्तमधुरान्—नितान्तं मधुरा नितान्तमधुरास्तान् । कलहंसनादान्—कलहंसानां नादाः कलहंसनादास्तान् । तरङ्गकणिकाः—तरङ्गेभ्यः जाताः कणिकाः तरङ्गकणिकाः । गङ्गानिलः—गङ्गाया अनिलः । सभाजनकाङ्क्षया—सभाजनस्य काङ्क्षा सभाजनकाङ्क्षा तया ।

गङ्गानिल—Gangetic breeze. पङ्कजवन—The forest of the lotuses. नितान्त—profusely. कलहंस—swan. कर्षन्—Carrying forth. तरङ्गकणिकाः—spray of the ripples. सभाजन—greeting. काङ्क्षा—desire.

टी०—गङ्गानिलः गङ्गाया भागीरथ्या अनिलो वायुः गङ्गाजलसंसर्गवान् पवन इति भवः, पङ्कजानां कमलानां वनात् स्थानात् सरस इत्यर्थः मकरन्दगन्धान् मकरन्दः मधुस्तस्य गन्ध आमोदः सौरभमितियावत् तान् आदाय गृहीत्वा, नितान्तमधुरान् नितान्तमम्यर्थं मधुरान् मनोहारिणः कलहंसनादान् कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादो रवस्तान् कर्षन् स्वात्मना सह प्रापयन्, शीताः शीतलस्पर्शाः तरङ्गकणिकाः तरङ्गेभ्यो वीचिभ्यो जायमानाः कणिका विन्दवस्तान् विकिरन् इतस्ततः क्षिपन् तव सभाजनकाङ्क्षया इव सम्माननेच्छया इव उपैति ॥ ५ ॥

तथापि दोहदकौतूहलं गङ्गावगाहने मां समुत्साहयति । तदस्मात्तट-
तह वि दोहदकुतूहलं गंगावगाहणे मं समुत्साहेहि । ता इमादो त-
प्रपाताद्यथा परिश्रान्तावतरामि तथादेशय मे मार्गम् ।
प्यपादादो जह परिस्संता ओदरामि तह आदेसेहि मे मग्गम् ।

ल—(निर्दिश्य) अत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसंचारतया दुरवतारा-
स्तटप्रदेशाः । तस्मात् प्रपदमास्थाय सम्यक्—

वामेन नीवारलतां करेण जानुं समालम्ब्य च दक्षिणेन ।

पदे पदे मे पदमादधाना शनैः शनैरेतु मुहूर्त्तमार्गम् ॥ ६ ॥

सी—(यथोक्तमवतीर्थ) वत्स ! सुष्ठु परिश्रान्तास्मि, एतस्यां पादप-
वच्छ सु परिस्संतमि, एतस्सि पाअव-

टी०—जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य जनन्या मातुः यः करस्पर्शः लालनाय
पाणिसंसर्गस्तेन यत् सुखमानन्दस्तद्वत् शीतलस्य शिशिरस्य । भागीरथीतरङ्ग-
मारुतस्य भागीरथ्या गङ्गायास्तरङ्गा महोर्मयस्तत्संसर्गा यो मारुतः पवनस्तस्य, स्पर्शेन
परिश्रमस्य इव पापस्य पातकस्य परिक्षयो विनाशो जातः । तथापि दोहदकौतूहलं
गर्भामिलाषः गङ्गावगाहने गङ्गायाम् अवगाहनं स्नानं तस्मिन् मां समुत्साहयति
उत्सुक्यति । तटप्रपातात् निम्नतटप्रदेशात् परिश्रान्ता मार्गश्रमक्लान्तापि यथा
अवतरामि तथा मे मम मार्गं पन्थानम् आदेशय निर्दिश ।

टी०—अत्यन्तेति । अत्यन्तमत्यर्थं विश्रान्तो विरतो मनुष्याणां संचार-
स्तस्य भावस्तत्ता तथा तेन हेतुना दुःखावतारा दुःखेनावतरितुं योग्याः तटप्रदेशास्त-
स्माद्देहेतोः प्रपदं पादस्याग्रभागम् आस्थाय सम्यक्

अ०—वामेन करेण नीवारलतां दक्षिणेन च जानुं समालम्ब्य मे पदे पदे
पदम् आदधाना आर्या शनैः शनैः एतु ॥ ६ ॥

टी०—असंहार्यपरिच्छदाः । असंहार्याः अत्याज्याः परिच्छदा उपकरणानि येषां
ते तथाभूताः । सुकृतिनः पुण्यवन्तो जनाः । पुण्यशालिनो यत्रैव गच्छन्ति तत्रैव
सुखोपकरणानि लभन्त इति ।

नीवारलता—Nivara creeper. जानु—knee. समालम्ब्य—
supporting. आदधाना—placing. मुहूर्त्त—for a while. शनैः—
slowly.

टी०—वामेन सव्येन करेण हस्तेन नीवारलतां नीवाराणां लृणधान्यानां लतां
वर्ष्णीं समालम्ब्य आदाय दक्षिणेन च वामेतरेण च जानुं समालम्ब्य मे मम
पदे पदे प्रतिपदं पदं स्वचरणम् आदधाना निक्षिपन्ती आर्या मुहूर्त्तं क्षणं शनैः
शनैः एतु आगच्छतु ॥ ६ ॥

च्छायायां मुहूर्तमुपविश्य विश्रमिष्यामि ।

च्छायाए मुहुतं उपविसिञ्च विस्तमिस्सं ।

ल—यदभिरुचितं देव्यै ।

(सीता उपविश्य विश्रान्तिं नाटयति)

ल—अहो असंहार्यपरिच्छदाः सुकृतिनः । तथा हि-

तरङ्गा वीजन्ते सजलकणिकान् शीतमरुत-

स्तथैते सङ्गीतं दधति कलहंसाः कलगिरः ।

सखीव छायेयं रमयति परिष्वज्य हृदयं

वने शून्येऽप्यस्मिन् परिजनवतीवाऽत्रभवती ॥ ७ ॥

सी—यथा भणितं कुमारेण, स्वजनमध्यगताया इवात्राभिरमते

जह भणितं कुमारेण, सञ्चलमज्झगदाए विञ्च एत्थ अहिरमदि

मे हृदयम् ।

मे हिञ्चञ्च ।

ल—(आत्मगतम्) एषा विश्रान्ता सुखोपविष्टा च देवी, तद-
यमेवावसरो यथास्थितं व्यवसितुम् । (प्रकाशम्) (सहसा पादयो-
निपत्य) अयमनवरतप्रवासदुःखभागी निर्लक्ष्णो लक्ष्मणो विज्ञाप-
यति-स्थिरीक्रियतां हृदयम् ।

अ०—तरङ्गाः सजलकणिकान् शीतमरुतः वीजन्ते । तथा एते कलगिरः
कलहंसाः सङ्गीतं दधति । इयं छाया हृदयं परिष्वज्य सखी इव रमयति ।
अत्रभवती शून्ये अपि वने परिजनवती इव ॥ ७ ॥

स०—सजलकणिकान्—जलस्य कणिका जलकणिका जलकणिकाभिः
सहिताः सजलकणिकास्तान् । शीतमरुतः शीताश्च ते मरुतश्च शीतमरुतस्तान् ।

तरङ्ग—wave. मरुत—wind. कलगिरः—of melodious note.
छाया—shade. परिष्वज्य—having embraced. सखी—female
friend. रमयति—gladdens. शून्य—desolate. परिज वती—
having attendants.

टी०—तरङ्गा महोर्मयः सजलकणिकान् जलकणिकाभिः सलिलविन्दुभिः सह
चर्तन्त इति सजलकणिकाः तान् । शीतमरुतः शिशिरपवनान् । वीजन्ते प्रेरयन्ति ।
तथा एते कलगिरः मधुरालापाः कलहंसाः कादम्बाः सङ्गीतं दधति गायन्ति ।
इयं छाया अनातपः सखी इव आली इव हृदयं चेतः परिष्वज्य आलिङ्ग्य रमयति
आनन्दयति । अत्रभवती पूज्या त्वं शून्ये अपि निर्जने अपि वने अरस्ये
परिजनवतीव सेवकवर्गयुक्तेव ॥ ७ ॥

सी—(ससम्भ्रमम्) अपि कुशलमार्यपुत्रस्य ?

अवि कुशलं अत्रउत्तस्स ?

ल—(वनं निर्दिश्य) एवं गते कीदृशं कुशलमार्यस्य ?

सी—आर्यया कैकेय्या पुनरपि समादिष्टो वनवासः ?

अज्जूए केकईए पुणो वि समादिष्टो वणवासो ?

ल—समादिष्टो वनवासः, न पुनरम्बया ।

सी—केन पुनः समादिष्टः ?

केण उण समादिष्टो ?

ल—आर्येण ।

सी—कथं समादिष्टः ?

कहं समादिष्टो ?

ल—(वाष्पस्तम्भमभिनीय)

आर्यस्यादेश इत्येव वक्त्रमिच्छामि यत्नतः ।

तथापि हृदयं गत्वा ग्रन्थि बध्नाति भारती ॥ ८ ॥

सी—किं मम समादिष्टो वनवासः ?

किं मम समादिष्टो वणवासो ?

ल—न केवलं तव, आत्मनोऽपि ।

सी—कथमिव ?

कहं विअ ?

टी०—मुखोपविष्टा—मुखेन उपविष्टा स्थिता । अवसरः समयः यथास्थितं यथा-
निश्चितं व्यवसितुं विधातुम् । प्रकाशं सर्वश्रव्यम् । सहसा शीघ्रं पादयोश्चरणयौः
निपत्य । अनवरतप्रवासदुःखभागी अनवरतं सततं यः प्रवासो वनवासस्तदुदुःखस्य
कष्टस्य भागोऽस्यास्तीति सः ।

निलक्षणः लक्षणरहितः मन्दभाग्य इति यावत् । स्थिरीक्रियताम् अवधार्यतां
हृदयं चेतः । बाष्पस्तम्भमभिनीय—अश्रुपातरोधं नाटयित्वा ।

अ०—आर्यस्य आदेश इति एव यत्नतः वक्त्रम् इच्छामि तथापि भारती
हृदयं गत्वा ग्रन्थि बध्नाति ॥ ८ ॥

आदेश—message (Lit. utterance.) वक्तुं—to speak. हृदयं
गत्वा—entering the heart. ग्रन्थि—knot.

टी०—आर्यस्य रामभद्रस्य आदेशः कथनम् 'दिशिश्चारणे' इति 'तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति सूत्रे महाभाष्ये उक्तत्वात् उच्चारणेऽत्र दिशधातुः ।
यत्नत आयासेन वक्त्रमिच्छामि कथयितुमीहे । तथापि क्रियमाणेपि यत्ने भारती वाणी
हृदयं गत्वा प्रविश्य ग्रन्थि बध्नाति मुखाच्च निःसरतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ल—प्रकामभुक्ते स्वगृहाभिमानात्
सुहृज्जेनाहितयागवह्नौ ।

आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास-
स्त्व प्रवासे वनवास एव ॥ ६ ॥

सी—वत्स, परिस्फुटं कथय, अद्य कथं मम वनवास आर्यपुत्रस्य
वच्छ, परिस्फुटं कहेहि, अज्ज कहं मम वणवासे अंअउत्तस्स
वनवास इति ।
वणवासोत्ति ।

ल—किमपरं कथयामि मन्दभाग्यः ।

त्यक्त्वा किल त्वमार्येण चारित्रगुणशालिना ।

मयापि किल गन्तव्यं त्यक्त्वा त्वामिह कानने ॥ १० ॥

अ०—सुहृज्जेन स्वगृहाभिमानात् प्रकामभुक्ते, आहितयागवह्नौ, रम्ये
भवने अपि आर्यस्य वासः तव प्रवासे वनवासः एव ॥ ६ ॥

स०—सुहृज्जेन शोभनं हृदयमस्येति सुहृत् सुहृत्चासौ जनश्चेति सुहृज्जनस्तेन ।
प्रकामभुक्ते—प्रकामं भुक्ता यस्मिन् तस्मिन् प्रकामभुक्ते । स्वगृहाभिमानात्
स्वस्य गृहं स्वगृहं तस्य अभिमानः स्वगृहाभिमानः तस्मात् । आहितयागवह्नौ आहितः
यागाय वह्निः यस्मिन् तस्मिन् ।

प्रकामम्—heartily. आहित—put, placed. यागवह्नि—sacri-
ficial fire. वास—residence. प्रवास—banishment.

टी०—सुहृज्जेन मित्रवर्गेण स्वगृहाभिमानात् स्वस्य गृहं स्वगृहं तस्याभिमानो
गर्वस्तस्मात् प्रकामभुक्ते प्रकामं यथाभिमतं भुक्ताः कृताशाना (सुहृज्जनाः) यस्मिन्
तादृशे, आहितयागवह्नौ आहितः संस्थापितः यागवह्निर्यज्ञाभिर्यज्ञे तस्मिन्,
रम्ये मनोज्ञे भवने गृहे अपि आर्यस्य रामभद्रस्य वासो निवासः वनवास एव
अरण्यस्थितिसदृश एव ॥ ६ ॥

अ०—चारित्रगुणशालिना आर्येण किल त्वं त्यक्त्वासि मयापि इह कानने
त्वां त्यक्त्वा किल गन्तव्यम् ॥ १० ॥

स०—चारित्रगुणशालिना चारित्रमेव गुणः तैः शालत इति तेन ।

चारित्रगुणशालिना—Possessed of the nobility of conduct.
कानन—forest.

टी०—चारित्रगुणशालिना चारित्रगुणैः प्रजारज्जनादिभिः सचरितगुणैः शालते
शोभते इति तेन आर्येण रामभद्रेण किल निश्चयेन त्वं त्यक्त्वासि विवासितासि ।
मयापि त्वाम् अस्मिन् कानने वने त्यक्त्वा परित्यज्य किल गन्तव्यम् ॥ १० ॥

सी—हा तात, आर्य कोसलाधिप ! अद्योपरतोऽसि ।

हा ताद, अद्य कोसलाधिप ! अज्ज उवरदोसि ।

(मोहं गच्छति)

ल—(सम्भ्रमम्) कष्टं भोः ! कष्टं भोः ! निर्घातपातदारुणेनानेन परित्यागवार्ताश्रवणेन नूनमुपरता देवी । (निर्वर्ण्य) दिष्ट्या श्वसिति । तत्को नु खल्वस्याः प्रत्यानयनेऽभ्युपायः । (विषादं नाटयति) आश्चर्य-माश्चर्यम्—

भागीरथीशीकरशीतलेन सम्भाव्यमाना मृदुनानिलेन ।

मद्भाग्यशेषेण च बोध्यमाना प्रत्यागता राजसुता कथञ्चित् ॥१॥

सी—वत्स लक्ष्मण ! किं गतोऽसि ?

वच्छ लक्ष्मण ! किं गदोसि ?

ल—आज्ञापय, तिष्ठाम्येष मन्दभाग्यः ।

सी—किमुपालभ्यास्मि परित्यक्ता ?

किं उवाचंभिअ अंमि परिचत्ता ?

टी०—कोसलाधिप दशरथ । रामकर्तृकखल्यागनिश्चयं श्रुत्वा सीता दशरथं स्मरति हा तातेति । निर्घातपातदारुणेन निर्घातो वज्रं तस्य पातः पतनं तद्वद् दारुणेन व्यथाकरेण । परित्यागवार्ताश्रवणेन परित्यागो गृहान्निष्कासनं तस्य वार्ता वृत्तं तस्याः श्रवणेन आकर्णनेन उपरता मृता । निर्वर्ण्य विलोक्य । दिष्टयेति हर्षे । श्वसिति प्राणिति । प्रत्यानयने संज्ञाप्रापणे अभ्युपायः प्रतिक्रिया । विषादं कष्टं नाटयति अभिनयति ।

अ०—भागीरथीशीकरशीतलेन मृदुना अनिलेन सम्भाव्यमाना मद्भाग्य-शेषेण च बोध्यमाना राजसुता कथञ्चित् प्रत्यागता ॥ ११ ॥

स०—भागीरथीशीकरशीतलेन—भागीरथ्याः शीकराणि भागीरथीशीकराणि तैः शीतलस्तेन । मद्भाग्यशेषेण—मम भाग्यं मद्भाग्यं तस्य शेषः स मद्भाग्यशेषस्तेन ।

शीकर—spray. मृदु—soft. अनिल—breeze. सम्भाव्य-माना—honoured. भाग्यशेष—The remnant of fortune. बोध्य-माना—awakened. राजसुता—princess.

टी०—भागीरथी गङ्गा तस्याः शीकरैः अम्बुकणैः शीतलेन शीतभावज्ञतेन मृदुना कोमलेन सुखस्पर्शेनेति यावत्, पवनेन सम्भाव्यमाना कृतसत्कारा जातसंसर्गा, मद्भाग्यशेषेण मम भाग्यं दैवं तस्य शेषोऽवशिष्टस्तेन बोध्यमाना संज्ञां नीयमाना राजसुता राजदारिका सीता कथञ्चित् प्रत्यागता चेतनतामुपागता ॥ ११ ॥

टी०—किमुपालभ्य केन दोषेणेत्यर्थः ।

ल—कीदृशो देव्या उपालम्भः ?

सी—अहो मेऽधन्यत्वम्, किमुपालम्भमात्रेण विना निगृही-

अहो मे अधरणत्तणं, किं उवाल्गम्भमेतत्तएण विणा णिगहि-

तास्मि । किमस्ति किमपि तेन सन्दिष्टम् ?

दङ्गि । किं अत्थि किं वि देण सदिदं ?

ल—अस्ति ।

सी—कथय कथय ।

कहेहि कहेहि ।

ल—तुल्यान्वयेत्यनुगुणेति गुणोन्नतेति

दुःखे सुखे च सुचिरं सहवासिनीति ।

जानामि केवलमहं जनवादभीत्या

सीते त्यजामि भवतीं न तु भावदोषात् ॥ १२ ॥

अयमार्यस्य संदेशः ।

सी—कथं जनवादभयेनेति । किमपि वचनीयं मेऽस्ति ?

कहं जणवादभयेणेति । किंवि वअणीअं मे अत्थि ?

ल—कीदृशमार्याया वचनीयम् ।

उपालम्भमात्रेण अपराधलवेन विना । निगृहीतास्मि कलङ्कितास्मि दूषितास्मि ।

अ०—तुल्यान्वया इति अनुगुणा इति गुणान्विता इति सुखे दुःखे च सहवासिनी इति जानामि, सीते अहं केवलं जनवादभीत्या भवतीं त्यजामि, भावदोषात् तु न ॥ १२ ॥

स०—तुल्यान्वया तुल्यः अन्वयः यस्याः सा । अनुगुणा अनुकूला गुणा यस्याः सा । जनवादभीत्या जनवादात् भीतिः जनवादभीतिस्तया ।

तुल्यान्वया—of equal lineage. अनुगुण—of similar qualities. गुणान्विता—possessed of virtues. सुखे दुःखे च—in weal and woe. वाद—slander. भीति—fear. भावदोष—lack of feeling.

टी०—तुल्यः सदृशोऽन्वयः कुलं यस्याः सा । समानकुलत्वादावयोः परस्परं संबन्धः अभिमतः । तदुक्तं—‘ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं । तयोः मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः’ । अनुगुणा=अनुकूला गुणाः सत्त्वभावादीनि सत्कुललक्षणाणि यस्याः सा । गुणोन्नता, गुणैः दाक्षिण्यादिभिः उन्नता समृद्धा । सुखे दुःखे च सम्पदि विपदि च सुचिरं चिरकालं सहवासिनी सहस्थायिनीति जानामि वेद्मि । हे सीते जानकि केवलम् अहं जनवादभीत्या लोकनिन्दाभयेन भवतीम् उत्तम-गुणवर्णां त्यजामि, भावदोषात् चेतोविकारात् तु न ॥ १२ ॥

जनवादभयेन लोकापवादभयेन । वचनीयं निन्दाकारणम् ।

ऋषीणां लोकपालानामार्यस्य मम चाग्रतः ।

अग्नौ शुद्धिं गता देवी किन्तु—

सी—(लज्जां नाटयति) कथय, किन्तु—
कहेहि, किन्तु—

ल—लोको निरङ्कुशः ॥ १३ ॥

सी--अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेन प्रतिबोधितास्मि । रावणभवनान्तेः

अग्निसुत्थिसंकिताण्य पडिबोधिमहि । रावणभवनोत्ततो

पुनरप्युद्धाधयति । सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यत इति सर्व-
पुणोवि उवादिअदि । सीताए वि णाम एवं संभावीअदिति सव्व-

थाऽलं महिलात्वेन । एवं परित्यक्ता । ननु परित्यक्तास्मि ? किञ्च
हा अलं महिलात्तणेन । एवं परिचत्ता । णु परिचत्तामि ? किं ण

खलु युक्तं ममार्यपुत्रपरित्यक्कमात्मानं परित्यक्तुम् ? किञ्च खलु
खु जुत्तं मम अअउत्तपरिचत्तं अत्ताणं परिचइदुं ? किं ण खु

तस्यैव निरनुक्रोशस्य समान एष प्रसवः प्रेक्षितव्य इति वचनीय-
तस्स एव णिरनुक्रोसस्स समाणो एसो पसअो पेक्खिदव्वेत्ति वअणीअ-

कण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि ।

कटकोपहितं जीविदं परिरक्खामि ।

अ०--ऋषीणां लोकपालानाम् आर्यस्य मम च अग्रतः देवी अग्नौ शुद्धिं
गता, किं तु लोकः निरङ्कुशः ॥ १३ ॥

लोकपाल—The guardian of the quarter. अग्रतः—in the
presence of. अग्नौ शुद्धिं गता—went through the ordeal of
fire. निरङ्कुश—unreined.

टी०--ऋषीणां भूतभविष्यवर्त्तमानकालत्रयदर्शिनां मुनीनाम् (ऋषिदर्शनात्)
लोकपालानाम् इन्द्रादीनाम् आर्यस्य रामभद्रस्य मम च अग्रतः पुरतः देवी अग्नौ
वह्नौ शुद्धिं गता अग्निप्रवेशेन दिव्यपरीक्षासुतीर्णा । किन्तु लोकः जनः निरङ्कुशः
अङ्कुशरहितः निर्गलः, यथाचिन्तितं वदतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

टी०--अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेनेति । अग्नौ वह्नौ या परीक्षायै शुद्धिस्तस्याः सङ्कीर्तनं
कथनं तेन प्रतिबोधितास्मि स्मारितास्मि । रावणभवनोदन्तः रावणगृहनिवासवृत्तम् ।
पुनरपि उद्धाधयति खेदयति । सीताया अपि नाम सम्भाव्यते सीताविषयेऽप्येवंविधो
विचार इति का गच्छनाऽन्यासां स्त्रीणाम् । अर्थान्तरे तु सीताद्यापि जीवतीति
जनापवादान्मरणमेव श्रेयः, महिलात्वमेव जनापवादस्यानम् तदेव मा भूदिति
सीताया अभिप्रायः । निरनुक्रोशस्य निर्दयस्य प्रसवः गर्भः प्रेक्षितव्यो रक्षणीय इति
वचनीयकण्टकोपहितं वचनीयं दोषारोप एव कण्टकं तेन उपहितं विद्धं जीवितं
परिरक्षामि प्राणिमीत्यर्थः ॥

ल—अनुगृहीतोऽस्मि । (उत्थाय प्रणमति) इदमपरमार्थेण सन्दिष्टम् ।

सी—किन्तु खलु भविष्यति ।

किं गु ख भविस्सति ।

ल—त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे स्वप्रागता शयनमध्यसखी त्वमेव ।

दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य

यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ॥ १४ ॥

सी—एवं सन्दिशतार्यपुत्रेण परित्यागदुःखं मयि निरवशेषमप-
एवं संदिशतेण अंअउतेण परिच्चाअदुक्कं मयि निरवसेसं अव-
नीतम् । न हि तथान्यासक्का पत्तुः, स्त्रीजनस्य दुःखमुत्पादयति
णीदं । ए हि तद् अरणासत्ता पइणी, इत्थिआजणास्स दुक्कं उप्पादेदि
यथान्यासक्कः ।
जह अरणासत्तो ।

अ०—देवि त्वं मे चित्तनिहिता गृहदेवता (असि), स्वप्रागता शयनमध्यसखी
त्वम् एव (असि), दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य मम यागे तव प्रतिकृतिः
धर्मपत्नी (भविष्यति) ॥ १४ ॥

स०—चित्तनिहिता—चित्ते निहिता । गृहदेवता—गृहस्य देवता । स्वप्रागता—
स्वप्नेषु आगता । शयनमध्यगता—शयनस्य मध्यं शयनमध्यं तत्र गता । दारान्तरा-
हरणनिःस्पृहमानसस्य—अन्ये दारा दारान्तरं तस्य यद् आहरणं तद् दारान्तराहरणं
तत्र निःस्पृहम् मानसं यस्य तस्य ।

चित्तनिहिता—placed in the heart. गृहदेवता—The Goddess
of the house. शयनमध्यसखी—bed fellow. निःस्पृह—averse.
प्रतिकृति—image.

टी०—हे देवि त्वं मे चित्तनिहिता चित्ते मनसि निहिता स्थापिता गृहदेवता गृहश्रीः
असीति शेषः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् आगता प्राप्ता शयनमध्यसखी शयनं शय्या
तस्य यन्मध्यं मध्यभागस्तत्रता सखी सहचरी त्वमेव । दारान्तराहरणनिःस्पृहमान-
सस्य अन्ये दारा दारान्तरं तस्य यदाहरणं ग्रहणं तत्र निःस्पृहम् अनभीष्टं मानसं
चेतो यस्य तस्य, मम यागे यज्ञे तव प्रतिकृतिः सूर्तिः धर्मपत्नी धर्मेण पत्नी
यज्ञार्धफलभागिनी भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥

टी०—निरवशेषं समग्रमेव परित्यागदुःखं विवासनजं कष्टम् अपनीतं दूरीकृतम् ।
अन्यासक्का अन्यस्मिन् भर्तृव्यतिरिक्ते पुरुषे आसक्का गतहृदया स्त्री पत्तुः तथा
दुःखं नहुत्पादयति जनयति यथा अन्यासक्कः अन्यस्यां पत्नीव्यतिरिक्तायां स्त्रिया-

ल—कः प्रतिसन्देशः ?

सी—कस्य ?

कस्स ?

ल—आर्यस्य ।

सी—एवं गतेऽपि प्रतिसन्देशः । श्वश्रूणां पुनर्मम वचनात्
एवं गदेवि पडिसंदेशो । अज्जुणं उण मम वअणादो
पादवन्दनं कृत्वा विज्ञापय—एवमहं नीरक्षा श्वापदसमाकीर्णे वने
पादवन्दनं कदुअ विण्णवेहि—एवं अहं गीरक्खा सावदसमाइण्णे वणे
प्रतिवसन्ती च सर्वथा हृदयेनार्याभिरनुगृहीतव्येति ।
पडिवसंती अ सव्वहा हिअएण अय्याहिं अणुगहीदव्वेति ।

ल—प्रतिगृहीतेयमाज्ञा । आर्यस्य न किञ्चित् सन्दिष्टम् ।

सी—तथानिष्ठुरो नाम सन्दिश्यत इत्यप्रतिहतवचनतैषा लक्ष्म-
तह निष्ठुरो णाम संदीसीअदिति अप्पडिहदवअणदा एसा लक्ख-
णस्य, न सीताया धन्यत्वम् । तथा मम वचनान्तं जनं विज्ञापय—
णस्स, ण सीदाए धरणत्तणं । तह मम वअणादो तं जणं विण्णवेहि—
मन्दभागिनीमनुशोचन् वर्णाश्रमपरिपालनमभिघ्नन्नात्मानं न बाधय ।
मन्दभाइणीं अणुसोअंतो वरणस्समपरिवालणं अहिग्घंतो अताणं ण बाधेहि ।
सद्धमे स्वशरीरे सावधानो भवेति । वत्स लक्ष्मण ! किमुपालभे
सद्धमे ससरीरे सावधानो होहिति । वच्छ लक्खण ! किं उवालंभामि
महाराजम् ?
महाराअं ?

भासक्यो नरः खनार्या दुःखमुत्पादयति ।

टी०—प्रतिसन्देशः प्रतिवचः । नीरक्षा अरक्षिता । श्वापदसमाकीर्णे श्वापदै-
हिंस्रैः व्याघ्रादिभिः समाकीर्णे भरिते, वने अरण्ये प्रतिवसन्ती, सर्वथा हृदयेन, तथा
निष्ठुरः कठिनहृदयो नाम सन्दिश्यते इत्यत्र हेतुस्तावत् लक्ष्मणस्य अप्रतिहत-
वचनता न प्रतिहतं वचनम् अप्रतिहतवचनं तस्य भावस्तत्ता । लक्ष्मण-
वचो नैष्फल्यं न व्रजेदिति कारणेन प्रतिसन्दिश्यते । न सीताया धन्यत्वं भाग्यम् ।
नात्र सीतायाः सन्देशं प्रति स्वारसिकः प्रयासः । मन्दभागिनीं हृतभाग्यां, वर्णाश्रम-
परिपालनं वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमाः ब्रह्मवर्णाद्यास्तेषां परिपालनं रक्षणम्
अभिघ्नन् नाशयन्, आत्मानं न बाधय न पीडय । धर्मस्यारक्षणादात्मनोऽरक्षा
धर्मस्य त्राणाद् आत्मनस्त्राणम् । सद्धमे सुकृतफले सद्धिः पालिते कर्मणि
स्वशरीरे च सावधानः सावहितो भव ।

ल—किमेतावत्यपि न प्रभवति देवी ?

सी—एवमपि तं जनं विज्ञापय—न युक्तं तव निरपराधमिमं जनं

एवं वि तं जणं विण्णवेहि—ए जुत्तं तव निरपराहं इमं जणं

सपदि हृदयतो निर्वासयितुं किं पुनर्विषयत इति ।

सपदि हिअआदो निव्वसिदुं किं उण विअआदोति ।

ल—सन्देष्टव्यमार्यया सन्दिष्टम्—

आर्या निर्वासिता नाम हृदयात्प्रभविष्णुना ।

कथं गृहाद् गृहं नाम कथं जनपदादपि ॥ १५ ॥

सी—एवमपि मम वचनाद् विज्ञापयितव्यः—सा तपोवन-

एवं वि मम वअणादो विण्णविदव्वो—सा तपोवण-

वासिनी सर्वथा सीमन्तनिहितेमाञ्जलिना विनिवेदयति यदि अहं
वासिणी सव्वहा सीमएटअणिहिदेन अंजलिणा विसणवेदिति जइ अहं
निर्गुणा चिरपरिचितेति वा, अनाथेति वा, सीतेति वा स्मरणमात्र-
णिग्गुणा चिरपरिचिदेति वा, अणाहेति वा, सीदेति वा, सुमरणमेत-
केणानुगृहीतव्येति ।

एण अणुगहिदव्वेति ।

ल—इमं सन्देशमाकर्ण्य क्षते चारमिवाहितम् ।

दशामसह्यां शोकस्य व्यक्तामार्गं गमिष्यति ॥ १६ ॥

किमेतावत्यपीति—एवंविध उपालम्भरूपे कर्मणि तु भवत्यास्त्वातन्वयमेव ।
निरपराधम् अपराधशून्यम् इमं जनं सीतामित्यर्थः । सपदि शीघ्रं हृदयतो मनसः
निर्वासयितुं विवासयितुं न युक्तम् । किं पुनः विषयतः स्वदेशात् ।

अ०—प्रभविष्णुना आर्या हृदयात् नाम निर्वासिता कथं गृहाद् गृहं नाम,
कथं जनपदात् अपि ॥ १५ ॥

प्रभविष्णु—all powerful. निर्वासिता—expelled. जनपद—state.

टी०—प्रभविष्णुना शक्तिशालिना रामेण आर्या भवती हृदयात् चेतसः निर्वा-
सिता निष्कासिता । नामेति विस्मये । गृहात् भवनात् कथं निर्वासिता, गृहं नाम गृहं
तावद् द्वे आस्तां कथं जनपदादपि स्वविषयादपि इति लक्ष्मणस्याश्चर्यम् ॥ १५ ॥

टी०—मद्वचनात् मन्मुखेन । सा तपोवनवासिनी तपस्विनी, सीमन्तनिहितेन
सीमन्ते केशवेशे सीमन्तः केशवेशे इत्यमरः, निहितेन स्थापितेन अञ्जलिना करयुगलेन
विज्ञापयति निवेदयति । निर्गुणा गुणहीना चिरपरिचिता चिरकालं सहवासनोत्पन्न-
विस्मया अनाथा नाथरहिता अरक्षितेति यावत् सीता वसुन्धरोत्पन्नेति हेतुभिः
स्मरणमात्रकेनानुगृहीतव्या स्मरणीयेत्यर्थः ।

अ०—क्षते आहितं चारम् इव इमं सन्देशम् आकर्ण्य आर्यः व्यक्त

सी—अतिमहिते ऽपि स्वमण्डले कथं ते सन्ति, स्त्रियो दुःख-
 अदिमहिदे वि सअमंडले कंहं तुमं सोंत्ति, एत्तिआ दुक्ख-
 सहायाः । साम्प्रतं मया विना त्वयैकेनैष चिन्तयितव्यः । त्वं भ्रातुः
 सहाया । संपदं मए विणा तए एक्केण एसो चित्तिदव्वो । तुमं बाहु-
 शरीरे सावधानो भवेति ।
 स्सरीरे सावहाणो होहिति ।

ल—अनुरूपमेतन्महानुभावतायाः ।

सी—वत्स लक्ष्मण ! प्रणमितव्या त्वया मम वचनात् राघव-
 वच्छ लक्खण ! पणमिदव्वा तुए मम वअणादो राहव
 कुलराजधानी भगवत्ययोध्या । शुश्रूषितव्यः प्रतिमागतो महाराजः ।
 उलराअधाणी भअवदी अयोज्जा । सुस्सुसिदव्वो पडिमागदो महाराओ ।
 साधयितव्या श्वश्रूणामाज्ञप्तिः । समाश्वासयितव्याः प्रियंवदा मम
 साहिदव्वा अज्जूणं आणत्ति । समस्सासिदव्वा पिअंवदा मम
 प्रियसख्यः । स्मर्तव्या सर्वकालं मन्दभागिनी ।
 पिअसहीओ । सुमरिदव्वा सव्वकालं मंदभाइणी ।
 (इति रोदिति)

ल—(सोद्रेगम्)

आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं

श्रोतुञ्च तस्याः परिदेवितानि ।

शोकस्य असह्यां दशां गमिष्यति ॥ १६ ॥

क्षत—wound. आहित—applied. चार—salt. सन्देश—message.
 व्यक्त—obviously. असह्य—unbearable. दशा—state (of grief).

टी०—क्षते त्रये आहितं निहितं चारं लवणम् इव इमम् आर्यायाः सन्देशं
 प्रतिवचः आकर्ण्य निशम्य आर्यो रामभद्रः व्यक्तं स्फुटं शोकस्य सन्तापस्य असह्यां
 दशां परां काष्टां गमिष्यति यास्यति ॥ १६ ॥

टी०—अतिमहिते धनधान्यसमृद्धेऽपि स्वमण्डले स्वविषये ते स्त्रीहीनाः कथं केन
 प्रकारेण सन्ति वसन्ति । स्त्रियो दुःखसहायाः दुःखे विपदि सहाया भवन्ति परिचर्यया
 साहाय्यमापादयन्ति । जनस्तु केवलं सुखार्थ एव न तु दुःखार्थः । राघवकुलराजधानी
 राघवकुलस्य रघुवंशस्य राजधानी राजसिंहासनस्थानम् । प्रतिमागतः प्रतिकृतिरूपेण
 स्थापितः महाराजः दशरथः । मृतत्वात्तस्य प्रतिमाक्रमेण स्थापितस्यैव शुश्रूषा
 प्रकृते जाघटीति । श्वश्रूणाम् आज्ञप्तिराज्ञा साधनीया माननीया । प्रियंवदा मधुरभाषिण्यः
 प्रियसख्यः समाश्वासयितव्याः सान्त्वयितव्याः । सर्वकालं सर्वदा । सोद्रेगं सकष्टम् ।

अ०—आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं तस्याः परिदेवितानि श्रोतुं च

सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-

मजीवयन्मारुतिरात्तवैरः ॥ १७ ॥

(विलोक्य)

एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य

हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।

नृत्तं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं

तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥ १८ ॥

सी—वत्स लक्ष्मण ! आसन्नास्तमयः सूर्यः । दूरे चेतो मानुष-

वच्छ लवङ्गण ! आसण्णात्थमयो सूर्यो । दूरे अ इदो माणुस-

सम्पातः । उड्डीनाः पक्षिणः । सञ्चरन्ति श्वापदाः । गच्छ न युक्तं

संपादो । उड्डीणा पक्षिणो । संचरंति सापदा । गच्छ ए नृत्तं

परिलम्बितुम् ।

परिलंबितुम् ।

आत्तवैरः मारुतिः लङ्कासमरे सुखेन हतं माम् अजीवयत् ॥ १७ ॥

विमोक्तुम्—to leave. परिदेवित—lamentation. आत्तवैरः—full of enmity. मारुति—the son of marut (wind). सुखेन—comfortably. अजीवयत्—restored to life.

टी०—आर्या देवीं सीतां स्वहस्तेन स्वकरेणैव वनेऽरण्ये विमोक्तुं त्यक्तुं तस्याश्च परिदेवितानि क्रन्दितानि श्रोतुमाकर्णितुं च आत्तवैरः बद्धवैरः मारुतिः हनुमान् लङ्कासमरे लङ्कायुद्धे सुखेन अनायासेन हतं विगतसंज्ञं माम् अजीवयत् सञ्जीवनौषधानयनेन मां सजीवितमकरोत् ॥ १७ ॥

अ०—एते हरिणाः हरितं विमुच्य रुदन्ति । शोकविधुराः हंसाः च करुणं रुदन्ति । शिखिनः अपि देवीं विलोक्य नृत्तं त्यजन्ति । अमी तिर्यग्गताः वरं परं मनुष्याः न ॥ १८ ॥

स०—शोकविधुराः—शोकेन विधुराः ।

हरित—grass. विमुच्य—having given up. रुदन्ति—weep. शोकविधुराः—perturbed with grief. शिखिन्—peacock. नृत्त—dancing. तिर्यग्गताः—lower animals.

टी०—एते पुरोवर्तिनः हरिणा मृगा हरितं वृक्षं विमुच्य त्यक्त्वा रुदन्ति विलपन्ति । शोकविधुराः शोकेन मन्युना विधुरा व्याकुला हंसाः कलहंसाश्च करुणं सदैव रुदन्ति अश्रुणि पातयन्ति । शिखिनः मयूरा अपि नृत्तं नृत्यं त्यजन्ति । अमी तिर्यग्गताः तिर्यश्च वरं श्रेष्ठाः परं मनुष्या नरा न ॥ १८ ॥

टी०—आसन्नास्तमयः—आसन्नः समीपवर्ती अस्तमयोऽस्तगमनं यस्य सः

ल—(अञ्जलिं बध्वा) सर्वपश्चिमोऽयं लक्ष्मणस्य प्रणामाञ्जलिः
तत्सावधानं परिगृह्यताम् ।

सी—नित्यावहिता खल्वहम् ।

शिञ्चावहिता खु अहं ।

ल—विज्ञापयामि देवीम्—

आर्य मित्रं बान्धवान् वा स्मरन्त्या

शोकादात्मा मृत्यवे नोपनेयः ।

इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था

सेयं देव्या यत्नतो रक्षणीया ॥ १६ ॥

सी—अप्रतिहतवचनः खलु सौमित्रिः ।

अप्पडिहदवअणो खु सोमिन्ती ।

ल—इयमपरा विज्ञापना ।

सी—कान्या ?

का अरणा ?

ल—ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशादानीय विजने वने ।

परित्यक्तासि देवि त्वं दोषमेकं क्षमस्व मे ॥ २० ॥

तादृक् सूर्यः । मनुष्यसम्पातः मनुष्यगमनागमनं च इतोऽस्मात् प्रदेशात् दूरे वर्तते । पक्षिणः वायसादयः उड्डीना डयमाना दृश्यन्त इति शेषः । व्याघ्रादयः हिंसा जीवाः सञ्चरन्ति इतस्ततो व्रजन्ति । गच्छ याहि । परिलम्बितुं न युक्तं विलम्बो न कार्यः । सर्वपश्चिमः अन्तिमोऽयं प्रणामाञ्जलिः । नित्यावहिता—नित्यं सर्वदैव अवहिता दत्तमनाः ।

अ०—मित्रम् आर्यं बान्धवान् वा स्मरन्त्या शोकात् आत्मा मृत्यवे न उपनेयः; इक्ष्वाकूणां सन्ततिः गर्भसंस्था, सा इयं देव्या यत्नतः रक्षणीया ॥ १६ ॥

टी०—मित्रम् आर्यं रामभद्रं बान्धवान् बन्धुजनान् स्मरन्त्या ध्यायन्त्या त्वया शोकात् मन्युवशात् आत्मा स्वं वपुः मृत्यवे न उपनेयः शरीरत्यागव्यवसायो न विधेय इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—इक्ष्वाकूणां सन्ततिरपत्यं गर्भसंस्था गर्भे संतिष्ठतीति सा । सा इयं सन्ततिः यत्नात् यत्नेन रक्षणीया पालयितव्या ॥ १६ ॥

टी०—अप्रतिहतवचनः—न प्रतिहतं न निष्फलं गतं वचनं वाक्यं यस्य सः । तथाभूतः खलु सौमित्रिः लक्ष्मणः । विज्ञापना प्रार्थना ।

अ०—देवि ज्येष्ठस्य भ्रातुः आदेशात् विजने वने आनीय परित्यक्ता असि । एकं मे दोषं त्वं क्षमस्व ॥ २० ॥

विजन—desolate. क्षमस्व—forgive.

टी०—देवि भगवति ज्येष्ठस्य अप्रजस्य भ्रातुः सोदरस्य आदेशात् आज्ञया

सी—(ससम्भ्रमम्) ज्येष्ठवचनानुवर्ती त्वमिति परितोषकाले को
जेष्ठवअणुवति तुमेति परितोषकाले को

दोष आशङ्कयते ?
दोसो आसंकीअदि ?

ल—(सप्रदक्षिणं प्रणम्य परिक्रामति)

सी—(रोदिति)

ल—(दिशोऽवलोक्य) भो भो लोकपालाः ! शृण्वन्तु भवन्तः—

एषा वधूर्दशरथस्य महारथस्य

सी—अतिश्लाघनीयान्यक्षराणि श्रूयन्ते ।

अदि सित्ताहणिज्जाइं अक्खराइं सुणीअदि ।

ल—रामाह्वयस्य गृहिणी मधुसूदनस्य ।

सी—कुतो मे तादृशो भागधेयः ?

कुदो मे तादिसो बाहधेओ ?

ल—निर्वासिता पतिगृहात्—

सी—(कणौ पिदधाति)

ल—विजने वनेऽस्मिन्

एकाकिनी वसति रक्षत रक्षतैनाम् ॥ २१ ॥

सी—(गर्भं दर्शयति)

विजने जनसञ्चारशून्ये वने अररथे आनीय प्रापय्य परित्यक्तासि मुक्तासि । त्वम्
एकं मे दोषम् अपराधं परित्यागरूपं क्षमस्व मर्षय ॥ २० ॥

टी०—ससम्भ्रमं स्वेद्वेगम् । ज्येष्ठवचनानुवर्ती ज्येष्ठस्य अग्रजस्य भ्रातुः
रामभद्रस्य वचनं वाक्यम् अनुवर्तते अनुसरतीति तादृशस्त्वमिति । परितोषकाले
हर्षावसरे को दोष आशङ्कयते दोषशङ्कैव न जायत इत्यर्थः ।

अ०—एषा महाराजस्य दशरथस्य वधूः, रामाह्वयस्य मधुसूदनस्य
गृहिणी, पतिगृहात् निर्वासिता, एकाकिनी अस्मिन् विजने वने
वसति एनां रक्षत ॥ २१ ॥

महारथ—a great warrior. वधू—daughter-in-law. मधुसूदन—
The slayer of मधु. गृहिणी—consort.

एषा पुरोवर्तिनी महारथस्य युद्धविद्याविशारदस्य दशरथस्य वधूः स्नुषा रामा-
ह्वयस्य रामाख्यस्य मधुसूदनस्य हरेः गृहिणी पत्नी पतिगृहात् भर्तृभवनात् निर्वा-
सिता निष्कासिता एकाकिनी असहाया विजने विगतजने वने जङ्गले वसति एनां
रक्षत नूनं त्रायध्वमिति भावः ॥ २१ ॥

टी—आर्यायाः कृते देव्याः सीताया निमित्तं एनामपि समीपतरवर्तिनीं भगवतीं

ल—एनामपि भगवतीम् आर्यायाः कृते विज्ञापयामि—

जातश्रमां कमलगन्धकृताधिवासैः

काले त्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवातैः ।

देवी यदा च सवनाय विगाहते त्वां

भागीरथि ! प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥ २२ ॥

ये केचिदत्र मुनयो निवसन्त्यरण्ये

विज्ञापयामि शिरसा प्रणिपत्य तेभ्यः ।

स्त्रीत्युज्जिहतेत्यशरणेति कुलागतेति

देवी सदा भगवतीत्यनुकम्पनीया ॥ २३ ॥

देवीं गङ्गां विज्ञापयामि निवेदयामि ।

अ०—भागीरथि ! जातश्रमां कमलगन्धकृताधिवासैः तरङ्गवातैः काले त्वम् अपि अनुगृहाण । यदा च देवी सवनाय त्वां विगाहते क्षणम् अम्बुवेगं प्रशमय ॥ २२ ॥

स० जातश्रमाम्—जातः श्रमो यस्यास्ताम् । कमलगन्धकृताधिवासैः—कमलानां गन्धः कमलगन्धस्तेन कृतः अधिवासो येषु तैः । तरङ्गवातैः तरङ्गाणां वातास्तरङ्गवातास्तैः । अम्बुवेगम्—अम्बुनो वेगः अम्बुवेगस्तम् ।

जातश्रमा—Exhausted. अधिवास—fragrance. अनुगृहाण—be compassionate. सवन—bath. विगाहते—plunges. अम्बुवेग—rush of water. प्रशमय—slacken.

टी० भागीरथि गङ्गे जातश्रमां जातः उत्पन्नः श्रमः क्लमो यस्यास्तां कमलगन्धकृताधिवासैः कमलानां पङ्कजानां गन्धेन सौरभेण कृतो जनितोऽधिवासः परिमलो यैस्तथाविधैस्तरङ्गवातैः वीचिवातैः तरङ्गसंसर्गिभिः पवनैः काले समये त्वमपि अनुगृहाण अनुकम्पय । यदा च देवी सीता सवनाय स्नातुं त्वां विगाहते प्रविशति तदा अम्बुवेगं क्षणं स्तोत्रं मनागिति यावत् प्रशमय मन्दं कुरु ॥ २२ ॥

अ०—ये के चिद् मुनयः अत्र अरण्ये निवसन्ति तेभ्यः शिरसा प्रणिपत्य विज्ञापयामि, स्त्री इति, उज्जिहता इति, अशरणा इति, कुलागता इति भगवती देवी सदा अनुकम्पनीया ॥ २३ ॥

निवसन्ति—reside. उज्जिहता—forsaken. अशरणा—helpless. कुलागता—nobly descended.

टी०—ये के चित् अस्माभिरज्ञातनामधेया मुनयः अत्रास्मिन् अरण्ये वने निवसन्ति तेभ्यः मुनिभ्यः शिरसा शीर्षेण प्रणिपत्य प्रह्वीभूय विज्ञापयामि निवेदयामि स्त्रीति अबलेति उज्जिहतेति परित्यक्तेति अशरणेति निस्सहायेति कुलागतेति कुलीनतेभिर्हेतुभिः देवी आर्या सीता अनुकम्पनीया अनुगृहीतव्या ॥ २३ ॥

एषोऽञ्जलिर्विरचितो वनदेवतानां
विज्ञापनां क्षणमिमामवधारयन्तु ।
सुप्ता प्रमादवशगा विषमस्थिता वा
यत्नादियं भगवतीभिरवेक्षणीया ॥ २४ ॥
भो भो हिंसा भूमिरेषा भवद्भिः
वज्र्या देशो न प्रवेश्यः परेषाम् ।
मृग्यो मृग्यो विप्रवासे सखीनां
यूयं सख्यो मा क्षणं मुञ्चतैनाम् ॥ २५ ॥
सख्यो नद्यः स्वामिनो लोकपालाः
मातर्गङ्गे भ्रातरः शैलराजाः ।

अ०—वनदेवतानाम् एषः अञ्जलिः विरचितः, इमां विज्ञापनां क्षणम् अवधारयन्तु, भगवतीभिः सुप्ता प्रमादवशगा विषमस्थिता वा इयम् आर्या यत्नाद् अवेक्षणीया ॥ २४ ॥

स० वनदेवतानां—वनस्य देवताः तासाम् । प्रमादवशगा—प्रमादस्य वशं गच्छतीति सा, विषमस्थिता—विषमे स्थिता ।

वनदेवता—Sylvan deity. अञ्जलि—folded hands. विज्ञापना—request. क्षणम्—for a while. अवधारयन्तु—may listen. सुप्ता—asleep प्रमादवशगा—in swoon. विषमस्थिता—in a difficult situation. अवेक्षणीया—should be guarded.

टी०—वनदेवतानां वनाधिष्ठातृदेवतानां पुरतः अग्रे एषः अञ्जलिः संयुतं करयुगलं विरचितः विहितः । इमाम् उदीर्यमाणानां विज्ञापनां प्रार्थनां क्षणं मनाक् अवधारयन्तु अवहितेन चेतसा आकर्णयन्तु । भगवतीभिः आर्याभिर्मवतीभिः शयाना प्रमादवशगा प्रमादस्यानवधानतया वशं गता विषमस्थिता वा विषमे प्रदेशे समये वा स्थिता इयम् आर्या यत्नाद् यत्नेन अवेक्षणीया परिरक्षणीया ॥ २४ ॥

अ०—भो भो हिंसाः ! एषा भूमिः भवद्भिः वज्र्या, परेषां देशः न प्रवेश्यः । मृग्यः, मृग्यः ! सखीनां विप्रवासे यूयं सख्यः एनां क्षणं मा मुञ्चत ॥ २५ ॥

हिंस्र—wild beast. वज्र्या—must be deserted. न प्रवेश्यः—should not be transgressed. विप्रवास—absence.

टी०—भोः भोः हिंसा हिंसका व्याघ्रादयः एषा भूमिः सीतया अधुषिता भवद्भिः वज्र्या परिहेया । परेषामन्येषां तपस्विनामित्यर्थः, देशः स्थानं न प्रवेश्यः न प्रवेष्टव्यः । मृग्यः हरिण्यः सखीनाम् आलीनां विप्रवासे विरहे यूयं भवत्यः सख्यः एनां जानकीं क्षणं मुहूर्तं मा मुञ्चत न त्यजत ॥ २५ ॥

अ०—सख्यः नद्यः ! स्वामिनः लोकपालाः ! मातः गङ्गे ! भ्रातरः शैलराजाः !

भूयो भूयो याचते लक्ष्मणोऽयं
यत्नाद्रक्ष्या राजपुत्री गतोऽहम् ॥ २६ ॥

(प्रणम्य निष्क्रान्तः)

सी—कथं सत्यमेव मामेकाकिनीं परित्यज्य गतो लक्ष्मणः । (विलोक्य)
कहं सचं एव मं एआइणीं परिचइअ गदो लक्खणो ।
हा धिक्! हा धिक्! अस्तमितः सूर्यः, खरेणापि लक्ष्मणो न दृश्यते,
हृदी हृदी ! अत्यमिदो सूर्यो, सरेण वि लक्खणो ण दीसई,
हरिणा अपि स्वकमावासमायान्ति, उड्डीनाः पक्षिणः, सञ्च-
हरिणा वि सञ्चं आवासं आअन्ति, उड्डीणा पक्खिणो, संच-
रन्ति श्वापदाः, आच्छाद्यतेऽन्धकारेण दृष्टिः, निर्मानुषं महा-
रन्ति सापदा, आच्छादीअदि अंधआरेण दिट्ठी, णिमाणुसं महा-
रण्यम्, किं करोमि मन्दभाग्या, कीदृशमरण्यैः प्रवजाम्येका-
रणं, किं करेमि मंदमाआ, कीस अरण्याहिं पव्वजमि एआ-
किनी,.....किन्नु खलु मया पापं कृतम्,
इणी अदेस असलाका ति गां मि मि (?) किणुखु मए पापं किदं
यस्येदानीमेव विरहं सर्वथाऽनुभवितास्मि । कथं..... कथं
जस्स दाणिं एव विरहं सव्वहा अणुभाविदोहि, कहं देहवितो नलि (?) कहं
तावल्लक्ष्मणनियुक्ता वनदेवता.....कथं ते राघवकुलकमागता
दाव लक्खणाणिउत्ता वणदेवता.....कहं दे राहवकुलकमागदा
वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखा महाप्रभावा महर्षयस्त इदानीं मां
वसिष्ठवंशीप्समुहा महाप्पहावा महेशिणो ते दाणिं मं
परित्यज्य
परित्ता अ अभिदेहि ति (?)

राजपुत्री यत्नाद् रक्ष्या, भूयःभूयः अयं लक्ष्मणः याचते, अहं गतः अस्मि ॥ २६ ॥

लोकपालाः—guardians of the quarters. शैलराज—lord of the mountains राजपुत्री—princess. भूयो भूयः—repeatedly. याचते—implores.

टी०—हे सूर्यः नद्यः हे स्वामिनः लोकपालाः इन्द्रादयः हे मातः जननि गङ्गे भागीरथि हे भ्रातरः सहोदराः शैलराजाः शैलानां पर्वतानां राजानः मलयचल प्रभृतयः कुलपर्वताः राजपुत्री भर्तृदारिका यत्नाद् रक्ष्या परित्रातव्या भूयो भूयः पुनः पुनः अयं लक्ष्मणः याचते प्रार्थयते । अहं गतः स्वगृहं प्रति प्रस्थितोऽस्मि ॥ २६ ॥

टी०—कथमिति—एकाकिनीम् असहायाम् । अस्तमितोऽस्तं गतः सूर्यः ।
प्रातामप्य वासस्थानम् ।

(इति मोहं गच्छति)
(ततः प्रविशति वाल्मीकिः)

वा—(ससम्भ्रमम्)

आकर्ण्य जहुतनयां समुपागतेभ्यः

सन्ध्याभिषेकविधये मुनिदारकेभ्यः ।

एकाकिनीमशरणां रुदतीमरण्ये

गर्भातुरां स्त्रियमतित्वरयागतोस्मि ॥ २७ ॥

तद्यावत्तमेवान्वेषयामि ।

(अन्वेषं नाटयति)

सी—(प्रत्यागम्य) क एष मां वीक्षते । (विचिन्त्य) न कोऽपि,
को एस मं विजई । एण कोवि,

आज्ञातिकरलक्ष्मणविज्ञप्त्या अनुचरन्ती भगवती भार्मीरथी

आणत्तिकरलक्ष्णविरणत्तिआ अण्णिचरिति भअवई भारईरई

तरङ्गैर्मामनुगृह्णाति ।

तरंगाए मामणुगृह्णादि ।

वा—अयमन्धकारसंरुद्धतया दृष्टिसञ्चारस्य न दृश्यते, अतः शब्दा-
पयिष्ये । अयमहं भोः ।

अ०—सन्ध्याभिषेकविधये जहुतनयां समुपागतेभ्यः मुनिदारकेभ्यः
एकाकिनीम् अशरणाम् अरण्ये रुदतीं गर्भातुरां स्त्रियम् आकर्ण्य अतित्वरया
आगतः अस्मि ॥ २७ ॥

स०—सन्ध्याभिषेकविधये—सन्ध्यायाम् अभिषेकः सन्ध्याभिषेकः तस्य यो विधि-
स्तस्यै । मुनिदारकेभ्यः—मुनीनां दारकास्तेभ्यः । जहुतनयाम्—जहोः तनयां ताम्

अभिषेक—bath. विधि—act सन्ध्याभिषेकविधये—for the
evening bath. मुनिदारक—hermit-boy. अशरणा—helpless. गर्भा-
तुरा—Afflicted with pregnancy. आकर्ण्य—having heard.
अतित्वरया—hastily.

टी०—सन्ध्याभिषेकविधये सन्ध्यायां सायंसमये योऽभिषेकः ज्ञानं तस्य यो
विधिराचरणं तस्मै जहुतनयां जहुकन्यां गङ्गां समुपागतेभ्यः प्राप्तेभ्यः मुनि-
दारकेभ्यः ऋषिपुत्रेभ्यः एकाकिनीं निरसहाय्याम् अशरणाम् अनाथां रुदतीं
विलपन्तीं गर्भातुरां कठोरगर्भतया प्राप्तभारवेदनां स्त्रियम् आकर्ण्य श्रुत्वा तस्याः
कन्दनं निशम्य अतित्वरया शीघ्रम् आगतोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि ॥ २७ ॥

टी०—प्रत्यागम्य संज्ञासुपेत्य । वीक्षते अवलोकयति । आज्ञातिकरलक्ष्मण-
विज्ञप्त्या आज्ञातिकरः प्रार्थनाकरो यो लक्ष्मणः तस्य विज्ञप्तिः प्रार्थना तथा अनु-

सी—(सहर्षम्) वत्स लक्ष्मण ! प्रतिनिवृत्तोऽसि ?

बच्छ लक्ष्मण ! पङ्क्तिउत्तोसि ?

वा—नाहं लक्ष्मणः ।

सी—(अवकुरांतं नाटयति) अत्याहितम् ! अन्य एष को वा परपुरुषः ।

अचाहिदं, अरणो एसो को वा परपुरुषो,

कथमिदानीं वारयिष्यामि महाहितम् ? (विचिन्त्य) एवम्—

कहं दाणिं वारइस्सं महादिदं । एवम्—

स्त्री अहमेकाकिनी च ।

इत्थिआहं एआइणी अ ।

वा—एष स्थितोस्मि । वत्से, तवाप्यलं परपुरुषशङ्कया, दिवसावसान-
सवनाय भागीरथीं समुपास्य प्रतिनिवृत्तेभ्यो मुनिदारकेभ्य-
स्त्वद्वृत्तान्तमुपलभ्य तपोधनोऽहं त्वामेवाभ्युपपत्तमुपा-
गतः । पृच्छामि चात्रभवतीम्—

धर्मेण जितसंग्रामे रामे शासति मेदिनीम् ।

कथ्यतां कथ्यतां वत्से विपदेषा कुतस्तव ॥ २८ ॥

सी—तत एव पूर्णचन्द्रान्मेऽशनिपातः ।

तदो एव पुराणचंदादो मे असणिपादो ।

वा—कामं रामादेव हि विपत्तिमुपागता ?

चरन्ती अनुगच्छन्ती भागीरथी तरङ्गैः वीचिभिः माम् अनुगृह्णाति अनुकम्पयति ।
अन्धकारसंरुद्धतया अन्धकारेण तमसा संरुद्धतयाऽऽवृतत्वात्, दृष्टिसञ्चारस्य
दृष्टिप्रसरस्य । प्रतिनिवृत्तोसि प्रत्यागतोसि ॥

अवकुरांतं वज्रेण मुखस्यावरणं नाटयति अभिनयति । अत्याहितं महान्
अनर्थः आपतितः । परपुरुषशङ्कया अपरिचितजनभयेन । दिवसावसानसवनाय
सायन्तनाभिषेकाय भागीरथीं समुपास्यावगाह्येत्यर्थः । अभिषेकानन्तरमिति यावत्,
वृत्तान्तमुपलभ्य त्वद्वृत्तमधिगम्य तपोधनः तपस्वी अहं त्वाम् एव अभ्युपपत्तुं
तवैव साहाय्याय उपागतः प्राप्तः । अत्रभवतीम् आर्याम् ।

अ०—जितसंग्रामे रामे धर्मेण मेदिनीं शासति वत्से कथ्यतां कथ्यतां तव
एषा विपत् कुतः ॥ २८ ॥

स०—जितसंग्रामे—जितः संग्रामो येन स जितसंग्रामस्तस्मिन् ।

संग्राम—war. मेदिनी—earth. विपत्—calamity.

जितसंग्रामे जितः संग्रामः लङ्कासमरः येन स जितसंग्रामस्तस्मिन् रामे
मेदिनीम् अवनीं शासति पालयति सति वत्से कथ्यताम् उच्यतां तव एषा विपत्,
दुःखं कुतः ॥ २८ ॥

सी—अथ किम् ।

अहं ई ।

वा—यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन महाराजेन निर्वासितासि तत् स्वस्ति भवत्यै, गच्छाम्यहम् । (परिक्रामति)

सी—अथ विज्ञापयामि ।

अहं विरणवेमि ।

वा—कथय ।

सी—यदि रघुवरेण निर्वासितेति भवतानानुकम्पनीया, एषा पुनर्गर्भ-जह रघुवरेण शिवासिदेति भगवता शाश्वतकृपाया, एषा उण गम्भ-गता रघुसगरदिलीपदशरथप्रभृतीनां तादृशानां सन्ततिरिती-गदा रघुसगरदिलीपदसरहपहुदीयां तादृशीयां संतदिति दानीं प्रतिपालनीया ।

दार्णि पडिपालणीया ।

वा—(प्रतिनिवृत्त्य) कथमित्त्वाकुवंशमुदाहरति, तदनुयोक्ष्ये । वत्से, किञ्च दशरथस्य वधूः ?

सी—यद् भवान् आज्ञापयति ।

जं भगवं आणवेदि ।

वा—किञ्च विदेहाधिपतेर्जनकस्य दुहिता ?

सी—अथ किम् ।

अहं ई ।

वा—किञ्च सीता ?

सी—नहि सीता, भगवन् मन्दभागिनी ।

एहि सीदा, भगवं मंदभाइणी ।

वा—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । किंकृतोऽयमत्रभवत्याः प्रासाद-तलादधोऽवतारः ?

सी—(लज्जां नाटयति)

टी०—पूर्णचन्द्रात् पूर्णमेन्दोः । अशनिपातः वज्रपातः वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन वर्णाश्रममर्यादावतारेण महाराजेन रामेण निर्वासितासि तदा स्वस्ति भवत्यै, राम-दण्डितायां त्वयि नाहं साहाय्यं सम्पादयितुं क्षमः ।

टी०—यदि रघुवरेण रामेण निर्वासिता निष्कासितास्मीति न अनुकम्पनीया नानुगृहीतव्या, एषा पुनः गर्भगता गर्भस्था रघुसगरदिलीपदशरथप्रभृतीनां तादृशानां सन्ततिरप्यस्ति इदानीं प्रतिपालनीया रक्षणीया ।

टी०—विदेहाधिपतेः विदेहानाम् अधिपतिः तस्य । प्रासादतलादधोवतारः

वा—कथं लज्जते ! भवतु, योगचक्षुषाहमवलोकयामि । (ध्यानमभिनीय) वत्से ! जनापवादभीरुणा रामेण केवलं परित्यक्ता, न तु हृदयेन । निरपराधा त्वमस्माभिरपरित्याज्यैव । पश्चात्प्रमपदं गच्छावः ।

सी—को नु त्वम् ?
को णु तुमं ?

वा—श्रूयताम्—

सोऽहं चिरन्तनसखा जनकस्य राज्ञः—

स्तातस्य ते दशरथस्य च बालमित्रम् ।

वाल्मीकिरस्मि विसृजान्यजनाभिः शङ्कां

नान्यस्तवायमबले श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

सी—भगवन् वन्दे

भगवं वंदामि

वा—वीरप्रसवा भव, भर्तुश्च पुनर्दर्शनमाप्नुहि ।

सी—त्वं लोकस्य वाल्मीकिः, मम पुनस्तात एव, तद्गच्छ स्वमाश्रम-
तुमं लोअस्स वग्मीई, मम उण तादो एव्व, ता गच्छ सयंअस्सम-
पदम् । (गङ्गामवलोक्याञ्जलि बध्वा) भगवति भागीरथि !
पशं । भगवद् भाईरद् !

सुखस्थानात् निपतनम् । योगचक्षुषा दिव्यदृष्ट्या अवलोकयामि पश्यामि ।
जनापवादभीरुणा लोकनिन्दाभीतेन रामेण केवलं शरीरेणैव । परित्यक्ता न तु
हृदयेन, मनसा तु न परित्यक्ता ।

अ०—सः अहं ते तातस्य राज्ञः जनकस्य चिरन्तनसखा, दशरथस्य च
बालमित्रं वाल्मीकिः अस्मि, अन्यजनाभिः शङ्कां विसृज । अबले ! अयं तव
अन्यः न, तव श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

स०—चिरन्तनसखा—चिरन्तनश्चासौ सखा चिरन्तनसखा । अन्यजनाभि-
शङ्काम्—अन्यस्य जनस्य अभिशङ्का अन्यजनाभिः शङ्का ताम् ।

चिरन्तनसखा—old friend. अभिशङ्का—fear, suspicion.

टी०—सोऽहं ते तातस्य पितुः राज्ञः नृपस्य जनकस्य चिरन्तनसखा पुराणं
मित्रं दशरथस्य च बालमित्रं शैशवे सुहृत् वाल्मीकिरस्मि, वाल्मीकिरिति मे नाम ।
अन्यजनाभिः शङ्काम् अविश्वसनीयप्राकृतजनशङ्काम् विसृज त्यज । अबले अयं
तव अन्यो न इतरो न, अहं तव श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

टी०—वन्दे प्रणमामि । वीरप्रसवा वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा तादृशी-
ति । लोकस्य इतरस्य जनस्य वाल्मीकिः मम पुनः तातः पिता । तत् स्वं
निजं निवासस्थानं गच्छ । भागीरथि गङ्गे यद्यहं सुखेन गर्भम् अभिनिर्वर्तयामि

यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा तव दिने दिने
जइ अहं सोत्थिणा गब्भं अभिणिउत्तोमि तदा तव दिणे दिणे
सुष्ठु ग्रथितया कुन्दमालयोपहारं करिष्यामि ।

सुष्ठु उच्छ्राए कुंदमालाए उवहारं करइस्सम् ।

वा—अत्यन्तदुःखसञ्चारोऽयं मार्गः, विशेषतस्त्वां प्रति; तद्यथा
यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा समागन्तव्यम् ।

एतस्मिन् कुशकण्टके लघुतरं पादौ निधत्स्वाग्रतः

शाखेयं विनता नमस्व शनकैर्गर्तो महान् वामतः ।

हस्तेनामृश तेन दक्षिणगतं स्थाणुं समं साम्प्रतं

पुण्येऽस्मिन् कमलाकरे चरणयोर्निर्वर्त्यतां क्षालनम् ॥ ३० ॥

सी—(यथोक्तं परिक्रामति)

वा—(निर्दिश्य)

संपादयामि तदा दिने दिने प्रत्यहं सुष्ठु ग्रथितया कुन्दमालया कुन्दकुसुमस्रजा उपहारं
करोमि पूजां विधास्ये ।

अत्यन्तेति । अत्यन्तं दुःखेन कष्टेन सञ्चारो गतागतं यत्र तथाभूतः मार्गः
पन्थाः विशेषतस्त्वां प्रति स्वीत्वात् तत्रापि राजदारत्वात्, तद् यथा येन येन प्रका-
रेण मार्गम् आदेशयामि दर्शयामि तथा तथा तेन तेन प्रकारेण समागन्तव्यम् ।

अ०—एतस्मिन् कुशकण्टके लघुतरम् अग्रतः पादौ निधत्स्व । इयं
शाखा विनता, शनकैः नमस्व, वामतः महान् गर्तः तेन दक्षिणगतं स्थाणुं
हस्तेन आमृश, साम्प्रतम् अस्मिन् पुण्ये कमलाकरे चरणयोः क्षालनं
निर्वर्त्यताम् ॥ ३० ॥

स०—कुशकण्टके—कुशानां कण्टकाः यस्मिन् तस्मिन् । कमलाकरे—
कमलानाम् आकरः कमलाकरस्तस्मिन् ।

लघुतरम्—lightly. निधत्स्व—plant. शाखा—bough.
विनता—drooping. शनकैः—gently. गर्तः—hollow.
नमस्व—bend down. स्थाणु—post. आमृश—take hold of. पुण्य-
—sacred. कमलाकर—pond. क्षालन—wash.

टी०—एतस्मिन् पुरोवर्तिनि कुशकण्टके कुशानां दर्भाणां कण्टका यस्मिन्
तथाभूते पथीति शेषः । लघुतरं शीघ्रतरम् अग्रतः पुरतः पादौ चरणौ निधत्स्व
स्थापय । इयं शाखा विनता विशेषेण नतास्ति, अतः शनकैः मन्दं नमस्व
प्रह्वीभव, वामतः वामे भागे महान् गर्तः, तेन कारणेन दक्षिणगतं दक्षिणे भागे
स्थितं स्थाणुं शुक्लं वृक्षं हस्तेन करेण आमृश स्पृश । साम्प्रतम् अधुना पुण्ये
पवित्रे कमलाकरे सरसि चरणयोः क्षालनं धावनं निर्वर्त्यताम् विधीयताम् ॥ ३० ॥

इच्छाकूणाश्च सर्वेषां क्रियाः पुंसवनादयः ।

अस्माभिरेव पच्यन्ते मा शुचो गर्भमात्मनः ॥ ३१ ॥

कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यं वृद्धासु लप्स्यसे ।

पश्य सख्यो भगिन्यश्च तवैता मुनिकन्यकाः ॥ ३२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

अ०—सर्वेषाम् इच्छाकूणां पुंसवनादयः क्रियाः अस्माभिः एव पच्यन्ते ।
आत्मनः गर्भं मा शुचः ॥ ३१ ॥

क्रियाः—Ceremonies. मा शुचः—do not be anxious. आत्मनः
गर्भम्—about your pregnancy.

टी०—इच्छाकूणम् इच्छाकुवंश्यानां सर्वेषां राज्ञां पुंसवनादयः क्रियाः गर्भा-
धानादिकाः संस्काराः अस्माभिः एव पच्यन्ते क्रियन्ते, अतः आत्मनः गर्भं मा शुचः
आत्मनः गर्भविषये चिन्तां न कुरु, सर्वेऽपि पुंसवनादयः संस्कारा भविष्यन्तीत्यत्र
विषये शोको न कार्यः ॥ ३१ ॥

अ०—कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यं वृद्धासु लप्स्यसे । एताः मुनिकन्यकाः तव
सख्यः भगिन्यः च पश्य ॥ ३२ ॥

स०—कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यम्—कौसल्यायाः पादौ कौसल्यापादौ तयोः
याः शुश्रूषा सा कौसल्यापादशुश्रूषा तया यत् सौख्यं (सुखस्य भावः) तत् । मुनि-
कन्यकाः—मुनीनां कन्यकाः ताः ।

शुश्रूषा—service. सौख्यं—pleasure. मुनिकन्यकाः—hermit-
girls.

टी०—कौसल्याया राममातुः पादयोश्चरणयोर्यां शुश्रूषा सेवा तया यत्
सौख्यमानन्दस्तत् वृद्धासु तापसीषु लप्स्यसे प्राप्स्यसि । एता मुनिकन्यका ऋषि-
दारिकाः तव सख्यः वयस्या भगिन्यश्च स्वसारश्चेति पश्य ॥ ३२ ॥

टी०—इति निष्क्रान्ताः सर्वे । तदुक्तं दशरूपके—एकाहाचरितैकार्थमित्य-
मासन्ननायकं । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ भरतेऽपि 'रङ्गं तु
ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः । बीजार्थयुक्तमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥

अङ्कलक्षणांस्तु तत्रैव यथा ।

अङ्क इति रुढिशब्दो भावैः रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिदवलम्बिन्दुः सोङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।

नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को विकृष्टस्तु ॥ इति ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो द्वे मुनिकन्यके)

प्रथमा—हला वेदवति ! दिष्ट्या वर्द्धसे, सीतायास्तव प्रियसख्या
हला वेदवदि ! दिष्टिआ वड्डसि, सीदाए तव पिअसहीए
रामश्यामौ द्वौ पुत्रकौ जातौ ।

रामचामा दुवे पुत्तआ जाआ ।

वेदवती—प्रियं मे प्रियं मे । किन्नामधेयौ ?

पिअं मे पिअं मे । किणामहेआ ?

प्र—ज्येष्ठ इदानीं भगवता कुश इति शब्दापितो द्वितीयो लव इति ।

जेष्ठो दाणिं भअवदा कुसेत्ति सदाविदो दुदिओ लवोत्ति ।

वे—किं समर्थौ पथि परिभ्रमितुम् ?

किं समत्ता पहि परिभ्रमिदुम् ?

प्र—किं समर्थाविति भण्यते—

किं समत्थत्ति भणिअदि—

धावतो हरिणकैर्यथा प्रतिमल्लौ किशोरसिंहानाम् ।

धावंति हरिणएहिं जह पडिमल्ला किशोरसीहाणं ।

टी०—अत्र द्वितीयोऽङ्कः कविः सीताविवासनान्तरवृत्तान्तसूचनायार्थोपप्लेपकं प्रवेशकमारभते तत इति । प्रवेशकलक्षणं यथा ।

‘ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

प्रवेशकस्तु नाख्यादौ नीचपात्रप्रयोजितः ॥

‘ परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ’ हलेति सख्या आमन्त्रणम् ।

दिष्ट्या वर्द्धसे दिष्ट्या इत्येतद् हर्षवाचकमव्ययपदम् । रामश्यामौ राम इव श्यामौ । अत्र श्यामशब्दः सौन्दर्यविशेषे रूढः न तु कृष्णशब्दापरपर्यायवाचकः । किं नामधेयौ किं नामधेयं संज्ञा ययोः तौ । शब्दापितः आकारितः । समर्थौ शक्नौ पथि मार्गे परिभ्रमितुं प्रचलितुम् ।

अ०—यथा हरिणकैः धावतः, किशोरसिंहानां प्रतिमल्लौ तथा युगलौ प्रियदर्शनौ तपस्विनीहृदयं कर्षतः ॥ १ ॥

स०—किशोरसिंहानाम्—किशोरारश्च ते सिंहाश्च ते किशोरसिंहास्तेषाम् ।

प्रियदर्शनौ—प्रियं दर्शनं ययोस्तौ । तपस्विनीहृदयम्—तपस्विनीनां हृदयम् ।

किशोरसिंह—lion-cub. प्रतिमल्ल—rival. युगल—twins.

तपस्विनी—ascetic lady.

१ मूले तु ‘प्रतिमल्ला’ इति पाठः । स तु न समीचीनः ।

तथा च तपस्विनीहृदयं हरतः प्रियदर्शनौ युगलौ ॥ १ ॥

तह अ तपस्सिण्हिअअं हरंति पिअदंसणा जुअला ॥

मुनिजनस्याङ्कादङ्कादतिसञ्चरतः । साम्प्रतं वाल्मीकिविरचितं
मुणिजणस्स अंकादो अंकादो अदि संचरंति । संपदं वंमीइविरइदं

रामायणं पठतः ।

रामाअणं पडति ।

वे—इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा एतदर्थं सीता कृतपुरण्येति तर्कयामि ।.....

इमं उत्तंतं मुणिअ एदावत्थं सीदा किदपुरण्येति तक्केमि । अहं

..... स्निग्धमन्योन्यम् ।

इहवहंति सीदासोवोअणिवलं आअौ सिण्हिअं अणोरणं (?) ।

प्र—सम्भरणीयं खल्वेतत् । को नैमिशवृत्तान्तः ?

संभरणीअं खु एदं । को णेमिसउत्तंतो ?

वे—सम्भृत एव यज्ञसम्भारो महाराजस्य, निमन्त्रितः सान्तर्वासि-
संभरिदो एव जरणसंभारो महाराजस्स, णिमंतिदो सांतरवासि-
नीकस्तपोधनानां सम्पातः ।

णीओ तपोधणाणं संपादो ।

प्र—किं निमन्त्रितो भगवान् वाल्मीकिः ?

किं णिमंतिदो भअवं वंमीई ?

टी०—यथा यया रीत्या हरिणकैः मृगशावकैः सह धावतः, किशोरसिंहानां
किशोराश्च ते सिंहश्च ते किशोरसिंहास्तेषां प्रतिमल्लौ प्रतिभटौ तथा
युगलौ यमजौ प्रियदर्शनौ प्रियं मधुरं दर्शनं ययोस्तौ तपस्विनीनां तापसीनां हृदयं
चेतः हरतः आकर्षयतः ॥ १ ॥

टी०—मुनिजनस्य तपस्विजनस्य अङ्कादङ्कं प्रत्यङ्कम् अतिसञ्चरतः गच्छतः ।
वाल्मीकिविरचितं वाल्मीकिना मुनिना विरचितं निर्मितं रामायणं रामचरित्रवर्ण-
नात्मकं महाकाव्यं पठतः । इमं वृत्तान्तम् उदन्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा एतदर्थं
प्रियदर्शनादिगुणोपेतपुत्रद्वयकृते सीता कृतपुरया कृतं पुरयं यया सा तथाभूता इति
तर्कयामि इति मन्ये ।

टी०—सम्भरणीयं सम्यक् भरणीयं सम्यक् पर्याप्तमित्यर्थः । दुःखनिवृत्तौ अयं
सीतायाः पुरयोदयः अलम् । नैमिशवृत्तान्तः नैमिशारण्यविषयकः प्रश्नः । सम्भृतः
एकत्रीकृतः यज्ञसम्भारः यज्ञोपकरणादिकं वस्तुजातम् । निमन्त्रित आहूतः
सान्तर्वासनीकः अन्तर्वासिनीभिः गृहिणीभिः सहितः तपोधनानां मुनीनां
सम्पातः समूहः ।

टी०—अत्रैव अस्मिन्नेव वाल्मीकितपोवने सालपादपच्छायायां सालश्चासौ

वे—श्रुतं वाल्मीकितपोवनमप्यागतो रामदूत इति । कुत्रेदानीं
सुदं वंसीइतपोवणं वि आअदो रामदूदोति । कहिं दारिण
सीता प्रेक्षितव्या ?
सीदा पेखिदव्वा ?

प्र—अत्रैव सालपादपच्छायायामुपविशति, कथमतिवाहयामीति ?
एथ एव्व सालपाअवच्छाआए उपविसदि, कहं अदिवाहेमिति ?
(इति निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति चिन्तां नाटयन्ती भूम्यासनोपविष्टा सीता)

सी—(निःश्वास्य) अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावानां पुरुष-
अहो अविस्ससणाअदा पइदिणिठुरभावानां पुरुस-
हृदयाणाम् । यत्स्तम्भप्रलिखितव्यस्नेहानां दम्पतीनां प्रसङ्गे उमा-
हिअआणं । जं तंभप्पलिहिदव्वणेआणं दंपदीणं पसंगे उमा-
महेश्वराविति स्वर्गे पृथिव्यां सीतारामाविति अतिप्रसिद्धिमा-
महेस्सारोति सग्गे पुडवीए सीदारामोति अदिप्पसिद्धिं आरो-
रोप्य निरपराधा एतां गतिमत्यन्तमनुभावितास्मि । अथ कीदृ-
विअ शिरवराधा एदं गई अत्तंतमणुभाविदोमिह । अथ कीस
गहमार्यपुत्रं निन्दामि । एवं पुरार्यपुत्रेण.....
अहं अअउत्तं णिंदामि । एवं पुरा अअउत्तेण अअस्स वअण्णाअणा-
.....साम्प्रतमनेकयोजनान्तरिते
धाधणं सुअमेत्तएण अदरीदमराणुत्ति संपदं अणेअजोअणांतरिदे

पादपश्चेति स सालपादपस्तस्य छाया तस्यां सर्जतरोरनातपे प्रदेशे उपवि-
शति निषीदति ।

टी०—अहो इति अहो इत्याश्चर्यं । अविश्वसनीयता विश्वसनीयस्य भावः
विश्वसनीयता न विश्वसनीयता अविश्वसनीयता विश्वासायोग्यतेत्यर्थः । प्रकृति-
निष्ठुरभावानां प्रकृत्या स्वभावेन निष्ठुरः क्रूरः भावः आशयः येषां तेषाम् । पुरुष-
हृदयाणां मानवान्तःकरणानाम् । स्तम्भप्रलिखितव्यस्नेहानां स्तम्भेषु प्रलिखितव्यः
प्रकर्षेण लिखितुं योग्यः स्नेहो येषां तेषां दम्पतीनां जायापतीनां प्रसङ्गे स्मरणसमये
गणनाप्रस्तावे इति यावत् । उमामहेश्वरौ उमा पार्वती महेश्वरः शिवः, उमा च
महेश्वरश्च तौ उमामहेश्वरौ, चार्थे द्वन्द्वः । इति स्वर्गे स्वर्लोके । पृथिव्यां भूमौ
सीतारामौ सीता च रामश्चेति तौ । अतिप्रसिद्धिम् अतिख्यातिम् आरोप्य
निरपराधा अपराधरहिता एतां गतिमवस्थाम् अत्यन्तम् अनुभावितास्मि नीतास्मि ।
अथ कीदृगहम् कीदृशी अहम् आर्यपुत्रं निन्दामि । साम्प्रतम् इदानीम् अनेक-

.....अकारणं.....पूर्णदुःखकारिणी जाता । तेन सह
 .....सणं अकारणं मारिसि पुण्णदुक्ककारिणी जादा । तेण सह
 दृष्टश्चन्द्रोदयः, तेन सह श्रुतः कोकिलकलप्रलापः, तेन सहानु-
 दिष्टो चंदोदयो, तेण सह सुदो कोकिलकलप्पलाओ, तेण सह अणु-
 भूतो मलयमारुतस्पर्शः, साम्प्रतं मयैकाकिन्या दृष्टश्च श्रुतश्चा-
 भूदो मलअमारुदप्परिसो, संपदं मए एआइणीए दिठो अ सुदोअ
 नुभूतश्च । प्राणान् परित्यजामीति सर्वथा अलीकं मादशीभिः
 अणुभूदोअ । पाणं परिच्चआमिति सव्वहा अलिअं मारिसीहिं
 स्त्रीभिः । पुराहं स्वामिवल्लभतया सकलमिथिलाजनप्रार्थनीया
 इत्थिआहिं । पुरा अहं सामिवल्लहदाए सअलमिहिलाजणपत्थणिअं
 भूत्वा (?) अद्य पुनरेतदवस्थं शोचनीया संवृत्तेति परित्याग-
 भमिअ अज उण एदावत्थं शोअणीआ संवृत्तेति परिचाय-
 दुःखतो लज्जैव मामधिकतरं बाधते । साम्प्रतं पुनर्जातौ दारकौ
 दुक्कादो लज्जा एव मं अहिअदरं बाहेदि । संपदं उण जादा दारा
 संवर्धितौ च । सादर इदानीं भगवान् वाल्मीकिः । न युक्तं
 संवृद्धिआ अ । सादरो दाणिं भअवं वंसीई । ए जुत्तं
 ममैतेन तपोवनवासविरुद्धेन दीर्घनिश्वासेन कालमतिवाह-
 मम एदिणा तपोवणवासविरुद्धेण दीर्घणिस्सासेण कालं अदिवा-
 यितुम् । एतदेव मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया प्रिय-
 हिदुं । एत एव मरणव्यवसायस्य पडिबन्धो जं मए पिअ-

योजनान्तरिते अनेकैर्योनैरन्तरिते व्यवहिते अकारणम् अहेतुकम् पूर्णदुःखकारिणी
 पर्याप्तदुःखदा जाता । तेन आर्यपुत्रेण सह दृष्टः निरीक्षितः चन्द्रोदयः चन्द्रस्य
 शशिनः उदयः । कोकिलकलप्रलापः—कोकिलानां पिकानां कलप्रलापः कलो-
 ऽव्यक्तमधुरः प्रलापः रवः । अनुभूतः मलयमारुतस्पर्शः मलयमारुतस्य दक्षिण-
 वातस्य स्पर्शः । साम्प्रतम् अधुना मया एकाकिन्या दृष्टश्च श्रुतश्च अनुभूतश्च ।
 प्राणान् परित्यजामि शरीरत्यागं करोमि इति सर्वथा सर्वप्रकारेण अलीकम्
 असम्भाव्यं मादशीभिः कुलीनाभिः स्त्रीभिः । नाहं शोकविधुरा प्राणान् लजामि
 विपदि शरीरत्यागस्याकुलीनत्वादिति । पुराहं स्वामिवल्लभतया स्वामिनः पत्युः
 वल्लभतया प्रियतया सकलमिथिलाजनप्रार्थनीया सकलस्य समग्रस्य मिथिला-
 जनस्य मिथिलावास्तव्यस्य जनसमुदायस्य प्रार्थनीया भूत्वा अद्य साम्प्रतं पुनरेत-
 दवस्थं शोचनीया संवृत्ता जातेतिकारणात् परित्यागदुःखतः परित्यागस्य वनवास-
 रूपस्य दुःखतः कष्टात् लज्जा व्रीडा एव माम् अधिकतरम् अतिमात्रं बाधते
 व्यथयति । त्यागदुःखाज्जादुःखं दुस्सहम् इत्यर्थः । जातौ उत्पन्नौ दारकौ पुत्रौ ।

सखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्युपनिमन्त्रिता च ।

सही वेदवती ण सन्दिष्टा णवि उपणिमन्तिदाअ ।

(ततः प्रविशति वेदवती)

वे—कृत एव तपोधनानां वन्दनोपचारः अतिथिजनसमुचितः
किदो एव्व तपोधणाणां वंदणुव्वआरो अदिहिजणसमुद्दो

समुदाचारश्च । तदित एव सालपादपं गत्वा प्रियसखी सम्भा-
समुदाआरो अ । ता इदो एव्व सालपादपं गदुअ पिअसहिं संभाव-
वयिष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) एषा विदेहराजतनया निदाघ-
इस्सं । एसा विदेहराअतणआ णिदाह-

मासलतेव परिक्षामपाण्डुरयावस्थया हृदयमाक्षिपन्ती साल-
मासलआ विअ परिक्रामपांडराए अवत्थाए हिअअ अक्खिपन्ती साल-
मूलमलङ्करोति । तदुपसर्पामि । (उपसृत्य) एषा चिन्तापरवशे-
मूलमलंकरोदि । ता उवसप्पिस्सं । एसा चिन्तापरवसा

चाधोमुखी लम्बालकाच्छादितनयना दीनप्रेक्षिता । शब्दाप-
विअ अहोमुही लंबालआच्छादअणअणा दीणपेक्खिदा । सहाव-
यिष्यामि । सखि वैदेहि ! (इति शब्दापयति)
इस्सं । सहि वैदेहि !

सी—(ससम्भ्रमं विलोक्य) प्रियं मे प्रियं मे । सम्प्राप्ता प्रियसखि वेद-
पिअं मे पिअं मे । संपत्ता पिअसही वेद-

संवर्धितौ पोषितौ । तपोवनवासविरुद्धेन—तपोवने वासः तपोवनवासस्तस्य विरुद्धस्तेन
दीर्घनिःश्वासेन चिरकालजीवितेन कालं समयम् अतिवाहयितुं यापयितुम् । एतदेव
अयमेव मरणव्यवसायस्य मरणनिश्चयस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधः यन्मया प्रियसखी
प्रियवयस्या वेदवती न सन्दिष्टा सन्देशं न प्रापिता नापि उपनिमन्त्रिता समाहृता ।

टी०—तपोधनानां मुनिजनानां वन्दनोपचारः प्रणामरूप आचारः अतिथि-
जनसमुचितः अतिथिजनस्य प्राधुणिकवर्गस्य समुचितः योग्योऽनुरूप इति यावत् ।
समुदाचारः सद्ब्यवहारः तदित एव अस्मादेव स्थानात् सालपादपं सालवृत्तं
गत्वा प्रियसखी प्रियवयस्यां सीतां सम्भावयिष्यामि सत्करिष्यामि । विदेहराज-
तनया—विदेहराजस्य जनकस्य तनया पुत्री निदाघमासलतेव निदाघमासयोः
श्रीष्ममासयोः ज्येष्ठाषाढयोः लतेव वल्लीव । परिक्षामपाण्डुरया परिक्षामा कृशा
चासौ पाण्डुरा धूसरा च तथा अवस्थया दक्षया हृदयं चेतः आक्षिपन्ती व्याकुल-
यन्ती सालमूलं वरखवृत्ततलम् अलङ्करोति भूषयति सालवृत्तच्छायायां निषीदती-
त्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः उपसर्पामि सीतासमीपं यामि । चिन्तापरवशेव चिन्तया
परवशा पराधीना इव अधोमुखी । लम्बालकाच्छादितनयना लम्बा दीर्घा ये

वती । स्वागतं प्रियसख्याः । (परिष्वज्योपवेशयति)

वदी । साअदं पिअसहीए ।

वे—अपि कुशलं कुशलवयो ?

अवि कुशलं कुशलवाणं ?

सी—यथा वनवासिनाम् ।

जह वणवासिणं ।

वे—कोटिशो युष्माकं वृत्तान्तः ?

कीदिसो तुम्हाणं वुत्तंतो ?

सी—(वेणीं निर्दिश्य) कीटिशोऽसौ ?

कीदिसो सो ?

वे—(आत्मगतम्) अतिमात्रं सन्तपति एषा वराकी । रामसदेरस्स (?)

अदिमतं संतवइ एसा वराई । रामसदेरस्स

सङ्कीर्तनेन विनिधारयिष्यामि । (प्रकाशम्) अयि अपण्डिते ! तथा
संकित्तणेण विणिधारइस्सं । अयि अपण्डिते ! तह

निरपेक्षस्य निरनुक्रोशस्य कृते कीटिक् त्वमासितपक्षचन्द्रलेखेव
निरपेक्षस्स निरणुक्कोसस्स किदे कीस तुमं असिदपक्खचंदलेहा विअ
दिने दिने परिहीयसे ।

दिणे दिणे परिहीअसि ।

सी—कथं स निरनुक्रोशः ?

कहं सो निरणुक्कोसो ?

वे—येन परित्यक्तासि ।

जेण परिचत्तासि ।

सी—किमहं परित्यक्ता ?

किमहं परिचत्ता ?

अलकाः केशास्तैराच्छादिते आवृते नयने वचुषी यस्याः सा तादृशी । दीनप्रेक्षितां
दीनं दैन्ययुक्तं प्रेक्षितं दृष्टिर्यस्याः सा । शब्दापयिष्यामि आकारयिष्यामि । अपीति
प्रश्ने । सखि वैदेहि ! सखि जानकि !

टी०—अतिमात्रम् अत्यन्तं सन्तपति क्लेशमनुभवति एषा वराकी तपस्विनी ।
रामसन्देशस्य संकीर्तनेन वर्णनेन विनिधारयिष्यामि ज्ञास्यामि अस्या हृदयम्
अन्तःकरणम् ।

टी०—अपण्डिते मुग्धे तथा निरपेक्षस्य अपेक्षारहितस्य निरनुक्रोशस्य अनु-
क्रोशवर्जितस्य कृते असितपक्षचन्द्रलेखेव असितपक्षस्य कृष्णपक्षस्य या चन्द्रलेखा
चन्द्रकला तद्वत् दिने दिने प्रतिदिनं परिहीयसे स्वीयसे ।

टी०—निरनुक्रोशः निर्दयः ।

वे—(विहस्य वेशीं परिमार्जयति) एवं लोको भणति सत्यं परित्यक्ता ।
एवं लोको भणति सच्चं परिचक्षता ।

सी—अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन ।
अहं शरीरेण एव हि अत्राण ।

वे—कथं परकीयं हृदयं जानासि ?
कहं परकेरञ्च हि अत्रां जानासि ?

सी—कथं तस्य हृदयं सीतायाः परकीयं भविष्यति ?
कहं तस्स हि अत्रां सीदाए परएरञ्चं भविस्सदि ?

वे—अहो अपरित्यक्कानुरागता !
अहो अपरिचक्षतागुराअदा !

सी—कथं स ममोपरि त्यक्कानुरागः येनातिप्रसिद्ध एव मामधन्या-
कहं सो मम उवरि परिचक्षतागुराओ जेण अदिप्पसित्तो एव्व मं अधणणं
मुद्दिश्यार्यपुत्रेणानुभूतः सेतुबन्धादिपरिश्रमः ?
उंदिसिअञ्च अञ्चउत्तेण अणुभूदो सेदुबन्धादिपरिस्समो ?

वे—आत्मश्लाघिनि ! क्षत्रियाणां समुचित एष रावणस्योपरि रोषो
अत्तसिलाहिणि ! खत्तिआणं समुद्दो एसो रावणस्स उवरि रोसो
न सीताया उपर्यनुरागः ।
एव सीदाए उवरि अणुराओ ।

सी—एतदपरं न प्रेक्षसे ?
एदं अवरं एव पेक्खसि ?

वे—किमेतदपरम् ?
किं एदं अवरं ?

टी०—अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन लोकरञ्जनार्थं शरीरेण परित्यक्तास्मि,
हृदयेन न तु, तस्य हृदये तु सर्वदैव तिष्ठामीति भावः ।

टी०—अपरित्यक्कानुरागता—अपरित्यक्ता दृढेति यावत् अनुरागता प्रीतिः ।
स रामः ममोपरि मद्भिषये त्यक्कानुरागः त्यक्तः परिहृतोऽनुरागः प्रीतियैन सः ।
अतिप्रसिद्धः जगद्विख्यात एव माम् अधन्यां हतभाग्याम् उद्दिश्य सेतुबन्धादि-
परिश्रमः लङ्कागमनाय सेतुबन्धनाद्युद्योगः । यदि च रामो अनुरक्तो नाभविष्यत्
तदा मत्कृते सेतुबन्धनाद्यायासं नाकरिष्यत् ।

टी०—अथ वेदवती सीताया हेतुमपाकरोति । आत्मश्लाघिनीति । आत्मा-
नं श्लाघते इति तच्छ्रीला तत्संबुद्धौ, आत्माभिमानिनि । क्षत्रियाणां क्षतात् त्रायते
इति क्षत्रियस्तेषां क्षत्रियाणां शूराणामित्यर्थः रावणस्य उपरि रोषः क्रोधः समुचितः
युज्यते । सीताया उपरि अनुरागः न । सेतुबन्धादिपरिश्रमे हेतुः शत्रोः रावण-
स्योपरि क्रोधः, त्वय्यनुरागस्तु न कारणमित्यभिप्रायः ।

सी—एतत् ।

एदं ।

वे—किमेतत् ?

किं एदं ?

सी—(ससजम्) यत् सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे रामवक्षःस्थले
जं सवत्तीजणणीसासाणुवविद्धे रामवच्छत्थले
अतिचिरं सम्भावितास्मि ।

अदिचिरं संभाविदमिह ।

वे—सखि ! मा उत्ताम्य, समासन्नो रामस्य यज्ञदीक्षासमयः ।

सहि ! मा उत्तम्म, समासण्णो रामस्स जण्णदिव्वासमन्नो ।

सी—ततः किम् ?

तदो किं ?

वे—ननु तत्राश्वस्य सहधर्मचारिण्या पाणिग्रहो निर्वर्त्तयितव्यः ।

णं तहिं अस्सस्स सहधम्मचारिणीए पाणिग्गहो णिव्वत्तिदव्वो ।

सी—आर्यपुत्रस्य हृदये प्रभवामि न पुनर्हस्ते ।

अअउत्तस्स हिअए पव्वामि ण उण हस्ते ।

वे—(आत्मगतम्) अहो अस्या दृढानुरागता ! (प्रकाशम्) सखि !

अहो से दिढाणुराअदा ।

सहि !

पुत्रमुखदर्शनेनापि ते प्रवासशोको नापनीतः ?

पुत्तमुहदंसणेण वि दे पवाससोअो णावणीदो ?

सी—शोकपरिहारेणापि शोको वधन्ते ।

सोअपडिआरेण वि सोअो वडिडअदि ।

वे—कथमिव ।

कहं विअ ।

टी०—सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे—समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्यः ता एव
जना इति तेषां यो निःश्वासः नितरां श्वासस्तेन अनुपविद्धः अस्पृष्टस्तस्मिन् ।
रामवक्षःस्थले रामस्योरसि चिरं बहुकालं सम्भावितास्मि मानितास्मि ।

टी०—मा उत्ताम्य मा कृथा मानं, रामस्य यज्ञदीक्षासमयः करिष्यमाणे
यज्ञे अश्वमेधाख्ये दीक्षासमयः दीक्षायाः कालः समासन्नः समुपस्थितः । तत्रा-
श्वस्य=तत्र+आशु+अस्य—तत्र यज्ञे आशु शीघ्रम् अस्य रामस्य सहधर्मचा-
रिण्या स्त्रिया सह पाणिग्रहः विवाहः निर्वर्त्तयितव्यः कार्यः । हृदये प्रभवामि
मनसि पर्याप्ता । यज्ञसाफल्यहेतोः कृतेपि स्यन्तरपरिग्रहेऽहमेवार्थपुत्रस्य हृदये
स्थास्यामीति सीतायाः प्रतिवचः । पुत्रमुखदर्शनेन अपि पुत्रयोः कुशलकथोः

सी—यथा यथा द्वौ दारकावीषत्समुद्भिन्नदशनाङ्कुरकोमलेन वदनेन
जह जहा दे दारआ ईससमुभिरणदसण्कुरकोमलेण वदणेण
मम मुखमालोकयन्तौ प्रहसतः, अत्यन्तकोमलेनालापेन तादृशं
मम मुहं आलोअंता पदसंति, अचंचतकोमलेण आलावेण तादिसं
शब्दापयतः, तथा जानामि तस्य मौग्ध्ये निमज्जामीति । साम्प्रतं
सद्वावेअंति, तह जाणामि तस्स मुंदे णिमज्जामीति । संपदं
पुनः कालवशेन परिणतौ परित्यक्तबालभावावबालौ संवृत्ता-
उण कालवसेण परिणदा परिचत्तबालभावा अबाला संवृत्ते-
चिति मामधिकतरं बाधते ।

ति मं अहिअतरं बाधेयदि ।

वे—अहो किमिति तस्य महार्घं नृशंसत्वं यत्सीता नाम बालतनये-
अहो किंति तस्स महग्घं णिसंसत्तणं जं सीदा णाम बालतणआ
दृशीमवस्थामनुभवतीति ।
ईरिसं अवत्थं अणुभवदिति ।

सी—सखि वेदवति ! अपि नाम—
सहि वेदवदि ! अवि णाम—

वे—किं लज्जितेन, भण आर्यपुत्रं प्रेक्ष इति ।
कीस लज्जिदेण, भणहि अंअउत्तं पेक्खामिति ।

मुखदर्शनेन वदनावलोकनेनापि ते प्रवासशोकः विरहदुःखं न अपनीतः न शमितः ।
शोकपरिहारेण अपि शोकस्य सन्तापस्य परिहारः निवारणं तेनापि शोकः सन्तापः
वर्धते वृद्धिसुपैति ।

टी०—दारकौ बालकौ कुशलवौ ईषत्समुद्भिन्नदशनाङ्कुरकोमलेन ईषत् समु-
द्भिन्ना निर्गता ये दशनानां दन्तानाम् अङ्कुराः प्ररोहास्तैः कोमलेन मृदुना वदनेन
मम मुखम् आननम् आलोकयन्तौ पश्यन्तौ प्रहसतः । अत्यन्तकोमलेन अति-
मात्रं मृदुना आलापेन वचसा शब्दापयत आकारयतः तथा जानामि एवं मन्ये
तस्य मौग्ध्ये बालभावे निमज्जामि तद्बालभावैकगतहृदयास्मीत्यर्थः । कालवशेन
समयबलेन परिणतौ दशान्तरं गतौ परित्यक्तबालभावौ परित्यक्तः बालभावः बाल्यं
याभ्यां तौ अबालौ संवृत्तौ बालभावमतीतौ । एतत् माम् अधिकतरम् अत्यन्तं
बाधते पीडयति ।

टी०—तस्य रामस्य महार्घं बहुमूल्यं महदिति भावः नृशंसत्वं कौर्यं यत्
येन हेतोः सीता नाम बालतनया बालौ तनयौ यस्याः सा ईदृशीं विषमाम् अवस्थां
दशाम् अनुभवति । किं लज्जितेन किं लज्जया । भण कथय ।

सी—किं लज्जावेशेन, एवं भणामि (प्रकाशम्) अपि कुशलवयो-
किं लज्जावेशेन, एवं भणामि । अवि कुसलवाणं

स्तातस्य दर्शनेन जन्मामोघं भवेदिति ।

तादस्स दंसणेण जम्मं अमोहं भवेदिति ।

वे—ननु समासन्नमेव युष्माकं राजदर्शनम् ।

एणं समासणं एव्व तुम्हाणं राअदंसणं ।

सी—कथमिव ?

कहं विअ ?

(नेपथ्ये ऋषिः)

भो भो आश्रमवासिनो जनाः ! शृण्वन्तु भवन्तः—

इतो नातिदूरे महाक्रतुरश्वमेधः प्रवर्तते, सम्भृतानि यज्ञोप-
करणानि, सन्निपतिताश्च नानादेशाश्रमवासिनो वसिष्ठात्रेयप्रभृतयो
महामुनयः । केवलं भगवतो वाल्मीकेरागमनमुदीक्षमाणो नाद्यापि
यज्ञदीक्षां प्रविशति महाराजः । आगतश्च वाल्मीकितपोवनवासिना-
मुपनिमन्त्रणार्थं रामदूतः । तस्मान्नैव परिलम्बितव्यम् ।

तीर्थोदकानि समिधः परिपूर्णरूपा

दर्भाङ्कुरानविहतान् परिगृह्य स ॥ ।

टी०—आर्यपुत्रं रामभद्रं प्रेक्षे अवलोकयिष्यामीति । लज्जावेशेन लज्जाया
आवेशः तेन किं प्रयोजनं लज्जा तु व्यर्थैव । तातस्य पितुः दर्शनेन जन्म अमोघं
सफलं भवेत् । समासन्नं निकृष्टवर्ति राजदर्शनं राज्ञः रामस्य दर्शनं सङ्गमः ।
कथमिव कथा रीत्या ।

टी०—आश्रमवासिनः तपोवनस्थाः । इतोऽस्मात् प्रदेशात् नातिदूरे समीप-
वर्तिनि प्रदेश इत्यर्थः महाक्रतुर्महायज्ञोऽश्वमेधः प्रवर्तते । अश्वमेधे हि नरेन्द्रेण अश्वो
विस्तृत्यते योऽश्वं गृह्णाति युद्धञ्चाङ्गीकरोति स यदि जीयते तर्हि अश्वमेधो यज्ञः
प्रवर्तते । एकवर्षानन्तरश्चाश्वो जितैर्नृपतिभिस्सह यज्ञशालामुपैति तत्र चायं हन्यतेऽ
ग्नौ च हूयते । सम्भृतानि एकत्रितानि यज्ञोपकरणानि यज्ञस्य उपकरणानि
सम्भाराः । सन्निपतिताः समागताः नानादेशाश्रमवासिनः नानादेशेषु विविधेषु
देशेषु ये आश्रमास्तद्वासिनः वसिष्ठात्रेयप्रभृतयः महामुनयः महान्तश्च ते मुनयः
महामुनयः । उदीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः । यज्ञदीक्षां प्रविशति यज्ञदीक्षां गृह्णाति ।
वाल्मीकितपोवनवासिनाम् वाल्मीक्याश्रमवासिनां तपस्विनाम् उपनिमन्त्रणार्थम्
उपनिमन्त्रणं कर्तुं रामदूतः रामेण प्रेषितः दूतः समागतः । न परिलम्बितव्यं विलम्बो
न कार्यः ।

अ०—तीर्थोदकानि, परिपूर्णरूपाः समिधः अविहतान् दर्भाङ्कुरान्

अग्रे भवन्तु मुनयो मुनिकन्यकाश्च

कुर्वन्तु मङ्गलबलीनुटजाङ्गणेषु ॥ २ ॥

सी—त्वरामि त्वरामि, एष आर्यकाश्यपः प्रस्थानघोषणासम-
तुवरेमि तुवरेमि, एस अंशकस्सवो पत्ताणघोसणासम-
नन्तरं गृहीतयज्ञोपकरणोऽग्रतः प्रस्थितः । अहमपि कुशलवयोः
गन्तरं गहिदजराणोवकरणो अगगदो पत्थिदो । अहं वि कुसलवाणं
प्रस्थानमङ्गलमनुष्ठास्यामि ।

पत्थाणमंगलं अणुचिठ्ठिसं ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

परिगृह्य मुनयः सद्यः अग्रे भवन्तु, मुनिकन्यकाः च उटजाङ्गणेषु मङ्गल-
बलीन् कुर्वन्तु ॥ २ ॥

स०—तीर्थोदकानि—तीर्थानाम् उदकं तीर्थोदकं तानि । परिपूर्णरूपाः—
परिपूर्णं रूपं यासां ताः । दर्भाङ्कुरान् दर्भस्य अङ्कुरा दर्भाङ्कुरास्तान् । मुनिकन्यकाः
मुनीनां कन्यकाः । उटजाङ्गणेषु—उटजानाम् अङ्गणम् उटजाङ्गणं तेषु । मङ्गल-
बलीन् मङ्गलार्थं बलिः मङ्गलबलिस्तान् ।

तीर्थोदक—holy water. परिपूर्णरूप—unimpaired. समिध—
sacred fuel. सद्यः—Immediately. मुनिकन्यका—ascetic maid.
मङ्गल—auspiciousness. बलि—oblation. उटज—cottage. अङ्गण—
courtyard.

टी०—तीर्थोदकानि तीर्थेभ्यः गङ्गादिभ्यः पवित्रस्थानेभ्यः समाहृतानि उद-
कानि जलानि परिपूर्णरूपाः परिपूर्णं शास्त्रोक्तं रूपं स्वरूपं यासां ताः समिधः
काष्ठानि अविहतान् अखण्डितान् दर्भाङ्कुरान् कुशाङ्कुरान् परिगृह्य गृहीत्वा
मुनयस्तपस्विनः सद्यः सपदि अग्रे भवन्तु अग्रे तिष्ठन्तु । मुनिकन्यकाश्च ऋषि-
कुमारिकाश्च मङ्गलबलीन् मङ्गलार्थं पूजार्थं बलीन् उपहारान् उटजाङ्गणेषु उट-
जानां पर्णशालानाम् अङ्गणेषु अजिरेषु कुर्वन्तु वितरन्तु इत्यर्थः ॥ २ ॥

आर्यः पूज्यः काश्यपः कश्यपगोत्रोत्पन्नः मुनिविशेषः । प्रस्थानघोषणासम-
नन्तरं प्रस्थानस्य यात्राया घोषणा दुन्दुभिनादस्तस्याः समनन्तरं समकालं गृहीत-
यज्ञोपकरणः गृहीतं यज्ञस्य उपकरणं साधनभूतं वस्तुजातं येन स तथाभूतः ।
अग्रतः अग्रे प्रस्थितः प्रचलितः । प्रस्थानमङ्गलं प्रस्थाने यात्रासमये यन्मङ्गलं
विधीयते तद् अनुष्ठास्यामि करिष्यामि ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मार्गपरिश्रान्तो गृहीतभारस्तापसः)

तापसः—(श्रममभिनीय) भोः सुष्ठु परिश्रान्तोऽस्मि एतेन सन्ताप-

भो सुष्ठु परिस्संतोमिह एदिणा संदाप-
दीर्घेण ग्रीष्मसमयेन । न प्रभवामि परिश्रमगतयोर्जङ्घयोर्विक्षेपनिक्षेपौ
दहिण गिम्मसमएण । ए प्पह्वामि परिस्समगआणं जंघाणं विक्खेवणिक्खं
कर्तुम् । पादतलञ्च मे सम्पक्कं पिटकसंस्फोटकैः संवृत्तम् । अन्यच्च,
कादुं । पाददलं अ मे संपक्कं पिअअसंपोडएहि संवृत्तं । अएणच्च,
तथा सुकुमारा देवी सीता तथा कोमलौ च कुशलवौ तापससाद्धेन
तह सुउमाला देवी सीदा तह कोमला अ कुशलवा तापससद्धेण
सहानस्तमिते सूर्ये नैमिशं प्राप्ताः । अहमद्यापि नासादयामि अटवी-
सह अणत्थमिदे सूरि नैमिशं पत्ता । अहं अज्ज वि णासादेमि अडवि-
दिशामुखे । (विचिन्त्य) क इदानीं मे नैमिशमार्गमाचक्षीत ? (विलोक्य)
दिसामुहे । को दाणिं मे ऐमिसमगं आचक्खिस्सदि ?

नूनमेष लक्ष्मणसहायो रामो नैमिशं सम्प्राप्तः । तदहमपि तयोर्गति-
ण्णं एसो लक्खणसहाओ रामो ऐमिसं संपत्तो । ता अहं वि दाणं गइं
मनुसरामि ।

अणुसरेमि ।

(निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः

टी०—अथ क्रमप्राप्तस्य तृतीयाङ्कस्य व्याख्या प्रारभ्यते । मार्गपरिश्रान्तः
मार्गेण अश्वना परिश्रान्तः । गृहीतभारः गृहीतः भारः येन सः । सुष्ठु परिश्रान्तोऽ-
स्मि सम्यक् श्रमं प्राप्तोस्मि । एतेन सन्तापदीर्घेण सन्तापः घर्मो दीर्घो यत्र तेन ।
ग्रीष्मसमयेन ग्रीष्मकालेन । प्रभवामि शक्नोमि । परिश्रमगतयोः परिश्रमं गते इति
परिश्रमगते तयोः । परिश्रान्तयोः । जङ्घयोः विक्षेपनिक्षेपौ विक्षेपः चरणयोरुत्थापनं
निक्षेपस्तयोर्विन्यासस्तौ कर्तुम् । पादतलं पादयोरधोभागः । संपक्कं सम्यक् पक्कं
पिटकसंस्फोटकः विस्फोटैः संवृत्तं संजातम् । सुकुमारा कोमलाङ्गी देवी सीता कोमलौ
मृदुलौ च कुशलवौ तापससाद्धेन तापसानां साद्धेन सार्थेन समूहेनेति यावत् ।
अनस्तमिते न अस्तमिते अस्तङ्गते सूर्ये । नैमिशं तदाख्यम् अरण्यं प्राप्ताः ।
अहम् अद्यापि अधुनापि अटवीदिशामुखम् अटव्या दिशा अटवीदिशा तस्या मुखं
मार्गं न आसादयामि न प्राप्नोमि । नैमिशमार्गं नैमिशगामिनम् अध्वानम् आच-

(ततः प्रविशति शोकसन्तप्तो रामो लक्ष्मणश्चाग्रतः)

ल—आर्य इत इतः । (परिक्रम्य)

प्रथममनपराधां तां समुत्कृष्य देवी-

मगममहमगाधे कानने त्यक्तुकामः ।

पुनरपि कुलशेषं राममादाय देवं

स्वजनविपदि दत्तः काप्यधन्यः प्रयामि ॥ १ ॥

हा ! सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

प्रमादः सम्पदं हन्ति प्रश्रयं हन्ति विस्मयः ।

व्यसनं हन्ति विनयं हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥२॥ इति ।

क्षीत कथयेत् । नूनम् असंशयं लक्ष्मणसहायः लक्ष्मणः सहायो यस्य सः तथा-
भूतः । तयोर्गतिं तयो रामलक्ष्मणयोर्गतिं मार्गम् अनुसरामि अनुगच्छामि ।

टी०—शोकसन्तप्तः—शोकेन मन्थुना सीतावियोगजन्येनेत्यर्थः
सन्तप्तः पीडितः ।

अ०—अनपराधां तां देवीं समुत्कृष्य अगाधे कानने त्यक्तुकामः प्रथमम्
अहम् अगमम् । स्वजनविपदि दत्तः अधन्यः कुलशेषं देवं रामम् आदाय पुनः
अपि कापि प्रयामि ॥ १ ॥

स०—अनपराधाम्—न अपराधो यस्याः सा अनपराधा ताम् । स्वजन-
विपदि—स्वः जनः स्वजनः तस्य विपत् तत्र ।

अनपराधा—innocent. समुत्कृष्य—having enticed. कानन—
forest. विपत्—misery. दत्त—well versed. अधन्य—ill-starred.
शेष—surviver.

टी०—अनपराधाम् नास्ति अपराधो दोषो यस्याः सा अनपराधा ताम् । तां
पूर्वं वनवाससमयेऽस्मत्सहचारिणीं देवीमार्यां सीतां समुत्कृष्य वनमानीय अगाधे
घोरे कानने अरण्ये त्यक्तुकामः त्यक्तुं विस्मृतं कामोऽभिलाषो यस्य सः तथाभूतोऽ-
हम् अगमम् अगच्छम् । स्वजनविपदि स्वस्य स्वकीयस्य जनस्य सीतारूपस्येत्यर्थः
विपदि विपत्तौ दत्तः कुशलः अत एव अधन्यः न धन्योऽधन्यः भाग्यहीनः पुनरपि
कुलशेषं कुलस्य वंशस्य शेषं शेषभूतं देवं राजानं रामम् आदाय प्रयामि
गच्छामि ॥ १ ॥

अ०—प्रमादः सम्पदं हन्ति । विस्मयः प्रश्रयं हन्ति । व्यसनं विनयं
हन्ति । शोकः च धीरतां हन्ति ॥ २ ॥

प्रमाद—neglect. सम्पत्—fortune. विस्मय—arrogance. प्रश्रय
—affection. शोक—grief. धीरता—patience.

टी०—प्रमादोऽनवधानता सम्पदं विभवसम्पदं हन्ति नाशयति । विस्मयः

तथाहि—एष मन्दरमहीधरसमानधैर्यो भगवतो वाल्मीकेराग-
मनमुपलभ्य तद्दर्शनार्थं गोमतीतीराश्रमपदमुच्चलितः । सम्प्रति
तामेव दिशं परित्यज्य शोकावेगसमाक्षिप्तहृदयो महावनाभिमुखं
प्रस्थितः । ततः किमेनं सम्यग् ज्ञापयामि ? अथ वा तत् किमनेन
प्रतिहारेण धावितं मार्गमादेशयामि, यथायमचेतयन्नेव वाल्मीकेरा-
श्रममनुप्राप्नोति । इत इत आर्यः ।

रा—(निश्चस्य)

नीतस्तावन्मकरवसतौ बन्ध्यतां शैलसेतु-

देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः ।

गर्वः प्रश्रयं प्रीतिं हन्ति । व्यसनं शूतादिष्वासक्तिः विनयं शीलं हन्ति । शोकश्च
चिन्ता च धीरतां धैर्यं हन्ति ॥ २ ॥

टी०—मन्दरमहीधरसमानधैर्यः मन्दरश्चासौ महीधरश्चेति मन्दरमहीधरः
मन्दराचलस्तेन समानं तुल्यं धैर्यं यस्य सः । वाल्मीकेः वाल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकि-
स्तस्य आगमनम् उपलभ्य आकर्ष्य तद्दर्शनार्थं तमवलोकयितुं गोमतीतीराश्रमपदं
गोमत्यास्तीरे तटे य आश्रमस्तस्य पदं स्थानम् उच्चलितः प्रस्थितः ।
सम्प्रतीदानीं तामेव गोमतीतीराश्रमगामिनीं दिशं परित्यज्य शोकावेगसमाक्षिप्त-
हृदयः शोकस्य मन्योः आवेगेन प्राबल्येनेत्यर्थः समाक्षिप्तं व्याकुलितं हृदयं यस्य
सः । महावनाभिमुखं महावनं महारण्यं तस्याभिमुखं तम्प्रतीत्यर्थः । प्रस्थितः
प्रचलितः । ज्ञापयामि बोधयामि । प्रतिहारेण द्वारपालेन धावितं गतं मार्गं पन्था-
नम् आदेशयामि निवेदयामि यथा यथा रीत्या अचेतयन्नेव मार्गभ्रमम् अज्ञानमेव ।
वाल्मीकेराश्रमपदम् अनुप्राप्नोति ।

अ०—मकरवसतौ शैलसेतुस्तावत् बन्ध्यतां नीतः, शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः
देवः वह्निः च न विगणितः । भुवनमहिता इक्ष्वाकूणां सन्ततिः, मे न ईक्षिता
तां मैथिलीं मोहात् निरस्य किं किम् अहम् अकरवम् ॥ ३ ॥

स०—मकरवसतौ—मकराणां वसतिस्तस्मिन् । शैलसेतुः—शिलानामयं
शैलः, शैलश्चासौ सेतुश्चेति शैलसेतुः । बन्ध्यताम्—बन्धे साधुर्वन्ध्यः बन्ध्यस्य भावो
बन्ध्यता ताम् । शुद्धिसाक्ष्ये—शुद्धौ साक्ष्यं शुद्धिसाक्ष्यं तत्र । नियुक्तः—नितरां युक्तः ।
भुवनमहिता—भुवनेषु महिता ।

मकरवसति—ocean, literally the abode of crocodiles. शैलसेतु
—the stony bridge. बन्ध्यता—futility. शुद्धि—purity. साक्ष्य—
witness. नियुक्त—appointed. वह्नि—fire-God. भुवनमहिता—
The world-renowned. सन्तति—offspring. मोह—ignorance.
निरस्य—having abandoned.

इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नैक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ॥ ३ ॥

(परिक्रम्य)

भो ! भो ! कष्टम् ! अतिनिरालम्बस्तपस्विन्याः प्रवासः ।

पातयति सा क्व दृष्टिं कस्मिन्नासाद्य चित्तमाश्वसिति ।

जीवति कथं निराशा श्वापदभवने वने सीता ॥ ४ ॥

ल—(आत्मगतम्) आर्याया विप्रवासं तनयवैशसञ्च समनु-
चिन्त्य सुतरामयं सन्तप्यते, ततः प्रस्तावान्तरेण देवीवृत्तान्त-
मपसारयामि । (प्रकाशम्) इतस्तावदवलोक्यत्वार्यः -

टी०—मकरवसतौ मकराणां नकाणां वसतिरावासस्तस्मिन् समुद्र इत्यर्थः ।
शैलसेतुः शिलानामयं शैलः शैलश्चासौ सेतुश्चेति शैलसेतुः बन्ध्यातां व्यर्थतां नीतः
प्रापितः । यदि च पश्चादपि सीता निर्वासनीयैवासीत् तदा समुद्रे सेतुबन्धः व्यर्थ
एवेति । शुद्धिसाक्ष्ये रावणगृहवासादपि सीता शुद्धैवेति विनिश्चेतुं
दिव्यपरीक्षायां द्रष्टृत्वेन नियुक्तः देवो वह्निः च न विगणितः नादृतः । भुवन-
महिता लोकमानिता इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंशीयानां राज्ञां सन्ततिरपत्यं मे मम
मयेत्यर्थः । न ईक्षिता न गणितेति भावः । तां मैथिलीं सीतां निरस्य निर्वास्य
मोहात् अज्ञानात् अहं किं किं न अकरवम् अज्ञानावृत्तचेतसैव मया सर्वमिदं
कृतमिति भावः ॥ ३ ॥

अतिनिरालम्बः अत्यन्तं निरालम्बः आलम्बनरहितः तपस्विन्याः सीतायाः
प्रवासः विवासनम् ।

अ०—सा क्व दृष्टिं पातयति, कस्मिन् चित्तम् आसाद्य आश्वसिति, श्वापद-
भवने वने निराशा सीता कथं जीवति ॥ ४ ॥

दृष्टिं पातयति—sets her eyes. चित्त—mind. आसाद्य—having
obtained. आश्वसिति—finds relief. श्वापद—wild beast. निराशा
—bereft of hope.

टी०—सा सीता क्व कुत्र कस्मिन् प्रदेशे दृष्टिं चक्षुः पातयति निक्षिपति,
कस्मिन् कुत्र चित्तं मनः आसाद्य निधाय आश्वसिति आश्वासं करोति । श्वापदानां
हिंस्रानां जन्तूनां भवनं गृहं तस्मिन् श्वापदबहुल इति यावत्, वने अरण्ये
निराशा आशाहीना सीता कथं जीवति प्राणिति ॥ ४ ॥

टी०—विप्रवासं वनवासं तनयवैशसं तनयस्य तनययोर्वा वैशसं विनाशं
समनुचिन्त्य विचार्य सुतरामत्यन्तमयं रामः सन्तप्यते क्लेशमनुभवति, ततः प्रस्ता-
वान्तरेण अन्येन प्रकारेण देवीवृत्तान्तं देव्याः सीतायाः वृत्तान्तम् उदन्तं सीता-
सम्बन्धिनीं कथामित्यर्थः अपसारयामि दूरीकरोमि । अवलोकयतु पश्यतु ।

मरकतहरितानामम्भसामेकयोनि—

मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा ।

नलिनवनविकासैर्वासयन्ती दिगन्तान्

नरवर पुरतस्ते दृश्यते गोमतीयम् ॥ ५ ॥

रा—(स्पर्शमभिनीय)

मुक्ताहारा मलयमरुतश्चन्दनं चन्द्रपादाः

सीतात्यागात्प्रभृति नितरां तापमेवावहन्ति ।

अ०—नरवर ! मरकतहरितानाम् अम्भसाम् एकयोनिः, मदकलकलहंसी-गीतरम्योपकण्ठा, नलिनवनविकासैः दिगन्तान् वासयन्ती इयं गोमती ते पुरतः दृश्यते ॥ ५ ॥

स०—मरकतहरितानाम्—मरकतमिव हरिताः ते मरकतहरितास्तेषाम् । एक-योनिः—एका योनिः । मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा—मदेन कला याः कल-हंस्यस्तासां यद्गीतं तेन रम्य उपकण्ठो यस्याः सा । नलिनवनविकासैः—नलिनानां यानि वनानि तेषां विकासस्तैः । दिगन्तान्—दिशामन्ता दिगन्तास्तान् ।

नरवर—O best of men ! मरकत—sapphire. हरित—green. अम्भस्—water. एकयोनि—the sole repository. रम्य—pleasant. उपकण्ठ—environs. नलिन—lotus. विकास—blossoming. वासयन्ती—charging with fragrance. पुरतः—in front of.

टी०—नरवर ! नरोत्तम ! मरकतं हरिन्मणिरिव हरितानां हरिद्वर्णानाम् अम्भसां जलानाम् एकयोनिः एकं मुख्यं कारणम् । मदेन हर्षेण कला अव्यक्तमधुर-भाषिण्यः याः कलहंस्यः कादम्बल्यिस्तासां यद् गीतं तेन रम्यः सुन्दरः उपकण्ठः प्रान्तप्रदेशो यस्याः सा । नलिनानां सरोजानां यानि वनानि तेषां विकासैः प्रफुल्लनैः दिगन्तान् दिशामन्तान् वासयन्ती इयं गोमती नदी ते पुरतः दृश्यते ॥ ५ ॥

टी०—स्पर्शमभिनीय स्पर्शं नाटयित्वा ।

अ०—सीतात्यागात् प्रभृति मुक्ताहाराः मलयमरुतः चन्दनं चन्द्रपादाः नितरां तापम् एव आवहन्ति । अद्य गोमतीतीरवायुः अकस्मात् मनः रमयति । नूनं सा वराकी प्रोषिता तस्यां दिशि निवसति ॥ ६ ॥

स०—सीतात्यागात्—सीतायाः त्यागः सीतात्यागस्तस्मात् । मुक्ताहाराः—मुक्तानां हाराः । मलयमरुतः—मलयस्य मरुतः । चन्द्रपादाः—चन्द्रस्य पादाः । गोमतीतीरवायुः—गोमतीतीरे वायुः ।

त्याग—abandonment. मुक्ताहार—pearl-necklace. मलय-मरुत्—Malaya-breeze. चन्दन—sandal paste. चन्द्रपाद—rays of the moon. नितराम्—extremely. ताप—torment. आवहन्ति

अद्याकस्माद्रमयति मनो गोमतीतीरवायु-

नूनं तस्यां दिशि निवसति प्रोषिता सा वराक्री ॥६॥

ल—अतिविषमोऽयं निम्नगावतारः, तदप्रमत्तमवतीर्यताम् ।

(उभावतरणमभिनीय) [निर्वर्ण्य]

यथैतान्यविरलपदन्यासलाञ्छितानि सैकतानि वृन्तमात्रावशेषतया संसूच्यमानकुसुमापचया रोधोलताः तदालूनकिसलयतया विरल-
च्छाया वनस्पतयः, तथा जानामि प्रत्यासन्नवर्तिना मनुष्याधिवासेन
भवितव्यम् । तथाहि--

अभिनवरचितानि देवतानां जलकुसुमैर्बलिमन्ति सैकतानि ।

इयमपि कुरुते तरङ्गमध्ये भुजगवधूललितानि कुन्दमाला ॥७॥

—bring, cause. अकस्मात्—all of a sudden. रमयति—ravishes.

नूनम्—surely. प्रोषिता—exiled. निवसति—resides.

टी०—सीतायास्त्यागः सीतात्यागस्तस्मात् प्रभृति सीतात्यागादारभ्य मुक्ता-
हाराः मुक्तानां हाराः स्रजः, मलयमरुतः मलयस्य मलयाचलस्य मरुतः वायवः,
चन्दनं मलयजं, चन्द्रपादाः चन्द्रस्य पादाः किरणाः नितराम् अत्यन्तम् एव तापं
दुःखम् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । अथ अस्मिन् दिवसे अकस्मात् अकाण्ड एव गोमती-
तीरवायुः गोमतीतीरस्य वायुः समीरणः मनः रमयति आह्लादयति । तस्यां दिशि
वस्या दिशः गोमतीतीरवायुः प्रचलति दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । प्रोषिता
परदेशस्थिता सा वराक्री तपस्विनी नूनं निश्चयेन निवसति ॥ ६ ॥

टी०—अतिविषमः असुकरः निम्नगावतारः निम्नगायाः नद्याः अवतारः स्ना-
नार्थमवतरणस्थानम् । अप्रमत्तं सावहितम् ।

अविरलपदन्यासलाञ्छितानि—न विरला अविरलाः घनाः अविरलाश्च ते पदन्या-
साः पदयोश्चरणयोः न्यासा निक्षेपास्तैः लाञ्छितानि चिह्नितानि । सैकतानि सिकता-
मयाः प्रदेशा इत्यर्थः । सैकतानि सिकतानां विकारः सैकतं तानि । वृन्तमात्रावशेषतया
अवशेषस्य भावः अवशेषता वृन्तमात्रस्यावशेषता वृन्तमात्रावशेषता तथा ।
संसूच्यमानकुसुमापचयाः संसूच्यमानः प्रहश्यमानः कुसुमानां पुष्पाणाम् अप-
चयश्चयनं यासु ताः । रोधोलताः रोधसः कूलस्य लताः तदालूनकिसलयतया
तदा तत्क्षणे एव आलूनानि छिन्नानि च तानि किसलयानि पत्राणि तेषां भावस्तत्ता
तया । विरलच्छाया विरला अनिविडा छाया अनातपः येषां ते वनस्पतयः अपुष्पा
वृक्षाः । जानामि मन्ये प्रत्यासन्नवर्तिना निकटस्थेन मनुष्याधिवासेन मनुष्याणां
जनानाम् अधिवासो वसतिस्तेन भवितव्यम् ।

अ०—देवतानां जलकुसुमैः सैकतानि अभिनवरचितानि बलिमन्ति ।

इयम् अपि च कुन्दमाला भुजगवधूललितानि कुरुते ॥ ७ ॥

रा—न केवलं प्रत्यासन्नवर्तिना प्रतिस्त्रोतोपगतेनापि मनुष्या-
धिवासेन भवितव्यम् ।

ल—आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एषा हि कुन्दमाला चरणसपर्यामिव
कर्तुकामया समुद्रगामिन्या तरङ्गपरम्परया क्रमेण देवस्य पादान्तिक-
मुपहृता । अवहितं प्रेक्षणीया विरचना, तदवलोकयत्वार्थः ।
(गृहीत्वोपनयति)

रा—(निर्वर्त्य रोमाञ्चमभिनीय) वत्स, दृष्टपूर्वमिदं कुसुमरचना-
विन्यासकौशलम् ।

ल—क दृष्टम् ?

रा—क वान्यत्रेदृशस्यावस्थानम् ?

ल—किं देव्याम् ?

रा—अथ किम् ?

ल—को जानाति दुर्विदग्धः प्रजापतिः कथं कथं क्रीडतीति ।
गच्छत्वार्थः इदमेव गोमतीतीरं प्रतिस्त्रोतोऽनुसरावो यावदस्याः
कुन्दमालायाः प्रभवमासादयावः ।

स०—जलकुसुमैः—जलसहितानि कुसुमानि जलकुसुमानि तैः ।
सैकतानि—सिकताया इमानि । अभिनवरचितानि—अभिनवानि च तानि रचितानि ।
भुजगवधूललितानि—भुजगवध्वा ललितं भुजगवधूललितं तानि ।

कुसुम—flower. सैकत—sandy bank. अभिनव—recent.
बलि—offering. भुजगवधू—female serpent. ललित—sporting
movement.

टी०—देवतानां देवानां पूजानिमित्तम् आनीतैः जलकुसुमैः जलैश्च कुसुमैश्च
सैकतानि सिकतामयानि तटानि अभिनवानि च तानि रचितानि तत्क्षणनिर्मितानि
बलिमन्ति पूजोपहारयुक्तानि । इयमपि कुन्दमाला कुन्दसक् तरङ्गमध्ये लहरीमध्ये
भुजगवधूललितानि भुजगवध्वाः सर्पिण्या ललितानि चेष्टितानि कुरुते ॥ ७ ॥

टी०—प्रत्यासन्नवर्तिना निकटस्थितेन । प्रतिस्त्रोतोपगतेन स्त्रोतः स्त्रोतः प्रति प्रतिस्त्रोतः
प्रतिप्रवाहम् उपगतं यस्मिन् तेन । मनुष्याधिवासः मनुष्याणां जनानाम् अधिवासः
निवासस्तेन । चरणसपर्याम्—चरणयोः पादयोः सपर्यां पूजा ताम् । कर्तुकामया
विधातुमनसा । समुद्रगामिन्या नद्या तरङ्गपरम्परया तरङ्गाणां वीचीनां परम्परा
परिपाटी तया क्रमेण क्रमशः देवस्य भवतः पादान्तिकं पादयोरन्तिकं समीपम्
उपहृता आपिता । अवहितं सावधानं प्रेक्षणीया अवलोकनीया । विरचना
विशिष्टा रचना ।

टी०—दृष्टपूर्वं पूर्वं दृष्टम् । कुसुमरचनाविन्यासकौशलं कुसुमानां यो रचना-

रा—सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेशः । नचैतावदस्माकं भाग-
धेयम् । इतश्चात्यन्तविप्रकृष्टे देशे परित्यक्तायाः सीताया आगमनं न
सम्भाव्यते । तथाप्यादेशय मार्गं येनेदं सलिलान्तरममुञ्चन्तौ वसति-
मासादयावः ।

ल—एषा नदीभूमिः कण्टकितशर्कराशुक्लिपुटदुःखसञ्चारा, तद्यथा
यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा शनैरागन्तव्यमर्थेण ।

रा—एवं क्रियताम् । यद्यपीयमभिमता कुन्दमाला तथापि देव-
तोपहारशङ्कया नोपभोगमुपनीयते । (इति विमुञ्चति)

ल—एतां वेत्रलतां विलङ्घय पदं मास्मिन् कृथाः शुक्रयो
मूर्धानं व्यवधाय नामय पुरो दूरावनम्रस्तरुः ।

विन्यासस्तस्य कौशलम् । ईदृशस्य कुसुमरचनाविन्यासकौशलस्य । अवस्थानं स्थितिः ।
दुर्विदग्धः हतहृदयः । प्रजापतिः विधाता । कथं कथं केन केन प्रकारेण । क्रीडति
क्रीडामाचरतीति । गोमतीतीरं गोमतीतटम् । प्रतिस्रोतः प्रवाहप्रतिकूलम् अनुसरावः
अनुगच्छावः यावद् अस्याः कुन्दमालायाः प्रभवम् उत्पत्तिस्थानम् आसाद-
यावः प्राप्नुवः ।

टी०—सुलभसादृश्यः सुलभं सुसम्भवं सादृश्यं यत्र सः । लोकसन्निवेशः लोकानां
जनानां सन्निवेशः रचनाविन्यासः । भागधेयं भाग्यम् । अत्यन्तविप्रकृष्टे अत्यन्तं
विप्रकृष्टः दूरतरस्तस्मिन् । सम्भाव्यते शङ्क्यते । आदेशय कथय मार्गं पन्थानम् ।
सलिलस्य जलस्थान्तरम् अवकाशम् अमुञ्चन्तौ अपरित्यजन्तौ वसतिं वासस्थानम्
आसादयावः प्राप्नुवः ।

टी०—नदीभूमिः नद्या भूमिः । कण्टकितशर्कराशुक्लिपुटदुःखसञ्चारा कण्ट-
किता कण्टकाः सञ्जाता अस्येति कण्टकिता सा चासौ शर्करा सिकता, शुक्लीनां
शुक्लिकानां पुटाः सन्धिभागाश्च तैः दुःखेन कृच्छ्रेण सञ्चारो यस्यां सा । यथा यथा
येन येन प्रकारेण मार्गं पन्थानम् आदेशयामि कथयामि तथा तथा तेन तेन
प्रकारेण शनैः मन्दम् आर्थेण पूज्येन आगन्तव्यम् ।

टी०—अभिमता इष्टा । देवतोपहारशङ्कया देवतायै य उपहारो बलिस्तस्य या
शङ्का तया उपभोगं न उपनीयते नोपभुज्यते ।

अ०—एतां वेत्रलतां विलङ्घय, अस्मिन् (स्थाने) पदं मा कृथाः,
शुक्रयः (सन्ति), पुरः दूरावनम्रः तरुः, व्यवधाय मूर्धानं नामय । इमां तिरश्चीं
शाखां चापाम्नेण विकृष्य परतः विमुञ्च । पुरः शरारुदयिताः उत्तरस्थान्त धीरं
परिक्रम्यताम् ॥८॥

स०—वेत्रलताम्—वेत्रस्य लता वेत्रलता ताम् । दूरावनम्रः दूरम् अवनम्रः ।
शरारुदयिता—शरारूपां दयिता ।

वेत्रलता—reeds. निबद्धय—step over. शुक्ति—conch-

चापाग्रेण विकृष्य मुञ्च पुरतः शाखां तिरश्चीमिमा-

मुत्त्रस्यन्ति पुरा शरारुदयिता धीरं परिक्रम्यताम् ॥ ८ ॥

रा—(यथोक्तं परिक्रम्य) वत्स किमेतस्मिन् देशे भगवतो वाल्मीके-
राश्रमसन्निवेशः ?

ल—किं दृष्टमार्येण ?

रा—असौ तनुत्वादवधानदृश्या दिशः समाक्रामति धूमलेखा ।

आकृष्यमाणो मृदुनानिलेन श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति सामनादः ॥ ९ ॥

ल—सम्यगुपलक्षितमार्येण । अहमप्यग्रतो गत्वा निरूपयामि ।

(परिक्रामन्तरुस्तम्भमभिनीय) कथमेतस्मिन् पदोद्गारे ससाध्वसमिव मे

shell. व्यवधाय—carefully. तिरश्ची—drooping. शाखा—bough.

चापाग्र—the point of bow. शरारुदयिता—female beast. उत्त्र-
स्यन्ति—get startled. धीरम्—steadily.

टी०—एतां पुरो दृश्यमानां वेत्रलतां वेतसवल्लीं विलङ्घ्य समुल्लङ्घ्य ।
अस्मिन् स्थाने पदं चरणं मा कृथाः न निवेहि, शुक्लयः सन्तीतिकार-
णात् । पुरः अग्रे तरुः वृक्षः दूरावनम्रः दूरदेशपर्यन्तमवनत इति व्यवधाय विशे-
षेण अवधाय ज्ञात्वा मूर्धानं मस्तकं नामय अवनतं कुरु । इमां नातिदूरस्थां
तिरश्चीं तिर्यग्भूतां शाखां पुरतः अग्रतः चापाग्रेण चापस्य धनुषः अग्रेण अग्र-
भागेन कोटया विकृष्य आकृष्य मुञ्च त्यज । शरारुदयिता शरारूणां सिंहव्याघ्रा-
दीनां घातुकानां दयिताः स्त्रियः पुरा उत्त्रस्यन्ति भेष्यन्ति इति धीरं मन्दं परि-
क्रम्यतां गम्यताम् ॥ ८ ॥

आश्रमसन्निवेशः आश्रमस्य सन्निवेशः अवस्थितिः ।

अ०—असौ तनुत्वात् अवधानदृश्या धूमलेखा दिशः समाक्रामति ।

मृदुना अनिलेन आकृष्यमाणः सामनादः कर्णेषु सम्मूर्च्छति ॥ ९ ॥

स०—अवधानदृश्या—अवधानेन दृश्या । धूमलेखा—धूमस्य लेखा । साम-
नादः—साम्नां नादः ।

तनुत्व—thinness. अवधान—care. धूमलेखा—column of
smoke. मृदु—gentle. अनिल—breeze. नाद—chanting.
सम्मूर्च्छति—sounds distinct.

टी०—असौ विप्रकृष्टवर्तिनी तनुत्वात् सूक्ष्मत्वात् अवधानदृश्या अवधानेन
ध्यानेन दृश्या द्रष्टुं शक्या धूमलेखा धूमस्य लेखा रेखा राजिः दिशः
समाक्रामति उद्गच्छति । मृदुना कोमलेन अनिलेन आकृष्यमाण आनीयमानः साम-
नादः सामवेदमन्त्रोच्चारणोत्थितः शब्दः श्रोत्रेषु कर्णेषु सम्मूर्च्छति पतति ॥ ९ ॥

सम्यक् सुष्ठु उपलक्षितं ज्ञातम् आर्येण । अग्रतो गत्वा पुरतो भूत्वा निरूप-

हृदयम् ; स्तम्भितावूरु, उत्क्षिप्यमाणौ चरणौ नाग्रतो भूमिं गन्तु-
मुत्सहेते । तत् किमिदम् । (विचिन्त्य) सुव्यङ्गं गुरुजनसमाक्रान्तेन
प्रदेशेन भवितव्यम् । अथ पदानीव लक्ष्यन्ते । (भूमिं निर्वर्णयति)

रा—किङ्कृतोऽयं वत्सस्य भूमिनिरूपणायामादरः ?

ल—एतानि नितान्तमनोहरतया सङ्क्रान्तचरणतलसौकुमा-
र्याणि ललितनिभृतविन्यासतया विज्ञायमानस्त्रीपदभावानि पुलिन-
तलसन्निवेशपदानि दृश्यन्ते । पश्यत्वार्थः—

विलासयोगेन परिश्रमेण वा

स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम् ।

पदानि कस्याश्चिदिमानि सैकते

प्रयान्ति तुल्यं कलहंसविभ्रमैः ॥ १० ॥

यामि अवलोकयामि । तरुस्तम्भं तरोर्वृक्षस्य स्तम्भमवष्टम्भम् अभिनीय नाटयित्वा ।
पदोद्गारे पदयोश्चरणयोरुद्गारे उत्क्षेपे ससाध्वसं सभयम् इव । स्तम्भितौ जडीभूतौ ।
ऊरु जङ्घ । उत्क्षिप्यमाणौ उन्नीयमानौ अग्रतः पुरतः भूमिं पृथिवीं गन्तुं न उत्सहेते
न शक्तौ स्तः । सुव्यङ्गं गुरुजनसमाक्रान्तेन गुरुजनः सीतारूपः पूजनीयो जनस्तेन
समाक्रान्तोधिष्ठितस्तेन प्रदेशेन स्थानेन भवितव्यम् । पदानि पदचिह्नानि लक्ष्यन्ते
ज्ञायन्ते । भूमिनिरूपणायां भूम्यवलोकने ।

टी०—नितान्तमनोहरतया नितान्तमत्यन्तं मनोहरतया सुन्दरतया सङ्क्रान्तं
सम्यक् क्रान्तं लग्नं चरणतलयोः पादयोः सौकुमार्यं सौन्दर्यं यत्र तानि । ललितं सुन्दरं
निभृतं सलीलं यो विन्यासः पदसन्निवेशस्तस्य भावस्तत्ता तया विज्ञायमानस्त्रीपद-
भावानि । विज्ञायमानः विशेषेण ज्ञायमानः दृश्यमानः स्त्रीपदानां भावो येषु तानि ।
पुलिनतले सैकततटे सन्निवेशोऽवस्थितिर्येषां तानि दृश्यन्ते ।

अ०—विलासयोगेन परिश्रमेण वा स्वभावतः वा निभृतानि कस्याश्चिद्
इमानि पदानि सैकते कलहंसविभ्रमैः तुल्यं मन्थरं प्रयान्ति ॥ १० ॥

स०—विलासयोगेन—विलासस्य योगस्तेन । कलहंसविभ्रमैः—कलहंसानां
विभ्रमास्तैः ।

विलास—dalliance. परिश्रम—fatigue. स्वभाव—habit.
निभृत—silent. पद—footprint. सैकत—beach. कलहंस—
swan. विभ्रम—sportive gait. मन्थरम्—sluggishly.

टी०—विलासस्य स्त्रीणामलङ्कारविशेषस्य योगेन संबन्धेन वा अथ
वा परिश्रमेण परितः श्रमः परिश्रमस्तेन । स्वभावतः न तु कृत्रिमतः
निभृतानि सञ्चारशब्दरहितानि कस्याश्चिद् योषितः इमानि सैकते सिकतामये

रा—(निर्वर्ण्य सहर्षम्) वत्स, किमुच्यते कस्याश्चिदिति । ननु वक्त्रव्यं सीतायाः पदानीति । पश्य —

समानं संस्थानं निभृतललिता सैव रचना

तदेवैतद्रेखाकमलरचितं चारु तिलकम् ।

यथा चेयं दृष्टा हरति हृदयं शोकविधुरं

तथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदपङ्क्तिर्विनिहिता ॥ ११ ॥

ल—(सहर्षम्) यावदेतामेव पदपङ्क्तिमनुसरन्तौ वाल्मीकेराश्रम-पदमनुसरावः । यथा चेयं प्रत्यग्रनिहिता पदपङ्क्तिस्तथा जानामि प्रत्यासन्नवर्तिन्या देव्या भवितव्यमिति ।

प्रदेशे पदानि चरणचिह्नानि कलहंसानां कादम्बानां विभ्रमा विलासास्तैस्तुल्यं मन्थरं मन्दं मन्दं प्रयान्ति गच्छन्ति ॥ १० ॥

निर्वर्ण्य विलोक्य ।

अ०—संस्थानं समानम्, सैव निभृतललिता रचना, एतद् रेखाकमल-रचितं चारु तिलकं तदेव । यथा च इयं पदपङ्क्तिः दृष्टा शोकविधुरं हृदयं हरति तथा देव्या अस्मिन् सपदि विनिहिता ॥ ११ ॥

स०—निभृतललिता—निभृता चासौ ललिता चेति सा । रेखाकमलरचितम्-रेखाभिः निर्मितं कमलं रेखाकमलं तेन रचितम् । पदपङ्क्तिः पदानां पङ्क्तिः । शोकविधुरम्—शोकेन विधुरम् ।

संस्थान—position. समान—equal. रचना—form. रेखा-कमल—lotus-sketch. चारु—beautiful. तिलक—mark. पद-पङ्क्ति—line of footprints. शोकविधुर—afflicted with grief. सपदि—just now. विनिहिता—planted.

टी—संस्थानम् अवस्थितिः समानं तुल्यम् । निभृतललिता निभृता पूर्णा चासौ ललिता मनोहरेति सा निभृतललिता रचना । रेखाकमलरचितं रेखाभि-निर्मितं यत् कमलं तद् रेखाकमलं तेन रचितं निर्मितं तिलकं विशेषकं चारु हृदयग्राहीति । इयं पदपङ्क्तिः पदयोश्चरणयोः पङ्क्तिः श्रेणिः दृष्टा विलोकिता शोकविधुरं शोकेन शुचा विधुरं व्याकुलीभूतं हृदयं चेतः हरति आकर्षयति तथा तथा रीत्या देव्या सीतया अस्मिन् स्थाने प्रदेश इति वा सपदि सद्यः विनिहिता स्थापिता ॥ ११ ॥

टी०—यावदित्यवधारणार्थे । एतामेव पुरोवर्तिनीं पदपङ्क्तिं चरणराजिम् अनुसरन्तौ अनुगच्छन्तौ वाल्मीकेः आश्रमपदं वासस्थानम् अनुसरावः अनु-गच्छावः । प्रत्यग्रनिहिता अभिनवस्थापिता पदपङ्क्तिः । जानामि प्रत्यासन्नवर्तिन्या अतिनिकटस्थया देव्या सीतया भवितव्यम् ।

(ततः प्रविशति सीता)

सी—निर्वर्तितं सवनम्, उपासिता सन्ध्या, हुतो हुतवहः,

शिष्यवृत्तिदं सवणं, उवासिदा संभा, हुदो हुदवहो,

अवगाहिता भगवती भागीरथी, भगवती भागीरथीमुद्दिश्य.....

ओगाहिदा भगवई भार्हरही, भगवई भार्हरही उद्दिशिअ महपदिएणा

स्वहस्तप्रथिता कुन्दमाला समर्पिता । इदानीमहमुन्नतगम्भीरशीतलं

सहस्रगन्धा कुन्दमाला समर्पिता । दाणि अहं उरणदगंभीरसीदलं

लताजालं प्रविश्यातिथिजनोपस्थानयोग्यानि कुसुमान्यवचिनोमि ।

लताजालं पविसिअ अदिहिजणोपत्थाणजोग्गाइं कुसुमाइं ओचिखोमि ।

(प्रविष्टकेनापचयं नाटयति)

ल—एषा पदपङ्क्तिः क्रमेण मार्गवशात् पुलिनतलं परित्यज्य स्थलमारूढा, प्रणष्टा च । तदिदमेव पुरस्तात्संदृश्यमानलतागुल्म-प्रच्छायमतिरमणीयमध्यास्य गतश्रमौ भगवन्तं प्राचेतसमुपसर्पावः ।

रा—यदभिरुचितं भवते ।

(परिक्रम्योपविशतः)

रा—(निःश्वस्य सवाष्पम्) वत्स वत्स—

सी—(कर्णं दत्त्वा) को नु खल्वेष सजलजलदस्तनितगम्भीरेण

को णु खु एसो सअलजलहरद्वण्णिदगंभीरेण

स्वरविशेषेणान्तदुःखभाजनमपि मे शरीरं रोमाञ्चयति । निरूप-
सरविसेसेण अचंतदुःखवाअणं वि मे सरीरं रोमांचेदि । णिरू-

निर्वर्तितं समापितं सवनं स्नानम् । उपासिताऽनुष्ठिता सन्ध्या । हुतः बलि-
दानपुरस्सरमर्चितः हुतवहः अग्निः । अवगाहिता विलोडिता भगवती भागीरथी
गङ्गा । भागीरथीमुद्दिश्य भागीरथीकृते स्वहस्तप्रथिता स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यां
प्रथिता प्रोता कुन्दमाला समर्पिता उपायनीकृता । इदानीम् अधुना । उन्नतगम्भीर-
शीतलम् उन्नतम् उच्चञ्च तद् गम्भीरं गहनं शीतलं शिशिरं लताजालं वल्लीसमूहम् ।
अतिथिजनोपस्थानयोग्यानि अतिथिजनानाम् उपस्थानयोग्यानि उपहारोचितानि
कुसुमानि पुष्पाणि अवचिनोमि ।

एषेति । क्रमेण क्रमशः । मार्गवशात् अध्वनोऽनुरोधात् पुलिनतलं सैकत-
तटस्थानं परित्यज्य उत्सृज्य स्थले निर्जले प्रदेशम् अरूढा । प्रणष्टा विलुप्ता ।
तद् इदमेव स्थानम् । पुरस्ताद् अप्रतः संदृश्यमानलतागुल्मप्रच्छायां संदृश्यमाना
विलोक्यमाना ये लतागुल्मा लतानां वल्लीनां गुल्माः स्तम्बास्तेषां प्रकृष्टा छाया यत्र
तत् अतिरमणीयम् अतिसुन्दरम् अध्यस्य निषेव्य । गतश्रमौ गतोऽपास्तः श्रमः
क्लमो ययोस्तौ भगवन्तम् आर्यं प्राचेतसं वाल्मीकिम् उपसर्पावः । अभिरुचितम्

यामि तावत् क एष इति । अथ वा न युक्तं ममाज्ञात्वा परमार्थमस्थाने
वेमि दाव को एसोत्ति ! अहवा ए जुत्तं मम अजाणिअपरमत्थं अत्थाणे
दृष्टिं विसर्जयितुम् । किमत्र ज्ञातव्यम् ? नावनाहयति मे शरीरं पर-
दिष्टिं विसज्जइदुं । किं एत्थ जाणिदव्वं ? णावणाहयदि मे सरीरं पर-
पुरुषशब्दो रोमाञ्चग्रहणेन । सुव्यक्तं सोऽत्र निरनुक्रोशः सम्प्राप्तः ।
पुरुषसद्वो रोमंचग्रहणेण । सुव्वत्तं सो एत्थ णिरणुकोसो संपत्तो ।
तन्निर्वर्णयामि । अथ वा तथा पराङ्मुखे जने एवमभिमुखीभवामीति
त णिव्वरणइस्सं । अहवा तह परंमुहे जणे एव्वं अहिमुही होमिति
यत्सत्यमात्मनोऽप्यहं लज्जितास्मि । तन्न प्रेक्षिष्ये । (पराङ्मुखी भूत्वा)
जं सच्चं अत्तणोवि अहं लज्जिदम्हि । ता ए पेक्खिस्सं ।

कथं न प्रभवाम्यात्मनः, आवर्ज्यते मे बलात्कारेण तत्रैव दृष्टिः ।
कहं ए प्पहवामि अत्ताणअस्स, आवंजिअदि मे बलक्कारेण तहिं एव्व दिट्ठी ।
किमपरं करोमि आत्मनो राजपराधीनताया नियोगः । (निर्वर्णयति)
किं अवरं करोमि अत्ताणअस्स राअपराहीणदाए णिओओ
अंहो दृष्ट इति परितोषः, चिरप्रवास इति मन्युः, परिक्षाम इत्युद्वेगः,
अंहो दिट्ठोत्ति परिदोसो, चिरप्पवासोत्ति मंणू, परिक्खामोत्ति उव्वेओ,

अभिप्रेतम् । सजलजलदस्तनितगम्भीरेण जलेन सह वर्तत इति सजलः सजल-
श्चासौ जलदो मेघस्तस्य यद् स्तनितं निर्घोषस्तद्वद्गम्भीरस्तेन । स्वरविशेषेण
आलापध्वनिना । अत्यन्तदुःखभाजनम् अत्यन्तम् अतिमात्रं यद् दुःखं क्लेशस्तस्य
भाजनं पात्रं मे मम शरीरं देहं रोमाञ्चयति आह्लादयति । निरूपयामि निश्चिनोमि।
परमार्थं तत्त्वम् अज्ञात्वा न ज्ञात्वा अस्थाने अपात्रे दृष्टिं चक्षुः विसर्जयितुं पात-
यितुं न युक्तम् । किमत्र ज्ञातव्यम् ' सतां हि संदिग्धपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः-
करणाप्रवृत्तयः ' इत्येवं मत्वाह नावनाहयतीति । परपुरुषशब्दः परस्परस्य पुरुषस्य
शब्द आलापः रोमाञ्चग्रहणेन रोमोद्गमेन मे मम शरीरं वपुः न अवनाहयति न
बन्धयति । स्वभर्तुरालापश्रवणेनैव रोमोद्गमस्य सम्भवादयं रामस्यैव स्वरविशेष इति
सीताया निश्चयः । निरनुक्रोशः निर्दयः । निर्वर्णयामि विलोकयामि । अथ वेति
पक्षान्तरे हेतुः । पराङ्मुखे अनभिमुखे मयि रामे अभिमुखीभवामि स्वमात्मानं
दर्शयामीति यत् सत्यम् आत्मनोऽप्यहं लज्जितास्मि स्वमनसोऽपि जिह्मेमि । तत्
अस्माद् हेतोः न प्रेक्षिष्ये नावलोकयिष्यामि इति । कथमिति—न प्रभवाम्यात्मनः
नात्सहे स्वमात्मानं निरोद्धुमिति । बलात्कारेण प्रसह्य तत्रैव भर्तारि एव दृष्टिः
चक्षुः आवर्ज्यते निधीयते । आत्मनः मम । राजपराधीनताया राज्ञः पराधीनता
वशवर्तित्वं राज्ञ आज्ञावहत्वम् तस्या नियोग आदेशः । निर्वर्णयति विलोकयति ।
दृष्टः निरीक्षित इति परितोषः मनस आह्लादः । चिरप्रवासः चिराय प्रवासो वियोग

निरनुक्रोश इत्यभिमानः, चिरपरिचित इत्यनुरागः, दर्शनीय इत्यु-
ग्राणुक्रोशोति अहिमाणो, चिरपरिचिदोति अग्राणो, दस्सणीओति उ-
त्कण्ठा, स्वामीति बहुमानः, कुशलवयोस्तात इति कुटुम्बिनीसद्भावः,
कण्ठा, समिति बहुमाणो, कुशलवाणं तादोति कुटुम्बिनीसम्भावो,
अपरार्धं प्रवेशितास्मीति लज्जा, न जानामि आर्यपुत्रदर्शनेन कीदृशी-
अवराहं पविसिदंहिति लज्जा, ए जाणामि अंअउत्तदंसणेण कीदिसं-
भवस्थामनुभवामीति ।

अवत्थं अणुभवामिति ।

ल—किमर्थमार्यो मामकस्मादेवामन्त्र्य बाष्पायमाननयनस्तूष्णी-
मधोमुखः संवृत्तः ?

रा—निःसम्पातविविक्कमिदमरणं तटरुहतरुच्छायासमाकीर्ण-
रमणीयसैकतां प्रसन्नसलिलवाहिनीं समुद्रगामिनीञ्चावलोकयन्
संस्मृत्य दण्डकावनवासमेवं वैक्लव्यमनुप्राप्तोऽस्मि ।

सी—आर्यपुत्र स्मरसि वनवासं न पुनर्वनवासिनं जनम् ।

अंअउत्त सुमरसि वणवासं ए उण वणवासिणं जणं ।

ल—किं तत्र दुःखैकवासे वनवासे स्मर्त्तव्यमिति ।

रा—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं ब्रवीषि—दुःखैकवासे वनवासे
स्मर्त्तव्यमिति । पश्य पश्य—

इति मनुः कोपः । परिक्षामः दुर्बल इति उद्वेगः वैक्लव्यम् । निरनुक्रोशः निर्दय
इति अभिमानः गर्वः, चिरपरिचितः चिराय चिरकालं परिचित इति बहुमानोऽ-
त्यादरः । कुटुम्बिनीसद्भावः कुटुम्बिन्या गृहिण्याः सद्भावः । अपरार्धं रक्षोगृह-
स्थितिरूपं दोषं प्रवेशिता गमितास्मीति लज्जा ब्रीडा । न जानामि ज्ञातुं न शक्नोमि ।
आर्यपुत्रदर्शनेन आर्यपुत्रस्य रामस्य दर्शनेन कीदृशीमवस्थां दशाम् अनुभवामि ।
किमर्थमिति—अकस्मात् अकारणं एव आमन्त्र्य संबोध्य बाष्पायमाणानयनः बाष्पा-
यमाणे अश्रुपूर्णं नयने नेत्रे यस्य सः । तूष्णीं मौनम् अधोमुखः नीचैर्मुखः संवृत्तः ।

निःसम्पातेति । निःसम्पातेन जनसञ्चाराभावेन विविक्कं विजनम् इदम् अरण्यं
वनम् । तटरुहतरुच्छायासमाकीर्णरमणीयसैकतां तटे रोहन्तीति तटरुहः ये तरवः
पादपास्तेषां या छाया अनातपः तया समाकीर्णं व्यसं रमणीयं हृदयप्राप्तिं सैकतं
वालुकामयं पुलिनं यस्याः ताम् । प्रसन्नसलिलवाहिनीम्—प्रसन्नं निर्मलं यत्
सलिलं वारि तस्य बाहोऽस्या अस्तीति ताम् । समुद्रगामिनीं नदीं च अवलोकयन्
पश्यन् । संस्मृत्य ध्यात्वा । दण्डकावनवासं दण्डकायां दण्डकारण्ये वनवासस्तम् ।
एवं वैक्लव्यं व्याकुलताम् अनुप्राप्तोऽस्मि गतोस्मि । वनवासिनं जनं सद्ववासिनीं
माम् इत्यर्थः । दुःखैकवासे दुःखस्यैव एकस्य वासो यत्र तस्मिन् ।

किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य देव्या
विविधरतिसखीभिः सङ्कथाभिर्दिनान्ते ।
चरणगमनवेगान्मन्थरस्य स्मरामि
स्रुतपयसि तटिन्याः सैकते चङ्क्रमस्य ॥ १२ ॥

सी—अयि निरनुकोश ! किमेतेन संलापस्थानेनाशरणं दुःखितं
अहं शिरणुकोश ! किं एदिणा संलावट्टाणेण असरणं दुःखिदं

जनमधिकतरं बाधसे ।

जणं अहिअदरं बाधेसि ।

ल—आर्य, अलं शोकेन ।

अ०—दिनान्ते किसलयसुकुमारं देव्याः पाणिम् आलम्ब्य विविधरति-
सखीभिः सङ्कथाभिः चरणगमनवेगात् स्रुतपयसि तटिन्याः सैकते मन्थरस्य
चङ्क्रमस्य स्मरामि ॥ १२ ॥

स०—दिनस्य अन्तः दिनान्तस्तस्मिन् । किसलयसुकुमारम्—किसलयवत्
सुकुमारम् । विविधरतिसखीभिः—विविधाश्च ता रतिसख्यश्च ताभिः । चरणगमन-
वेगात्—चरणाभ्यां गमने यो वेगस्तस्मात् । स्रुतपयसि—स्रुतं पयो यस्मात्
तत् तस्मिन् ।

दिनान्त—the close of the day. किसलय—shoots. सुकु-
मार—tender. पाणि—hand. आलम्ब्य—grasping. विविध—
various. रति—love. सङ्कथा—conversation. वेग—force.
स्रुत—out-flowing. पयस्—water. तटिनी—stream. सैकत—
sandy. मन्थर—slow. चङ्क्रम—gait.

टी०—दिनान्ते दिनस्य अन्ते अवसानकाले किसलयसुकुमारं किसलयवत्
नवपल्लववत् सुकुमारं कोमलं देव्याः सीतायाः पाणिं हस्तम् आलम्ब्य आश्रित्य
विविधरतिसखीभिः विविधाश्च अनेकप्रकाराश्च ता रतिसख्यः रतिकाले साहचर्यभूता-
स्ताभिः संकथाभिः संवादैः । चरणगमनवेगात् चरणयोः पादयोः गमने चङ्क्रमणे
यो वेगो ज्वस्तस्मात् स्रुतं निर्गतं पयः सलिलं यस्मात् तत् तस्मिन् तटिन्या नद्याः
सैकते बालुकामये प्रदेशे मन्दस्य चङ्क्रमस्य गमनस्य स्मरामि चिन्तयामि ॥ १२ ॥

निरनुकोश निर्दय । संलापस्थानेन संलापः सङ्कथा तस्य स्थानम् अवस्थिति-
स्तेन । अशरणं शरणरहितं जनम् अधिकतरं बाधसे अत्यर्थं पीडयसे ।

अलमिति । निष्फलः शोकः । मन्दभाग्योऽधन्यः ।

अ०—पूर्वं वनप्रवासः, पश्चात् लङ्का, ततः अयं प्रवासः, माम् आसाद्य
सीता दुःखाद् दुःखं गता ॥ १३ ॥

रा—कथं न शोचामि मन्दभाग्यः ? पश्य पश्य—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चात्तुल्ला ततः प्रवासोऽयम् ।

आसाद्य मामधन्यं दुःखाद् दुःखं गता सीता ॥ १३ ॥

सी—आर्यपुत्र ! निर्वासिताया असदृशम् ।

अञ्जत ! शिवासादाए असदिसं ।

रा—हा ! जनकराजपुत्रि !

सी—अल्पपुरणभागिन्या वर्जनीय !

अल्पपुरणभाइणीए वज्जणीअ !

रा—हा ! वनवाससहायिनि !

सी—अप्येतन्न साम्प्रतम् ।

अवि एदं ए संपदं ।

रा—हा ! क गतासि ?

सी—यत्र मन्दभाग्या गच्छति ।

जहि मदभाआ गच्छदि ।

रा—देहि मे प्रतिवचनम् ।

सी—असम्भावनीये जने कीदृशं प्रतिवचनम् ?

असंभावणीए जणे कीदिसं पडिवअणं ?

(रामः शोकं नाटयति)

ल—आर्य, ननु विज्ञापयामि—अलं शोकेनेति ।

रा—कथं न शोचामि शोचनीयां वैदेहीम् ?

सी—आर्यपुत्र ! मैवं भण—शोचनीया वैदेहीति । न खलु स जनः

अञ्जत, मा एवं भण—सोअणीआ वैदेहि । ए खु सो जणो

शोचनीयः, य एवं वल्लभेन शोच्यते ।

सोअणिज्जा जो एवं वल्लहेण सोईअदि ।

स०—वनप्रवासः—वने प्रवासः ।

प्रवास—exile. अधन्य—unfortunate. आसाद्य—having obtained.

टी०—पूर्वं प्रथमं वनप्रवासः वने अरत्ये प्रवासः स्थितिः, चतुर्दशवर्षावधि-
देण्डकारस्यवासः, पश्चाद् अनन्तरं लङ्का लङ्कायां स्थितिरित्यर्थः । ततोऽयं लोक-
रञ्जनहेतोर्मथैव दत्तः प्रवासः । अधन्यं मन्दभाग्यं माम् आसाद्य प्राप्य सीता जानकी
दुःखाद् दुःखं गता क्लेशात् क्लेशान्तरं प्राप्ता ॥ १३ ॥

निर्वासितायाः स्वयमेव गृहाभिष्क्रान्तिताया मम कृते असदृशम् अयुक्तम् एतद्
इदं शोकप्रकटनं व्यर्थमिति भावः । अल्पपुरणभागिन्या मन्दभाग्यया मया वज-

रा—वत्स लक्ष्मण ! किं शक्यते ज्ञातुं क वर्तते इति ?

सी—दिवसावसानविनिवारितसमागमेव चक्रवाकी इहैव प्रवासे दिअसाअवसाणविणिवारिदपिअसमाअमा विअ चक्रवाई इदो एव्व पवासे वर्तते इति ।

वदामि ।

ल—न शक्यते क वर्तते इति ज्ञातुम् ।

रा—उत्सादितं मया चिरकालाविच्छिन्नं रघुकुलम् ।

(इति रोदिति)

सी—(सशोकम्) अतिमात्रं सन्तपत्यार्यपुत्रः, किं करोमि । साहसतः

अदिमत्तं संतवदि अंअउत्तो, किं करोमि । साहसादो

स्तिमितदर्शनं प्रमार्जयाम्यश्रुसञ्चयम् (पदमुत्क्षिप्य) अथ वा जन-
तिमिददंसणं पमज्जामि अस्सुचअं । अह्वा जण-

प्रवादो रक्षितव्यः । आर्यपुत्रेण यावन्न प्रेक्ष्ये तावच्छोकावेग-
पवादो रक्षितव्यो । अंअउत्तेण जाव न पेक्खामि दाव सोआवेअ-
वलात्कारिता न प्रभवाम्यात्मनः । मुनिजनसम्पातसमुचितो-
बलकारिदा ण प्पह्वामि अप्पाणअस्स । मुणिजणसंपादसमुद्दो

ऽयमुद्देशः, अतो यदृच्छागतः कोऽपि मां प्रेक्षिष्यते, तदेतेन
एसो उद्देशो । अदो जइच्छागदो को वि मं पेक्खस्सदि । ता एदिणा

नीय परिहरणीय । वनवाससहायिनि दण्डकारण्ये सहस्रायिनि । अप्येतन्न साम्प्रत-
मिति । साम्प्रतम् एकाकिन्या एव वनवासत्वात् वनवाससहायिनीत्यामन्त्रणं न
सङ्घटते । प्रतिवचनम् उत्तरम् । असम्भावनीये अविश्वसनीये । शोचनीया शोकार्हा ।
या स्त्री वल्लभेन विरहे शोच्यते सा शोचनीया न । दिवसावसानेति । दिवसस्य
दिनस्यावसानेऽस्तमनसमये विनिवारितः दूरीकृतः समागमः सहावस्थितिः यस्याः
सा । चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य स्त्री चक्रवाकी इहैव अत्रैवारण्ये प्रवासे विरहे वर्तते ।
उत्सादितम् उन्मूलितं चिरकालाविच्छिन्नं चिरकालात् दीर्घकालात् अविच्छिन्नं
संततम् रघुकुलं रघोः कुलं वंशः । अतिमात्रम् अत्यन्तं सन्तपति सन्तापमनुभवति ।
साहसतः बलात् स्तिमितदर्शनं स्तिमिते अस्पष्टे कृते दर्शने चक्षुषी येन
तम् । अश्रुसंचयम् अश्रूणां नेत्रजलानां सञ्चयं समूहं प्रमार्जयामि प्रोञ्छामि ।
जनापवादः लोकनिन्दा रक्षणीयः परिहर्तव्यः । शोकावेगबलात्कारिता
शोकस्य शुच आवेगोऽतिरेकस्तेन यो बलात्कारः स सज्जतोऽस्या इति तथा-
भूताहम् आत्मनः न प्रभवामि स्वात्मानं नियन्तुम् अक्षमा । मुनिजनसम्पातसमु-
चितः मुनिजनस्य ऋषिवर्गस्य सम्पात आगमनं तस्य समुचितो योग्योऽयम्
उद्देशः प्रदेशः । यदृच्छागतः यदृच्छया अकस्मात् आगतः कोऽपि तापसः मां प्रेक्षि-
ष्यते विलोकयिष्यति । लताजालप्रच्छन्नसुखसञ्चारेण—लतानां वल्लीनां जालं

लताजालप्रच्छन्नसुखसञ्चारेण मार्गेणाश्रमं गत्वा कुशलवौ
लताजालपच्छरणसुहृसंचारेण मग्गेण अस्समं गदुअ कुसलवा
सम्भावयामि ।
संभावइस्सं ।

(नाट्येनावलोकयन्ती निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति ऋषिः)

ऋ—आदिष्टोऽस्मि भगवता वाल्मीकिना—वत्स बादरायण ! श्रुतं
मया लक्ष्मणसहायो रामभद्रस्तपोवनमिदमनुप्राप्त इति । स
कदाचिन्माध्याह्निककार्यसम्पादनव्यग्रानस्मान्मन्यमानो बहि-
रवस्थितो भवेत् । तस्मात्त्वमेनमुपक्रम्य परिसमाप्तमाध्याह्निक-
कार्यं दर्शनमाकाङ्क्षमाणं मामावेदय—इति । तद्यावदहमपि
भगवतो वाल्मीकेरादेशाद्राममेवान्वेषयामि ।

(परिक्रामति)

ल—(विलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य ! तपोधनोऽयमित एवाभिवर्तते ।

(रामो ऽश्रूणि प्रमृज्य कृतधैर्यः स्थितः)

ऋ—(निर्वर्ण्य) अये ! लतागुल्मप्रच्छायेऽस्मिन् पुरुषयुगलमिव ।
अपि नाम लक्ष्मणसहायो रामो भवेत् । (परिचिन्त्य)
कस्तत्र सन्देहः—

मन्दं वाति समरिणो न पृषा भासो निदाघाच्चिषो
न त्रस्यन्ति चरन्त्यशङ्कमधुना मृग्योऽपि सिंहैः सह ।

समूहस्तेन प्रच्छन्नः प्रगुप्तः सुखेन सञ्चारो गतागतं यत्र तेन मार्गेणाध्वनाऽऽश्रमं
गत्वा कुशलवौ सम्भावयामि तयोः पालनायोचितं कर्माचरामीति वक्तुरभिप्रायः ।

टी०—आदिष्टोस्मि आज्ञप्तोस्मि भगवता पूज्येन वाल्मीकिना महाकविना । बादरा-
यण बदरस्यापत्यं बादरायणस्तत्संबुद्धौ । श्रुतम् आकर्णितं मया । लक्ष्मणसहायः
लक्ष्मणः सहायो यस्य सः । रामभद्रः रामचन्द्रः । माध्याह्निककार्यसम्पादनव्यग्रान्
मध्यम् अहः मध्याह्नः मध्याह्ने भवं माध्याह्निकं माध्याह्निकञ्च तत्कार्यं माध्या-
ह्निककार्यं तस्य सम्पादनम् अनुष्ठानं तस्मिन् व्यग्रा लप्तास्तान् अस्मान् मन्यमानः ।
उपक्रम्य प्राप्य । परिसमाप्तमाध्याह्निककार्यं परिसमाप्तं समाप्तिं नीतं माध्याह्निकं
मध्याह्ने भवं कार्यं येन सः तम् । आकाङ्क्षमाणम् इच्छन्तम् आवेदय कथय ।
आदेशात् कथनात् आज्ञया वा । तपोधनस्तपस्वी । प्रमृज्य प्रोञ्छ्य । कृतधैर्यः
कृतं धैर्यं येन सः ।

लतागुल्मप्रच्छाये वल्लरीसङ्घर्षातले प्रदेशे पुरुषयुगलं मनुष्यद्वन्द्वम् इव ।
लक्ष्मणसहायः लक्ष्मणः सहायो यस्य सः । विचिन्त्य विचार्य । सन्देहः संशयः ।

मध्याह्नेऽपि न याति गुल्मनिकटं छाया तदध्यासिता

व्यक्लं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः ॥ १४ ॥

न केवलमतिक्रान्तमानुषेण प्रभावेण, आकारेणापि शक्यत एव निश्चेतुम् । (निर्वर्ण्य)

व्यायामकठिनः प्रांशुः कर्णान्तायतलोचनः ।

व्यूढोरस्कः महाबाहुर्व्यक्लं दशरथात्मजः ॥ १५ ॥

अ०—समीरणः मन्दं वाति, निदाघार्चिषः भासः परुषाः न । अधुना मृग्यः अपि सिंहैः सह अशङ्कं सञ्चरन्ति । तदध्यासिता छाया मध्याह्ने अपि गुल्मनिकटं न याति । सः अयं रामाभिधानः हरिः इदं वनम् उपागतः (इति) सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

समीरण—breeze. वाति—blows. निदाघार्चिष—summer sun. परुष—oppressive. अशङ्कम्—confidently. सञ्चरन्ति—roam about. अध्यासित—resorted to. छाया—shade. मध्याह्न—mid-day. गुल्म—hedge. निकट—close. सुव्यक्ल—obvious.

टी०—समीरणः पवनः मन्दं शनैः वाति प्रचलति । निदाघार्चिषः निदाघे श्रीधमसमये अर्चिषः तेजसः सूर्यस्येति यावत् भासः दीप्तयः परुषाः कठोरा न । अधुना इदानीं मृग्यः हरिरयः सिंहैः मृगास्यैः सह सार्द्धम् अशङ्कं निर्भयं चरन्ति यान्ति । न त्रस्यन्ति न बिभ्यति । तदध्यासिता तेन रामेण अध्यासिता आश्रिता छाया अनातपः मध्याह्नेऽपि दिवसस्य मध्यभागेऽपि गुल्मस्य स्तम्बस्य निकटं समीपं न याति न गच्छति । रामाभिधानः रामाख्यः । अतो राम एवायमन्यथा समीरणादीनां मन्दगत्यादिकं न स्यादिति ॥ १४ ॥

टी०—अतिक्रान्तमानुषेण मानुषान् अतिक्रम्य वर्तत इत्यतिक्रान्तमानुषस्तेन प्रभावेण । आकारेण आकृत्या अपि निश्चेतुम् अनुमातुं शक्यते । निर्वर्ण्य विलोक्य ।

अ०—व्यायामकठिनः, प्रांशुः, कर्णान्तायतलोचनः, व्यूढोरस्कः, महाबाहुः, (अयं) व्यक्तं दशरथात्मजः (एव) ॥ १५ ॥

निदाघार्चिषः—निदाघेऽर्चिः निदाघार्चिस्तस्य । गुल्मनिकटम्—गुल्मस्य निकटम् । तदध्यासिता—तेन अध्यासिता ।

स०—व्यायामकठिनः—व्यायामेन कठिनः । कर्णान्तायतलोचनः—कर्णान्तम् आयते लोचने यस्य सः । व्यूढोरस्कः—व्यूढम् उरो यस्य सः । महाबाहुः—महान् बाहुयस्य सः । दशरथात्मजः—दशरथस्य आत्मजः ।

व्यायाम—exercise. कठिन—hardened. कर्णान्त—corner of ear. आयत—broad. लोचन—eye. व्यूढोरस्क—broad-chested. महाबाहु—long-armed. आत्मज—son.

तदेनमुपगम्य यथावस्थितमावेदयामि । (उपागम्य) राजन्,
स्वस्ति ।

रा—अभिवाद्ये ।

ऋ—विजयी भव ।

रा—किमागमनप्रयोजनमार्यस्य ?

ऋ—परिसमाप्तसकलकर्मा भगवान् वाल्मीकिर्महाराजस्यागमनमुद्गी-
क्षमाणस्तिष्ठति ।

रा—(विलोक्य) अये ! अतिक्रान्तो मध्याह्नः । तथाहि—

प्रविश्य तरुमूलानि नीत्वा मध्यन्दिनातपम् ।

अध्वनीना इव छाया निर्गच्छन्ति शनैः शनैः ॥ १६ ॥

अपि च—

मध्याह्नार्कमयूखतापमधिकं तोयावगाहादयं

नीत्वा वारिकणार्द्रकर्णपवनैराह्लाद्यमानाननः ।

टी०—व्यायामेन शारीरिकेण परिश्रमेण कठिनः कठोराह्नः प्रांशुरुन्नतः कर्णा-
न्तायतलोचनः कर्णयोः श्रवणयोरन्तो तदवधि आयते विस्तृते लोचने यस्य स
महाभुजः व्यक्तं स्पष्टम् अयं दशरथस्य आत्मजः पुत्रः ॥ १५ ॥

टी०—उपागम्य उपसृत्य । यथावस्थितम् आवेदयामि कथयामि ।
आगमनप्रयोजनम् आगमनस्य प्रयोजनम् अभिप्रायः । परिसमाप्तसकलकर्मा परि-
समाप्तानि समापितानि सकलानि सर्वाणि कर्माणि कार्याणि यस्य सः । उदीक्षमाणः
प्रतीक्षमाणः । अतिक्रान्तः गतः मध्याह्नः दिवसस्य मध्यभागः ।

अ०—तरुमूलानि प्रविश्य मध्यन्दिनातपं नीत्वा छायाः अध्वनीनाः इव
शनैः शनैः निर्गच्छन्ति ॥ १६ ॥

स०—तरुमूलानि—तरुणां मूलं तरुमूलं तानि । मध्यन्दिनातपम्—मध्य-
न्दिनस्य आतपः मध्यन्दिनातपस्तम् ।

तरुमूल—the roots of the tree. प्रविश्य—entering. म११.
न्दिन—mid-day. आतप—heat. छाया—shade. अध्वनीना—
traveller. शनैः शनैः—gradually. निर्गच्छन्ति—recede.

टी०—तरुणां वृक्षाणां मूलानि अधःप्रदेशास्तान् प्रविश्य मध्यन्दिनातपं
मध्यन्दिनस्य आतपं प्रकाशं द्योतं वा नीत्वा गमयित्वा अध्वनीनाः पथिका इव
छायाः शनैः शनैर्मन्दं मन्दं निर्गच्छन्ति । यथा पथिको मध्यन्दिनातपोत्तप्तः तरु-
मूलानि निषेव्य मध्याह्नोत्तरमपसरति तद्वच्छायापि मध्यन्दिने तरुमूलं प्रविश्य
मन्दातपे सूर्ये शनैः शनैर्निर्गच्छति ॥ १६ ॥

अ०—करघातभाङ्कृतिसरित्कलोलचक्रः अयं करी वारिकणार्द्रकर्ण-

मन्दं मन्दमुपैति कूलमधुना वक्षःप्रणुन्नैर्जलै-
 राक्रान्तं करघातभाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्रः करी ॥ १७ ॥
 (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)
 तृतीयोऽङ्कः ।

पवनैः आह्लाद्यमानाननः मध्याह्नार्कमयूखतापम् अधिकं तोयावगाहात् नीत्वा
 वक्षःप्रणुन्नैः जलैः आक्रान्तं कूलम् अधुना मन्दं मन्दम् उपैति ॥ १७ ॥

स०--करघातभाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्रः--करस्य ये घातास्ते करघातास्तैर्या
 भाङ्कृतिः सास्ति यत्र सा सरित्तस्या ये कल्लोल्लास्तेषां चक्रं यस्य सः । वारिकणा-
 र्द्रकर्णपवनैः वारिणः कणैः आर्द्रौ यौ कर्णौ तयोः पवनास्तैः । आह्लाद्यमानाननः
 आह्लाद्यमानम् आननं यस्य सः । मध्याह्नार्कमयूखतापम्--मध्याह्नस्य अर्कः
 मध्याह्नार्कस्तस्य तापस्तम् । तोयावगाहात्--तोये अवगाहः तोयावगाहस्तस्मात् ।
 वक्षःप्रणुन्नैः--वक्षसा प्रणुन्नानि (प्रकर्षेण नुन्नानि) वक्षःप्रणुन्नानि तैः ।

कर--trunk. घात--stroke. भाङ्कृति--splashing sound.
 सरित्--stream. कल्लोल--billow. चक्र--circle. करी--elephant.
 वारि--water. कण--spray. आर्द्र--drenched. कर्णपवन--ear-
 breeze. आह्लाद्यमान--made happy. आनन--countenance.
 मध्याह्न--mid-day. अर्क--sun. मयूख--ray. ताप--heat.
 तोय--water. अवगाह--ducking. वक्षस्--breast. प्रणुन्न--propel-
 led. आक्रान्त--flooded. मन्दम्--slowly.

टी०--करस्य शुरडादण्डस्य घातैः ताडनैः या भाङ्कृतिः भाङ्कारः सास्ति
 यत्र तथाभूता या सरिच्चदी तस्याः कल्लोलानामूर्मीणां चक्रं मण्डलं यस्य सः ।
 करी हस्ती । वारिकणार्द्रकर्णपवनैः वारिणः जलस्य कणैः विन्दुभिः आर्द्रौ क्लिन्नौ
 यौ कर्णौ श्रवणौ तयोः पवनैः वायुभिः आह्लाद्यमानं प्रसाद्यमानम् आननं वदनं
 यस्य सः । मध्याह्नस्य मध्यन्दिनस्य योर्कः सूर्यस्तस्य ये मयूखा अंशवस्तेषां
 तापस्तम् । अधिकमतिमात्रं तोयावगाहात् तोयस्य जलस्यावगाहनं विलोडनं तस्मात्
 नीत्वा प्रशमय्य वक्षःप्रणुन्नैः वक्षसा उरःस्थलेन प्रणुन्नैः प्रकर्षेण नुन्नैरितस्तत्
 ईरितैः जलैः वारिभिराक्रान्तं व्याप्तं कूलं तटम् अधुना साम्प्रतं मन्दं मन्दं शनैः
 शनैरुपैति समायाति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति तापसीद्वयम्)

प्रथमा—हला यज्ञवेदि ! रामायणसङ्गीतकनिमित्तं वाल्मीकितपोवनं
हला जरणवेदि ! रामायणसङ्गीतअणिमित्तं वंमीइतपोवनं
संप्राप्तया तिलोत्तमयाहमेवं भणिता—अहं प्रभावनिर्मितेन
संपत्ताए तिलुत्तमाए अहं एवं भणिदा—अहं पहावणिमिदेन
सीतारूपेण रामस्य दर्शनपथमवतीर्य रामः सीताया उपरि
सीदारूपेण रामस्य दंसणपहं ओअरिअ रामो सीदाए उवरि
सानुकम्पो नवेति ज्ञातुं न्विच्छामि ! तत्त्वं राममन्वेष्य
साणुकंपो ण वेत्ति जाणिहुं णु इच्छामि ! ता तुमं रामं अरणोसहि
—इति । तद्दर्शयतु प्रियसखी रामस्य विश्रमस्थानम् ।
—ति । ता दंसदु पियसही रामस्य विस्समत्थाणम् ।

यज्ञवेदिः—हला वेदवति ! तिलोत्तमया यदैष आलापः प्रवृत्तस्तदासन्न-
हला वेदवदि ! तिलुत्तमाए जदा एसो आलावो पवुतो तदा आसण-
गुल्मलतागहनप्रच्छन्नस्थितेन रामवयस्येनार्यहसितेन
गुम्मलदागहणपच्छरणट्टिदेण रामवयस्सेण अन्नहसिएण
सर्वमाकर्णितम् ।
सव्वं आअणिणदं ।

वेदवती—अत्याहितं खलवाचरितम् । यदि गृहीतसङ्केतस्य तस्या-
अच्छाइदं खु आअरिदं । जइ गहिदसंकेअस्स तस्स

टी०—ततः प्रविशतीति । तापसीद्वयं तापस्योर्द्वयम् । हलेत्यामन्त्रणेऽव्ययम् ।
रामायणसङ्गीतकनिमित्तं रामायणस्य वाल्मीकिमुनिप्रणीतस्य रामकथासंबद्धस्य काव्य-
विशेषस्य यत्सङ्गीतकं नृत्तवाद्यगीतत्रयात्मकं तन्निमित्तं तदर्थम् । सङ्गीतमेव सङ्गीतकं
स्वार्थे कः । तल्लक्षणं सङ्गीतरत्नाकरे ‘नृत्तं गीतं तथा वाद्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
वाल्मीकितपोवनं वाल्मीकिमुनेस्तपोवनमाश्रमं सम्प्राप्तया उपागतया तिलोत्तमया
भणिता उक्ता । किमित्याह—अहमिति । प्रभावेण दिव्यशक्त्या निर्मितेन कृतेन
सीताया जानक्या रूपम् आकृतिस्तेन रामस्य दर्शनपथं दर्शनस्य पन्थानं दृष्टि-
मार्गम् अवतीर्य प्राप्य सानुकम्पः अनुकम्पा दया तथा सह वर्तते इति
सानुकम्पः । नु इति निश्चये । तत् तस्माद्धेतोः त्वं रामम् अन्वेष्य । विश्रमस्थानं राम-
स्थितिप्रदेशमित्यर्थः ।

आलापः आभाषणं प्रवृत्तः । तदा तस्मिन् समये आसन्नगुल्मलतागहनप्रच्छन्न-
स्थितेन आसन्ने निकटवर्तिनि गुल्मानां लतानाञ्च गहने वने प्रच्छन्नं सुगुप्तं यथा

अतस्तिलोत्तमा सीतायाश्चरितान्यनुवर्त्तिष्यत इति
 अगगदो तिलुत्तमा सीदाए चरिदाई अणुवट्टिसदिति
 ततो विपरीत उपहासो भवेत् । तदस्मात् प्रियसखीं
 तदो विपरीदो उवहासो भवे । ता इमादो पिअसहिं
 तिलोत्तमां निवारयामि ।
 तिलुत्तमं शिवारेमि ।

य—सखि वेदवति ! सीतेदानीं कुत्र ?

सहि वेदवदि ! सीदा दाणिं कहिं ?

वे—शृणु, अद्य सप्तमे दिवसे संपातिताभिस्तपोवनवासिनीभिर्विज्ञा-
 सुणाहि अज्ज सत्तमे दिवहे संपादिदाहि तपोवणवासिणीहि विरण-
 पितो भगवान् वाल्मीकिः—एषा नूनमाश्रमदीर्घिका पद्मापचया-
 विदो भअवं वंमीई— एसा गूणं अस्समदीहिआ पदुमापचया-
 दिष्वात्मन उपभोगेष्विदानीं महाराजस्य सन्निधानेन पर-
 दिसु अत्तणो उपभोएसु दाणिं महाराअस्स सरिणहाणेण पर-
 पुरुषनयनपरिच्छिन्ना न शक्या स्त्रीजनेनावगाहितुम्—इति । तदा
 पुरुषणअणपरिच्छिन्ना ण सक्का इत्थिआजणेण ओगाहिदुंति । तदा

स्यात्तथा स्थितेन रामवयस्येन राममित्रेण आर्यहसितेन हसिताख्येन विदूषकेन,
 विदूषकस्य ब्राह्मणत्वादार्येतिविशेषणम्, आर्येति ब्राह्मणं ब्रयादिति भरतः । सर्वम्
 अखिलम् आकर्णितं श्रुतम् । अत्याहितं महदनिष्टम् आचरितं कृतम् । गृहीतसङ्केतस्य
 गृहीतः ज्ञात इत्यर्थः सङ्केतोऽभिप्रायस्तिलोत्तमाकर्तृकसीतारूपग्रहणात्मको येन स
 तस्य रामस्य अग्रतः समक्षं तिलोत्तमा यदि सीतायाश्चरितानि कृतानि अनुवर्त्ति-
 ष्यते अनुकरिष्यति ततो विपरीतो विरुद्ध उपहासो भवेत्, तद् यथा न स्यादिति
 अस्माद् व्यापारात् प्रियसखीं प्रियवयस्यां तिलोत्तमां निवारयामि ।

शृण्वति । सम्पातिताभिः सङ्गताभिः तपोवनवासिनीभिः विज्ञापितो निवेदितः
 भगवान् वाल्मीकिः । आश्रमदीर्घिका आश्रमे दीर्घिका वापी, पद्मापचयादिषु पद्मानां
 कमलानामपचयः पुञ्जीकरणं तेषु आत्मनः स्वस्य उपभोगेषु महाराजस्य राज्ञो
 रामस्य सन्निधानेन सन्निहितत्वात् परपुरुषनयनपरिच्छिन्ना परपुरुषाणामितरजनानां
 नयनैर्दर्शनैः परिच्छिन्नाऽऽकुलिता व्याप्तेति यावत्, न शक्या नैवार्हा स्त्रीजनेन नारी-
 जनेनावगाहितुं स्नातुम् । निध्याननिश्चलनयनेन नितरां ध्यानं तेन निश्चले नयने
 लोचने यस्य सः तेन । मुहूर्तं क्षणं निध्याय ध्यात्वा भणितम् उक्तम् । पुरुषनयना-
 नाम् । मनुष्यनेत्राणाम् अगोचरः अविषयः । ततः प्रभृति मुनिनिदेशादारभ्य ।
 अत्र तत्र इति शब्दः 'तत्र आदौ कथान्तरे' इति हेमचन्द्रोक्तः आद्यर्थे रूढो नोपा-
 देयः, अर्थासङ्गतिवशात् । तत इति तच्छब्दात्प्रसङ्गान्तात्तसिद्धिं 'कार्तिक्याः प्रसङ्गाति

भगवता बालमीकिना निध्याननिश्चलनयनेन मुहूर्तं निधाय भणि-
भगवदा वंमीइया शिज्झाणाणिचलणअणेण मुहुत्तं शिज्झाइअ भणि-
तम्—एतस्यां दीर्घिकायां वर्तमानः स्त्रीजनः पुरुषनयनाना-
दं—एदस्सि दीहिआए वट्टमाणो इत्थिआजणो पुरुसणअणाणं
मगोचरो भविष्यति—इति । ततः प्रभृति सीता रामस्य दर्शनपथं
अगोअरो भविस्सदिति । ततप्पउदि सीदा रामस्स दंसणपहं
परिहरन्ती दीर्घिकातीरे सकलं दिवसमतिवाहयति ।

परिहरन्ती दीहिआतीरे सअलं दिवअं अदिवाहेदि ।

य—किं जानीतः कुशलवौ रामस्यात्मनश्च सम्बन्धम् ?

किं जाणन्ति कुसलवा रामस्स अत्तणो अ संबधं ?

वे—आत्मनो बालभावेन मुनिजनस्य च संसर्गेण मातरमपि नामतो
अत्तणो बालभावेण मुणिजणस्स अ संसर्गेण मादरं वि णामदो
न जानीतः, किमुत दीर्घप्रवासविच्छिन्नं रामस्य वृत्तान्तम् ।

ण जाणन्ति, किं उण दीहप्पवासविच्छिण्णं रामस्स उत्तन्तम् ।

य—किं जानासि रामोत्र तपोवनं प्राविशदिति ?

किं जाण्णासि रामो एत्थ तपोवणं पविसिदिति ?

वे—कुतस्तस्यागमः ?

कुदो तस्स आअमो ?

य—गच्छ त्वं तिलोत्तमासकाशम्, अहं च सीतायाः पार्श्वपरि-
गच्छ तुमं तिलुत्तमाए सआसं, अहं अ सीदाए पस्सपरि-
वर्तिनी भवामि ।
वट्टिणी होमि ।

(इति निष्क्रान्ते)

(प्रवेशकः)

भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिशब्दयोगे । दर्शनपथं दृष्टिमानं परिहरन्ती परित्वजन्ती ।
दीर्घिकातीरे वापीतटे अतिवाहयति नयति ।

बालभावेन शिशुभावेन । मुनिजनस्य संसर्गेण संबन्धेन । दीर्घप्रवासविच्छिन्नं
दीर्घेण चिरकालिकेन प्रवासेन परदेशावस्थित्या विच्छिन्नं त्रुटितं वृत्तान्तं वार्ताम् ।
पार्श्वपरिवर्तिनी भवामि निकटस्थायिनी भवामि समीपं यामीत्यर्थः । प्रवेशकः ।
अत्र नीरसस्य वस्तुविस्तरस्य संसूचनाय यज्ञवतीवेदवतीपात्रयोः प्रवेशोऽमीष्टः ।
एवञ्च दशरूपके 'नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तर' इत्यनेन सूच्यवस्तु निरूप्य
तन्निरूपणप्रकारः 'अर्थोपलक्षकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिका-
ङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः' इत्यादिना प्रतिपादितः । तत्र प्रायो विष्कम्भसदृश एव

(ततः प्रविशत्युत्तरीयकृतप्रावरणा सीता यज्ञवती च)

य—सखि वैदेहि, केन तवोपदिष्टमपूर्वमुत्तरीययुगलधारणम् ?

सहि वैदेहि, केण तुह उवदिष्टं अपुवं उत्तरीअजुअलधारणं ?

सी—अत्यन्तशीतलेन तरङ्गवाहिणा दीर्घेण दीर्घिकामारुतेन ।

अचन्तसीअलेण तरङ्गवाहिणा दीहेण दीहिआमारुदेण ।

य—सखि, प्रवासविरुद्धं खल्वेतच्छारदचन्द्रकिरणराशिपरि-

सहि, पवासविरुद्धं खु एदं सारदचंदकिणरासिपरि-

पाण्डुरं सुरभिबहुलामोदसमारब्धमधुकरकुलसङ्गीतमनोहर-

पंडुरं सुरहिबहुलामोदसमारब्धमहुअरउलसंगीदमणुहं

मेतत्प्रावरणम् ।

एदं पावरणं ।

सी—सखि, यदाहं महाराजशासनेन वनप्रवासे परित्यक्ता चित्रकूटं

सहि, जदा अहं महाराअसासणेण वणप्पवासे परिचत्ता चित्तऊदं

परित्यज्य दक्षिणापथं प्रस्थिता तदा चिरनिवाससमुत्पन्नसखी-

परिचइअ दक्खिणपहं पत्थिदा तदा चिरणिवाससमुप्पणसहि-

प्रवेशकः, तदपि तत्रैव 'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः' इति विष्कम्भलक्षणासुक्त्वा 'तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽङ्गद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचक' इति विष्कम्भलक्षणा-पवादकत्वेन प्रवेशकलक्षणं दर्शितम् । भरतोऽप्याह 'नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः । प्राकृतभाषाकारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः' । एतच्च सर्वं रत्नावली-प्रभायां निरूपितं नारायणपादैः । एवं प्रवेशकेन सूचितप्रवेशा सीता प्रविशतीत्याह ।

उत्तरीयकृतप्रावरणा उत्तरीयेण कृतं प्रावरणम् आच्छादनं यया सा । उपदिष्टम् अपूर्वम् अद्भुतम् उत्तरीययुगलधारणम् उत्तरीययुगलस्य दुकूलद्वयस्य धारणम् । अत्यन्तशीतलेन अत्यन्तम् अतिमात्रं शीतलेन शिशिरेण तरङ्गवाहिना तरङ्गेभ्यो वीचिभ्यः वाहिना वहनशीलेन तरङ्गसंसर्गवितेत्यर्थः । दीर्घेण दीर्घकालं प्रवृत्ता दीर्घिकामारुतेन दीर्घिकाया वाण्या मारुतः पवनस्तेन ।

प्रवासविरुद्धं प्रवासे विरहदशायां विरुद्धं विपरीतम् । शरदि भवः शारदो यश्वन्द्रः शशिस्तस्य यः किरणानां राशिः समूहस्तद्वत् परिपाण्डुरं धवलम् । सुरभिः इष्टगन्धः स चासौ बहुलः प्रभूतः आमोदश्च, 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति मेदिनी, तेन समारब्धं प्रवृत्तं मधुकरकुलेन मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समूहस्तेन यत् सङ्गीतं तेन मनोहरं सुन्दरम् एतत् प्रावरणम् आच्छादनम् उत्तरीयम् ।

महाराजशासनेन महाराजो दशरथस्तस्य शासनमाज्ञा तेन । चित्रकूटं तदाख्यं गिरिं परित्यज्य त्यक्त्वा दक्षिणापथं दक्षिणामाग्निमध्वानं प्रस्थिता प्रच-

स्नेहया चिन्ताकुलया वनदेवतया मायावत्या स्मरणनिमित्तं चन्द्र-
सिण्हाणं चिन्ताउल्लाहं वणदेवदाहं मायावर्द्धाहं सुमरणनिमित्तं चन्द्र-
धवलं वासितसुगन्धमात्मनो दिव्यमुत्तरीयकं मम प्रणीतम् ।
धवलं वासिदसुगन्धं अत्तणो दिव्यं उत्तरीयञ्च मम पणीदं ।
तदार्यपुत्रस्य ममापि हस्तेऽत्यन्तसखीभूतं चिरदुःखसहायमित्य
तं अञ्च उत्तस मम वि हत्ये अचन्तसहीभूदं चिरदुःखसहायंति एत्थ
आत्मना सादरं धारितम् । (इति रोदिति)

अत्ताइं साअरं धारिदं ।

य—सखि, मा रोदीः, नह्येष तपोवनवासो वनवास इति प्रोच्यते ।

सहि, मा रोदी, एहि एसो तपोवणवासो वणवासोत्ति पुच्चिअदि ।

सी—कथं न रोदिष्यामि ? कथमेतत्तपोवनमागत आर्यपुत्र इति

कहं ए रोइस्सं ? कहं एदं तपोवणं आअदो अञ्चउत्तोत्ति

द्विगुणं.....धारयामि । एकाकिनी दीर्घनिःश्वासै-

दिउणं विद्धारं आस सअणं पत्थरेमि । एआइणी दीहणीसासेहि

रात्रिन्दिवमतिवाहयामि । तद्वलवत् खलु आवेगकारणम् ।

रत्तिदिवं अदिवाहेमि । ता बलियं खु आवेअकारणं ।

य—आलक्षणीयानि एतानि कदनानि । त्वमेतस्मिन् दीर्घिका-

आलक्षणीयाइ एदाणि कदणाणि । तुमं एतस्सिं दीहिआ-

लिता । चिरनिवाससमुत्पन्नसखीस्नेहया चिरनिवासेन चिरकालं सहवासेन समुत्पन्नः
सज्जातः सख्याः स्नेहः प्रीतिर्यस्याः सा तथा । चिन्ताकुलया चिन्तया आकुला
चिन्ताकुला तथा । स्मरणनिमित्तं स्मरणार्थं चन्द्रधवलं चन्द्र इव धवलं शुभ्रं
वासितसुगन्धं वासितः प्रवेशितः सुगन्धो यत्र तत् । दिव्यं लोकोत्तरं प्रणीतं
कृतम् । अत्यन्तसखीभूतम् अत्यन्तं सख्यतां गतम् । चिरदुःखसहायं चिराय
दुःखेऽपि सहायम् । सादरं सप्रेम आत्मना धारितं मया परिहितम् ।

मा रोदीः अश्रुपातं न कुरु । तपोवनवासः तपोवने वाल्मीकिमुनेराश्रमे वासः
स्थितिः । दीर्घनिःश्वासैः दीर्घैरतिविस्तृति गतैः निःश्वासैः रात्रिन्दिवं दिवारात्रं,
नक्तन्दिवम् अतिवाहयामि गमयामि । बलवत् प्रबलम् आवेगस्य क्षोभस्य कारणं
हेतुः । आलक्षणीयानि अनुभवितव्यानि कदनानि दुःखानि । विहङ्गममिथुनविभ्रमं
विहङ्गममिथुनस्य पक्षिद्वन्द्वस्य विभ्रमं विलासम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती
आत्मानं चेतः विनोदय प्रसादय । 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनोमिक्रमेणे'ति
नियमेन मर्त्यस्य कदाचिद् दुःखं कदाचित्सुखम् । यथा चक्रवाकमिथुनस्य रात्रौ
वियोगो दिवसे सङ्गतिस्तथैव तवापि प्रवासः क्षणिक एव । अहमपि आत्मनो
नियोगं स्वकर्तव्यम् अनुतिष्ठामि पालयामि ।

तीरे विहङ्गममिथुनविभ्रममवलोकयन्त्यात्मानं विनोदय,
 तीरविहङ्गममिहृणविभ्रमं अवलोअअन्ती अत्ताणं विणोदेहि ।
 अहमप्यात्मनो नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रामति)
 अहं वि अत्तणो णिओअं अणुचिट्ठामि ।

सी—(दीर्घिकामालोक्य) अतिधन्यं खल्वेतद्वाजहंसमिथुनमेवमनासा-
 अइधरणं खु एदं राअहंसमिहृणं एवं अणासा-
 दितविरहं समागमसुखमनुभवतीति नास्ति दम्पत्योर्मम
 दिअविरहं समाअमसुहं अणुहोदिति णदि दंपईणं मम
 विरहसम उपदेशनिपुण उपाध्यायः, येन पक्षिणोपि अन्यो-
 विरहसमो उपदेसणिउणो उपज्झायो, जेण पक्खिणो वि अणो-
 न्यहृदयग्रहणसमर्थललितमधुराश्चाटुप्रयोगं प्रस्थापयन्ति ।
 एणहिअअग्गहणसमर्थललितमधुरा चाटुप्पओअं पत्थावयन्ति ।

य—(निर्वर्ण्य) यथैष ससम्भ्रमतत्त्वणविमुक्तासनः परिग्रहांसदेश-
 जह एसो ससंभमतक्कणविमुत्तासणो परिग्गहअंसदेस-
 समुत्तिप्तवल्कलः.....विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एव
 समुत्तिप्तवल्कलो सुअसंअमणपाउधो विमयोत्फुल्ललोअणो सव्वो जेव
 .....मुनिजन एकमुखकोपस्तुतस्तथा जानामि सम्प्राप्तेन
 (एव) मुणिअणो अअमुखओ अपसरिदो तह जाणामि संपत्तेण
 महाराजेन भवितव्यमिति ।
 महाराएण होदवंदि ।

इति निष्क्रान्ता

राजहंसमिथुनं कलहंसयुगलम् अनासादितविरहम् न आसादितः न
 अग्निगतो विरहो वियोगो येन तत् । समागमसुखं समागमस्य सङ्गमस्य सुखमा-
 नन्दम् अनुभवतीति दम्पत्योर्मिथुनयोर्मम विरहसमः विरहेण समस्तुल्यः उपदेश-
 निपुणः उपदेशे शिक्षायां निपुणश्चतुर उपाध्यायः अध्यापको नास्ति । अन्योन्य-
 हृदयग्रहणसमर्थललितमधुराः—अन्योन्यं परस्परं हृदयस्य मनसो ग्रहणे वशीकरणे
 समर्थाश्च ते ललिताश्च कोमलाश्च मधुराश्च प्रियाश्च ते, चाटुप्रयोगं मधुरालापं प्रस्था-
 पयन्ति प्रस्तुवन्ति । यथैष इति । यथा तथेत्यव्ययद्वयं हेतूपपत्तौ, एवञ्च
 यथेत्यस्य यत इत्यर्थः । तथेत्यस्य तत इत्यर्थः । 'यथा निदर्शने द्वौ तद्देशे
 निर्देशसाम्ययोः । हेतूपपत्तौ चे'त्यनेकार्थसङ्ग्रहे हेमचन्द्रः । ससम्भ्रमतत्त्वण-
 विमुक्तासनः ससम्भ्रमं सपदि तत्त्वण एव तदागमनश्रवणसमकालमेव विमुक्तं
 त्यक्तम् आसनं येन सः । परिग्रहांसदेशसमुत्तिप्तवल्कलः परिग्रहस्य परिजनस्य पत्नी-
 जनस्य अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे समुत्तिप्तानि निहितानि वल्कलानि वृत्तत्वचः येन सः ।

(ततः प्रविशति रामः सचिन्तः करवश्च)

करवः—आदिष्टोऽस्मि भगवता वाल्मीकिना करव करव, दाशरथिं
नैमिशारण्यरामणीयकदर्शनेन विनोदय—इति । एष पुनश्चि-
न्तापराधीनत्वात्पुरोगामिनमपि मां नावगच्छति । तथाहि-
स्खलति मुहुः स मेपि मार्गे
निभृतगतिः प्रविलम्बते विदूरात् ।
अवनतवदनो नितान्तरम्ये
न च नयने निदधाति काननेऽस्मिन् ॥ १ ॥

(उपसृत्य) भो राजन् !

रा—हन्त, वयस्य, तापसविरुद्धमामन्त्रणम् । अथ वा वयसः परि-
विस्मयोत्फुल्ललोचनः विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लानि विकसितानि लोचनानि नेत्राणि
यस्य स मुनिजनः । एकमुखकः एकस्मिन्नेव कार्ये रामाभिनन्दनरूपे मुखं
यस्य सः । अपसृतः प्रस्थितः ।

आदिष्टोऽस्मि आज्ञतोऽस्मि । दाशरथिं दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिस्तं
रामम् । नैमिशारण्यरामणीयकदर्शनेन नैमिशारण्यस्य नैमिशवनस्य यद् रामणीयकं
रमणीयस्य भावस्तत् सौन्दर्यं तस्य दर्शनेनावलोकनेन विनोदय प्रसादय । एष रामः
चिन्तापराधीनत्वात् चिन्तया मनोविकारेण पराधीनः परायत्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्
चिन्तावशवर्तित्वात् पुरोगामिनम् अप्रस्थितम् अपि मां नावगच्छति न जानाति ।
करवोऽयमिति न परिचिनोति । तथा हि

अ०—समे अपि मार्गे अयं मुहुः स्खलति । निभृतगतिः विदूरात् प्रवि-
लम्बते । नितान्तरम्ये अपि अस्मिन् कानने अवनतवदनः न च नयने
निदधाति ॥ १ ॥

स—निभृतगतिः—निभृता गतिर्यस्य सः । अवनतवदनः—अवनतं वदनं
यस्य सः । नितान्तरम्ये—नितान्तं रम्यं नितान्तरम्यं तस्मिन् ।

सम—level. मुहुः—again and again. स्खलति—stumbles.
निभृत—sluggish. प्रविलम्बते—lags behind. नितान्त—exceed-
ingly. रम्य—delightful. कानन—forest. अवनत—bent.

टी०—समे सरले अपि मार्गे पथि अयं रामः मुहुः पुनः पुनः स्खलति ।
निभृतगतिः निभृता मन्थरा गतिर्गमनं यस्य सः विदूरात् दूरतरं प्रविलम्बते विलम्बं
करोति । स्तोकेपि गन्तव्येऽध्वनि बहुकालं गमयति । अवनतवदनः अवनतं नम्रं
वदनं मुखं यस्य सः । नितान्तं सातिशयं रम्ये मनोज्ञे अस्मिन् कानने वने नयने
नेत्रे न च निदधाति नैव व्यापारयति ॥ १ ॥

तापसविरुद्धं तापसानां तपस्विजनस्य विरुद्धम् अनुचितम् राजन्निति सम्बो-

णामेनेदमपराद्धं न भगवता ।

अहं रामस्तवाभूवं त्वं मे कण्वश्च शैशवे ।

यूयमायां वयश्चाद्य राजानो वयसा कृताः ॥ २ ॥

क—अहो धीरोदात्तोऽयमुपालम्भः ।

रा—उच्यतां यद्विवक्षितम् ।

क—सुरभिकुसुमगन्धैर्वासिताशामुखानां
फलभरनमितानां पादपानां सहस्रैः ।

धनम् । तपोधना हि सर्वेषामपि पूज्याः, सत्कारविशेषेणामन्त्रणं तापसजनस्य न शोभते तत्रापि बालमित्रस्य । राजन्निति सम्बुद्धौ कारणमाह—अथ वेति वयसः आयुषः परिणामेन परिपाकेन इदमपराद्धम्, अवस्थापरिणाम एवात्रापराधी न भवान् । एतदेव सोपपत्तिकमाह—

अ०—शैशवे अहं तव रामः अभूवं त्वं च मे कण्वः (अभूः), अद्य वयसा यूयम् आर्याः वयं च राजानः कृताः ॥ २ ॥

शैशव—childhood. वयस्—age. आर्य—venerable.

टी०—शैशवे बालभावे अहं तव रामः अभूवं त्वं च मे कण्वः, आवयो-
र्नामग्रहणपूर्वक एव व्यवहार आसीत् । अद्य साम्प्रतं वयसा यूयम् आर्याः कृताः
वयञ्च राजानः कृताः । अहं त्वाम् आर्यशब्देन सम्बोधयामि त्वञ्च मां राज-
पदेनामन्त्रयसे ॥ २ ॥

धीरोदात्तः धीरश्चासौ उदात्तश्चेति सः । उच्यतां कथ्यतां विवक्षितं
वक्तुमिष्टम् ।

अ०—सुरभिकुसुमगन्धैः वासिताशामुखानां फलभरनमितानां पादपानां
सहस्रैः विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखः वनान्तः हन्त ते हृदयं रमयति ॥३॥

स०—सुरभिकुसुमगन्धैः—सुरभीणि च तानि कुसुमानि तानि सुरभिकुसुमानि
तेषां ये गन्धास्तैः । वासिताशामुखानाम्—वासितानि आशानां दिशां मुखानि
यैस्तेषाम् । फलभरनमितानाम्—फलानां भरेण नमितस्तेषाम् । विरचितपरिवेषश्या-
मलोपान्तरेखः—विरचितेन परिवेषेण श्यामला उपान्ते रेखा यस्य सः ।

वासित—made fragrant. आशा—quarter, direction. भर—
load. नमित—bent. परिवेष—circle. श्यामल—dark. उपान्त—bor-
der. रेखा—line. वनान्त—woodland. रमयति—delights.

टी०—सुरभीणि मनोज्ञानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां ये गन्धा आमो-
दास्तैः वासिताशामुखानां वासितानि सुरभितानि आशानां दिशां मुखानि यैस्तेषाम् ।
फलभरनमितानां फलानां भरः फलभरस्तेन नमितानां नम्राणां पादपानां वृक्षाणां
सहस्रैः विरचितेन कृतेन परिवेषेण मण्डलेन श्यामला कृष्णवर्णा उपान्ते समीप-

विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखो

रमयति हृदयं ते हन्त कञ्चिद्वनान्तः ॥ ३ ॥

रा—बहुमाननिरन्तरीकृतमानसं मां तपोवनमिदं रमयति न रमय-
तीति वचनावकाश एव नास्ति । पश्य—

दावाग्निं क्रतुहोमपावकधिया यूपास्थया पादपान्

अव्यक्तं मुनिगीतसामगतया भक्त्या शकुन्तस्वनम् ।

वर्तिनि प्रदेशे रेखा राजिर्यस्य सः । वनान्तः वनप्रदेशः कच्चिद् ते तव हृदयं चेतः
रमयति रञ्जयति ॥ ३ ॥

बहुमाननिरन्तरीकृतमानसम् बहुमानेन बहुना भूयसा मानेनादरेण निरन्तरी-
कृतं निर्गतम् अन्तरं यस्मात्तच्चिरन्तरम् अनिरन्तरं निरन्तरं कृतमिति अभूततद्भावे
चिब्रप्रयोगः, निरवकाशीकृतमशून्यं कृतमिति यावत् मानसं हृदयं यस्य सः तं
माम् इदं तपोवनं रमयति रञ्जयति न वेति वचनावकाशः वचनस्य कथनस्य अव-
काशः अवसर एव नास्ति । कार्यान्तरव्यापृते मनसि तपोवनरमणीयतावधानस्य
स्थानमेव कुत इत्यर्थः ।

अ०—नैमिशे दावाग्निं क्रतुहोमपावकधिया, पादपान् यूपास्थया, अव्यक्तं
शकुन्तस्वनं मुनिगीतसामगतया भक्त्या, वन्यान् हरिणान् तापसगौरवेण
सम्भावयन् सः अहं यन्त्रणया कथं कथम् अपि पादौ भुवि न्यस्यामि ॥४॥

स०—क्रतुहोमपावकधिया—क्रतौ होमः क्रतुहोमः स यस्य सः पावकः
तद्विया । यूपास्थया—यूपे या आस्था सा यूपास्था तया । मुनिगीतसामगतया—
मुनिभिर्गीतं यत्साम तस्मिन् गता तया । शकुन्तस्वनम्—शकुन्तानां स्वनम् । तापस-
गौरवेण—तापसानां गौरवं तापसगौरवं तेन ।

दावाग्नि—forest conflagration. क्रतु—sacrifice. पावक—
fire. यूप—sacrificial post. अव्यक्तम्—indistinctly. शकुन्त—
bird. स्वन—chirping. भक्ति—devotion. वन्य—wild. गौरव—
regard. यन्त्रण—constraint. न्यस्यामि—plant.

अस्मिन् नैमिशे नैमिशारख्ये दावाग्निं वनवर्हिं क्रतुहोमपावकधिया क्रतौ यज्ञे
यो होमः सोऽस्ति यस्य तादृशो यः पावको वह्निस्तद्विया तद्विबुद्ध्या पादपान् वृक्षान्
यूपास्थया यूपे स्तम्भे याऽऽस्था विश्वासो बुद्धिर्वा तया अव्यक्तम् अस्फुटं शकुन्त-
स्वनं शकुन्तानां पक्षिणां स्वनं रावं मुनिगीतसामगतया मुनिभिर्गीतं यद् साम
सामवेदस्तस्मिन् गता तया भक्त्या सम्भावयन् आकलयन्, शकुन्तारावेण साम-
ध्वनिधियं विदधानः सोऽहं वन्यान् वने भवा वन्यास्तान् हरिणान् मृगान् तापस-
गौरवेण तापसास्तपोधनास्तदर्थं यद् गौरवं बहुमानस्तेन सम्भावयन् सोऽहं तथा-
भूतोऽहं यन्त्रणया पीडया कथं कथमपि महता दुःखेन भुवि पृथिव्यां पादौ

वन्यांस्तापसगौरवेण हरिणान् सम्भावयन्नैमिशे
सोहं यन्त्रणया कथं कथमपि न्यस्यामि पादौ भुवि ॥ ४ ॥

क—युक्तरूपोऽयं धर्मैकपरायणस्य महाराजस्य सकलजगदभ्युदय-
निःश्रेयसहेतोर्निष्प्रत्यूहतपःसिद्धिक्षेत्रे पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते
नैमिशे बहुमानः ।

आनाकमेकधनुषा भुवनं विजित्य
पुरयैर्दिवः क्रतुशतैर्विरचय्य मार्गम् ।
इच्छाकवः सुतनिवेशितराज्यभारा
निःश्रेयसाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥ ५ ॥

(रामः प्रणमति)

क—इदमनन्यतपोवनसाधारणं नैमिशस्य माहात्म्यमवलोक्य—

चरणौ न्यस्यामि स्थापयामि । तपोवनमप्रति बहुमानाद्भुवि पादन्यासोऽपि
रामस्य दुःखाकरः ॥ ४ ॥

युक्तरूपः श्लाघ्यः । धर्मैकपरायणस्य धर्म एवैकं परायणं परं स्थानं यस्य तस्य ।
सकलजगदभ्युदयनिःश्रेयसहेतोः सकलानाम् अखिलानां जगतां लोकानाम् अभ्युदयः
समृद्धिः निःश्रेयसञ्च कल्याणञ्च तयोर्हेतुः कारणं तस्य । निष्प्रत्यूहतपःसिद्धिक्षेत्रे
निर्गता प्रत्यूहा यस्मात् सा चासौ तपसां सिद्धिस्तस्याः क्षेत्रं स्थानं तस्मिन् ।
पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते पूर्वं ये राजर्षयः राजानश्च ते ऋषयश्च तेषां वंशेन कुलेन
अध्यासितेऽधिष्ठिते नैमिशे तदाख्येऽस्मिन्नरण्ये बहुमान आदरतिशयः ।

अ०—एकधनुषा आनाकं भुवनं विजित्य पुरयैः क्रतुशतैः दिवः मार्गं
विरचय्य सुतनिवेशितराज्यभाराः इच्छाकवः निःश्रेयसाय एतद् वनम् उपा-
श्रयन्ते ॥ ५ ॥

स०—क्रतुशतैः—क्रतूनां शतं तैः । सुतनिवेशितराज्यभाराः—सुते निवेशितः
राज्यस्य भारो यैस्ते ।

आनाकम्—upto celestial regions. राज्यभार—the burden of
kingdom. निःश्रेयस्—bliss. उपाश्रयन्ते—resort to.

टी—एकधनुषा एकेन धनुषा शरासनेन आनाकं नाकर्षयन्तं स्वर्गवधि भुवनं
पृथिवीतलं विजित्य पुरयैः पवित्रैः क्रतुशतैः क्रतूनां यज्ञानां शतैः दिवः स्वर्गस्य मार्गं
पन्थानं. विरचय्य निर्माय सुतनिवेशितराज्यभाराः सुते पुत्रे निवेशितः स्थापितो
राज्यस्य भारो धूयै ते इच्छाकवः इच्छाकुर्वंशोत्पन्ना राजानः निःश्रेयसाय कल्याणाय
एतद् वनम् अरम्यम् उपाश्रयन्ते सेवन्ते ॥ ५ ॥

अनन्यतपोवनसाधारणम् अन्येषां तपोवनानां साधारणं सामान्यं न भवतीति
तत् । नैमिशस्य माहात्म्यम् अवलोक्य पश्य ।

अस्मिन् सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्योत्स्नया
मिश्रीभूय कवोष्णतामुपगतस्तिग्मो निदाघातपः ।
न म्लानिं तरुपल्लवेषु सरसां तोयेषु नैव क्षयं
सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दशाम् ॥ ६ ॥

किञ्च,—

एतस्मिन् वितताध्वरे प्रतिदिनं सान्निध्ययोगाद्धर-
स्त्यक्त्वा नन्दनचन्दनावनिरुहानालानतां प्रापिताः ।

अ०—अस्मिन् तिग्मः निदाघातपः सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्यो-
त्स्नया मिश्रीभूय कवोष्णताम् उपगतः सन् तरुपल्लवेषु म्लानिं न, सरसां तोयेषु
क्षयं नैव, जनस्य सन्तापं न, किन्तु दशाम् आलोकमात्रं जनयति ॥ ६ ॥

स०—निदाघातपः—निदाघस्य आतपः । सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिप-
ज्योत्स्नया—सन्निवसन् यो महेश्वरस्तस्य शिरसि यस्ताराधिपस्तस्य या ज्योत्स्ना तथा ।

तिग्म—scorching. निदाघ—summer. आतप—heat. ताराधिप
—moon. ज्योत्स्ना—light. कवोष्णता—slight warmth. म्लानि—
withering. सरस्—pond. तोय—water.

टी०—अस्मिन् नैमिशवने तिग्मः तीव्रः निदाघातपः निदाघस्य ग्रीष्मर्तोरतपः
प्रकाशः सन्निवसन् सततं निवासं कुर्वन् महेश्वरस्य शिवस्य शिरसि यस्ताराधिप-
श्चन्द्रस्तस्य या ज्योत्स्ना कौमुदी तथा मिश्रीभूय सङ्गतिं प्राप्य कवोष्णतां मन्दोष्णताम्
उपगतः प्राप्तः सन् तरुपल्लवेषु तरुणां द्रुमाणां पल्लवेषु पत्रेषु म्लानिं न जनयति
नोत्पादयति । सरसां जलाशयानां तोयेषु जलेषु क्षयं शोषं नैव जनयति । जनस्य सन्तापं
धर्मं न जनयति । किन्तु दशां नेत्राणाम् आलोकमात्रं प्रकाशमात्रं जनयति ॥ ६ ॥

अ०—वितताध्वरे एतस्मिन् (नैमिशवने) प्रतिदिनं हरेः सान्निध्ययोगात् नन्दन-
चन्दनावनिरुहान् त्यक्त्वा आलानतां प्रापिताः (सन्तः), उच्चनिवेशितेन नयनेन
आलोकनीयाः अमी पादपाः मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्याससूतिं बिभ्रति ॥७॥

स०—वितताध्वरे—अध्वानं रातीति अध्वरः । विततः—विशेषेण ततः ।
वितता अध्वरा यत्र तस्मिन् । प्रतिदिनं—दिनं दिनं प्रति । सान्निध्ययोगात्—सन्निधे-
र्भावः सान्निध्यं तस्य योगस्तस्मात् । नन्दनचन्दनावनिरुहान्—नन्दने ये चन्दनस्य
अवनिरुहस्तान् । उच्चनिवेशितेन—उच्चैः निवेशितं तेन । मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलय-
न्याससूतिम्—मत्तो य एरावणस्तस्य याः कण्ठरज्ज्वस्तासां वलयस्य न्यासेन या
क्षतिस्ताम् ।

अध्वर—sacrifice. प्रतिदिनम्—daily. सान्निध्य—presence.
चन्दन—sandal. आलान—tying post. उच्चनिवेशित—set on high.
मत्त—intoxicated. रज्जु—rope. क्षति—injury. बिभ्रति—bear.

विभ्रत्युच्चनिवेशितेन नयनेनालोकनीया अमी

मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षितिं पादपाः ॥ ७ ॥

रा—(विलोक्य) सततप्रवृत्तमहाध्वरेण धर्मारण्येन नन्दनवनमपि
विस्मारितो भगवान् पुरन्दरः ।

सचकितमवधाय कर्णमस्मिन् सुरपतिकर्षणमन्त्रनिःस्वनेषु ।

विरचयति शची सदैव नूनं स्रजमवधूय वियोगवेणिवन्धम् ॥८॥

क—इदमपरं न पश्यसि—

अस्मिन् कपोलमदपानसमाकुलानां

विघ्नं न जातु जनयन्ति मधुव्रतानाम् ।

टी०—वितता विशेषेण तता विस्तृता यज्ञा यत्र तस्मिन् । एतस्मिन् अरण्ये
प्रतिदिनं दिवसे दिवसे हरेर्विष्णोः सान्निध्ययोगात् सान्निध्यं सामीप्यं तस्य योगः
सम्बन्धस्तस्माद् नन्दनचन्दनावनिरुहान् नन्दनम् इन्द्रवनं तत्र ये चन्दनस्य अवनि-
रुहा वृक्षास्तान् त्यक्त्वा विहाय आलानताम् आलानं गजबन्धनस्तम्भः तस्य भाव-
स्तत्ता तां प्रापिता नीताः, उच्चनिवेशितेन उच्चैः निवेशितेन प्रवेशितेन नयनेन नेत्रेण
आलोकनीया दर्शनीया अमी पादपा वृक्षाः मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षितिं
मत्तो मदं प्राप्तो य एरावणो गज इन्द्रस्य हस्ती तस्य याः कण्ठरज्जवः कण्ठे
गले रज्जवस्तासां वलयस्य कङ्कणस्य न्यासेन घर्षणेन या क्षतिस्तां विभ्रति दधति ।
सततप्रवृत्तत्वादध्वरस्यात्रेन्द्र एरावणेन सह निरन्तरं तिष्ठतीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

टी०—सततप्रवृत्तमहाध्वरेण सततं निरन्तरं प्रवृत्ता महान्तोऽध्वरा यज्ञा यत्र तेन ।
धर्मारण्येण पावनेनारण्येन नन्दनवनं नन्दनाख्यमरण्यं विस्मारितः पुरन्दरः इन्द्रः ।

अ०—अस्मिन् (नैमिशवने) सुरपतिकर्षणमन्त्रनिःस्वनेषु सचकितं कर्णम्
अवधाय शची स्रजम् अवधूय वियोगवेणिवन्धं विरचयति ॥ ८ ॥

स०—सुरपतिकर्षणमन्त्रनिःस्वनेषु —सुराणां पतिः सुरपतिस्तस्य ये कर्षण-
मन्त्रास्तेषां यत् निःस्वनं तेषु । वियोगवेणिवन्धम्—वियोगे वेणिवन्धस्तम् ।

सुरपति—Indra, Lord of the gods. कर्षण—invocation. निःस्वन
—recital. सचकित—timorously. अवधाय—listening to. स्रक्
—garland. अवधूय—having disregarded. वेणि—braid.

टी०—अस्मिन् नैमिशे सुराणां देवानां पतिरिन्द्रः सुरपतिस्तस्य ये कर्षण-
मन्त्राः कर्षणायाह्वानाय मन्त्रा ऋचः तेषां यत् निःस्वनं शब्दस्तेषु सचकितं सभयं
सविस्मयं वा कर्णं श्रोत्रम् अवधाय दत्वा शची इन्द्राणी नूनं निश्चयेन स्रजं पुष्पमालाम्
अवधूय तिरस्कृत्य वियोगवेणिवन्धं वियोगे विरहे यो वेणिवन्ध एकवेणीरूपः
केशबन्धस्तं विरचयति ।

अ०—अस्मिन् (नैमिशे) सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवधाननिष्पन्नमन्दमद-

सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवधान-

निष्पन्दमन्दमदवारणकर्णतालाः ॥ ६ ॥

रा—(विहस्य) किमत्राश्चर्यम्—

मुनीनां सामगीतानि पुण्यानि मधुराणि च ।

प्रवासिनामपि मनो हरन्ति किमु दन्तिनाम् ॥ १० ॥

क—(आत्मगतम्) अहो रामस्य प्रवासे महाश्चिर्वेदः, यदयं
तिर्यग्भ्योऽपि प्रवासिन एव शून्यहृदयानवगच्छति । (प्रकाशम्)

वारणकर्णतालाः कपोलमदपानसमाकुलानां मधुव्रतानां जातु विघ्नं न जनयन्ति ॥ ६ ॥

स०—कपोलमदपानसमाकुलानाम्—कपोलयोग्यो मदस्तस्य पाने समा-
कुलास्तेषाम् । सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवध ननिष्पन्दमन्दमदवारणकर्णतालाः—
साम्नां यो ध्वनिस्तस्य श्रवणे दत्तस्य मनसो यद् अवधानं तेन निष्पन्दा मन्दा ये
मदवारणानां कर्णा एव तालाः ते ।

कपोल—temple. समाकुल—engaged. मधुव्रत—bee. अवधान
—attentiveness. निष्पन्द—motionless. मन्द—still. मदवारण
—rutting elephant. कर्णताल—the flapping of ears.

टी०—अस्मिन् अरण्ये साम्नां सामवेदमन्त्राणां यो ध्वनिः शब्दस्तस्य
श्रवणे आकर्षणे दत्तस्य मनसः यद् अवधानं स्थिरीकरणं तेन निष्पन्दा निश्चला
मन्दाः खल्वगतयो ये मदवारणानां मत्तहस्तिनां कर्णतालाः कर्णा एव तालास्ते
कपोलयोग्यगण्डयोग्यो मदो दानवारि तस्य पाने समाकुलास्तेषाम् । मधुव्रतानां भ्रमराणां
जातु कदापि विघ्नम् अन्तरायं न जनयन्ति नोत्पादयन्ति ।

अत्र मत्तदन्तिनः सामध्वनिश्रवणदत्तचित्ततया मधुव्रतकृतां दानचौर्यप्रवृत्तिं
नैव जानन्ति । अन्यत्र गतहृदयत्वादङ्गानां व्यापारशून्यता, तथा च कर्णतालयो-
रुद्धूतनव्यापारविरतत्वाद् भ्रमराणां मधुपाने नान्तरायजनकत्वमिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

अ०—मुनीनां पुण्यानि मधुराणि च सामगीतानि प्रवासिनाम् अपि मनः
हरन्ति दन्तिनां किमु ॥ १० ॥

मधुर—melodious. प्रवासिन्—traveller, one who has gone
abroad. दन्तिन्—elephant.

टी०—मुनीनाम् ऋषीणां पुण्यानि पावनानि मधुराणि श्रवणप्रियाणि साम-
गीतानि साम्नां गीतानि प्रवासिनां वियोगिनाम् अपि मनश्चेतः हरन्ति वशीकुर्वन्ति ।
दन्तिनां किमु हस्तिनां कथैव का । विरहिणोऽपि सामध्वनिश्रवणेन गृहं गन्तुं
न प्रभवन्तीतिभावः ॥ १० ॥

अहो इत्याश्चर्यं । प्रवासे वनवासे महान् निर्वेदः खेदो वैराग्यं वा । तिर्यग्भ्यः
पशुभ्यः अपि प्रवासिनः विदेशिनः शून्यहृदयान् शून्यं हृदयं येषां तान् अन्यत्र

इतस्तावदवधीयतां दृष्टिः—

मुक्त्वा वसन्तविरहेऽपि मुनिप्रभावा-

दुन्निद्रसान्द्रकुसुमां सहकारशाखाम् ।

धावन्त्यमी मधुकराः क्रतुहोमधूम-

सन्त्रासिताः सरसि वारिरुहोदराणि ॥ ११ ॥

रा—कथमनवरताहुतिसंवर्द्धितो धूमराशिर्मधुकरानिवासान् पर्या-
कुलयितुं प्रवृत्तः । (धूमसंवाधां नाटयति)

क—भो भोः किं वाढं धूमेन पर्याकुलनयन इवासि संवृत्तः ।

गतहृदयान् अवगच्छति जानाति । अवधीयतां सबाहृतं दीयताम् । दृष्टिश्चक्षुः ।

अ०—क्रतुहोमधूमसन्त्रासिताः अमी मधुकराः वसन्तविरहे अपि मुनि-
प्रभावात् दुन्निद्रसान्द्रकुसुमां सहकारशाखां मुक्त्वा सरसि वारिरुहोदराणि
धावन्ति ॥ ११ ॥

स०—क्रतुहोमधूमसन्त्रासिताः—कत्वर्थं यो होमस्तेन यो धूमस्तेन सन्त्रासिताः ।
वसन्तविरहे—वसन्तस्य विरहः वसन्तविरहस्तस्मिन् । मुनिप्रभावात्—मुनेः प्रभावः
मुनिप्रभावस्तस्मात् । दुन्निद्रसान्द्रकुसुमाम्—दुन्निद्राणि सान्द्राणि कुसुमानि यस्या-
स्ताम् । सहकारशाखाम्—सहकारस्य शाखा ताम् । वारिरुहोदराणि—वारिरुहा-
याम् उदराणि ।

क्रतुहोम—sacrificial fire. धूम—smoke. सन्त्रासित—fright-
ened. मधुकर—bee. वसन्त—vernal season. विरह—absence.
प्रभाव—power. दुन्निद्र—full-bloomed. सान्द्र—thick. सहकार
—mango. मुक्त्वा—leaving aside. वारिरुह—lotus. उदर-
interior.

टी०—कत्वर्थं यज्ञार्थं यो होमः अग्नौ घृतप्रक्षेपस्तेन यो धूमस्तेन सन्त्रासिता उद्वेजिता
अमी एते मधुकरा भ्रमराः वसन्तविरहेऽपि वसन्तापगमेऽपि मुनीनां ऋषीणां प्रभावात्
तपोबलात् दुन्निद्रसान्द्रकुसुमाम् दुन्निद्राणि विकसितानि सान्द्राणि निबिडानि कुसु-
मानि यस्यां ताम् । सहकारशाखां सहकारस्याम्रस्य शाखा सा सहकारशाखा ताम्
मुक्त्वा विहाय सरसि कासारे वारिरुहोदराणि वारिरुहाणां पद्मानाम् उदराणि
कोषभागान् प्रतिधावन्ति गच्छन्ति ॥ ११ ॥

कथमिति । अनवरताहुतिसंवर्द्धितः अनवरतं सततं या आहुतय आज्यादि-
द्रव्यप्रक्षेपास्ताभिः संवर्द्धितः पोषितः वर्द्धित इति यावत् धूमराशिः धूमसमूहः मधु-
करान् भ्रमरान् इव अस्मान् पर्याकुलयितुं खेदितुं प्रवृत्तः । धूमेन सम्बाधा व्यथा
ताम् । पर्याकुलनयनः परितः आकुले खिन्ने नयने लोचने यस्य स तथाभूतः ।

अ०—चरता सीताविरहबाष्पेण नित्यदुःखिते मम लोचने भूयः बाढम्
आयासिते ॥ १२ ॥

रा—सीताविरहबाष्पेण क्षरता नित्यदुःखिते ।

बाढमायासिते भूयो धूमेन मम लोचने ॥ १२ ॥

क—तदेनामप्रतोवर्तिनीमाश्रमदीर्घिकामवगाह्य शीतलेन सलिलेन
क्षालितव्यपनीतनयनखेदं विश्रम्य मुहूर्तमत्र तिष्ठतु । अहमपि
कुलपतेरग्निहोत्रवेलां सन्निधानेन सम्भावयामि । (इति
निष्क्रान्तः)

रा—(परिक्रम्य) एतद्दीर्घिकातीरमवतरामि । (अवतीर्थ) अहो
प्रसन्नसलिलता कमलाकरस्य । (उदकमध्ये छायां निर्वर्ण्य
ससम्भ्रमम्) कथं सीताप्यत्रैव ! (हर्षविस्मयं नाटयति)

सी—(विलोक्य) हा धिक् ! हंसमिथुनदर्शनव्यापृतया मयाऽतर्कित-
हृद्दी हंसमिथुणदंसणावावुदाए मए अतक्किद-
समागत आर्यपुत्रो न संलक्षितः । तदपसरामि । (तथा करोति)
समाश्रयो अश्रुत्तो ए संलक्षितो । ता ओसरिस्सं ।

रा—कथमसम्भाव्यैव मां प्रस्थिता सीता ।

स०—सीताविरहबाष्पेण—सीताया विरहः सीताविरहस्तेन यद् बाष्पं तेन ।
नित्यदुःखिते—नित्यं दुःखितं नित्यदुःखितं ते ।

क्षरत्—flowing. नित्यदुःखित—perpetually sore. भूयः—
again. बाढम्—intensely. आयासित—afflicted.

टी०—क्षरता प्रस्रवता सीताविरहबाष्पेण सीताया जानक्या यो विरहो वि-
योगस्तेन यद् बाष्पम् ऊष्माश्रु तेन । नित्यदुःखिते नित्यं सदा दुःखिते मम लोचने
नेत्रे धूमेन भूयः पुनरपि बाढं भृशम् आयासिते पीडिते ॥ १२ ॥

टी०—तदेनामिति । अग्रतोवर्तिनीं पुरोवर्तिनीम् आश्रमसरसीम् अवगाह्य क्षात्वा
शीतलेन शिशिरेण सलिलेन जलेन । क्षालितव्यपनीतनयनखेदम् क्षालितेन धावनेन
व्यपनीतो दूरीभूतो नयनयोल्लोचनयोः खेदो दुःखं यस्यां क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा ।
विश्रम्य मुहूर्तं क्षणमात्रम् । कुलपतेः वाल्मीकेः । कुलपतिलक्षणञ्च यथाः—

“मुनीनां दशसाहस्रं योजनानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥”

अग्निहोत्रवेला—अग्निहोत्रस्य सवनस्य वेला समयः ताम् । सन्निधानेन उप-
स्थित्या सम्भावयामि ।

एतदिति । दीर्घिकातीरं कासारतटम् । अहो इति विस्मये । प्रसन्नसलिलता
प्रसन्नञ्च स्वच्छञ्च तत् सलिलं जलं तस्य भावस्तत्ता । कमलाकरस्य दीर्घिकायाः ।
उदकमध्ये उदकस्य जलस्य मध्येऽन्तः । छायां प्रतिबिम्बं निर्वर्ण्य विलोक्य ।
हर्षविस्मयम् हर्षेण विस्मयो हर्षविस्मयस्तम् ।

आपाण्डरेण मयि दीर्घवियोगखेदं

लम्बालकेन वदनेन निवेदयन्ती ।

एषा मनोरथशतैः सुचिरेण दृष्टा

कापि प्रयाति पुनरेव विहाय सीता ॥ १३ ॥

तदेनामालम्बे । (बाहू प्रसार्य) नैषा वैदेही, किन्तु-

वैदेह्याः कापि गच्छन्त्या दीर्घिकातीरवर्त्मना ।

अन्तर्गतजलच्छाया मया सैवेति वीक्षिता ॥ १४ ॥

हंसमिथुनदर्शनव्यापृतया हंसमिथुनस्य दर्शने निरीक्षणे व्यापृता लग्ना तथा । अतर्कितसमागतः अतर्कितम् असम्भावितं समागतं यस्य सः तथाभूतः । न संलक्षितः नावलोकितः । तत्तस्माद्धेतोः अपसरामि दूरीभवामि असम्भाव्य एव अनादृत्य एव ।

अ०—आपाण्डरेण लम्बालकेन वदनेन दीर्घवियोगखेदं मयि निवेदयन्ती एषा सुचिरेण मनोरथशतैः दृष्टा सीता पुनः एव विहाय कापि प्रयाति ॥ १३ ॥

स०—लम्बालकेन—लम्बा अलका यत्र तेन । दीर्घवियोगखेदम्—दीर्घ-
आसौ वियोगो दीर्घवियोगस्तेन यः खेदस्तम् । मनोरथशतैः—मनोरथानां शतैः ।

आपाण्डर—slightly palish. अलक—tresses. दीर्घ—long.
वियोग—separation. खेद—anguish. मनोरथ—longing. विहाय—leaving.

टी०—आपाण्डरेण ईषत् पाण्डरेण श्वेतपीतेन लम्बालकेन लम्बा दीर्घा अलकाः केशा यत्र तेन वदनेन मुखेन दीर्घवियोगखेदं दीर्घश्चिरकालिको यो वियोगो विरहस्तेन यः खेदो दुःखं तं निवेदयन्ती प्रकटयन्ती । आपाण्डरेणेति म्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुतोक्ता । रामविरहे सीताया ईदृश्यैव दशा निरूपिता भवभूतिना 'परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम्' इत्यादिना । ग्रीष्मविरहतापयोरयमेव विशेषः यत् ग्रीष्मस्य लावण्यानाशकत्वं विरहस्य तु तदभावः इति तथा च कालिदासः 'समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराधं युवतिषु' । तथा च वाल्मीकिः—'ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां हि लक्ष्मण । सीतेव चातपश्यामा दृश्यते न च शोभते' । ग्रीष्मस्यातपश्यामेति लावण्यानाशकत्वम् । इति तलस्पर्शिन्यां वीरराघवः । एषा मनोरथशतैः मनोरथानां शतैः, अनन्तवाची शतशब्दः 'शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्यवाचकम्' इत्युक्तेः । सुचिरेण विलोकिता सीता पुनरेव पुनरपि विहाय त्यक्त्वा मामिति शेषः कापि अलक्षितं स्थानं प्रयाति गच्छति ॥ १३ ॥

अ०—दीर्घिकातीरवर्त्मना कापि गच्छन्त्याः वैदेह्याः अन्तर्गतजलच्छाया सा एव इति मया वीक्षिता ॥ १४ ॥

स०—दीर्घिकातीरवर्त्मना—दीर्घिकायाः तीरे यद् वर्त्म तेन । अन्तर्गतजल-

तदस्याः प्रतिकृतेर्मूलप्रकृतिमन्वेषयामि । (अन्वेषणं नाटयति)
निःसम्पातविविक्कमिदं दीर्घिकातीरम्, बिम्बेन च विना प्रतिबिम्ब-
मित्यसम्भाव्यमेतत् । किमिदम् ?

सी—प्रेक्षते प्रतिकृतिं कथं न प्रेक्षते मामार्यपुत्रः । (विचिन्त्य) भवतु,
पेक्खदे पडिक्किदिं, कहं ए पेक्खदि मं अञ्जउत्तो । होडु

विज्ञातम्, मुनिप्रसाद एष तपोवनवासिनीनां स्त्रीणामेतस्मिन्
विरणादं, मुणिप्पसादो एसो तपोवनवासिणीयां इत्थिआणं एदस्सि
दीर्घिकातीरे पुरुषनयनानामगोचरता । यदि प्रतिकृतेरप्यदर्शनं
दीर्घिकातीरे पुरुषणअणाणं अगोअरदा । जदि पडिक्किदि ए वि अदंसणं
महर्षिणाऽऽदिष्टं भवेत् तदायं जनोऽनुगृहीतो भवेत् । अह-
महेसिणा आदिष्टं भवे तदा अश्रं जणो अणुगगहिदो भवे । अहं
मपि तावत् यथैषा प्रतिकृतिर्न दृश्यते तथापसरामि । (अपसरति)
वि जाव जह एसो पडिक्किदी ए दीसइ तह ओसरस्सिं ।

रा—तामेव तावत् प्रसन्नसलिलमध्यवर्तिनीं प्रतिमासीतामवलोक-
यामि । (विलोक्य) कथं साप्यन्तर्हिता । (मोहं गच्छति)

सी—हा धिक् ! हा धिक् ! मोहं गत आर्यपुत्रः । उपसर्पामि ।
हद्दी ! हद्दी ! मोहं गदो अञ्जउत्तो । उपसप्पिस्सं ।
(परिक्रामति) अथवा यदि संलक्षित आर्यपुत्रः पुनरपि कोपि-
अहवा जदि संलक्खिदो अञ्जउत्तो पुणो वि कुप्पि-

च्छाया—जले छाया जलच्छाया, अन्तर्गता चासौ जलच्छाया सा ।

दीर्घिका—lake. तीर—shore. वर्र्म—path. छाया—reflection.

टी०—दीर्घिकायाः सरस्याः तीरे तटे यद् वर्र्म मार्गस्तेन कापि अलक्षितं
प्रदेशं गच्छन्त्या वैदेह्याः सीताया अन्तर्गतजलच्छाया अन्तर्गता चासौ जले छाया
सा एवेति सीतैवेति मया रामेण वीक्षिता दृष्टा ॥ १४ ॥

टी०—अस्याः प्रतिकृतेः प्रतिबिम्बस्य मूलप्रकृतिं मूलरूपां प्रकृतिं कारणम् अन्वेष-
यामि । निःसम्पातविविक्कं जनसमूहशून्यम् । बिम्बेन विना प्रतिबिम्बमित्य-
सम्भाव्यम् अशक्यम्, मूलप्रकृतिं विना प्रतिकृतेरसम्भवात् ।

प्रेक्षते पश्यति । प्रतिकृतिं प्रतिबिम्बम् । एषः मुनिप्रसादः मुनेर्वाल्मीकेः प्रसादः
प्रसन्नता । तपोवनवासिनीनां स्त्रीणां तपस्विनीनाम् एतस्मिन् दीर्घिकातीरे सरसीतटे
पुरुषनयनानां मानुषचक्षुषाम् अगोचरता अविषयता । प्रतिकृतेः प्रतिबिम्बस्य अपि
अदर्शनं महर्षिणा वाल्मीकिना आदिष्टं भवेत् उक्तं स्यात् तदायं जनः अहमित्यर्थः
अनुगृहीता अनुकम्पिता भवेत् । अपसरामि दूरं गच्छामि । हा धिक्

प्यति तदा मुनिजनः अविनीतेति मां सम्भावयिष्यन्ति । तद्वमि-
स्सदि तदा मुणिअणा अविणीदेत्ति मं संभावइस्सन्ति । ता गमि-
प्यामि । (निवृत्त्य) अथ वा नैष युक्तायुक्ताविचारणस्य कालः,
स्सं । अहवा ए एसो जुत्ताजुतविआरणस्स कालो,

कुप्यतु वा मामार्यपुत्रः, मुनिजनो वाविनीतेति सम्भावयतु ।
कुप्पदु वा मं अंअउत्तो, मुणिअणो वा अविणीदेत्ति संभावेदु ।
सर्वथा न शक्नोमि एतादृशावस्थां गतमार्यपुत्रमुपेक्षितुम् ।
संवहा ए सक्कणोमि एदारिसावत्थं गदं अंअउत्तं उवेक्खिदुं ।
(परिक्रामति) शृण्वन्तु भवन्तो लोकपालाः, अहमार्यपुत्रेण
सुणणंतु भवन्तो लोअवाला, अहं अंअउत्तेण

निर्वासिता साम्प्रतमविनीततयार्यपुत्रस्य न शासनं खलु अति-
णिव्वासिदा, संपदं अविणीददाए अंअउत्तस्स ए सासणं खु अदि-
क्रमामि, किन्तु शोकावेगबलात्कारिताऽऽत्मनो न प्रभवन्ती
क्कमामि, किंदु सोआवेअबलक्कारिदा अत्तणो ए प्पहवन्ती
ईदृशं साहसमनुतिष्ठामि । (उपसृत्य निर्वर्ण्य) हा धिक्! हा धिक्!
ईदिसं साहसं अणुचिट्ठामि । हद्दी! हद्दी!

परित्यक्तचेतन इवार्यपुत्रः । (परिष्वजते)

परिचत्तचेदणो विअ अंअउत्तो ।

(रामः प्रत्यागमनं नाटयति)

(सीता अपसरणं नाटयति)

रा—कथमकस्मादेव रोमाञ्चितोऽसि ?

सी—तथा नाम निर्वासितेदृशं साहसमनुष्ठाय यत्सत्यं भीतासि
तह एणाम णिव्वासिदा ईदिसं साहसं अणुचिट्ठिअ जं सच्चं भीदंमि
संवृत्ता ।
संवृत्ता ।

महत्कष्टम् । उपसर्पामि पार्श्वे गच्छामि । संलक्षितः अवलोकितः आर्यपुत्रः को-
पिष्यति कोपं करिष्यति । अविनीता दुस्स्वभावा । सम्भावयिष्यन्ति कलयिष्यन्ति ।
अथवेति पक्षान्तरे । न एष युक्तायुक्ताविचारणस्य कार्यकार्यविवेकस्य कालः ।
उपेक्षितुम् औदासीन्यमाचरितुम् । निर्वासिता निष्कासिता । साम्प्रतम् अधुना
अविनीततया अशिक्षिततया आर्यपुत्रस्य शासनम् आज्ञां न अतिक्रमामि न उल्लङ्घ-
यामि । शोकावेगबलात्कारिता शोकस्य य आवेगस्तीव्रता तेन बलात्कारिता वशी-
कृता आत्मनो न प्रभवन्ती आत्मानमवरोद्धुं न पारयन्ती ईदृशम् एवंविधं

रा—(विलपन्)—गाढमालिङ्ग वैदेहि—
सी—अनपराद्धास्मि ।

अणवरद्धमि ।

रा—देहि मे दर्शनं प्रिये ।

सी—प्रभवति सिद्धशासनं किमत्र करोमि मन्दभाग्या ।

पहवदि सिद्धसासणं; किं एत्थं करोमि मन्दभाआ ।

रा—त्यज्यतां दीर्घरोषोऽयं—

सी—अहमप्यार्यपुत्रमेवं विज्ञापयामि ।

अहं वि अंअउत्तं एवं विरणवेमि ।

रा—किं नु निष्करुणा मयि ॥ १५ ॥

सी—आर्यपुत्र ! विपरीतः खलूपालम्भः ।

अंअउत्त ! विवरीओ खु उवालेमो ।

रा— देवि विज्ञापयामि त्वां—

सी—अवहितास्म्येषा, आज्ञापय ।

अवहिदंमि एसा, आणवेहि ।

रा— यत्त्वं चारित्रशालिनी ।

सी—अहो अत्यागयोग्याः प्राणाः ।

अहो अच्चाहजोमगा पाणा ।

रा— निर्वासितासि विषयात्—

साहसम् अनुतिष्ठामि करोमि । परित्यक्तचेतनः परित्यक्ता चेतना येन स तथाभूतो गतसंज्ञ इत्यर्थः ।

प्रत्यागमनं पूर्वावस्थाम् । नाटयति अभिनयति । अकस्मात् अकारणमेव ।

अ०—प्रिये वैदेहि ! गाढम् आलिङ्ग । दर्शनं मे देहि । अयं दीर्घरोषः त्यज्यताम्, किन्तु मयि निष्करुणा ॥ १५ ॥

गाढम्—closely. आलिङ्ग—embrace. दर्शन—sight. दीर्घ-
रोष—keen resentment. निष्करुणा—merciless.

टी०—हे प्रिये वैदेहि विदेहराजपुत्रि गाढम् आलिङ्ग परिष्वजस्व मे मत्तं दर्शनं देहि । अयं दीर्घरोषः दीर्घश्चासौ रोषः सः त्यज्यतां विस्तृत्यताम् । किं नु कथं मयि निष्करुणा निर्दया त्वं संवृत्ता ॥ १५ ॥

अत्र प्रथमपादोक्तिमाकर्ण्य सीतात्मगतं कथयति—अनपराद्धास्मि । रामस्य पुनः गाढालिङ्गनप्रार्थनया सम्भावितापराधशङ्काऽपास्ता । न सीतया किमप्यपराद्धं यतो गाढालिङ्गनाय भूयोऽपि राम उत्सुक एव । पुनश्च ईप्सितं सीतादर्शने सिद्धशासनमेव प्रतिबन्धकं, दीर्घिकापरिसरे नारीजनस्य पुरुषचक्षुषीरविषयत्वे

सी—प्रभवत्यार्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य ।

पहवदि अत्रउत्तो सअलस्स परिअणस्स ।

रा— अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ॥ १६ ॥

सी—त्वं प्रसीद, नित्यप्रसन्नाहम् ।

तुमं पसीद, शिच्चपसराणा अहं ।

रा—कदा बाहूपधानेन पटान्तशयने पुनः ।

गमयेयं त्वया सार्द्धं पूर्णचन्द्रां विभावरीम् ॥ १७ ॥

वाल्मीकिवचस एव हेतुत्वात् । भूयश्च दीर्घरोषत्यागाय विहितायां रामेण प्रार्थनायां सीतयापि तदर्थमेवाभ्यर्थ्यते रामः । निर्दयत्वन्तु तव संगच्छत इत्यतः किं नु निष्करुणा मयीत्युपालम्भोऽयुक्त इत्यभिप्रायेण विपरीतः खलूपालम्भ इति सीताया उक्तिः ।

अ०—देवि त्वां विज्ञापयामि यत् चारित्रशालिनी त्वं विषयात् निर्वासिता असि । अस्मिन् मे दोषे प्रसीद ॥ १६ ॥

विज्ञापयामि—beseech. चारित्रशालिनी—endowed with character. विषय—kingdom. निर्वासिता—excluded. दोष—fault.

टी०—हे देवि त्वां विज्ञापयामि निवेदयामि यत् चारित्रशालिनी सुचरित्रा त्वं विषयात् स्वदेशात् निर्वासिता विवासिता असि अस्मिन् निष्कासनरूपे दोषे अपराधे मे समोपरि प्रसीद प्रसन्ना भव ।

अत्र प्रथमे पादे रामेण विज्ञापनायां कृतायाम् अवहितास्मीति सीतायाः स्वात्मनि वचः । द्वितीये पादे ‘ त्वं चारित्रशालिनीत्युक्ते सीता स्वजीवितं बहुमनुते । तृतीये पादे निर्वासितासि विषयादित्युक्ते रामेण सीता रामाज्ञोद्ब्रहनमङ्गीकरोति ‘ प्रभवत्यार्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य’ इति वचसा । चतुर्थे पादे प्रसीदिति रामेण प्रार्थनायां कृतायां ‘ नित्यप्रसन्नाहम्’ इत्युक्त्वा त्वं प्रसीदिति सीतायाः स्वमनसीप्सा ॥ १६ ॥

अ०—पटान्तशयने बाहूपधानेन पूर्णचन्द्रां विभावरीं त्वया सार्द्धं कदा पुनः गमयेयम् ॥ १७ ॥

स०—पटान्तशयने—पटस्य अन्तः पटान्तः तेन आस्तृतं शयनं पटान्तशयनम् तस्मिन्, अत्र मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । बाहूपधानेन—बाहुरेव उपधानं बाहूपधानं तेन । पूर्णचन्द्राम्—पूर्णचन्द्रो यस्यां सा पूर्णचन्द्रा ताम् ।

पटान्त—lovely tapestry. शयन—couch. उपधान—pillow. पूर्णचन्द्र—full moon. विभावरी—night.

टी०—पटान्तेन वस्त्रैकदेशेनास्तृतं यत् शयनं शय्या यद्वा पटेन अन्तं रम्यं यच्छयनं शय्या तस्मिन् । बाहूपधानेन बाहुरेव भुजैव उपधानम् उपबर्हस्तेन । पूर्णचन्द्रां पूर्णचन्द्रो यस्यां ताम् । विभावरीं रात्रिं कदा पुनः गमयेयं नयेयम् । बाहूपधानस्य शयनदशायामुपकरणत्वमुत्तररामचरितेपि

सी—अयि जनवादभीरुक, अत्र सन्निहिते जने सन्तपसि ।

अयि जणवादभीरुअ, एत्थ ससिण्हिदे जणे संतपसि ।

रा—हा प्रिये जनकराजपुत्रि ! देहि मे प्रतिवचनम् । (मोहं गच्छति)

सी—कथं पुनरप्यार्यपुत्रो मोहं गतः । समाश्वासयामि (पटान्तेन वीजयति)

कहं पुणो वि अंअउत्तो मोहं गदो । समस्सस्सं

रा—(हस्तं प्रस्पर्श्य पटान्तं गृह्णाति) कथं पटान्त इव संलक्ष्यते । को नु खल्वेष भविष्यति ? (विचिन्त्य) अथ वा—

जनकदुहितरं विहाय देवीं

जनमपरं भुवने तथाप्रभावम् ।

अहमिह न विलोकयामि या मे

स्पृशति पटान्तसमीरणैः शरीरम् ॥ १८ ॥

तदेनामवलोकयामि । (चञ्चुरुन्मीलयन्) अनवरतबाष्पपिहित-
लोचनतया न किञ्चिदपि दृश्यते । तस्मादेनमपकृष्य तावदपनयामि ।
(तेनैवोत्तरीयान्तेनाश्रूणि प्रमार्जन्नाकर्षति)

दृश्यते ॥ १७ ॥

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेष ते ॥

जनवादभीरुक पुरुषापवादसन्त्रस्त । सन्निहिते पार्श्वस्थे समीपवर्तिनि
जने मयीत्यर्थः ।

पटान्तः वसनप्रान्तभागः । इवेत्येनेनानुमितिमात्रमेव वस्त्रं न तु नेत्रग्राह्यम्
मुनितपःप्रभावेनास्यादृश्यत्वात् ।

अ०—जनकदुहितरं देवीं विहाय इह भुवने तथाप्रभावम् अपरं जनम् अहं
न विलोकयामि या पटान्तसमीरणैः मे शरीरं स्पृशति ॥ १८ ॥

स०—जनकदुहितरम्—जनकस्य दुहिता जनकदुहिता ताम् । पटान्तसमी-
रणैः—पटस्यान्तः पटान्तः पटान्तेन कृतः समीरणः पटान्तसमीरणः तैः ।

विहाय—leaving पटान्त—skirt of garment. समीरण—
breeze.

टी०—जनकस्य दुहिता पुत्री तां देवीं सीतां विहाय परित्यज्य इह भुवने
तथाप्रभावं तादृशप्रभावशालिनम् अपरम् अन्यं जनम् अहं न विलोकयामि न
पश्यामि या पटान्तसमीरणैः पटान्तस्य वसनप्रान्तस्य समीरणैः पवनैः मे मम
शरीरं स्पृशति वीजयति ॥ १८ ॥

टी०—अनवरतबाष्पपिहितलोचनतया—अनवरतं सततं बाष्पैरश्रुभिः पिहिते
निमीलिते लोचने नयने तयोर्भावस्तत्ता तया न किञ्चिदपि दृश्यते न किञ्चिदप्यवलोक-

सी— (उत्तरीयं मुञ्चति) आर्यपुत्र न त्वया परकीयेनोत्तरीयेण प्रणय-
अञ्जुत ए तुए परकेरण उत्तरीएण पणअ-

कोविदस्य (कोपितस्य) इव जनस्याश्रुप्रमार्जनमनुष्ठातव्यम् ।

कोविदस्य

विअ जणस्स असुप्पमंज्जणं अणुचिट्ठिदब्बं ।

रा— उत्तरीयं पतितमवलोक्य) कथमुत्तरीयमात्रमेव पश्यामि न पुनः
परिधानकम् ।

अन्यांशुकमतिरभसादविमृश्यविधायिना मयाकृष्टम् ।

गगनतलात्परिगलितं ज्योत्स्नानिमौकललितमिदम् ॥ १६ ॥

(पुनर्निर्वर्ण्य) किमपरमकस्मादेवासमीक्ष्यकारिणमात्मानमव-
गच्छामि । सुव्यक्तं तथैव चित्रकूटवनदेवतया मायावत्या प्रदर्शितम्-

कथते । तस्मात् कारणात् एनं पटान्तम् अपकृष्य आकृष्य अपनयामि अश्रूणि
प्रमार्जयामि । परकीयेन अन्यस्वत्वभूतेन उत्तरीयेण प्रणयकोपितस्य प्रणये प्रेम्णि
कोपितस्तस्य जनस्य इव अश्रुप्रमार्जनम् अश्रुप्रोञ्चनं नानुष्ठातव्यं न कर्तव्यम् ।
उपालम्भगर्भमिदं वचः । परकीयोत्तरीयेणाश्रुप्रोञ्चनं नाभिमतं कुलीनानां, यावच्च
रामभद्रो नाभिजानाति सीताया उत्तरीयं तावच्च न युज्यतेऽस्याश्रुप्रमार्जनमनेन ।
कथमिति । परिधानकं परिधातारम् ।

अ०—अविमृश्यविधायिना मया अतिरभसात् आकृष्टं ज्योत्स्नानिमौकल-
लितम् इदम् अन्यांशुकं गगनतलात् परिगलितम् ॥ १६ ॥

स०—ज्योत्स्नानिमौकललितम्—ज्योत्स्ना च निमौकश्च तौ ज्योत्स्नानिमौकौ
तद्वत् ललितम् । अन्यांशुकम्—अन्यस्य अन्यस्या वा अंशुकम् । गगनतलात्—
गगनस्य तलं गगनतलं तस्मात् ।

अविमृश्यविधायिना—by one acting without due thought.
अतिरभस—violent. आकृष्ट—seized. निमौक—snake's slough.
ललित—lovely. अंशुक—upper garment. गगन—sky. परिगलित—
dropped.

टी०—अविमृश्यविधायिना असमीक्ष्यकारिणा मया रामेण अतिरभसात्
अतिवेगात् आकृष्टं ज्योत्स्ना चन्द्रिका निमौकः कञ्चुकः तद्वत् ललितं मनोहरम्
इदम् अन्यांशुकम् अन्यस्य अन्यस्या वा अंशुकं वसनं गगनतलात् आकाशमण्डलात्
परिगलितं पतितम् ॥ १६ ॥

निर्वर्ण्य विलोक्य । अकस्मादेव अकारणमेव असमीक्ष्यकारिणम् अविमृश्य-
कारिणम् आत्मानम् अवगच्छामि जानामि । असमीक्ष्यकारितैवात्र शुभोदकां
संवृत्ता यतोऽशुकादानं चापलदोषाङ्कुरितमपि सीतापरिचायकत्वात्स्पृहणीयं संवृ-
त्तम् । सुव्यक्तं तथैव चित्रकूटवनदेवतया चित्रकूटाख्यस्यारण्यस्याधिष्ठात्र्या देव्या
मायावत्या प्रदर्शितं सीतायै दत्तम् आसीत् ।

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः

क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशीथकलहे हरिणोक्षणायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ २० ॥

सी—दिष्ट्याऽभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।

दिष्टिर्वा अहिरणादं अग्रउत्तेण ।

रा—क्रीडशमिदानीमस्य प्रियावल्लभस्य सम्मानविशेषमनुतिष्ठामि

(विचिन्त्य) भवत्वयमेवास्थानन्यसाधारणः सम्मानविशेषः ।

(प्रावृणोति) (आत्मानं प्रावृत्यावलोक्य) द्वितीयप्रावरणं मामव-

अ०—द्यूते पणः, प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः, रतान्ते क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं, निशीथकलहे शय्या, हरिणोक्षणायाः इदम् उत्तरीयं मया विधिवशात् प्राप्तम् ॥ २० ॥

स०—प्रणयकेलिषु—प्रणयस्य केलयः प्रणयकेलयः तासु । क्रीडापरिश्रम-हरम्—क्रीडया यः परिश्रमः स क्रीडापरिश्रमस्तस्य हरस्तम् । रतान्ते—रतस्य अन्तस्तस्मिन् । निशीथकलहे—निशीथे कलहः निशीथकलहस्तस्मिन् । हरिणो-क्षणायाः—हरिणस्य ईक्षणे हरिणोक्षणे, हरिणोक्षणे इव ईक्षणे यस्यास्तस्याः ।

द्यूत—gambling. पण—stake. प्रणयकेलि—amorous sport. कण्ठपाश—noose. रत—amorous pleasure. अन्त—conclusion. क्रीडा—enjoyment. परिश्रम—fatigue. व्यजन—fan. निशीथ—night. कलह—quarrel. शय्या—bed. उत्तरीय—upper garment. विधि—luck.

टी०—द्यूते कैतवे पणः ग्लङ्गः, प्रणयस्य प्रेम्णः केलयः क्रीडाः तासु कण्ठपाशः कण्ठयोर्द्वन्द्वनं प्रणयहेतुकमित्यर्थः । रतान्ते सुरतिक्रियापरिसमाप्तौ क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं क्रीडया यः परिश्रमः क्लमः तस्य हरं निवारकं व्यजनम् । निशीथकलहे निशीथे रात्रौ यः कलहः प्रणयरूपस्तस्मिन् शय्या शयनीयं, मञ्चक-शय्यां परित्यज्य भूमावुत्तरीयेण शय्यान्तरपरिकल्पनादित्यर्थः । हरिणोक्षणाया मृगाद्या इदम् उत्तरीयम् मया विधिवशादैववशात् प्राप्तमुपलब्धम् ।

अत्र द्यूते पण इत्यादिभिरेकस्यैवोत्तरीयस्य सीतायाः द्यूते पणकार्यकारित्वं प्रणयकेलिषु कण्ठपाशकार्यकारित्वं रतान्ते व्यजनकार्यकारित्वं निशीथकलहे शय्या-कार्यकारित्वं रूपितम् ।

दिष्ट्येति हर्षे । अभिज्ञातं पूर्वदृष्टमिदमुत्तरीयं तदेवेत्यवधारितम् प्रियावल्लभस्य प्रियायाः सीतादिव्या वल्लभस्य प्रियस्य उत्तरीयस्येत्यर्थः । संमानविशेषम् आदराति-शयम् अनुतिष्ठामि करोमि । अनन्यसाधारणः न अन्येन साधारणः अलौकिक इति

लोक्य किमपि चिन्तयिष्यति मुनिजनः । तस्मादात्मीयमुत्तरीयं
परित्यजामि । (इत्युत्तिपति)

सी—(गृहीत्वा सहर्षम्) प्रियं मे संवृत्तं चिरजीवितायाः फलम् ।
पित्रं मे संवृत्तं चिरजीविदाए फलं ।

(आ प्राय) दिष्ट्याऽसङ्क्रान्तविलेपनामोदमार्यपुत्रस्योत्तरी-
दिष्टिआ असंकंतविलेवणामोत्रं अत्रउत्तस्स उत्तरी-

यम् । सर्वथा सत्यसन्धा राघवाः । (प्रावृत्य) अहो एतत् प्रिय-
त्रं । सव्वहा सच्चसन्धा राहवा । अम्हे एदं पिय-

जनसंसर्गसुखस्पर्शमुत्तरीयं प्रावृत्यार्यपुत्रवत्तःस्थलपरिश्रान्त-
जणसंसग्गसुहपरिसं उत्तरीअं पावरिअ अत्रउत्तवच्छत्थलपरिस्संतं

मिवाविरलसमुद्धिन्नरोमाअनिरन्तरमात्मानमुद्वहामि ।

विअ अविरलसमुन्मिभणारोमंचणिरंतरं अत्ताणं उव्वहामि ।

रा—(सविस्मयम्) यथैतदुत्तरीयमप्राप्तमहीतलमेव केनाप्यपहृतं तथा
जानामि प्रत्यासन्नफलो मे मनोरथ इति । (विचिन्तयन्) उत्त-
रीयापहारो जलच्छायायां दृश्यते, न सीता; किमेतत् ? भवतु
सिद्धाश्रमवासिभ्यो जनेभ्योऽस्याः प्रभावो भविष्यति । तत्को नु
खल्वस्याः प्रत्यासन्नदर्शनेऽभ्युपायः । अयि वैदेहि ! न किञ्चित्

यावत् । द्वितीयप्रावरणं द्वितीयं प्रावरणम् उत्तरीयं यस्य स तम् । किमपि चिन्त-
यिष्यति मुनिजनः अन्यादृशमिव गणयिष्यति तापसवर्गः । तस्मात् प्रायः आत्मीयं
स्वीयम् उत्तरीयं परित्यजामि । चिरजीवितायाः चिरजीविनो भावश्चिरजीविता
तस्याः फलं मे प्रियं संवृत्तम् । सत्यपि महति विवासनजे दुःखे यन्मया प्राणधार-
णमकियत तदधुना भूयोपि भर्तृदर्शनात् तदुत्तरीयग्रहणाच्च शुभोदकं संवृत्तमिति
सीताया अभिप्रायः । असङ्क्रान्तविलेपनामोदम् न सङ्क्रान्तो विलेपनस्याङ्गराग-
स्यामोदो गन्धो यस्मिन् तत् । सत्यसन्धाः सत्याः सन्धाः प्रतिज्ञा येषां ते । राघवाः
रघुवंशीयाः । प्रियजनसंसर्गसुखस्पर्शम् प्रियश्चासौ जनः प्रियजनस्तस्य यः
संसर्गस्तेन सुखं स्पर्शो यस्य तत् । प्रावृत्य धारयित्वा आर्यपुत्रवत्तःस्थलपरिश्रान्तम्
आर्यपुत्रस्य वत्तःस्थल उरसि परिश्रान्तम् आयासितम् इव । अविरलसमुद्धिन्न-
रोमाञ्चनिरन्तरम् अविरलो घनः समुद्धिन्नः समुत्थितो यो रोमाञ्चो रोम्णा-
मुद्रेकस्तेन निरन्तरम् अन्तररहितम् आत्मानम् उद्वहामि धारयामि । सविस्मयं
साश्चर्यम् । यथा एतदुत्तरीयम् अप्राप्तमहीतलम् न प्राप्तम् अधिगतं महीतलं
भूतलं येन तत् । केनापि जनेन अपहृतं गृहीतम् तथा जानामि मन्ये मे मनोरथः
सङ्कल्पः प्रत्यासन्नफलः प्रत्यासन्नं निकटवर्ति फलं सीतासमागमरूपं यस्य सः तथा-
भूतः । उत्तरीयापहारः उत्तरीयस्य अपहारोऽपहरणं जलच्छायायां सलिलगतेप्रति-

स्मरसि कस्यचित् पूर्ववृत्तान्तस्य, यन्मामेवं दर्शनमात्रेणापि न सम्भावयसि ।

सी—अद्यापि कीदृशः पूर्ववृत्तान्तः ?

अज्जवि कीदिसो प्व्ववुत्तन्तो ?

रा—अविदितमनुसृत्य चित्रकूटे

सुतनु सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् ।

कुसुममपचितं विकीर्य भूमौ

स्मरसि रसेन मया धृतं पटान्तम् ॥ २१ ॥

सी—(विहस्य) साहसिक, अत एव दूरे परिह्रियसे ।

साहसिअ अदो एव्व दूरे परिहरिअसि ।

रा—कथं न किञ्चिदपि प्रतिवचनं प्रयच्छति ?

सी—आसन्ना मम दिवसावसानवेला । न युक्लं चैतदवस्थां गतमार्थ-
आसराणां मम दिअहावसाणवेला । एा जुत्तं अ एतावत्थं गदं अअ-

बिम्बे दृश्यते, न सीता, सीता तु न दृश्यते । सिद्धाश्रमवासिभ्यः सिद्धस्य वाल्मीकि-
मुनेराश्रमे वसन्तीति ते सिद्धाश्रमवासिनस्तेभ्यः जनेभ्यः अस्याः सीतायाः प्रभावः
जनावलोकनान्तमत्वरूपं सामर्थ्यं भविष्यति । प्रत्यासन्नदर्शने समीपनिरीक्षणे । पूर्व-
वृत्तान्तस्य पूर्वोदन्तस्य । अद्यापीति । अद्यापि इत्थं विवासितायाम् अपि कीदृशः पूर्व-
वृत्तान्तः, एवं गते पूर्वोदन्तस्मारणं नोचितम् इति भावः ।

अ०—सुतनु ! चित्रकूटे सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् अविदितम् अनुसृत्य
अपचितं कुसुमं भूमौ विकीर्य मया रसेन पटान्तं धृतं स्मरसि ॥ २१ ॥

स०—सुतनु—शोभना तनुर्यस्याः तत्संबुद्धौ । सुमापचयाय—सुमानाम् अप-
चयः सुमापचयस्तस्मै । पटान्तम्—पटस्य अन्तः पटान्तस्तम् ।

सुम—flower. अपचय—plucking. अविदितम्—stealthily.
अपचित—plucked. विकीर्य—scattering. पटान्त—skirt of
garment.

टी०—हे सुतनु ! शोभना तनुः शरीरं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे शोभनाङ्गि, चित्रकूटे
तन्नान्नि पर्वते सुमापचयाय सुमानां पुष्पाणाम् अपचयाय अवचयनाय निर्गतां निर्यातां
त्वाम् अविदितम् अज्ञातं यथा स्यात्तथा अनुसृत्य अनुगम्य अपचितम् अवचितं
कुसुमं पुष्पं भूमौ पृथिव्यां विकीर्य प्रक्षिप्य रसेन प्रेम्णा धृतं गृहीतं पटान्तं पटस्य
अन्तं प्रान्तभागं स्मरसि किम् ॥ २१ ॥

टी०—साहसिक अविमृश्यकारिन् ! अतएव कारणात् दूरे परिह्रियसे लज्जये ।
प्रतिवचनम् उत्तरम् । प्रयच्छति ददाति । आसन्ना निकटस्था । दिवसावसानवेला
दिवसस्यावसानं विरामस्तस्य वेला समयः । न युक्लम् अयुक्लम् एतदवस्थां विरह-

पुत्रं देवताद्वितीयं कृत्वापक्रमितुम् । तत् किमत्र करिष्यामि ।
 उत्तं देवदादुदित्रं कदुअ अपक्रमिहुं । ता किं एत्थ करइस्सं ।
 (दिशोऽवलोक्य) दिष्ट्या एष प्रियवयस्यः कौशिकः किमप्यन्वि-
 दिष्टिआ एसो पिअवअस्सो कोसिआ किंवि अरणो-
 प्यन्निव कौतूहलसमावेशनिक्षिप्तलोचन इत एवागच्छति ।
 संतो विअ कोदूहलसमावेसणिअिखत्तलोअणो इदो एव आअच्छइ,
 तदपसरामि । (निष्क्रान्ता)
 ता ओसरिस्सं ।

(ततः प्रविशत्यन्वेषमभिनयन् विदूषकः)

वि—कुत्र नु खलु तत्रभवान् भविष्यति राजा । (परिक्रम्यावलोक्य च)
 कहिं णु खु तत्तभवं भविस्सदि राआ
 एष प्रियवयस्यश्चिन्ताकुल इव निभृतमनोहरयाऽऽकृत्या दीर्घि-
 एसो पिअवअस्सो चिन्ताउलो विअ णिहुदमणोहराए आकिदीए दीहि-
 कातीरमलङ्करोति । तदुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयतु भवान् ।
 आतीरं अलंकरेइ, ता उवसप्पिस्सं । जेदु भवं ।

रा—(विलोक्य) दिष्ट्या प्रियवयस्यः कौशिकः प्राप्तः । वयस्य
 कौशिक ! कुतो भवान् ?

वि—अद्य सूर्योदयप्रभृति मम त्वामन्वेषमाणस्य (?) सकलो दिवसो-
 अज्ज सूरौदअप्पहुदि मम तुमं अरणोसमाणस्स सअलो दिअहो
 ऽतिक्रान्तः ।
 अदिक्कंदो ।

रा—किङ्कृतोऽयमस्मदन्वेषणे भवतः प्रयासः ?

दशां गतं प्राप्तम् आर्यपुत्रं देवताद्वितीयं देवता वनेदेवता एव द्वितीया सहवासिनी
 यस्य तम् एकाकिनमित्यर्थः कृत्वा अपक्रमितुम् अपसर्तुम् । कौशिकः विश्वामित्र-
 भिक्षोऽयं कश्चिन्मुनिविशेषः । कौतूहलसमावेशनिक्षिप्तलोचनः कौतूहलस्य विस्म-
 यस्य यः समावेशः सम्प्राप्तिस्तेन निक्षिप्ते विक्षिप्ते लोचने चक्षुषी यस्य सः । इत
 एव अत्रैव आगच्छति । तदपसरामि अस्मात्प्रदेशात्प्रदेशान्तरं यामि । अन्वेषं गवे-
 षणम् अभिनयन् नाटयन् । तत्रभवान् अर्च्यः । चिन्ताकुलः चिन्तया आकुलो-
 व्याकुलश्चिन्ताग्रस्त इति यावत् । निभृतमनोहरया निभृतमत्यन्तं मनोहरा रम्या
 तया आकृत्या शरीरेण दीर्घिकातीरं दीर्घिकायाः सरस्यास्तीरं तदम् अलङ्करोति
 विभूषयति ।

टी०—सूर्योदयप्रभृति सूर्योदयादारभ्य त्वाम् अन्वेषमाणस्य अन्विष्यतः । अत्रात्मने-
 पदं चिन्त्यम् । सकलः समग्रो दिवसोऽतिक्रान्तो गतः । किङ्कृतः किम्भूलः अस्मदन्वेषणे

वि - श्रुतं मया प्राभातिके समयेऽतिमुक्कमण्डपाभ्यन्तरे प्रच्छन्न-
सुदं मए पहादए समए अदिमुत्तमंडपभ्भंतरे पच्चरण,
स्थितेन विस्रब्धप्रवृत्तसङ्कथानां मुनिकन्यकानामप्सरसामपि
द्विदेण विस्रब्धपउत्तसंकहाणं मुणिकरणआणं अचराणं वि
मुखतः किमपि तपोवनरहस्यं मन्थ्यमाणम् । तत् तव च
मुहादो किंवि तवोवणारहस्सं मंतिअमाणं । तं तुह अ
प्रियमासीत् । अभ्यन्तरस्थितमिव गूढगर्भमधिकतरं बाधते ।
पिअं आसी । अभ्भंतरद्विदं विअ गूढगभं अहिअदरं दाहेइ ।

रा—कीदृशं तपोवनरहस्यम् ?

वि—भोः किं न जानासि तत्रभवती—

भो किं ए जाणासि तत्तहोदी—

रा—(कणौ पिधाय) स्त्रीसम्बद्धमेव तद्रहस्यम्, तदलमनेन श्रुतेन ।

वि—मा भीः, रामवयस्यः खल्वहम् । न जानासि तत्रभवती पुराण-
मा भयाहि, रामवयसो खु अहं । ए जाणासि तत्तहोदि पुराण-
स्वर्गदासीम्—

सगगदासि ।

रा—(आत्मगतम्) देवगणिकासम्बद्धैषा कथा, न कश्चिद्दोषस्तदा-
कर्णेने । (प्रकाशम्) कतमासौ पुराणस्वर्गदासी किमुर्वशी किं
तिलोत्तमा ।

वि—न जानामि किं तिलोत्तमा सिलोत्तमेति । सा किल तत्रभवत्या-
ण आणामि किं तिलुत्तमा सिलुत्तमेति । सा किल तत्तहोदीए

अस्माकम् अन्वेषणे मार्गणे प्रयासः परिश्रमः । प्राभातिके समये उपसि अतिमुक्क-
मण्डपाभ्यन्तरे अतिमुक्को माधवीलता तस्य मण्डपस्य जनाश्रयस्य अभ्यन्तरेऽन्तः
प्रच्छन्नस्थितेन प्रच्छन्नं सुगुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितेन विस्रब्धप्रवृत्तसङ्कथानां विस्रब्धं
विश्वस्तं यथा स्यात्तथा प्रवृत्ताः सङ्कथा वार्त्तालापो यासां तासाम् । मुनिकन्यका-
नाम् तथा अप्सरसां देवाङ्गनानाम् अपि मुखतः किमपि तपोवनरहस्यम् । अभ्यन्तर-
स्थितं गूढगर्भम् इव अभ्यन्तरस्थितो मूढगर्भो इवेत्युचितः पाठः । तद्रहस्यं मां बाधते
पीडयति, यथाऽभ्यन्तरस्थितो मूढगर्भो जननीं पीडयति तद्वदिदं रहस्यं हृदि स्थितं
मां बाधते । स्त्रीसंबद्धमेव तद्रहस्यम् । अनेन रामस्य चरित्रोत्कर्षो दर्शितः । राम-
वयस्यः खल्वहम्, तवाखिलं चरित्रादिकं जानामीति कौशिकस्याभिप्रायः । देव-
गणिकासम्बद्धा देवाङ्गनाविषयत्वादस्याः कथायाः श्रवणे न मम कोपि दोष इति
वक्तुर्हृदयम् । तत्रभवत्याः पूज्यायाः चिरकालवियुक्तायाः अनल्पविरहिण्याः विदेह-
राजतनयायाः विदेहानां राजा विदेहराजस्तस्य या तनया पुत्री तस्याश्चरितं

श्चिरकालवियुक्ताया विदेहराजतनयायाश्चरितमनुष्ठाय प्रिय-
चिरकालविउत्ताए विदेहराअतएअए चरिदं अणुचिद्विय पिअ-
वयस्यमुपहसितुमिच्छति ।

वयसं उपहसितुं इच्छ ।

रा—(आत्मगतम्) कष्टं ! सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । अन्यथा हि
दृश्यमाने प्रियासन्निधानाभिज्ञाने स्वयं न दृश्यते इत्यसम्भाव्य-
मेतन्मानुषीषु । सर्वथा वञ्चितोऽस्मि कामरूपिण्या तिलोत्तमया ।

तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।

अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥ २२ ॥

(उत्तरीयमवलोक्य) कथमुत्तरीयमपि निर्मितमतिमायाविन्या ।

अहो परवञ्चनायामतिमहन्नैपुणम् ।

भूमिकाम् अनुष्ठायामिनीय प्रियवयस्यं त्वाम् उपहसितुम् इच्छति । उपलक्षितं
ज्ञातम् । अन्यथा प्रियासन्निधानाभिज्ञाने प्रिया सीता तस्याः सन्निधानं सामीप्यं
तस्याभिज्ञाने चिह्ने दृश्यमाने विलोक्यमाने स्वयं न दृश्यते नयनविषयं न यातीत्ये-
तन्मानुषीषु लौकिकासु स्त्रीषु असम्भाव्यं न सङ्घटते । कामरूपिण्या यथाभिलषित-
रूपान्तरग्राहिण्या तिलोत्तमया तिलोत्तमानाम्न्या देवाङ्गनया वञ्चितोऽस्मि
प्रतारितोऽस्मि ।

अ०—तृषितेन मया प्रसन्नसलिलाशया मोहात् कान्तारमृगतृष्णिकां
पातुम् अञ्जलिः विहितः ॥ २२ ॥

स०—प्रसन्नसलिलाशया—प्रसन्नं च तत् सलिलं तत् प्रसन्नसलिलं तदर्थं
या आशा सा प्रसन्नसलिलाशा तया । कान्तारमृगतृष्णिकाम्—कान्तारे या मृग-
तृष्णिका सा कान्तारमृगतृष्णिका ताम् ।

तृषित—thirsty. प्रसन्न—transparent. सलिल—water.
आशा—hope. मोह—delusion. मृगतृष्णिका—water of a mira-
ge. अञ्जलि—folded hands.

टी०—तृषितेन पिपासितेन मया प्रसन्नसलिलाशया प्रसन्नं निर्मलञ्च तत्
सलिलं तत् प्रसन्नसलिलं तदर्थं या आशा सा प्रसन्नसलिलाशा तया । कान्तारमृग-
तृष्णिकाम् कान्तारे या मृगतृष्णिका मिथ्याऽध्यवसितं जलं तां पातुं
मयाञ्जलिर्विहितः । मरुस्थले ग्रीष्मर्षमसन्तापाद् भासमानं जलं मृगाः पातुं
धावन्ति, परमार्थतस्तु तत्र सलिलाभावान्निष्फलप्रयासाः पीडामुद्रहन्ति, तथैव
मयापि तिलोत्तमायां सीताध्यवसायो मोहात्कृतः, तदर्थञ्च सर्वोऽपि यत्नो व्यर्थ
एव ॥ २२ ॥

टी०—निर्मितं रचितम् अतिमायाविन्या मायावत्या । परवञ्चनायां परव्या-

वि—भो वयस्य ! विलक्ष्मुख इव दृश्यसे । किं तथा वञ्चितोऽसि ?
भो वयस्य ! विलक्ष्मुहो विभ्र दीससि । किं ता ए वञ्चिदोसि ?

रा—वञ्चितः कृतोऽस्मि ।

वि—किं मया श्रुतं रहस्यमन्यथा भवति ?

किं म ए सुदं रहस्सं अरणहा होदि ?

(नेपथ्य)

सन्ताप्य लोकमखिलं निरवग्रहेण

तीव्रो नरेश्वर इव प्रथमं स्वधाम्ना ।

सोऽयं वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः

सायं मृदुर्भवति तिग्मरुचिः क्रमेण ॥ २३ ॥

रा—(निर्वर्ण्य) अस्तं गच्छति भगवान् दिवाकरः ।

प्रियजनरहितानामङ्गुलीभिर्वधूना-

मवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः सहैव ।

मोहने नैपुणं चातुर्यम् । विलक्ष्मुखः विलक्षं विस्मयान्वितं मुखं यस्य सः । वञ्चितः प्रतारितः । रहस्यं मन्त्रणम् । अन्यथा भवति विपरीततामुपैति ।

अ०—सः अयं तिग्मरुचिः निरवग्रहेण स्वधाम्ना अखिलं लोकं प्रथमं सन्ताप्य वयःपरिणतेः क्रमेण शान्ततेजाः तीव्रः नरेश्वरः इव सायं मृदुः भवति ॥ २३ ॥

स०—तिग्मरुचिः—तिग्मा रुचिर्यस्य सः । निरवग्रहेण—निर्गतोऽवग्रहो यस्मात्स निरवग्रहस्तेन । वयःपरिणतेः—वयसः परिणतिः वयःपरिणतिस्तस्याः । शान्ततेजाः—शान्तं तेजो यस्य सः ।

तिग्मरुचि—hot-rayed sun. निरवग्रह—irresistible. धाम—lustre. अखिल—entire. सन्ताप्य—having scorched. वयःपरिणति—ripeness of age. क्रमेण—in due course of time. शान्ततेजाः—with splendour diminished. तीव्र—violent. नरेश्वर—king, ruler of men. सायम्—towards eventide. मृदु—mild.

टी०—सोऽयं तिग्मरुचिः तिग्मा प्रचण्डा रुचयो दीप्तयः यस्य स चण्डांशुः सूर्यः निरवग्रहेण प्रतिबन्धरहितेन स्वधाम्ना निजेन तेजसा अखिलं सर्वं लोकं भुवनं सन्ताप्य तापयित्वा वयःपरिणतेः वयसः आयुषः परिणतिः परिपाकस्तस्याः क्रमेण शान्ततेजाः शान्तं शममुपगतं तेजो यस्य सः तीव्रः कठोरशासनो नरेश्वर इव नृप इव सायम् अस्तमनसमये मृदुः कोमलो भवति । यथा हि तीव्रोऽपि नृपो वयसः परिणामाच्छान्ततेजा जायते तथैव तीव्रांशुरपि सहस्ररश्मिः सायंसमये आयुषः परिपाकात्सह्यातपो भवतीति निष्कर्षः ॥ २३ ॥

टी०—निर्वर्ण्य विलोक्य भगवान् दिवाकरो भास्करः अस्तं गच्छति

व्रजति किरणमालिन्यस्तमेकैकशोऽस्मिन्
सरसकमलपत्रश्रेणयः सङ्कुचन्ति ॥ २४ ॥

अपि च,—

आकर्षात् प्रग्रहाणां नियमितगतयो नोदितास्तोत्रपातै-
नैव स्थातुं न यातुं सचकितचरणाः सारथेः पारयन्तः ।
दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैर्विषमपरिसरादस्तशैलस्य शृङ्गा-
द्वाहन्ते वारिराशिं कथमपि विधुरा वाजिनस्तिग्मरश्मेः ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

अस्तं याति ।

अ०—प्रियजनरहितानां वधूनाम् अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः अङ्गु-
लीभिः सहैव अस्मिन् किरणमालिनि अस्तं व्रजति (सति) सरसकमलपत्रश्रेणयः
एकैकशः सङ्कुचन्ति ॥ २४ ॥

स०—प्रियजनरहितानाम्—प्रियश्वासौ जनः प्रियजनस्तेन रहितास्तासाम् ।
अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः—अवधिदिवसानां या सङ्ख्या तस्यां व्यापृतास्ताभिः ।
सरसकमलपत्रश्रेणयः—रसेन सह वर्तन्त इति सरसानि, कमलानां पत्राणि
कमलपत्राणि, सरसानि च यानि कमलपत्राणि तानि सरसकमलपत्राणि
तेषां श्रेणयः ।

रहित—separated. अवधि—period. सङ्ख्या—reckoning.
व्यापृत—engaged. अङ्गुली—finger. किरणमालिन्—sun. सरस—
fresh. कमल—lotus. पत्र—petal. श्रेणी—row. एकैकशः—
one by one. सङ्कुचन्ति—contract.

टी०—प्रियजनरहितानां प्रियश्वासौ जनः प्रियजनस्तेन रहितानां वियुक्तानां
वधूनां स्त्रीणाम् अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः अवधिदिवसानां देशान्तरं गतस्य
पत्युः प्रतिनिवृत्तिदिनानां या सङ्ख्या परिगणनं तस्यां व्यापृताभिः लग्नाभिः अङ्गु-
लीभिः सहैव सार्धमेव अस्मिन् किरणमालिनि अंशुमालिनि सूर्ये अस्तं व्रजति
अस्तमिते सति सरसकमलपत्रश्रेणयः रसेन जलेन सह वर्तन्त इति सरसानि जला-
द्राणि यानि कमलानां पद्मानां पत्राणि दलानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तयः एकैकशः
क्रमशः सङ्कुचन्ति निमीलन्ति ॥ २४ ॥

वियोगिनीकर्तृकम् अवधिदिवसगणनमन्यत्रापि दृश्यते । तथा च शकुन्तलायां
दुष्यन्त आह—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।
तावत्प्रिय मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥

अ०—सारथेः प्रग्रहाणाम् आकर्षात् नियमितगतयः तोत्रपातैः नोदिताः सचकितचरणाः विधुराः तिग्मरश्मेः वाजिनः नैव स्थातुं न (च) यातुं पारयन्तः विषमपरिसरात् अस्तशैलस्य शृङ्गात् दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैः वारिराशिं कथम् अपि गाहन्ते ॥ २४ ॥

स०—नियमितगतयः—नियमिता गतिर्येषां ते । तोत्रपातैः—तोत्रस्य पाताः तोत्रपातास्तैः । सचकितचरणाः—सचकिताः चकितेन सह वर्तमानाश्चरणा येषां ते । तिग्मरश्मेः—तिग्मा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिस्तस्य । विषमपरिसरात्—विषमः परिसरो यस्य तस्मात् ।

प्रग्रह—reins. आकर्ष—drawing. नियमित—restrained. तोत्र—goading pike. विधुर—bewildered. तिग्मरश्मि—hot-rayed sun. वाजिन्—horse. विषम—rugged. परिसर—border. अस्त-शैल—western hill. शृङ्ग—peak. दुर्विन्यस्त—placed falteringly. खुराग्र—hoofs. वारिराशि—ocean. गाहन्ते—plunge.

टी०—सारथेरुण्यस्य प्रग्रहाणां रश्मीनाम् आकर्षाद् आकर्षणवशात् नियमितगतयः नियमिता नियन्त्रिता गतिश्चलनं येषां ते । तोत्रपातैः तोत्रस्य पातैः पातनैः नोदिताः प्रेरिताः सचकितचरणाः चकितेन भयेन सह वर्तमानाः चरणाः पादा येषां ते । विधुरा व्याकुलास्तिग्मरश्मेः सूर्यस्य वाजिनोऽश्वा नैव स्थातुं न च यातुं पारयन्तः शक्नुवन्तः विषमपरिसरात् विषमो निम्नोन्नतः परिसरः समीपवर्ती प्रदेशो यस्य तस्मात् । अस्तशैलस्य अस्ताचलस्य शृङ्गात् शिखरात् दुर्विन्यस्तैः दुःखेन संस्थापितैः खुराग्रैः खुराणाम् अग्रभागैः वारिराशिम् अम्बुनिधिम् अवगाहन्ते प्रविशन्ति ॥ २५ ॥

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विदूषकः)

वि—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आसन्नस्तपोधनानां सम्पातसमयः, तत्
आसरणो तपोधणाणां संपातसमयो, ता

त्वरतु भवान् ।

तुवरेदु भवं ।

(ततः प्रविशति रामः)

रा—सवनमवसितं हुतं कृशाना-

बुदयगतः समुपासितो विवस्वान् ।

इति विधिमवसाय्य वासरादौ

नियमधनानहमागतः प्रणन्तुम् ॥ १ ॥

वि—एतदास्थानमण्टपम्, प्रविशतु भवान् ।

एदं अत्थाणमण्टपं, पविसदु भवं ।

ततः प्रविशतीति । अत्रोद्वेगवतो रामस्य विनोदाय विदूषकप्रवेशो नितान्त-
मभिमतः, निर्वेदातिशयपरिहारायोचित एव तादृशस्य पात्रस्य प्रवेशः । विदूषक-
लक्षणं यथा दर्पणे—“कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः
कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः” । अन्यत्राप्युक्तम् ‘विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी
विदूषकः ।’ तपोधनानां तप एव धनं येषां तेषां तापसानामित्यर्थः । सम्पातसमयः
सम्भूयोपस्थानकालः । आसन्नः समीपवर्ती ।

अ०—सवनम् अवसितम्, कृशानौ हुतम्, उदयगतः विवस्वान् समु-
पासितः, इति वासरादौ विधिम् अवसाय्य नियमधनान् प्रणन्तुम् अहम्
आगतः ॥ १ ॥

स०—नियमधनान्—नियम एव धनं येषां तान् ।

सवन—bath. अवसितम्—is over. कृशानु—fire. उदयगत—
the rising. विवस्वान्—sun. समुपासित—properly worshipped.
वासर—day. आदि—beginning. विधि—rite. अवसाय्य—having
concluded. नियमधन—the ascetics who regard self control
as their wealth. प्रणन्तुम्—to pay homage.

टी०—सवनं स्नानं अवसितं समाप्तम् । कृशानौ अग्नौ हुतं घृतमिश्रितस्य चरो-
निक्षेपः कृतः । उदयगत उदयाचलस्थः विवस्वान् भास्करः समुपासितः सम्यक्
पूजितः । इति एवं वासरादौ वासरस्य दिवसस्य आदौ आरम्भे विधिं कृत्यम् अक्-

रा—(प्रविष्टकेन चिन्तां नाटयन्)

आ ! आश्चर्यमस्माकं किं वृत्तमतीतेऽहनि ?

अतिप्रसादादसतीव तस्मिन्

दृष्टा मया वारिणि पङ्कजाक्षी ।

लम्बालकं पाण्डुरपीनगरण्डं

प्रसादरम्यं वदनं वहन्ती ॥ २ ॥

अथ वा विलोक्यते तिलोत्तमया कृतोऽयं परिहास इति ।

तस्याः स्वहस्तरचितामिव कुन्दमालां

सादृश्यवन्ति सिकतासु पदानि तानि ।

साध्य समाप्य नियमधनान् नियमाः संयमादय एव धनं येषां तान् मुनीन् प्रणन्तुम्
अभिवादयितुम् अहम् आगतोऽस्मि ॥ १ ॥

टी०—आस्थानमण्डपम् आतिष्ठन्त्यत्रेति आस्थानम् तस्य मण्डपं मण्डपं
जनाश्रयः अत्र मण्डपशब्दः प्रान्तिकः मण्डपार्थे रूढ इति केचित् । प्रविष्टकेन
प्रवेशनेन चिन्तां स्मृतिं नाटयन् अभिनयन् । आश्चर्यं विस्मयः । किं वृत्तं किं भूतम् ।
अतीते गते अहनि दिवसे ।

अ०—अतिप्रसादात् असति इव तस्मिन् वारिणि लम्बालकं पाण्डुर-
पीनगरण्डं प्रसादरम्यं वदनं वहन्ती पङ्कजाक्षी मया दृष्टा ॥ २ ॥

स०—लम्बालकम्—लम्बा अलका यत्र तत् । पाण्डुरपीनगरण्डम्—पाण्डुरौ
पीनौ गरण्डौ यस्य तत् । प्रसादरम्यम्—प्रसादेन रम्यम् । पङ्कजाक्षी पङ्कजे इवा-
क्षिणी यस्याः सा ।

अतिप्रसाद—extreme transparence. वारि—water. अलक-
tresses. पाण्डुर—palish. पीन—fleshy. गरण्ड—cheek. पङ्कजः—
—lotus-eyed.

टी०—भूतमाश्चर्यं वर्णयति—अतिप्रसादात् अत्यन्तं नैर्मलयात् असतीव
अविद्यमान इव तस्मिन् वारिणि सलिले दीधिकाजल इत्यर्थः । पयसो विमलत्वादु-
ल्लेख्यत्वमिति भावः । लम्बालकं लम्बा लम्बमाना अलकाः केशा यत्र तत् ।
पाण्डुरपीनगरण्डं पाण्डुरौ श्वेतपीतौ पीनौ पीवरौ गरण्डौ कपौलौ यत्र तत् तादृशम् ।
अत्र विरहत्वात्कपोलयोः पाण्डुरत्वं भर्तुस्सान्निध्यात्पीनत्वमिति विशेषणद्वयस्य सार्थ-
कत्वं ज्ञेयम् । अत एव प्रसादरम्यं प्रसादेन प्रसन्नतया रम्यं रमणीयं वदनं मुखं
वहन्ती धारयन्ती पङ्कजाक्षी पङ्कजे कमले इवाक्षिणी नयने यस्याः सा कमललोचना
सीता मया दृष्टेत्याश्चर्यम् ॥ २ ॥

टी०—अथ वेति । विलोक्यते उन्नीयते सम्भाव्यते इति वा । तिलोत्तमया
देवगणिकया अयं परिहासः उपहासः सलिले सीताप्रतिबिम्बदर्शनरूपः कृतः ।

अ०—देवगणिका तस्याः स्वहस्तरचिताम् इव कुन्दमालाम्, सिकतासु

छायां च देवगणिका विदधातु येन
रामं कथं स्पृशति हस्तपटान्तवातैः ॥ ३ ॥

(चिन्तां नाटयति)

वि—एष सचिन्त इव, अद्य तदुपविश्य निर्वन्धयिष्यामि । (उपविश्य)
एसो सचिन्तो विभ्र, अज्ज ता उपविसिअ निव्वन्धइस्सम् ।

भो भो वयस्य, मा त्वमत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु त्वं
भो भो वयस्स, मा तुमं एत्थ ठिदो खु कहिं ठिदो खु तुमं
नवमेघस्निग्धश्यामलः परिणद्धमुक्ताहारोऽत्यन्तसमुन्नद्धुरारो-
णवमेहसिणिद्धस्सामलो परिणद्धमुक्ताहारो अच्चंदसमुणद्धुरारो-

हाणामिन्द्रनीलमयानां भवनस्तम्भानामन्यतम इव मम हृदय-
हाणं इंदनीलमआणं भवणक्कंभाणं अरणतमो विअ मम हिअअ

तानि सादृश्यवन्ति पदानि, छायां च येन (कारणेन) विदधातु, हस्तपटान्तवातैः
रामं कथं स्पृशति ॥ ३ ॥

स०—खहस्तरचिताम्—स्वस्य हस्तेन रचिता ताम् । हस्तपटान्तवातैः—हस्ते
धृतः पटान्तः हस्तपटान्तस्तस्य वातास्तैः ।

देवगणिका—celestial courtesan. कुन्दमाला—jasmine gar-
land, a garland of the Kunda flowers. सिकता—sand. पद—
impressions of feet. छाया—reflection. पटान्त—skirt of the
garment.

टी०—देवगणिका स्वर्गेश्या तिलोत्तमा तस्याः सीतायाः खहस्तरचितां स्वस्य
हस्तेन करेण रचितामुद्रप्रथिताम् इव जानकीकरनिर्मितमाल्यसमानाकारां कुन्दमालां
कुन्दकुसुमसज्जं विदधातु विरचयतु, तुल्यकौशलतः कुन्दमाला तिलोत्तमयापि समुद्र-
प्रथितुं शक्या, सिकतासु बालुकासु सादृश्यवन्ति सीतापदसमानानि पदानि चरण-
चिह्नानि सा विदधातु, पदविन्याससाम्यमपि शक्यं सम्भविष्ये कर्तुं वा, छायां
दीर्घिकाजले सीताप्रतिबिम्बं विदधातु पातयितुं समर्था येन सीताध्यवसायो मे स्यात्,
परं हस्तपटान्तवातैः हस्ते करे धृतो यः पटान्तो वसनप्रान्तभागस्तस्य वातैः पवनैः रामं
कथं स्पृशति । आसक्तिविमुखस्य रामस्योपगृह्णन् सर्वथाऽशक्यम् । एवंविधे कर्मणि
तिलोत्तमा निष्प्रभावेति रामस्याशयः ॥ ३ ॥

एष इति । एष रामः । सचिन्त इव चिन्तया सह वर्तत इति सचिन्तः, चिन्ता-
ग्रस्त इव दृश्यत इति शेषः । उपविश्य स्थित्वा निर्वन्धयिष्यामि सातिशयं प्रार्थ-
यिष्ये । अत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु यत्र तत्र स्थितः त्वं नवमेघस्निग्ध-
श्यामलः नवो नूतनो नो भेषस्तद्वत् स्निग्धः सान्द्रः श्यामलश्च श्यामवर्णश्च । परि-
णद्धमुक्ताहारः परिणद्धः परितो नद्धो धृतो मुक्ताहारो मुक्ताभिरुद्रप्रथितो हारो दाम

विभ्रममुत्पादयसि । तदेतस्य लक्ष्मीनिवासभवनस्य सेवासमय-
विब्भमं उप्पादेसि । ता एदस्स लक्खीणिवासभवणस्स सेवासमय-
समुपागतसामन्तनरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्यास्थानदासेरमण्टप-
समुवागदसामंतणरिदमहुरसहोपगीतस्स अत्थाणदासेरमंडप-
पुरण्डरीकस्य कर्णिकामण्डल इवैतस्मिन् सिंहासने मधुमथन-
पुरण्डरीअस्स करिणआमंडले विअ एदस्सि सिंहासणे महुमहण-
नाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य भगवतः पितामहस्य महत्त्वमधि-
णाभिकमलकरिणआसमारूढस्य भअवदो पिदामहस्स महत्तणं अधि-
क्षिपन्नुपविष्टो भव ।
क्खिपन्तो उवविष्टो होहि ।

रा—यथाह भवान् । (उपविश्य चिन्तां नाटयन्) अद्याहमभिनवसुख-
दुःखस्य सचेतन इवास्मि संवृत्तः । (ध्यानमभिनीय हस्तं च हृदये
निवेश्य)

आसीदियत्सु दिवसेषु निरस्तजाने-

नैराश्यलुप्तमनसो न सुखं न दुःखम् ।

येन सः । अत्यन्तसमुन्नद्धदुरारोहाणाम् अत्यन्तम् अतिमात्रं समुन्नद्धाः समुन्नताः
अत एव दुरारोहाः दुःखनारोढुं शक्यास्तेषाम्, इन्द्रनीलमयानाम् इन्द्रनीलमणिनिर्मि-
तानां, भवनस्तम्भानां प्रासादस्थूणानाम् अन्यतम एकतम इव हृदयविभ्रमं मनो-
विक्षोभम् उत्पादयसि जनयसि । अत्रेन्द्रनीलमणिमयैः प्रासादस्तम्भैः रामस्य
सादृश्यं विदूषकप्रतिभाजुकूलम्; नवभेषजनिग्धश्यामलत्वाद् रामस्य नीलमयभवन-
स्तम्भानामन्यतमेन साम्यमुत्प्रेक्षितम् । एतस्य पुरोवर्तिनः लक्ष्मीनिवासभवनस्य
लक्ष्मीनिवासनान्नः प्रासादस्य सेवासमयसमुपागतसामन्तनरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्य
सेवासमये सेवाकाले समुपागताः समुपेताः ये सामन्तनरेन्द्रा मण्डलिका राजान-
स्तेषां मधुराः प्रिया ये शब्दास्तैः उपगीतस्य शब्दायमानस्य, आस्थानदासेरमण्टप-
पुरण्डरीकस्य आस्थानं सभास्थानं तत्र ये दासेराः सेवापुरुषास्तेषां मण्डपं मण्डल-
मेव पुरण्डरीकं कमलं तस्य, कर्णिकामण्डले बीजकोषे इव एतस्मिन् सिंहासने, मधु-
मथननाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य मधुमथनो मधुसूदनस्तस्य या नाभिस्तत्र यत्
कमलं पुरण्डरीकं तस्य या कर्णिका बीजकोषस्तां समारूढस्य समारूढ स्थितस्य भगवतः
पूज्यस्य पितामहस्य ब्रह्मणः महत्त्वं महिमानम् अधिक्षिपन् तिरस्कुर्वन् उपविष्टः
स्थितो भव ।

अथेति । अभिनवसुखदुःखस्य अभिनवं नूतनञ्च यत्सुखदुःखं तस्य सचेतनः
ज्ञातेवास्मि संवृत्तः । वस्तुतः पूर्वं मम सुखदुःखज्ञानं नासीदिदानीन्तु तत्संवृत्तमिति
रामस्याभिप्रायः ।

छायादिदर्शनबलादधुना मनो मे

दुःखं सुखञ्च परिगृह्य पुनः प्रसूतम् ॥ ४ ॥

(चिन्तां नाशयति)

वि—(निर्वर्ण्यात्मगतम्) अहो ! अस्य साम्प्रतमभिप्रायं लक्षयिष्ये ।

अहो ! से संपदं अभिप्पाञ्च लक्खइस्सम् ।

(प्रकाशम्) भो राजन्, एत आसनकेसरिणो गुरुतरभारोद्बहन-

भो राञ्च, एदे आसनकेसरिणो गुरुदरभरुव्वेहण-

जातपरिश्रमा इव मुखविवरविनिर्गतमुक्ताकलापच्छलेन फेन-

जादपरिस्समा विञ्च मुहविवरविणिग्गअमुत्ताकलावच्छलेन फेण-

धारामुद्धमन्ति, तथा तर्कयामि बाहुयुगलेन पृथिवीं हृदयेन

धारं उव्वमंति, तह तक्केमि बाहुजुअलेण पुढवीं हिअएण

पृथिवीदुहितरमुद्धहन्तीव गुरुतरः संवृत्त इति ।

पुढवीदुहिरं उव्वहंतो अदीव गुरुअरो संवुतोत्ति ।

अ०—इयत्सु दिवसेषु निरस्तजानेः नैराश्यलुप्तमनसः न सुखं न दुःखम् आसीत् ।

अधुना छायादिदर्शनबलात् मे मनः दुःखं सुखं च परिगृह्य पुनः प्रसूतम् ॥ ४ ॥

स०—निरस्तजानेः—निरस्ता जाया येन तस्य । नैराश्यलुप्तमनसः—नैरा-
श्येन लुप्तं मनो यस्य तस्य । छायादिदर्शनबलात्—छायादेर्दर्शनस्य बलं तस्मात् ।

निरस्तजानि—one who had deserted his wife. नैराश्य—despair.
छाया—reflection. प्रसूत—generated.

टी०—इयत्सु दिवसेषु सीतापरित्यागदिनात्प्रभृति अद्यावधिवासरेषु निरस्त-
जानेः निरस्ता विवासिता जाया पत्नी येन तस्य, नैराश्यलुप्तमनसः निराशस्य भावो
नैराश्यम् आशाराहित्यं तेन लुप्तं विकृतिं गतं मनो यस्य तस्य, मम न सुखं न
दुःखम् आसीत् सुखदुःखे नाभूताम्, सीताविषयकशोकातिरेकात् मनसः स्वविषये-
ष्वप्रवृत्तित्वम्, तदेव कविना लुप्तत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अधुना साम्प्रतं छायादिदर्शनबलात्
दीर्घिकायां सीताप्रतिबिम्बनिरीक्षणवशात् मे मनः दुःखं सुखं च परिगृह्य
दुःखसुखरूपमाधाय पुनः प्रसूतं पुनरुत्पन्नम् । अत्र मनसो लुप्तत्वं प्रसूतत्वं च
कविकल्पनासिद्धमेव, वस्तुतस्तु मनसो लुप्तिप्रसूत्यविषयत्वमेव ॥ ४ ॥

टी०—निर्वर्ण्य विचार्य । आत्मगतं स्वगतम् । अभिप्रायम् आशयम् । लक्ष-
यिष्ये आकारेङ्गितादिभिरवधारयितुं यतिष्ये । आसनकेसरिणः आसनमुद्गोढं
कल्पिताः सिंहाः । गुरुतरभारोद्बहनजातपरिश्रमाः गुरुतरस्य महतरस्य भारस्य भरस्यो-
द्बहनेन उत्थापनेन जातः समुद्भूतः परिश्रम आयासो येषां ते तथाभूताः । मुख-
विवरविनिर्गतमुक्ताकलापच्छलेन मुखविवरात् आननबिलाद् विनिर्गता विनिर्याता
ये मक्काकलापा मक्कानां कलापाः समूहास्तेषां छलेन व्याजेन फेनधाराम् फेनस्य

रा—(आत्मगतम्) सीताकथामुपश्रुत्य कौशिको नूनं जिज्ञासते;
एष बालमित्रम्, तदस्मै यथास्थितं निवेदयामि । (प्रकाशम्)
वयस्य, अस्येतत् स्मराम्यहमविच्छेदेन वैदेहीम् ।

वि—किं दोषत उत गुणतः ?

किं दोषदो आदु गुणदो ?

रा—न दोषतो नापि गुणतः ।

वि—एतदुभयमुज्जित्वा कथं सीमन्तिन्यः स्मर्यन्ते ?

एदं उभयं उज्जित्वा क्व सीमन्तिणीओ सुमरीश्रन्ति ?

रा—अन्यदम्पतीविषय एव कारणानुरोधी प्रेमावेशः, सीतारामयोस्तु
न तथा ।

दुःखे सुखेष्वप्यपरिच्छदत्वा-

दसूच्यमासीच्चिरमात्मनीव ।

समुद्रकफस्य धारां राजिम् उद्वमन्ति उद्भिरन्ति । तथा तर्कयामि सम्भावयामि बाहु-
युगलेन भुजद्वयेन पृथिवीं, हृदयेन चेतसा पृथिवीदुहितरं सीताम्, उद्वहन् दधानः
अतीवात्यन्तं गुरुतरः संवृतः सज्जातः । हृदि सीतोद्वहनाद् भुजयोः पृथिवीधाराणाञ्च
रामस्य भारातिशयेनासनकेसरिणां महान् परिश्रमो जातः, अत एव सिंहानां दशन-
व्यपदेशाय मुखविवरे निहितस्य मुक्ताकलापस्य व्याजेन फेनोद्गमत्वम् उत्प्रेक्षितम् ।

टी०—सीताकथाम् उपश्रुत्याकर्ण्य । जिज्ञासते ज्ञातुमिच्छति । बालमित्रं
बालसखः । अविच्छेदेन सन्ततम् । उभयं गुणदोषावित्यर्थः । उज्जित्वा विसृज्य ।
सीमन्तिन्यः स्त्रियः । अन्यदम्पतीविषये अन्यौ मदतिरिक्तौ यौ दम्पती जायापती
तद्विषये एव प्रेमावेशः स्नेहातिशयः कारणानुरोधी कारणसम्बन्धेन वर्तते, सीता-
रामयोस्तु तथा न, अहेतुक एव सीतारामयोः प्रीत्यतिशयः, न तु गुणसम्बन्धेन
वर्तते इति रामस्याभिप्रायः । एतदनुरूप एवार्थो भवभूतिनोत्तररामचरिते समर्थितः—
व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-

न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

अ०—दुःखे सुखेषु अपि अपरिच्छदत्वात् असूच्यं दोषगुणानपेक्षः निर्व्याज-
सिद्धः मम भावबन्धः तस्यां चिरम् आत्मनि इव स्थितः आसीत् ॥ २ ॥

स०—अपरिच्छदत्वात्—परिच्छदस्य भावः परिच्छदत्वम् न परिच्छदत्वम्
अपरिच्छदत्वं तस्मात् । असूच्यम्—न सूच्यम् । दोषगुणानपेक्षः—गुणानां दोषानां च
नास्त्यपेक्षा यस्य सः । निर्व्याजसिद्धः—निर्व्याजं सिद्धः ।

अपरिच्छद—not concealed, visible. असूच्य—unproclaimed.
चिरम्—for long. अनपेक्ष—unmindful. निर्व्याज—without any
cause. सिद्ध—established. भावबन्ध—bond of affection.

तस्यां स्थितो दोषगुणानपेक्षो

निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्धः ॥ ५ ॥

वि—मा सुमं वैदेहीमलीकमधुरवचनैरस्मादृशं वञ्चयसि । स
मा सुमं वैदेहिं अलिअमधुरवअणहिं अहारिसं वंचेसि । सो

खलु त्वं देवीमन्तरेण—

खु तुमं देवि अन्तरेण—

रा—नैवमध्यवसितं—एकान्ते सीतानिरपेक्षो राम इति ।

अन्तरिता अनुरागा भावा मम कर्कशस्य बाह्येन ।

तन्तव इव सुकुमाराः प्रच्छन्नाः पद्मनालस्य ॥ ६ ॥

स्थित—centred.

टी०—दुःखे सुखेष्वपि अपरिच्छदत्वात्सुलक्ष्यत्वात् असूच्यं न सूच्यं न निरूपणीयमित्यसूच्यं यथा स्यात्तथा दोषगुणानपेक्षः दोषान् कोपादीन् गुणान् माधुर्यादीन् अनपेक्ष्य स्थितः निर्व्याजसिद्धः स्वभावसिद्धः मम भावबन्धः स्नेहा-
तिशयः तस्यां सीतायां चिरम् आत्मनीव स्थितः । यथा स्वात्मनि दोषगुणानपेक्षयैव प्रीतिस्तद्वन्ममापि सीतायां दोषगुणाननुरोधी प्रेमावेशः । दोषास्सीतायां मम प्रणयं नापकर्षन्ति नैव च गुणा भूयसा प्रीतिं संवर्द्धयन्ति, तस्यां हि मम पक्षपात-
स्याहेतुत्वात्, तथा चोक्तमुत्तररामचरिते :—

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥

टी०—मा सुममिति—यथा सुमं कुसुमं पुष्पकोमलाङ्गीमित्यर्थः, वैदेहीं सीताम् अलीकमधुरवचनैः अलीकैरसत्यैर्मधुरैः प्रियैर्वचनैर्वाक्यैर्वञ्चयसि, अत्र भूतार्थे वर्तमान-
प्रयोगः, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति सूत्रोक्तेः । तथाऽस्मादृशं जनं मिथ्योक्ति-
भिर्वञ्चयितुं न यतस्वेति भावः । देवीमन्तरेण सीतात्यागानन्तरं सीतां विना यत्त्वं दिवसानगमयोऽतोऽनुमीयते तव सीताविषयकः प्रणयो वचस्येव न तु चेतसीति विदूषकस्याभिप्रायः । नैवमिति । अध्यवसितम् एवं न, तवैवंरूपम् अध्यवसितं निश्चयो न युक्तम्, एकान्ते सीतानिरपेक्षो रामः, अत्यन्तं सीतावियोगेनाखिन्नमना राम इति निश्चयोऽयुक्तः । तदेव दर्शयति :—

अ०—अनुरागाः अन्तरिताः, बाह्येन कर्कशस्य मम सुकुमाराः भावाः पद्मनालस्य तन्तवः इव प्रच्छन्नाः ॥ ६ ॥

अनुराग—affection. अन्तरित—suppressed. बाह्य—exterior.
कर्कश—harsh. सुकुमार—tender. भाव—feeling. पद्मनाल—
lotus-stalk. तन्तु—filament. प्रच्छन्न—concealed.

टी०—अनुरागाः प्रीतयः अन्तरिताः प्रच्छन्नाः, नाहं बहिरनुरागं दर्शयामि,

वि—त्वमतिप्रबलेन हृदयसन्तापेन वडवानलेनेव भगवान् महासमुद्र
तुमं अदिप्पवलेण हिअअसंदावेण वडवाणलेण विअ भअवं महासमुद्रो
आत्मनो महत्त्वेन परिहीयसे, अहं पुनः स्वभावलघुतया देव्याः
अत्तणो महत्तणेन परिहीअसि, अहं उण सहावलहुदाए देवीए
सीताया गतिं स्मृत्वा दावानलेनेव तुषारबिन्दुनिर्वशेषं परि-
सीदाए गइं सुमरिअ दावाणलेण विअ तुसारबिन्दु गिरवसेसं परि-
शुष्यामि, तत् परित्रायस्व माम् (इति रोदिति)
सुस्सामि, ता परिताएहि मं ।

रा—यदि त्वं स्मरणयोग्यां सीतामवगच्छसि कस्मादहं तत्परित्याग-
प्रवृत्तस्तदा न प्रतिषिद्धः ?

वि—प्रसादसुमुखोऽपि राजा दुर्विज्ञाप्यः सेवकैः, किं पुनः कोप-
पसादसुमुद्रो वि राज्ञा दुर्विगणव्वो सेवएहि, किं उण कोव-
भीषणः ।
भीसणो ।

रा—वयस्य, नहि मादृशास्तादृशीं कोपावस्थामवगाहन्ते, यस्यां वर्त-
मानायां सुहृदामनाश्रवा भवन्ति ।

सीताविषये मम प्रीतिर्नोकारं प्रकटयति । बाह्येन कर्कशस्य मम सुकुमाराः कोमला
भावाः प्रीत्यात्मकाः पद्मनालस्य नलिनदण्डस्य तन्तव इव सूत्राणीव प्रच्छन्ना-
स्तिरोहिताः सन्ति । रामहृदयमन्तर्गूढधनव्यथमुपरिष्ठात्कर्कशमिवाभाति नलिन-
दण्डतन्तुवत् । यथा च पद्मनालस्य बाह्यतः कर्कशस्याप्यन्तस्तन्तवो मृदुला-
स्तथैव रामहृदयं बाह्येन कठोरमप्यन्तः सुकुमारमिति ॥ ६ ॥

टी०—त्वमिति । यथा भगवान् महासमुद्रो वाडवेन शोषितोऽपि नापचीयते
तथैव त्वं प्रबलेन सन्तापानलेन परिभूतोऽपि महिम्ना न लज्यसे । अहं पुनः स्वभाव-
लघुतया क्षुद्रहृदयत्वात् देव्यास्सीतायाः गतिं दशां स्मृत्वा विचिन्त्य दावानलेन
वनवह्निना तुषारबिन्दुरिव हिमकण इव निर्वशेषमत्यन्तं परिशुष्यामि । यथा
तुषारकणस्य क्षुद्रत्वादावानलेन दहनं सुकरं तथैव मम हृदयस्याल्पाशयतया सन्तापे-
नावशेषः सुकरः ।

टी०—यदीति । यदि त्वं सीतां स्मरणयोग्यां सच्छीलमधुरालापादिभिर्गुणैः
स्मरणार्हाम् अवगच्छसि मनुषे तदा कस्मात्केन हेतोः तत्परित्यागप्रवृत्तः तस्याः
परित्यागस्तत्परित्यागस्तस्मिन् प्रवृत्त उद्यतोऽहं न प्रतिषिद्धो नैव वारितः । अथ
विदूषकः स्वात्मानमदोषं समर्थयन्नाह—प्रसादसुमुख इति । प्रसादसुमुखः प्रसादेन
प्रसन्नतया सुमुखो दृष्टाननोऽपि राजा सेवकैः मूलैः दुर्विज्ञाप्यो दुःखेन विज्ञापयितुं
शक्यः, किं पुनः कोपभीषणः, कोपेन क्रोधेन भीषणो भयङ्करः कथं पुनर्विज्ञाप-

नरपतिरधिकप्रवृत्ततेजा गुणनिहितैः सचिवैर्निवारणीयः ।

भुवनमभितपन् सहस्ररश्मिर्जलगुरुभिरव्यपनीयते हि मेघैः ॥ ७ ॥

वयस्य, वर्तमाना सीताकथा द्वयोः सन्तापकारिणी । तद्गच्छ
प्रतीहारभूमिम्, समाज्ञापय दौवारिकान्—समासन्नस्तपोधनानां
सम्पातसमयः, तस्मात्सम्भृतवेत्राणि सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम् ।

वि—भो राजन्, कीदृशाः पुनरेते कन्दमूलफलाशिनो वल्कलपरि-

भो रात्र, कीस उग्रा एदे कन्दमूलफलाशिणो वल्कलपरि-

धाना उद्गण्डदण्डधरा ईदृशेनाचारेण सम्भाव्यन्ते ।

धाणा उद्गण्डदण्डधरा ईरिसेण आचारेण संभाविष्यन्ति ।

नीयः स्यात्; कोपभीषणत्वात्तदानीं न मया त्वं वारित इत्यत्र भवानेवापराधी नाह-
मिति भावः । अथ रामः स्वकीयं दोषं परिहरन्नाह—वयस्येति । मादृशास्तादृशीं कोपा-
वस्थां नावगाहन्ते न प्राप्नुवन्ति यस्यां क्रोधदशायां वर्तमानायां विद्यमानायां सुहृदां
मित्राणाम् अनाश्रवा हितोपदेशाङ्गीकारपराङ्मुखा अवस्था वा भवन्ति ।

अ०—अधिकप्रवृत्ततेजाः नरपतिः गुणनिहितैः सचिवैः निवार
णीयः । सहस्ररश्मिः भुवनम् अभितपन् जलगुरुभिः मेघैः व्यप-
नीयते हि ॥ ७ ॥

स०—अधिकप्रवृत्ततेजाः—अधिकं प्रवृत्तं तेजो यस्य सः । गुणनिहितैः—
गुणेषु निहिता गुणनिहितास्तैः । जलगुरुभिः—जलेन गुरुभिः ।

अधिक—excessive. प्रवृत्ततेजाः—wielding authority. गुण
निहित—appointed for virtuous counsel. सचिव—minister.
निवारणीयः—ought to be restrained. सहस्ररश्मि—the thou-
sand-rayed one, sun. अभितपन्—oppressing or heating.
भुवन—the world. व्यपनीयते—is removed. गुरु—heavy.

टी०—अधिकमतिशयेन प्रवृत्तं प्रवृद्धं तेजः प्रभावो यस्य सः तथाभूतो नर-
पतिर्भूपः गुणनिहितैः गुणेषु मन्त्रणादिषु कर्मसु निहितैः स्थापितैः सचिवैर्मन्त्रिभि-
र्निवारणीयो वारयितव्यः । सहस्ररश्मिः सूर्यः भुवनं पृथिवीम् अभितपन् तापयन्
जलगुरुभिः जलेन सलिलेन गुरुभिः पूर्यैः मेघैर्जलदैः व्यपनीयते दूरीक्रियते आच्छा-
यते इत्यर्थः । अति सर्वत्र वर्जयेदिति न्यायमनुसरद्भिस्सचिवै राजाऽधिकप्रवृत्ततेजा
दुरन्ताद् व्यवसायाद् रोद्धव्यः ॥ ७ ॥

टी०—वयस्य ! मित्र ! वर्तमाना प्रवृत्ता सीताकथा द्वयोस्त्व च मम चोभयोः
सन्तापकारिणी दुःखोत्पादका । तद्गच्छ प्रतीहारभूमिं द्वारपालस्थानम् । दौवारि-
कान् द्वारपालान् समाज्ञापय । तपोधनानां तापसानां सम्पातसमयः सम्भूयागमन-
वेला समासन्नः निकटवर्ती । तस्मादतः सर्वद्वाराणि सम्भृतवेत्राणि क्रियन्ताम्,

रा—अस्थानेऽयमत्रभवतः सन्देहः । ननु मूलस्वयोगमूलसकल-
पुरुषार्थसंवेदिनी ज्ञाननिष्पत्तिः । पश्य—

ज्योतिः सदाभ्यन्तरमाप्तपादै-

रदीपितं नार्थगतं व्यनक्ति ।

नालं हि तेजोऽप्यनलाभिधानं

स्वकर्मणो मारुतमन्तरेण ॥ ८ ॥

सर्वेषु द्वारेषु द्वारपालैः सवैः सावहितैश्च स्थातव्यम् । भो राज्ञिति । कन्दमूल-
फलाशिनः कन्दश्च मूलञ्च फलञ्च तानि कन्दमूलफलानि तान्यशितुं शीलं येषां ते
कन्दमूलफलाहारिणस्तपस्विनः । वल्कलपरिधानाः वल्कलं वृत्तवल्कं परिधानं वासो
येषां ते । उद्दण्डदण्डधराः उद्दण्डाः प्रोत्तुङ्गा अत एव भयावहा ये दण्डास्तेषां धरा
धारिणः । ईदृशनैर्विविधेन आचारेण सम्मानरूपेण व्यवहारेण सम्भाव्यन्ते आद्रियन्ते ।
कथमेते सम्मानप्रदद्रव्यविहीनाः सातिशयं सत्क्रियन्ते; अनर्हा एते तथाविधस्य
मानस्येति विदूषकस्याशयः ।

टी०—अस्थान इति । अत्रभवतः पूज्यस्य ब्राह्मणत्वात्, यद्वा अत्रास्मिन्
विषये भवतः सन्देहः संशयः अस्थानेऽयुक्तः । मूलं सर्वस्यास्य जगतो मूलभूतं
कारणरूपं ब्रह्म तेन यः स्वस्यात्मनो योगः सम्बन्धस्तन्मूलास्तन्निमित्ता ये सकलाः सर्वे
पुरुषार्थस्तेषां संवेदिनी ज्ञापयित्री ज्ञाननिष्पत्तिः ज्ञानसमृद्धिरेषां वर्तते । तथाविध-
ज्ञानसद्भावादेते सम्माननार्हा इति भावः ।

अ०—सत् आभ्यन्तरं ज्योतिः आप्तपादैः अदीपितं न अर्थगतं व्यनक्ति ।
अनलाभिधानं तेजः हि मारुतम् अन्तरेण स्वकर्मणः न अलम् ॥ ८ ॥

सत्—supreme. ज्योति—light. आभ्यन्तर—inner. आप्तपाद
—great soul. अदीपित—not enkindled. अर्थगत—the true
meaning of things. व्यनक्ति—manifests. तेजः—energy. —
अनल—fire. अभिधान—the appellation. मारुत—wind. अन्तरेण
—without. न अलम्—is not equal.

टी०—सत् शाश्वतम् उत्तमं वा आभ्यन्तरम् अन्तःकरणस्थितं ज्योतिस्तेजः
प्रकाशात्मकं ब्रह्म आप्तपादैराप्तैः साक्षात्कृतधर्मभिः प्रमाणभूतैर्मुनिभिर् अदीपितम्
अप्रकाशितं सत् अर्थगतम् परमार्थवस्तुस्थितिं न व्यनक्ति न प्रकटयति ।
अत्रायमाशयः । ब्रह्मात्मकं तेजोऽन्तःकरणात्मकगुहायां निहितम् आप्तोपदेश-
मन्तरेण न व्यक्तं भवति ; जीवस्वरूपज्ञानायाप्तोपदेशात्मकं बाह्योपकरणमपेक्ष्यते ।
अत्र दृष्टान्तमाह । अनलाभिधानम् अभिसंज्ञकं तेजो ज्योतिः मारुतमन्तरेण
वायुना विना स्वकर्मणः दाहक्रियायाः कृते नालं न शक्नुम् । यथा ज्वलनकर्मणो-
प्यग्नेर्दीपनाय वायोरपेक्षा तथैव प्रकाशात्मकस्यापि परब्रह्मणः प्रकाशाय मुनिजनो-

वि—यदि महार्थस्तपोधनानां समागमः, अहं च लघु गत्वा यथा-
जदि महत्थो तपोधणाणां समागमो, अहं अ लघु गच्छिअ जहआ-
ज्ञति सम्पादयामि । (निष्कम्य पुनः प्रविश्य) ही ! ही ! साम्प्रतं मया
णति संपादेमि । ही ही संपदं मए
राज्ञ आज्ञया प्रतीहारनिक्षिप्तेन दृष्टौ सुस्निग्धश्यामलच्छायायौ, अनु-
राङ्गो आरणाए पडिहारणिक्खित्तेण दिट्ठा सुसिणिद्धसामलच्छाया, अणु-
द्धिन्नतारुण्यविग्रहौ, तोरणस्तम्भावस्थितौ, मङ्गलाङ्कुराविव बाल-
म्भिरणतारुण्यविग्रहा, तोरणत्थं भवत्ठिदा, मंगलंकुरा विश्व बाल-
भावेन, असमाप्तप्रमाणाविव, अप्रमादाविव, कन्दर्पदारकाविव रूप-
भावेण, असमत्तपमाणा विश्व, अप्रमादा विश्व, कन्दर्पदारका विश्व रूप-
सौभाग्येन, उच्चतरौ सालतरु इव, प्रस्पन्दाविव, लोलतराविव,
सोवग्गेण, उच्चदरा सालतरु विश्व, पप्पंदा विश्व, लोलदरा विश्व,
महाबलाविव, अत्यन्तधीराविव, अत्यन्तललिताविव, असंक्षेपिता-
महाबला विश्व, अचंतधीरा विश्व, अचंदललिदा विश्व, असंक्षेपिदा
विव, वयस्यस्य कलादर्शनावागतौ द्वौ तापसकुमारकौ ।
विश्व, वयस्सस्स कलादंसणा आगदा दुवे तापसकुमारआ ।

पदेशापेक्षा । अत एतेषां सम्मानना युक्तैवेति रामस्याभिप्रायः ॥ ८ ॥

टी०—तपोधनानां तपस्विनां समागमः सम्भूयावस्थानं यदि महार्थः महानर्थः
प्रयोजनं यस्य सः, तर्हि अहं लघु शीघ्रं गत्वा यथाज्ञति यथादिष्टं सम्पादयामि
अनुतिष्ठामि । ही हीति हर्षविस्मययोतकमव्ययम् । प्रतीहारनिक्षिप्तेन प्रतीहार-
कर्मणि द्वारपालनरूपे निक्षिप्तेन योजितेन मया सुस्निग्धश्यामलच्छायायौ सुष्ठु स्निग्धा
श्यामला च छाया सुषमा ययोस्तौ । अनुद्धिन्नतारुण्यविग्रहौ नोद्धिन्नं न प्रकटी-
भूतं तारुण्यं यौवनं विग्रहे शरीरे ययोस्तौ । तोरणस्तम्भावस्थितौ तोरणो बहिर्द्वारं तत्र
यः स्तम्भः स्थूणा तत्रावस्थितौ । बालभावेन शैशवेन । मङ्गलाङ्कुराविव मङ्गलस्य
श्रेयसः अङ्कुरौ प्ररोहाविव, शैशवमङ्गलयोरारम्भ एव सद्भावात्सादृश्यम् ।
असमाप्तप्रमाणौ न समाप्तं नावसितं प्रमाणमुच्छ्रायो ययोस्तौ । अप्रमादौ प्रमादोऽ-
नवधानता स नास्ति ययोस्तौ प्रमादरहिताविति यावत् । रूपसौभाग्येन सौन्दर्य-
श्रिया कन्दर्पदारकौ कामसुतौ इव । उच्चतरौ अत्युन्नतौ सालतरु इव सालपादपा-
विव । प्रस्पन्दौ प्रकृष्टः स्पन्दः स्फुरतिरूपो ययोस्तौ । लोलतरौ चपलतरौ इव
महाबलौ अतिमात्रबलोपेतौ इव । अत्यन्तधीरौ अत्यन्तधैर्यान्वितौ । अत्यन्त-
ललितौ अत्यन्तं लालित्ययुक्तौ । असंक्षेपितौ उपनीयमानारोहपरिणाहौ । कला-
दर्शनौ कलायाः सङ्गीतकलाया दर्शनं विज्ञानं ययोस्तौ । वयस्यस्य तव कृते आगतौ
विश्वे । वयस्यस्य कलादंसणा आगता । साकृतं साभिप्रायम् । तयोः बालकयोः

रा—(साकृतम्) कस्तयोरस्मन्नयनसीमावतरणप्रतिबन्धः ?

वि—शृणु तावदेतयोर्बालभावललितयोः कौतूहलसम्बद्धयोरेत-
सुणाहि दाव एदाणं बालभावललितदाणं कोऊहलसंबद्धाणं एदं

मुपन्यासम् ।

उवणासम् ।

रा—कथय कथय ।

वि—तौ किल भगवतो वाल्मीकिमहर्षेः शिष्यौ प्रवीणौ वीणाकलाविज्ञा-
ते किल भगवदो वस्मीइमहेसिणो सिस्सा पवीणा वीणाकलाविण्णा
नेऽपूर्वं किलागमं धारयतः । एतौ किलैवं वदतः—“राजर्षेर्जनानां
येअपुवं किल आअमं धारिंति । एदे किल एवं वदंति—“राएसिणो जणाणं
तपोधनबहुमानेनास्माकमिव भूस्थानमासनं .....अनुष्ठातव्यम्,
तपोधणबहुमायेण अद्लाणं विअ भूट्ठाणं आसणं पदाणं अ अणुविट्ठिद्वं,
.....दुष्करविन्यासं महा-
जदा अंहे मदभदस्स दीअइ रादललअ दुक्खरविण्णासं महा-
कविसङ्ग्रथितमहापुरुषचरित्रबन्धं महार्थगम्भीरं केनाप्यश्रुत-
कइसंगधितमहापुरुषचरित्रबन्धं महन्थांभीरं केण वि अस्सुद-
पूर्वमागमं गान्धर्ववेदसंवादि सरसं योगविरचितवर्णरमणीयकं
पुवं आअमं गंधर्ववेदसंवादि सरसं जोअविरइअवणसारमणीअअं
वीणातन्त्रीरसितानुविद्धं गीतं गायावः, तदा विज्ञानविशेषप्रसन्न-
वीणार्तितिरसिदाणुविद्धं गीदं गाअंहा, तदा विण्णाणविसेसपसण्ण-

अस्मन्नयनसीमावतरणप्रतिबन्धः अस्माकं नयनयोर्नेत्रयोः सीमाया मर्यादाया अवत-
रणे विषयतायां प्रतिबन्धो विघ्नः कः, कथमेतत्कुमारदर्शनेनास्माकं दृष्टिव्यापारो
नान्यत्र भवति । नयनयोरेकत्रैव संलग्नत्वादन्यत्र व्यापाराभावः । शृण्वति । बाल-
भावललितयोः बालभावेन बाल्येन ललितयोः मनोहरयोः एतयोः कुशलवयोः एतम्
उपन्यासं कथां शृणु । कथयेति रामेणोक्ते विदूषक आह—ताविति । वाल्मीकिमहर्षेः
शिष्यावित्युक्त्या तयोस्सद्गुरुत्वं सूचितम् । प्रवीणौ निपुणौ वीणाकलाविज्ञाने वीणाया-
स्तन्त्र्या या कला वादनकला तस्या यद्विज्ञानं दर्शनं तस्मिन् अपूर्वम् लोकातिशायि
आगमं विज्ञानं धारयतः । राजर्षेः रामभद्रस्य जनानाम्, अत्र पाठस्तुटितः । दुष्कर-
विन्यासं दुष्करः दुःखेन कर्तुं शक्यः पदविन्यासः पदानां विन्यासो रचना यत्र
तत् । महाकविसङ्ग्रथितमहापुरुषचरित्रबन्धं महाकविर्वाल्मीकिस्तेन सङ्ग्रथितो
निर्मितो महापुरुषस्य लोकोत्तरस्य रामस्य चरित्रबन्धश्चरितप्रसङ्गो यत्र तत् ।
महार्थगम्भीरं महार्थासावर्थः महार्थस्तेन गम्भीरं गहनम् । केनापि जनेन अश्रुतपूर्वं
पूर्वं न श्रुतम् । गान्धर्ववेदसंवादि गान्धर्वश्चासौ वेदः गान्धर्ववेदः सामवेदस्तस्य संवादि

हृदयो राजा यद्वृत्तान्तमनुष्ठास्यति एष ज्ञातव्य इत्यस्माकं
हिअश्चो राआ जं वुत्तं अणुचिठ्ठस्सदि एसो जाणिदंवीत्ति अद्दाम्माणं
भगवतो वाल्मीकिमहर्षेरादेशः-इति” ।

भअवदो वंमीइमहेसिणो आदेसोत्ति” ।

रा—अहो विज्ञानावलेपः शौरङ्गीर्यगर्भश्चोपन्यासः । वयस्य ! यथाभि-
मतं प्रतिज्ञाय प्रवेशयाविलम्बितं पुरा तौ न चिरावस्थाननिर्वे-
देन पराङ्मुखीभवतः ।

वि—कुत इदानीं निर्वेदः ? तौ हि अन्योन्यवत्सलत्वमाकारसा-
कुदो दाणि णिव्वेदो ? ते हि अण्णोण्णवच्चलत्तणं आआरसा-
दृश्यं काकपक्षपरिभूषितं च वदनं प्रेक्ष्य ‘एवं रामलक्ष्मणौ महा-
रिचं काअपक्खपरिभूसिदं च वअणं पेक्खिअ-’ एवं रामलक्ष्मणा महा-

संवदनशीलं सामवेदवद्भातुं शक्यमित्यर्थः । सरसं रसैः शृङ्गारादिभिस्सह वर्तत इति
तत् । योगविरचितवर्णरमणीयकं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तेन विरचितं वर्णानाम-
क्षराणां रामणीयकं सौन्दर्यं यत्र तत् । वीणातन्त्रीरसितानुविद्धं वीणाया विपञ्चया
यास्तन्त्र्यस्तासां यद् रसितं नादस्तेनानुविद्धं सङ्गतं वीणावादननादमिश्रितमित्यर्थः ।
विज्ञानविशेषप्रसन्नहृदयः विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं सङ्गीतकला तस्य विशेषस्तेन प्रसन्नं
हृष्टं हृदयं मनो यस्य सः । यद्वृत्तान्तं यमुदन्तम् अनुष्ठास्यति विधास्यति एष
वृत्तान्तः ज्ञातव्य इत्यस्माकं वाल्मीकिमहर्षेः आदेश आज्ञा ।

टी०—अहो इति । विज्ञानावलेपः विज्ञानस्य विद्यायास्सङ्गीतकलाया इति
यावत् अवलेपोऽहङ्कारः । शौरङ्गीर्यगर्भः शौरङ्गीरस्य भावः शौरङ्गीर्यं मदातिरेकः
तद् गर्भं मध्ये यस्य सः । उपन्यासः कथानकम् । यथाभिमतं यथेष्टं प्रतिज्ञाय
प्रतिज्ञां कृत्वा अविलम्बितं शीघ्रं तौ प्रवेशय यथा चिरावस्थाननिर्वेदेन चिराय
बहुकालं यदवस्थानं बहिर्द्वारे स्थितिस्तेन यो निर्वेदो ग्लानिस्तेन न पराङ्मुखी-
भवतः न प्रतिनिवर्तते ।

टी०—कुत इति । इदानीमधुना निर्वेदो वैराग्यं कुतः कस्माद्धेतोः स्यादिति
शेषः । शङ्कितश्चिरावस्थाननिर्वेदस्तयोर्नास्तीति विदूषकस्याभिप्रायः । तावित्यस्य
द्वितीयान्तस्य पदस्य प्रेक्ष्येत्यनेनान्वयः । तयोः अन्योन्यवत्सलत्वम् आकारसादृश्यं
काकपक्षपरिभूषितं वदनं च प्रेक्ष्येति सम्बन्धः । अन्योन्यवत्सलत्वम् अन्यस्य
अन्यस्य अन्योन्यस्य वत्सलत्वं आतृत्वम्, अत्रान्योन्यपदयोः समासविरहत्वं
बोध्यम्, कर्मव्यतिहारत्वात्सर्वनामो द्वित्वं, समासवद्भावनिषेधश्च, असमासवद्भावे
पूर्वपदस्य सुपः सुः । आकारसादृश्यम् आकृतिसाम्यम् काकपक्षपरिभूषितं
काकपक्षः शिखण्डकस्तेन परिभूषितमलङ्कृतं वदनं मुखं प्रेक्ष्य विलोक्य एवं
एवंरूपेणाकारेण रामलक्ष्मणौ महाराजदशरथे ध्रियमाणे जीवति राजस्थानं

राजदशरथे ध्रियमाणे राजस्थानमलङ्कुर्वन्तावभूताम्—इति
राश्रदसरहे धरमाणे राश्रट्टाणां अलंकरंता भवन्ति—ति
युवयोर्बालभावं महाराजं च स्मृत्वा बाष्पपूर्णनयनैः सौविदल्लैः
तुल्लाणां बालभावं महाराजं अ सुमरिअ वप्फपुरणणअणेहिं सोविदल्लएहिं
परिपृष्टौ तिष्ठतः ।

परिपुष्टा चिठ्ठति ।

रा—किमस्मच्छैशवानुकारिणी तयोराकृतिः ?

वि—अथ किम् ।

अह इ ।

रा—वर्धते मे कुतूहलम्, तत्प्रवेशयाविलम्बितम् ।

वि—यद्भवानाज्ञापयति ।

जं भवं आणवेदि ।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो विदूषकेणोपदिश्यमानमार्गौ तापसौ कुशलवौ)

वि—इत इ आर्यौ ।

इदो इदो अत्रा ।

(परिक्रम्य)

कुशः—(अपवार्य) वत्स लव ! इदानीं भगवतो वाल्मीकिरादेशादम्बा-
मभिवाद्य पार्थिवभवनाभिमुखं प्रस्थिते मयि काकपक्षग्रहण-
सञ्ज्ञया पर्णशालायां प्रवेश्य कीदृशेन रहस्येनाम्बया पृथक्
संविभक्तो भद्रमुखः ?

राजा दशरथस्तस्य स्थानं प्रासादं सभां वाऽलङ्कुर्वन्तौ भूषयन्तौ अभूतामित्येवं
युवयोः रामलक्ष्मणयोः बालभावं शैशवं महाराजं दशरथं च स्मृत्वा विन्तयित्वा
बाष्पपूर्णनयनैः बाष्पैरश्रुभिः पूर्णानि भरितानि नयनानि येषां तैः सौविदल्लैः
कञ्चुकिभिः परिपृष्टौ तिष्ठतः बहिर्द्वारदेशे इति शेषः ।

टी०—किमस्मच्छैशवेति । अस्माकं शैशवस्य बाल्यस्य अनुकारिणी अनु-
रूपा । आकृतिः शरीररचना । कुतूहलम् आश्चर्यम् । अविलम्बितं शीघ्रम् । उपदिश्य-
मानमार्गौ उपदिश्यमानो मार्गो ययोः तौ । अत्रार्थः, अपवारितलक्ष्णं यथा
' तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ' इति साहित्यदर्पणे ।
आदेशात् आज्ञया अम्बां मातरम् अभिवाद्य प्रणम्य पार्थिवभवनाभिमुखं
पार्थिवस्य राज्ञो भवनाभिमुखं प्रस्थिते गन्तुं प्रवृत्ते मयि काकपक्षग्रहणसञ्ज्ञया काक-
पक्षाणां शिखण्डकानां ग्रहणेन स्पर्शेन या सञ्ज्ञा सङ्केतस्तथा पर्णशालायाम् उदजे
प्रवेश्यानीय कीदृशेन रहस्येन अम्बया जनन्या भद्रमुखः भद्रं शुभं मुखमाननं यस्य

लवः—न खलु कश्चित्संविभागः । किन्तु तदानीं तापसजनसङ्कीर्ण-
मुटजाभ्यन्तरं प्रविश्य बाहूपपीडं तनूदरेण परिष्वज्य शिरसि
चाघ्राय सीत्कारलक्षितस्मितमधुरं साशङ्का शनैः शनैः कर्ण-
पत्रं वर्धयन्ती स्वमुखेन मन्मुखमपवार्यैव सन्दिष्टवती—
वत्स! युवाभ्यां स्वाभाविकमवलोकं परित्यज्य सत्कर्तव्यो
महाराजः, कुशलञ्च परिप्रष्टव्यम् - इति ।

कुशः—युज्यते कुशलप्रश्नः, प्रणामस्तु कथम् ?

लवः—न कथम् ?

कुशः—अप्रणन्तारः किलास्मद्वंश्याः ।

लवः—क एवमाह ?

कुशः—अम्बा ।

लवः—प्रणाममपि सैवोपदिष्टवती । न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति ।

कुशः—साधयामस्तावत्, अप्रतस्तत्र यत्कालोचितमनुष्ठास्यावः ।

(परिक्रामतः)

स त्वम् । पृथक् संविभक्तः पृथक् कर्तव्यतया समादिष्टः ।

न खल्विति । संविभागः पृथगनुष्ठेयम् । तदानीं तस्मिन् समये तापसजन-
सङ्कीर्णं तापसजनैस्तपस्विभिः सङ्कीर्णं व्याप्तम् उटजाभ्यन्तरम् उटजं पर्णशाखा
तस्याभ्यन्तरमन्तर्वृत्तिप्रदेशं प्रविश्य बाहूपपीडं बाहुभ्यामुपपीडय तनूदरेण कुशे-
नोदरेण परिष्वज्याश्लिष्य शिरसि मूर्ध्नि आघ्राय परिचुम्ब्य सीत्कारलक्षितस्मित-
मधुरं सीत्कारेण लक्षितं ज्ञातं यत् स्मितं तेन मधुरं हृदयग्राहि यथा स्यात्तथा ।
साशङ्का शङ्कया सह वर्तमाना शनैः शनैः मन्दं मन्दं कर्णपत्रं कर्णभूषणं वर्ध-
यन्ती अपसारयन्ती । स्वाभाविकं बालभावसुलभम् अवलोकं गर्वं परित्यज्य विहाय ।
सत्कर्तव्यः सम्माननीयः । कुशलं कल्याणं परिप्रष्टव्यम् । कुशलस्य प्रश्नः युज्यते,
स्वभावसिद्ध एवेत्यर्थः, प्रणामस्तु कथं युज्यते इति कुशस्य तर्कः । कथं न युज्यत
इति लवस्य पृच्छागर्भं वचः । अत्र कुश उपपत्तिमाह । अप्रणन्तार इति । अस्म-
द्वंश्याः अस्माकं वंशे भवाः अप्रणन्तारः न कदापि प्रणमन्ति । क एवमाह केने-
दमुक्तमिति लवेनापृष्टे अम्ब्येदमभिहितमिति कुशस्य प्रतिवचनम् । अत्र लव
आह—सैव अम्बैव प्रणामं नमस्कारमपि उपदिष्टवती कथितवती । गुरुनियोगाः
गुरुणां नियोगाः शासनं विचारं तर्कं नार्हन्ति नापेक्षन्ते । अथ कर्तव्याकर्तव्य-
निश्चयपराङ्मुखः कुशो लवं गमनायैव प्रेरयति—साधयामः गच्छामः ‘ प्रायेण
गन्तव्यः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ’ इति दर्पणे । कालोचितं समयानुसृतम्
अनुष्ठास्यावः करिष्यावः ।

वि—इत इत आयौ ।

इदो इदो अत्रा ।

रा—(विलोक्य) नूनं तदेवैतद्वारकद्वयं कौशिकेनोपदिश्यमानमार्ग-
मित एवाभिवर्तते । कथमस्मायितोऽस्मि । किन्तु खल्वेतत् ।

न चैतदभिजानामि नाकूतमपि किञ्चन ।

तथाप्यापातमात्रेण चक्षुःस्पर्शतां गतम् ॥ ६ ॥

अथ वा किमत्राश्चर्यम्—

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या

सम्बन्धिनः सन्नमयन्ति चेतः ।

विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-

चन्द्रोदये श्रूयते चन्द्रकान्तः ॥ १० ॥

टी०—नूनमिति । एतत् समीपतरवर्ति पुरतो दृश्यमानं वा दारकद्वयं बालक-
युगलं कौशिकेन मुनिविशेषेण उपदिश्यमानमार्गम् उपदिश्यमानो निर्दिश्यमानो
मार्गो वर्तमान इत्यस्य तत् इत एव अभिवर्तते इत एवागच्छति । कथम् अस्मायितः
आत्मानं विस्मृत्यान्यथाभावं प्रापितोऽस्मि ।

अ०—एतत् न अभिजानामि किञ्चन आकूतम् अपि न च जानामि,
तथापि आपातमात्रेण चक्षुः स्पर्शतां गतम् ॥ ६ ॥

अभिजानामि—(I) recognise. आकूत—intention. आपातमात्र—
merely casting a glance. उद्वाष्पता—tearfulness.

टी०—एतत् अत्रतो वर्तमानं दारकद्वयं न अभिजानामि न परिचिनोमि ।
किञ्चन आकूतम् अभिप्रायम् अपि न जानामि न वेद्मि । तथापि आपातमात्रेण
आपातत एव दर्शनसमय एव चक्षुः नेत्रम् उद्वाष्पतां गतमश्रुपूर्णं संवृत्तम् ॥ ६ ॥

अ०—सम्बन्धिनः कयापि युक्त्या आपातमात्रेण चेतः सन्नमयन्ति ।
दोषगुणानभिज्ञः चन्द्रकान्तः चन्द्रोदये विमृश्य किम् श्रूयते ॥ १० ॥

स०—दोषगुणानभिज्ञः दोषाश्च गुणाश्च ते दोषगुणास्तेषामनभिज्ञः । चन्द्रो-
दये—चन्द्रस्य उदयस्तस्मिन् ।

सम्बन्धिन्—relation. आपातमात्र—first sight. सन्नमयन्ति—
enslave. अनभिज्ञ—unconscious. चन्द्रकान्त—moonstone.
श्रूयते—melts. चन्द्रोदय—rise of the moon.

टी०—सम्बन्धिनः बान्धवाः कयापि युक्त्या केनाप्यविदितेन प्रकारेण आपा-
तमात्रेण सद्य एव चेतः मनः सन्नमयन्ति स्ववशं नयन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—
दोषगुणानभिज्ञः दोषाश्च गुणाश्च दोषगुणास्तेषाम् अनभिज्ञोऽज्ञातगुणदोष इत्यर्थः ।

निर्वर्णयामि तावाकिमाकारावेताविति । कथं द्रष्टुमपि न प्रभवामि । यथा यथा कुमारावेतौ निर्वर्णयामि तथा तथा हृदयमप्यननुभूतपूर्वेण साध्वसप्रहर्षशोकानुक्रोशसम्भेदचित्रेणावस्थाविशेषेणाक्रम्यमाणं मूर्च्छयेव तिरोधीयते । (मूर्च्छामभिनीय) बाष्पपातश्च कथम् ! प्रशान्त इव मे हृदयस्तम्भो बाष्पपातेन; स्वस्थीभूतोऽस्मि संवृत्तः । एतद्व्यपनीतबाष्पव्यवधानेन चक्षुषा पुनरवलोकयामि । (निर्वर्ण्य) गम्भीरोदारः सन्निवेशः, प्रशान्तमनोहरा वेषरचना, विनयोदयोदात्तमभिक्रान्तम्, सुव्यक्रमेण युगलेन कुलीनेन भवितव्यम् ।

चन्द्रक्रान्तश्चन्द्रमणिः चन्द्रोदये चन्द्रस्य शशिनः उदये अभ्युदये विमृश्य विचार्य किं श्रियोतति द्रवति । अत्राजानतोपि बन्धुभावं रामस्य कुशलवयोस्सन्निध्यमात्रेण हृदयस्य द्रवीभावश्चन्द्रोदये चन्द्रक्रान्तस्य स्वाभाविकेन द्रवीभावेन समर्थितः । कयापि युक्त्येत्यनेन वाक्येन द्रवीभावे कारणविशेषो नाभिहितः । एतदनु रूप एवार्थो यथोत्तररामचरिते—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति हि हिमरश्मानुद्गते चन्द्रक्रान्तः ॥

टी०—निर्वर्णयामि निरूपयामि । किमाकारौ किमनुरूपौ । एतौ कुशलवौ । न प्रभवामि न शक्नोमि । अननुभूतपूर्वेण पूर्वमनुभूतः अनुभूतपूर्वः न अनुभूतपूर्वः अननुभूतपूर्वस्तेन । साध्वसप्रहर्षशोकानुक्रोशसम्भेदचित्रेण साध्वसं भयं, प्रहर्षः हर्षातिशयः, शोकश्चिन्ता, अनुक्रोशः कारुण्यं तेषां सम्भेदो मिश्रणं तेन चित्रेण विविधरूपेण, अवस्थाविशेषेण अवस्था दशा तस्या विशेषस्तेन, आक्रम्यमाणं व्याकुलीक्रियमाणं मूर्च्छयेव मोहेनैव तिरोधीयते आच्छाद्यते मूर्च्छितं भवतीत्यर्थः । बाष्पपातः अश्रुविमोचनं च कथम् । बाष्पपातेन नेत्रवारिधाराप्रपातेन मे मम हृदयस्तम्भः हृदयस्य चेतसः स्तम्भो जडता प्रशान्तः शममुपगतः अश्रुविमोचनेन मे हृदयं निर्वृत्तम् इति भावः । व्यपनीतबाष्पव्यवधानेन व्यपनीतं दूरीकृतं बाष्पमश्रु तदेव व्यवधानमन्तरायो यस्य तेन चक्षुषा नेत्रयुगेनेत्युन्नेयम् अवलोकयामि पश्यामि । गम्भीरोदारः गम्भीरश्चासावनुदारश्चेति सः । सन्निवेशः अङ्गानां संस्थानविशेषः । वेषरचना वसनादिपरिधानं प्रशान्तमनोहरा प्रशान्ता चासौ मनोहरा चेति सा । विनयोदयोदात्तम् विनयस्य नम्रताया उदयेन उद्गमेन उदात्तं चारु । अभिक्रान्तं गतिविशेषः । सुव्यक्रमं सुस्पष्टम् । कुलीनेन सत्कुलजेन ।

वि—एषोऽत्रभवान् राजा, उपसर्पतामार्यौ यथाभिप्रायम् ।

एसो अतभवन् राज्ञा, उपसर्पदु अत्रा जहाहिष्पात्रं ।

कु—वत्स लव ! अपि जानासि त्वं सम्प्रत्येव प्रणामसम्बन्धेन यथा मया कथितम् ?

ल—अथ सम्प्रति किम् ?

कु—यथा यथैनं पार्थिवं प्रत्यासीदामि तथा तथा हृदयोत्कम्पकारिणा साध्वसेन न प्रभवामि स्वाङ्गानाम्, परित्यक्तोऽस्मि कस्मात्तुल्या-
वलेपेन ? न शक्नोमि चास्य पुरस्तादनवनतमुत्तमाङ्गमुद्धोदुम्,
किं बहुना एष प्रणतोऽस्मि ।

ल—कथमार्योऽप्यहमिव परमवशत्वमापादितः । (उभौ प्रणमतः)

रा—न खलु भवद्भ्यां मर्यादालङ्घनमनुष्ठेयम् । कथं प्रणतविवे ? कष्टं
ब्रह्मशिरसा नतोऽस्मि । (विषादं नाटयति)

वि—भो त्वं किं विषरणः ? एताभ्यां प्रयुक्तः प्रणामो न प्रतिगृहीतः,
भो तुवं किं विसरणो ? एदेहि पउत्तो पणामो ए पडिगहीदो,
अत्र न त्वं परिहीयसे ।

एथ ए तुमं परिहीयसि ।

रा—सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । आर्यावतिदाक्षिण्यपेशलौ,
श्रूयताम्—

टी०—उपसर्पताम् समीपं गच्छताम् । आर्यौ भवन्तौ यथाभिप्रायं स्वच्छ-
न्दम् । प्रणामसम्बन्धेन रामविषयकं प्रणाममुद्दिश्य । यन्मया कथितम् ‘अप्रणन्तार
किलास्मद्वंश्याः’ इत्यादिकम् । अथ सम्प्रति किम्, को विवेकोऽधुना । यथा यथा
येन येन प्रकारेण एनं पार्थिवे राजानं रामं प्रत्यासीदामि समुपसर्पामि तथा तथा
तथा तथा रीत्या हृदयोत्कम्पकारिणा हृदयस्य चेतस उत्कम्पं वेपथुं करोति जनय-
तीति तेन साध्वसेन भयेन, स्वाङ्गानां स्वशरीरस्य न प्रभवामि अवशोऽस्मि संवृतः ।
परित्यक्तोऽस्मि तुल्यावलेपेन तुल्यः समानोऽवलेपो गर्वस्तेन रामसदृशेनाहङ्कारेण-
त्यर्थः । रामस्य राजत्वनिमित्तो गर्वः, कुशस्य विद्याहेतुकोऽवलेप इत्युभयोर्गर्वसा-
दृश्यम् । कस्मादिति कुशस्य विस्मयः । अनवनतम् न अवनतम् अनम्रम् उत्तमाङ्गं
शिर उद्धोदुं धारयितुं न शक्नोमि न धारयामि । रामतेजसः सर्वातिशायित्वादलौ-
किकत्वाच्चानवनततेन शिरसा कुशलवयोस्तत्रावस्थानमशक्यमिति । कथमिति ।
कथम् आर्योपि भवानपि अहमिव परम् अत्यन्तम् अवशत्वं स्वाङ्गानामप्रभुत्वम्
आपादितः क्लारितः नीत इति यावत्, कुशलवाभ्यामिति शेषः । न खल्विति ।
मर्यादालङ्घनं मर्यादायाः ‘न तपोधनेन क्षत्रियः प्रणन्तव्य’ इत्येवंरूपाया लङ्घनं
परित्यागः नानुष्ठेयं न कर्तव्यम् । कथं प्रणतौ एवेति वाक्येन रामस्य विस्मय-

अयं भवद्भ्यामतिसम्भ्रमेण

मयि प्रयुक्तः शिरसा प्रणामः ।

भवत्विदानीं मदनुज्ञयैव

युष्मद्गुरुणां चरणोपहारः ॥ ११ ॥

वि—अप्रतिहतशासनः प्रियवयस्यः—एष प्रणामस्य परिणामः—इति ।

अप्पडिहदसासणो पिअवअस्सो । एस पणामस्स परिणामोत्ति ।

कुशलवौ—(उत्थाय) अपि कुशलं महाराजस्य ?

रा—युष्मद्दर्शनात्कुशलमिव । भवतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम्, न पुनरतिथिभाजनस्य समुचितस्य कण्ठग्रहस्य ?

(परिष्वज्य) अहो हृदयग्राही स्पर्शः । (विचिन्त्य) अनभिज्ञोऽहं

तनयपरिष्वङ्गसौख्यस्य, यद्यपि तां तुलामाराहे । स्थाने खलु

परिक्रामन्ति तपोवनपराङ्मुखा गृहमेधिनः ।

विषादयोर्युगपदुत्पत्तिः सूचिता । विषरणो विषादं गतः । एताभ्यां कुशलवाभ्यां प्रयुक्तः कृतः प्रणामो नतिः न प्रतिगृहीतः न स्वीकृतः । अत्र प्रणामग्रहणविषये त्वं न परिहीयसे न कापि तव क्षतिरिति तत्त्वम् ।

अ०—अयम् अतिसम्भ्रमेण भवद्भ्यां मयि शिरसा प्रयुक्तः प्रणामः मदनुज्ञया एव इदानीं युष्मद्गुरुणां चरणोपहारः भवतु ॥ ११ ॥

अतिसम्भ्रम—mistake or hurry. प्रणाम—salutation. अनुज्ञा—permission. उपहार—present.

टी०—अयम् अतिसम्भ्रमेण अतिशैद्येण कर्तव्याकर्तव्यविचारमकृत्यैव भवद्भ्यां युवाभ्यां मयि रामभद्रे शिरसा उत्तमाङ्गेन प्रणामो नतिः प्रयुक्तः कृतः । इदानीं साम्प्रतं विहिते प्रणामे मदनुज्ञयैव मम अनुज्ञा अनुमतिस्तयैव ममादेशेनैव युष्मद्गुरुणां युवयोराचार्याणां चरणोपहारः चरणयोः पादयोः उपहारः उपायनं भवतु । क्षत्रिया वयं न ब्राह्मणानां नमस्कारार्हास्तस्मादतिसम्भ्रमेण युवाभ्यां कृतमेतदभिवादनं युष्मद्गुरुचरणयोरेव स्यादिति रामस्याशयः ॥ ११ ॥

टी०—अप्रतिहतशासनः—न प्रतिहतं न स्थलितं शासनमाज्ञा यस्य सः । परिणामः अवसानम् । उपहासगर्भमिदं विदूषकवचः । युष्मद्दर्शनाद् भवदवलोकनात् कुशलं मङ्गलम् । तपोधनानां दर्शनादेव कुशलप्राप्तिर्जायते; अन्यथा तु पत्नी-विरहखिन्नचेतसो रामस्य कुशलं कुतः । कुशलवयोः रामस्य सीतावियोगजन्य-शोकात्तिज्ञानाभावाद्क्षिरयैव कुशलप्रश्नः इति तात्पर्यम् । भाजनं पात्रम् । किं वयम् अतिथिभाजनस्य अतिथिगोचरस्य समुचितस्य योग्यस्य कण्ठग्रहस्य आश्लेषस्य भाजनं न नार्हाः । अर्हा एव भवतोरालिङ्गनस्येति काकुः । अनभिज्ञः न अभिज्ञः । तनयपरिष्वङ्गसौख्यस्य तनयस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्ग उपगूहं तेन यत्

(आसनार्धमुपवेशयति)

उभौ—राजासनं खल्वेतत् न युक्तमध्यासितुम् ।

रा—सव्यवधानं न चारित्रलोपाय, तस्मादङ्गव्यवहितमध्यास्यतां
सिंहासनम् । (अङ्गमुपवेशयति)

उभौ—(अनिच्छां नादयतः) राजन्, अलमतिदाक्षिण्येन ।

रा—अलमतिशालीनतया ।

भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधा-

गुणमहतामपि लालनीय एव ।

व्रजति हिमकरोऽपि बालभावा-

त्पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम् ॥ १२ ॥

सौख्यं तस्य तुलां समतां पुत्रस्पर्शसमसौख्यमित्यर्थः आरोहे अनुभवाभि । अत्र कुशलव-
योरातिङ्गनसुखमननुभूतपूर्वेण तनयपरिष्वङ्गसुखेन सहोपमितम् । स्थाने युक्तमेव तपो-
वनपराङ्मुखाः तपोवनात् पराङ्मुखा विमुखाः गृहमेधिनः गृहस्थाः परिक्रामन्ति
परिभ्रमन्ति । गृहमेधिनां तपोवनपराङ्मुखत्वमपत्यन्नेहसंश्रयादेवेति भावः । राजासनं
सिंहासनम् । अध्यासितुम् उपवेष्टुम् । सव्यवधानं व्यवधानेन सहितं, व्यवहितम् ।
चारित्रलोपाय चरित्रविनाशाय न भवति । यदि हि राजासनं वस्वन्तरेण व्यव-
हितम् अधिरुह्येत, तदा दोषाय न भवति । तस्मादतः अङ्गव्यवहितम् अङ्गेन
क्रोडेन व्यवहितं सिंहासनम् अध्यास्यताम् उपविश्यताम् । अतिदाक्षिण्येन अत्य-
न्तम् उदारतया । अतिशालीनतया, शालीनता अष्टौच सङ्कोच इति यावत् तथा ।

अ०—शिशुजनः वयोऽनुरोधात् गुणमहताम् अपि लालनीयः एव भवति ।
हिमकरः अपि बालभावात् पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वं व्रजति ॥ १२ ॥

स०—शिशुजनः—शिशुरेव जनः । वयोऽनुरोधात्—वयसः अनुरोधस्तस्मात् ।
गुणमहताम्—गुणैः महान्तः तेषाम् । हिमकरः—हिमाः कराः यस्य सः । पशु-
पतिमस्तककेतकच्छदत्वम्—पशुपतेर्यन्मस्तकं तत्र यः केतकच्छदस्तस्य भावस्तत्त्वम् ।

शिशुजन—children. वयस्—age. अनुरोध—regard. लाल-
नीय—one deserving to be fondled. हिमकर—cool-rayed one
i. e., the moon. बालभाव—infancy पशुपति—lit. lord of crea-
tures &c., Siva. मस्तक—forehead. छद—leaf.

टी०—शिशुजनः बालवर्गः वयोऽनुरोधात् वयस आयुषः अनुरोधात् कार-
णात् गुणमहतां गुणैर्दाक्षिण्यादिभिर्महतां सम्पद्दानामपि जनानां लालनीय एव
भवति । अत्र दृष्टान्तमाह—हिमकरः हिमाः शिशिराः करा रश्मयो यस्य स इन्द्रः
बालभावात् बाल्यात् पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम् पशुपतिः शिवस्तस्य यन्मस्तकं
तत्र केतकच्छदत्वं केतकीपत्रसमतां व्रजति । इन्द्रुर्हि बालोऽपि शिवेन शिरसि

(साश्रुरवलोकयन् पुनः परिष्वजते । विदूषकमवलोक्य)

अपि स्मरति भवान् निर्वासितायाः सीतायाः कियन्तः संवत्सरा
अतिक्रान्ता इति ?

वि—(विचिन्त्य) स्मरामि मन्दभाग्यः (हस्ताङ्गुलिप्रमाणसङ्ख्यां
सुमरामि मन्दभाओ

विगणय्योपरिष्ठात्पदाङ्गुलित्रयमपि निर्दिश्य) किं बहुना गणितेन,
किं बहुणा गणिदेण,

सर्वथाद्य दशमः संवत्सरो देव्याः सीतायाः स्वहस्तेन परि-
संवह्या अज्ज दसमो संवच्चरो देवीए सीदाए सहत्थेण परि-

प्रेषितायाः

प्पेसिदाए ।

रा—(कुमारौ निर्वर्ण्य) यदि स्वस्तिना गर्भमपि निर्वर्तयेत्, यदि कश्चिद्-
वगाहेत तदपत्यमितया कालेनेदृशीमवस्थाम् ।

वि—हन्त ! स्तम्भितोऽस्मि मन्दभाग्य एतया अज्ञातविप्रयुक्तनय-
हन्त ! तंभिदो म्हि मन्दभाओ एदाए अरणादविप्पज्जततणअ-
सङ्कथया ।

संकहाए । (रोदिति)

धार्यते, नात्र कश्चन चन्द्रमौलेरपराधः, प्रत्युत गुण एव, इत्थं भवतोर्मदङ्कावस्थानं
न दोषावहम् ॥ १२ ॥

निर्वासितायाः गृहान्निष्कासितायाः । संवत्सरा अब्दाः । अतिक्रान्ता व्यतीताः ।
सर्वथेति । निर्वासितायास्सीताया दशमः संवत्सरः । उत्तररामचरिते तु विवासिताया
जानक्या रामकर्तृककुशलवदर्शनात्प्रागेव द्वादशवत्सरपरिसमाप्तिः । तत्रेयं वासन्ती-
रामसंवादे रामस्योक्तिः । रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥

यदि स्वस्तिना सुखेन निर्विघ्नमिति यावत् गर्भमपि निर्वर्तयेत् सम्पादयेत्,
यदि कश्चिद् अवगाहेत लभेत, तदपत्यं सीतायाः सन्ततिः इयता कालेन एतावता
समयेन ईदृशीम् अवस्थाम् आयुषम् अवगाहेत प्राप्नुयात् । अत्रावगाहेत तदपत्य-
मित्यस्य पूर्वापराभ्यां सम्बन्ध उक्तप्रकारेणः—‘यदि कश्चित् तदपत्यम् अवगाहेत,
तदपत्यम् इयता कालेन ईदृशीम् अवस्थाम् अवगाहेत’ इति । स्तम्भितः जडीभूतः ।
अज्ञातविप्रयुक्तनयसङ्कथया अज्ञातः न ज्ञात एव विप्रयुक्तो वियोगं प्राप्तो यस्तनय-
स्तस्य सङ्कथा वार्त्ता तथा । अहमिति । तापसकुमारौ तपोधनौ अवलोकयन् पश्यन्
असह्यवेदनम् असह्या सोढुमशक्या वेदना व्यथा यस्यां ताम् अवस्थां दशाम्
अवतीर्णोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि ।

रा—अहमप्येतौ तापसकुमाराववलोकयन्नसह्यवेदनामवस्थामवती-
र्णोऽस्मि ।

यां यामवस्थामवगाहमान-

मुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी ।

विलोक्य तां ताञ्च गतं कुमारं

जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥१३॥

(परिष्वज्य रोदिति)

वि—(ससम्भ्रमम्) अविधा मुञ्च, सर्पः, मुञ्च, जीवतु तपस्वितनयः,
अविह मुञ्च, सर्पं, मुञ्च, जीवतु तवस्सितण्णो,

अवतरतु सिंहासनतः ।

ओदरदु सिंहासणादौ ।

रा—(ससम्भ्रमं कुमारौ मुञ्चन्) वयस्य, किमेतत् ?

वि—श्रुतं मया साकेतनिवासिनां चिरजीवितानां मुखतः—यः
सुदं मए साकेदणिवासिणं चिरजीविआणं मुहादो—जो
किलाराघव इमं सिंहासनमधिरोहति तस्य मूर्धा शतधा शतधा
किल अराहवो इमं सिंहासणं अदिरोहदि तस्स मुद्धा सदहा सदहा
विदलेदिति ।
विदलदिति ।

अ०—प्रवासी स्वं तनयं यां याम् अवस्थाम् अवगाहमानम् उत्प्रेक्षते तां
तां च गतं कुमारं विलोक्य जातानुकम्पः द्रवताम् उपैति ॥ १३ ॥

स०—जातानुकम्पः—जाता अनुकम्पा यस्य सः ।

प्रवासिन्—a sojourner. or one in exile. तनय-son. अवस्था-age.
अवगाहमान experiencng (lit. plunging). उत्प्रेक्षते—imagines. विलो-
क्य—seeing. अनुकम्पा—compassion, here feeling. द्रवता—melting.

टी०—प्रवासी देशान्तरं गतः पुरुषः स्वं तनयं पुत्रं गृहावस्थितं यां याम्
अवस्थां दशाम् अवगाहमानं सेवमानम् उत्प्रेक्षते भावयते तां ताम् अवस्थां शैशव-
रूपां दशां गतम् अन्यं कुमारं बालकं विलोक्य निरीक्ष्य जातानुकम्पः जाता
उत्पन्ना अनुकम्पा दया स्नेहो वा यस्य सः द्रवतां द्रवीभावम् उपैति प्राप्नोति ।

परदेशस्थो यथा कश्चित् स्वगृहावस्थितस्य पुत्रस्यायुषा तुल्यमन्यं शिशुं पश्यति
जातानुकम्पश्च द्रवतामुपैति तथैव रामस्य कुशलवौ समीक्ष्यादृष्टयोरपि तनययोः
स्मृतिरभ्युपेता हृदयञ्च द्रवीभूतम् ॥ १३ ॥

टी०—श्रुतम् आकण्ठितम् । साकेतनिवासिनाम् अयोध्यानिवासिनां चिर-
जीवितानां नपरवृद्धानां मुखतः । अराघवः रघुवंशेऽसंजातोय इमं सिंहासनम् अवि-

रा—(सावेगम्) अवतीर्यतां शीघ्रम् ।

(उभाववतीर्य भूमावुपविशतः)

रा—अपि स्वस्थौ भवन्तौ, मूर्ध्नो वा न किञ्चिद्विकारः ?

उभौ—भोः ! स्वस्थावेवावाम्, न किञ्चिन्मूर्ध्नो विकारः ।

वि—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एवं नामापरिज्ञतप्रकृतिस्थशरीरौ
अहो अचरित्रं ! अचरित्रं ! एवं गाम् अवरिकखदपद्मिदित्यसरीरा
तिष्ठतः ।

चिह्ति ।

रा—किमत्राश्चर्यम् (कुमारौ निर्दिश्य) स्वस्त्ययनपरिगृहीतानि तप-
श्शरीराणि । पश्य—

अपि नाम शरा मोघास्तपस्सन्नद्धमूर्तिषु ।

वासवस्यापि सुव्यक्तं कुण्डाः कुलिशकोटयः ॥ १४ ॥

रोहति तस्य मूर्द्धा शिरः शतधा खण्डश इत्यर्थः विदलेत् भिद्येत । स्वस्थौ प्रकृति-
स्थौ । मूर्ध्नो विकारः शिरसः क्षतादिकम् । अपरिज्ञतप्रकृतिस्थशरीरौ अपरिज्ञतं न
परिज्ञतं प्रकृतिस्थम् असंवृत्तविकारं शरीरं ययोस्तौ । स्वस्त्ययनपरिगृहीतानि स्वस्त्य-
यनेन स्वस्तिवाचनेन ' स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः ' इत्यादिना शुभाशीर्वादाशंसिना
मन्त्रकक्षापेन परिगृहीतानि परिरक्षितानि तपश्शरीराणि तपस्विनां शरीराणि, अत
एतयोर्मन्त्रपरिरक्षितत्वाच्च काचिच्छरीरस्य हानिरुपजायत इति रामस्याभिप्रायः ।

शकुन्तलायामप्येतदनुरूप एव सन्दर्भ उपनिवेशितः कविना कालिदासेन ।
तथाहि सप्तमाङ्के सर्वदमनरक्षाकरण्डकग्रहणेनाप्यप्रतिहतशरीरस्य दुष्यन्तस्य ताप-
स्योर्विसमयजनकत्वम् । तत्रायं सन्दर्भः—“प्रथमा—शृणोतु महाराजः । एषाऽपरा-
जिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल माता-
पितरावात्मानं च वर्जयित्वा परो भूमिपतितां न गृह्णाति । राजा—अथ गृह्णाति ।
प्रथमा—ततस्तं सर्पौ भूत्वा दशति । अनुमितश्चैतेन दुष्यन्तस्य सर्वदमनपितृत्वम्,
अत्रापि सिंहासनारोहणादपरिज्ञतप्रकृतिस्थशरीरयोः कुशलवयो राघवत्वमवगम्यते ।

अ०—तपःसन्नद्धमूर्तिषु शराः अपि नाम मोघाः, वासवस्य अपि कुलिश-
कोटयः कुण्डाः (इति) सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

स०—तपःसन्नद्धमूर्तिषु—तपसा सन्नद्धा मूर्तिः येषां तेषु । कुलिशकोटयः—
कुलिशस्य कोटयः ।

सन्नद्ध—mailed. तपस्—penance. मूर्ति—body. मोघ—ineffec-
tive. वासव—Indra. कुलिश—thunderbolt. कोटि—edge, कुण्ड—
blunt..

टी०—तपःसन्नद्धमूर्तिषु तपसा व्रतेन सन्नद्धा वर्मिता मूर्तिश्शरीरं येषां तेषु

(कुमारवृद्धिश्च)

किं भवद्भ्यामव्यवहिता भूमिरध्यास्यते ?

उभौ—महाराज ! प्रथमपरिणीतोऽयमर्थः ।

रा—तथा नाम ।

वि—भो राजन्, अतिथी खल्वेतौ, तत्करोतु सङ्कथाभिरातिथेयम् ।

भो रात्र, अदिही खु एदे, ता करिदु संकहाहिं आहिहेअं ।

रा—एष भवतोः सौन्दर्यावलोकनजनितेन कौतूहलेन प्रतार्यमाणः पृच्छामि,—कतमो वर्ण आश्रमो वा भवतोर्जन्मदीक्षाभ्यामलङ्क्रियते ?

कु—(सञ्ज्ञया लवमादिशति)

ल—द्वितीयो वर्णः प्रथम आश्रमः ।

रा—नैतावग्रजन्मानौ, तदल्पापराधः प्रणामप्रयोगो न्यूनासनपरिग्रहश्च । अथ क्षत्रियकुलपितामहयोः सूर्याचन्द्रमसोः को वा भवतोर्वंशस्य कर्त्ता ?

ल—भगवान् सदृशदीधितिः ।

रा—कथमस्मत्समानाभिजनौ संवृत्तौ ।

शराः बाणाः अपि मोघाः निष्फलाः व्यर्था इति यावत् । तपस्विनां शरीरं हि तपसा वर्मितं शरीरं विध्यते । वासवस्य इन्द्रस्य कुलिशस्य वज्रस्य कोटयः धारा अपि कुराठाः प्रतिहताः भवन्तीति सुव्यक्तं सुस्पष्टम् । नामेति निश्चये ॥ १४ ॥

टी०—अव्यवहिता व्यवधानशून्या । भूमिः निवासस्थानम् । अध्यास्यते सेव्यते । किं युवयोरेकत्रैव वासस्थानमुत पृथक् पृथगिति रामस्य प्रश्नः । प्रथमपरिणीतः प्रथमं पूर्वं परिणीतः प्राप्तः, परिणत इति केचित्, अयमर्थ एकत्र निवासरूपोऽर्थः । अतिथी आगन्तुकौ । सङ्कथाभिः सप्रणयैरात्मापैः । सौन्दर्यावलोकनजनितेन सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यं तस्य यदवलोकनं दर्शनं तज्जनितेन तदुत्पन्नेन कौतूहलेनाश्रयेण प्रतार्यमाणः वञ्चितः वशीकृत इति यावत् । वर्णः ब्राह्मणादिः । आश्रमो ब्रह्मचर्यादिः । जन्मदीक्षाभ्यां जन्म च दीक्षा च जन्मदीक्षे ताभ्याम् । द्वितीयो वर्णः क्षत्रियः । प्रथम आश्रमो ब्रह्मचर्यम् । आवां क्षत्रियौ ब्रह्मचारिणौ च स्व इत्यर्थः । अग्रजन्मानौ ब्राह्मणौ अग्रे आदौ अप्रान्मुखाद्वा जन्म यस्य स अग्रजन्मा तौ । ब्राह्मणस्य सुखाज्जन्मनि श्रुतिरेव प्रमाणम्—ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्युक्तं । अल्पापराधः अल्पोऽपराधो दोषो यस्मिन् सः । प्रणामप्रयोगः वन्दनव्यवहारः । न्यूनासनपरिग्रहश्च न्यूनमधोवर्ति यदासनं तस्य परिग्रहः स्वीकारः । क्षत्रियकुलपितामहयोः क्षत्रियकुलस्य क्षत्रियवंशस्य पितामहयोः पूर्वपुरुषयोः । सूर्याचन्द्रमसोः सूर्यश्च चन्द्रमाश्च तयोः । वंशस्य कुलस्य कर्त्ता प्रवर्त्तकः ।

वि—किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम् ?

किं दोषणं वि एकं एव पड्विअणं ?

रा—कच्चिदस्ति युवयोर्मिथो यौनः सम्बन्धः ?

ल—भ्रातरावावां सोदर्यौ ।

रा—संवादी सन्निवेशः, वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम् ।

ल—आवां यमलौ ।

रा—सम्प्रति युज्यते, को भवतोर्ज्यायान्, किं नामधेयम् ?

ल—(अञ्जलिना निर्दिश्य) आर्यस्य पादपूजनायां लव इत्यात्मानं
श्रावयामि, आर्योऽपि गुरुचरणवन्दनायां—(अप्रतिपत्तिं नाटयति)

कु—अहमपि कुश इत्यात्मानं श्रावयामि ।

रा—अहो उदात्तरम्यः समुदाचारः ।

वि—ज्ञातं नामधेयम्, को ज्येष्ठ इति न दत्तं प्रतिवचनम् ।

जाणिदं गामहेअं, को जेष्ठोत्ति ण दिण्णं पड्विअणं ।

रा—नन्वञ्जलिनिर्देशादनामग्रहणाच्च दत्तमेव प्रतिवचनं कुशो ज्या-
यानिति ।

वि—साधु ज्ञातं साम्प्रतम् ।

साहु जाणिदं संपदं ।

रा—किञ्चामधेयो भवतोर्गुरुः ?

ल—ननु भगवान् वाल्मीकिः ।

रा—केन सम्बन्धेन ?

ल—उपनयनोपदेशेन ।

रा—अहमत्रभवतोः शरीरस्य धातारं पितरं वेदितुमिच्छामि ।

ल—नहि जानाम्यस्य नामधेयम् । न कश्चिदस्मिस्तपोवने तस्य नाम
व्यवहरति ।

सहस्रदीधितिः सहस्रं दीधितिनां यस्य सः सूर्यः । अस्मत्समानाभिजनौ अस्माकं
समानस्तुल्योऽभिजनो वंशो ययोस्तौ । प्रतिवचनमुत्तरम् । मिथः अन्योन्यम् ।
यौनः योनेरागतः मातृसम्बन्धादुत्पन्नः । सोदर्यौ समाने उदरे शयितौ । सन्निवेशः
अङ्गानां समवस्थितिः । संवादी समः । वयस आयुषः अन्तरं भेदः । यमलौ यमजौ
सहोत्पन्नौ भ्रातरौ । ज्यायान् ज्येष्ठः । आर्यस्य कुशस्य पादपूजनायां चरणशुश्रूषायाम् ।
गुरुचरणवन्दनायां गुरोर्वाल्मीकेश्वरणायाः पादयोर्था वन्दना प्रणतिस्तस्यां निरत-
मिति शेषः । अप्रतिपत्तिम् अस्वीकृतिम् । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नामग्रहणे दोषादनादरं
दर्शयति । समुदाचारः सद्ब्यवहारः । उदात्तरम्यः उदात्तश्चासौ रम्यश्चेति सः अत्यन्तं
प्रशस्तः । अयं ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नामाग्रहणरूपो लवस्य व्यवहारोऽत्यन्तमादरणीय इति
भावः । अञ्जलिनिर्देशात् अञ्जलिना निर्देशात् ज्ञापनात्, अनामग्रहणाच्च ज्यायसः

रा—अहो माहात्म्यम् ।

कु—जानाम्यस्य नामधेयम् ।

रा—कथ्यताम् ।

कु—निरनुक्रोशो नाम ।

रा—(विदूषकमवलोक्य) अपूर्वं खलु नामधेयम् ।

वि—(विचिन्त्य) एवं तावत् पृच्छामि । निरनुक्रोश इति क एवं
एवं दाव पुच्छिस्सं । शिरणुकोसोत्ति को एवं

भणति ?

भणादि ?

कु—अम्बा ।

वि—किं कुपितैवं भणत्युत प्रकृतिस्था ?

किं कुविदा एवं भणादि आदु पइदित्था ?

कु—यद्यावयोर्बालभावजनितं किञ्चिद्विनयं पश्यति तदैवमधि-
क्षिपति—निरनुक्रोशस्य पुत्रौ मा चापलम्—इति ।

वि—एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति नामधेयम्, एतयोर्जननी
एदाणं जदि पिदुणो शिरणुकोसोत्ति णामहेअं, एदाणं जणणी
तेनावमानिता निर्वासिता, तस्याप्रभवन्त्येतेन वचनेन दारकं
तेण अवमाणिदा णिव्वासिदा, तस्स अपववहंती एदिणा वअणेण दारएं
निर्भर्त्सयति ।

णिब्भच्छदि ।

रा—सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । (निश्चय) धिक् मामेवंभूतम् । सा
तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्स-
यति ! (सबाष्पमवलोकयति) अपि सन्निहितस्तत्र भवान् निरनु-
क्रोशो युष्मदाश्रमे ?

सहोदरस्य नामानुच्चारणात् । किञ्चामधेयः किं नामधेयं यस्य सः, किमभिधानः ।
उपनयनोपदेशेन उपनयनं यज्ञोपवीतधारणं तत्पूर्वक उपदेशः शिक्षा तेन । शरीरस्य
धातारं जनयितारमित्यर्थः । निरनुक्रोशः निर्दृष्टः । कुपिता कोपवशज्ञता । प्रकृतिस्था
कोपरहिता । बालभावजनितम् शिशुजनस्वभावहेतुकम् । अविनयं दुःशीलताम् ।
अधिक्क्षिपति तिरस्करोति । चापलं चपलस्य भावस्तत् । एतयोः दारकयोः । जननी
माता । तेन एतयोर्जनयित्रा । अवमानिता अधिक्षिता । निर्वासिता निष्कासिता ।
तस्य स्वभर्तुः । अप्रभवन्ती अशक्ता सती एतेन वचनेन ' निरनुक्रोशस्य पुत्रौ '
इत्यात्मकेन वाक्येन दारकं पुत्रं निर्भर्त्सयति अधिक्षिपति । सम्यगुपलक्षितं सुष्ठु
ज्ञातम् । तपस्विनी दयनीया मत्कृतेनापराधेन विवातनरूपेण निर्दृष्टेन कर्मणा

ल—न सन्निहितः ।

रा—(ससम्भ्रमम्) अपि श्रूयते ?

ल—(कुशमवलोकयति)

कु—न तस्य पादावस्माकं नमस्कृतपूर्वौ । अम्बायाः पुनरेकवेणी-
संसूचितानि तस्योच्छ्वसितानि ।

रा—किं वा भवन्तौ तेनाघ्रातपूर्वौ ?

कु—तदपि नास्त्येव ।

रा—अतिदीर्घप्रवासोऽयं दारुणश्च, यदियता कालेन नाम परस्पर-
लोचनगोचरमपि नावतीर्णा यूयम् । (विदूषकमवलोक्य जना-
न्तिकम्) कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि ।
न युक्तं च मम स्त्रीगतमनुयोक्तुम्, विशेषतस्तपोवने । तत्को-
ऽत्राभ्युपायः ?

वि—(जनान्तिकम्) अप्रतिहतवचनमहत्त्वा हि ब्राह्मणजातिः, अहं पुनः
अप्यडिहदवअणमहत्तणा हि बह्मणजादी, अहं उण

पृच्छामि (प्रकाशम्) भो किन्नामधेया युवयोर्जननी ?

पुच्छिस्सं

भो किरणामहेआ तुह्माणं जणणी ?

ल—तस्या द्वे नामनी ।

वि—कथमिव ?

कहं विअ ?

स्वापत्यं स्वसन्ततिम् एवम् इत्थम् मनुयुगर्भैः मनुयुः कोपो गर्भे येषां तैः अक्षरैर्वर्णै-
र्निर्भर्त्सयति तिरस्करोति । नमस्कृतपूर्वौ पूर्वं नमस्कृतौ प्रणतौ । अम्बाया मातुः ।
एकवेणीसंसूचितानि एकया वेण्या प्रोषितभर्तृकायाः केशबन्धो वेणी तथा संसूचि-
तानि ज्ञापितानि तस्य निरनुक्रोशस्य कृते उच्छ्वसितानि दीर्घा उच्छ्वासाः । आघ्रात-
पूर्वौ पूर्वम् आघ्रातौ चुम्बितौ । अतिदीर्घप्रवासः अतिदीर्घश्चासौ प्रवास इति सः ।
दारुणः कठोरः । परस्परलोचनगोचरम् अन्योन्यनयनविषयम् । जनान्तिकम्
तल्लक्षणं यथा दर्पणे—

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥

कुतूहलेनाविष्टः कौतुकेनान्वितः अनयोः कुशलवयोः मातरं जननीं नामतो
वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि अभिलषामि । स्त्रीगतं स्त्रीसम्बद्धम् अनुयोक्तुं प्रष्टुं न
युक्तम् असाम्प्रतम् । विशेषतस्तपोवने नैमिषारण्ये तु विशेषत एव स्त्रीगता वार्ता न
युज्यते । अप्रतिहतेति । अप्रतिहतवचनमहत्त्वा न प्रतिहतं कुरिष्ठं यद्वचनं वाक्यं
तेन महत्त्वं महिमा यस्याः सा तथाभूता, ब्राह्मणानां वचस्सर्वदेवाप्रतिहतत्वात्स्वतन्त्रं

ल—तपोवनवासिनो देवीति नामाह्वयन्ति, भगवान् वाल्मीकि-
र्वधूरिति ।

रा—कतमं क्षत्रियकुलं वाल्मीकिमुनिमुखनिर्गतेन वधूशब्देन
वर्धते ?

वि—विस्तीर्णं क्षत्रियकुलमिति न ज्ञायते कतमं क्षत्रियकुलमिति ।
विस्तिरणं खतित्रकुलं ति ण जाणीअदि कदमं खतित्रकुलं ति ।

रा—अपि चेत्तावद्वयस्य मुहुर्त्तमात्रम् ।

वि—(उपसृत्य) आज्ञापयतु भवान् ।

आणवेदु भवं ।

रा—अपि कुमारयोरनयोरस्माकं च सर्वाकारसंवादी कुटुम्बवृत्तान्तः ?

वि—कथमिव ?

कहं विअ ?

रा—पश्य, एतयोः सीतागर्भस्य च तुल्यः कालातिपातः, एतावपि
क्षत्रियौ सूर्यान्वयौ, अजातप्रोषितौ च निर्विकारौ राजासना-
रोहणे, पितरि चानयोर्दाहणत्वसूचनो निरनुकोशशब्दः,
मातुश्च माहात्म्यविभावनो देवीशब्दः । सर्वथाहमेनेन सादृश्य-
बाहुल्येन पर्याकुलोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

(वैक्लव्यं नाटयति)

वि—किं तवेदृशोऽभिप्रायः, सीतागर्भगतवेतौ दारकाविति ?

किं तव ईरिसो अहिप्पाओ सीदागम्भगदा एदे दारआ ति ?

सन्महत्त्वं विभर्ति, अतो मत्कर्तृका पृच्छाऽव्याहतेति भावः । किञ्चामवेया युवयो-
र्जननीति विदूषकेन पृष्ठे तस्या द्वे नामनीति लवस्य प्रतिवचः । तपोवनवासिनस्तपो-
धना देवीति संज्ञया तामाकारयन्ति, भगवान् वाल्मीकिस्तु वधूशब्देन तामाह्वयति ।
वाल्मीकिमुखनिर्गतेन वाल्मीकिमुनेर्मुखाद् वदनात् निर्गतेन निष्कान्तेन वधूशब्देन
कतमं क्षत्रियकुलं वर्धते इति रामेण पृष्ठो विदूषक आह—विस्तीर्णं क्षत्रियकुलं क्षात्र-
वंशस्यानन्त्याद्दुर्लभमेतत् यत्कतमं क्षत्रियकुलं वधूशब्देनाभिनन्दति वाल्मीकिः ।
सर्वाकारसंवादी सर्वाकारेण सर्वरूपेण संवर्द्धितुं शीलमस्येति सः सर्वव्यवहारसम-
इत्यर्थः । एतयोः कुशलवयोः सीतागर्भस्य तुल्यः समः कालातिपातः समयातिक्रम-
णम् । निर्वासिताया गर्भियास्सीताया एतयोश्च दशमो वर्षः । एतावपि बालकौ
क्षत्रियौ क्षत्रियकुलोत्पन्नौ । सूर्यान्वयौ सूर्यवंशीयौ । अजातप्रोषितौ—न जातः अजातः
तौ, अजातावेव प्रोषितौ इति तौ । राजासनारोहणे निर्विकारौ, अराघवस्य सिंहासना-
रोहणसमकालमेव मूर्ध्नि शतधा विदलनादेतयोश्च निर्विकारत्वात् रामस्य तयोः
स्वप्नाशङ्का । अनयोः पितरि जनयितरि दारणात्वसूचनः कठिनहृदयत्वसूचकः

रा—मा मैवम् । कथं हन्त ! तपोवनवासिनि जने सम्बन्धमीदृश-
मध्यारोपयामि । किन्तु—

एतत्कुमारयुगलं वयसान्वयेन

श्यामोन्नतेन वपुषा विपदानया च ।

तां मैथिलीं तनयसम्भविनीमवस्था-

मादाय मामतितरां तरलीकरोति ॥ १५ ॥

(चिन्ताशोकं नाटयति)

(नेपथ्ये)

भो भोः कोऽत्र सन्निहितस्तत्रभवतोरिद्वान्कुलकुमारयोः कुश-
लवयोः ?

उभौ—(आकर्ष्य) द्वावप्यावां सन्निहितौ ।

निरनुक्रोशशब्दः मातृप्रयुक्त इति शेषः । माहात्म्यविभावनः माहात्म्यस्य गौरवस्य
विभावनः द्योतकः देवीशब्दः । सर्वथा सर्वैरेभिर्हेतुभिः सादृश्यबाहुल्येन समताति-
शयेन मन्दभाग्यः प्रियापुत्रविच्छेदाद् पर्याकुलो विह्वलः संवृत्तोस्मि ।

अ०—एतत् कुमारयुगलं वयसा, अन्वयेन, श्यामोन्नतेन वपुषा, अनया
विपदा च तां मैथिलीं तनयसम्भविनीम् अवस्थाम् आदाय अतितरां मां
तरलीकरोति ॥ १५ ॥

स०—कुमारयुगलम्—कुमारयोः युगलम् । श्यामोन्नतेन—श्यामं च तदु-
न्नतमिति श्यामोन्नतं तेन । तनयसम्भविनीम्—तनयस्य सम्भवोऽस्यामस्तीति
तनयसम्भविनी ताम् ।

युगल—couple. वयस्—age. अन्वय—descent. श्याम—
dark-brown. उन्नत—tall-statured. विपत्—misfortune.
तनय—child. अवस्था—condition. अतितराम्—exceedingly.
तरलीकरोति—makes restless.

टी०—एतत् कुमारयुगलं कुमारद्वयं कुशलवाक्यं वयसा आयुषा, अन्वयेन
वंशेन सूर्यवंशेनेत्यर्थः, श्यामोन्नतेन श्यामं तप्तकाञ्चनवर्णाभम् उन्नतञ्च तेन
वपुषा शरीरेण अनया विपदा मातृप्रवासवशाज्जनकादर्शनरूपयाऽऽपदा, तां
मैथिलीं सीतां तनयसम्भविनीं तनययोः पुत्रयोः सम्भव उत्पत्तिरस्यामस्तीति
तनयसम्भविनी ताम् अवस्थां दशाम् आदाय आनीय, गर्भिणीदशायां तां जानकीं
मम स्मृतिपथं प्रापय्य माम् अतितराम् अत्यन्तं तरलीकरोति चपलयति मदीयं
धैर्यं ग्लपयतीत्यर्थः । एतयोः कुमारयोर्दर्शनेनादृष्टपूर्वयोः सुतयोस्सीतायाश्च स्मारि-
तोस्तीति तत्त्वम् ॥ १५ ॥

कोऽत्र सन्निहितः कः सन्निधौ स्थितः । तत्रभवतोः पूज्ययोः इद्वान्कुल-
कुमारयोः ऐद्वान्कवयोः । कुशलवौ तु स्वात्मानमामन्त्र्यमाणां मत्वा वदतः—

(पुनर्नेपथ्ये)

किमितीयतीं वेलां नियोगः प्रत्युदास्यत ?

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य

याऽसौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।

सा राघवश्रुतिपथातिथितां च नेया

कालश्च मध्यसवनस्य न लङ्घनीयः ॥ १६ ॥

उभौ—राजन्, उपाध्यायदूतोऽस्मान् त्वरयति ।

रा—मयापि सम्भावनीय एव महार्थसंविधायी मुनिनियोगः ।

‘द्वावप्यावां सन्निहितौ’ इति, आवयोनैकतमोऽत्रोपस्थितः, परं द्वावप्यावामत्र स्वः । किमिति । इयतीम् एतावतीं वेलां समयं यावत् नियोगो रामायणकथागानरूपो वाल्मीकिरादेशः प्रत्युदास्यते उपेक्ष्यते ।

अ०—वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य पुराणपुरुषस्य या असौ कथा निबद्धा सा राघवश्रुतिपथातिथितां च नेया, मध्यसवनस्य कालः च न लङ्घनीयः ।

स०—महारथस्य—महान् रथो यस्य तस्य । पुराणपुरुषस्य—पुराणश्चासौ पुरुषः पुराणपुरुषस्तस्य । राघवश्रुतिपथातिथिताम्—श्रुतिपथः श्रुतेः पन्थाः, राघवस्य यः श्रुतिपथस्तस्यातिथिता ताम् ।

मुनिवर—the best among the sages. महारथ—the great warrior. पुराणपुरुष—the primeval Puruṣa. निबद्ध—composed. श्रुतिपथ—hearing. अतिथिता—lit. hospitality, here used only metaphorically. मध्यसवन—mid-day bath. लङ्घनीय—that which is to be transgressed.

टी०—वाल्मीकिना मुनिवरेण मुनिधौरेयेण महारथस्य महान् रथो यस्य तस्य वीरप्रवरस्य पुराणपुरुषस्य पुराणश्चासौ पुरुषः पुराणपुरुष आदिपुरुषो हरिस्तदवतारभूतो रामस्तस्य या असौ प्रसिद्धा रामायणाख्या कथा निबद्धा रचिता सा कथा राघवश्रुतिपथातिथिताम् राघवस्य रामस्य श्रुतिपथस्य कर्णविवरस्य अतिथिताम् अतिथिभावं विषयं नेया नेतव्या, दाशरथेः श्रावणीया इत्यर्थः । मध्यसवनस्य मध्याह्निकस्नानस्य कालः समयः न लङ्घनीयः नातिक्रमणीयः ॥ १६ ॥

उपाध्यायदूतः उपाध्यायस्य गुरोर्वाल्मीकेर्दूत आज्ञावद्ः अस्मान् आवा-मिल्यर्थः त्वरयति त्वरितं गमनायाचष्टे । सम्भावनीय आदरणीयः । महार्थसंविधायी महान् श्लासावर्थश्चेति महार्थस्तस्य संविधायी संविधानशीलः, महार्थस्य पुत्रप्राप्तिस्त्री-समागमरूपस्य विधायक इति कवेरर्थः । मुनिनियोगः मुनेर्वाल्मीकिर्नियोग आदेशः ।

अ०—भवन्तौ गायन्तौ, कविः अपि पुराणः व्रतनिधिः, अयं गिरां सन्दर्भः वसुमतीं प्रथमम् श्रवतीर्थः, सरासिरुहनाभस्य इयं कथा च नियतं श्लाघ्या, अयं परिकरः श्रोतारं पुनाति रमयति च ॥ १७ ॥

तथा हि—

भवन्तौ गायन्तौ कविरपि पुराणो व्रतनिधि-

गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम् ।

कथा चैयं श्लाघ्या सरसिरुहनाभस्य नियतं

पुनाति श्रोतारं रमयति च सोऽयं परिकरः ॥१७॥

वयस्य ! अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वत्यवतारः, तद्वद् सुहृज्जन-
साधारणं श्रोतुमिच्छामि । सन्निधीयन्तां समासदः, प्रेष्यतामस्म-
दन्तिकं सौमित्रिः, अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं पादविहरणेनाप-
हरामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः ।

स०—व्रतनिधिः—व्रतानां निधिः । सरसिरुहनाभस्य—सरसि रोहतीति
सरसिरुहं तन्नाभौ यस्य तस्य ।

पुराण—ancient. व्रत—penance. निधि—repository.
सन्दर्भ—composition. वसुमती—earth. अवतीर्ण—descended. सरसि-
रुहनाभ—lotus-navelled i. e. Viṣṇu. श्लाघ्य—praiseworthy.
परिकर—combination. पुनाति—purifies. रमयति—delights.

टी०—भवन्तौ मधुरालापौ गायन्तौ गायकौ स्तः । कविः महाकविरपि
पुराणः पुरातनः काव्यनिर्माणे दृढाभ्यास इत्यर्थः, व्रतनिधिः व्रतानां स्वाध्याया-
दीनां निधिः निवासस्थानम्, अनेन कवेस्तपोधनत्वमुक्तम्, अथ च गिरां वाचां
सन्दर्भो रचना रामायणात्मको रचनाविशेषः, रामस्य तु काव्यविषयज्ञानाभावात्सा-
मान्येनोक्तिः, वसुमतीं पृथिवीं प्रथमम् अवतीर्णः नव एवागतः, पूर्वमेतद्विषयक-
सन्दर्भभावात् । सरसिरुहनाभस्य सरसि रोहतीति सरसिरुहं कमले तन्नाभौ
यस्य तस्य विष्णोरियं कथा नियतम् असंशयं श्लाघ्या प्रशंसनीया । सरसिरुहनाभ-
स्येयं कथेत्युक्तेः विष्णुस्तुतिविषयत्वमस्य काव्यस्यावगतं रामेण, नतु स्वविषयत्वं,
तत्र स्वात्मनो विषयवताररूपत्वेन क्वचिदप्यनिर्देशात् । सोऽयम् एव रूपः परिकरो
गुणविशेषाणां सम्भूयावस्थानरूपम् उपकरणं श्रोतारं शृण्वन्तं मानुषं पुनाति
पवित्रयति रमयति आनन्दयति च ॥ १७ ॥

अपूर्वः अभिनवः सरस्वत्यवतारः सरस्वत्या वाग्देव्याः अवतारः काव्यरूपेणा-
वतरणम् । सुहृज्जनसाधारणं सुहृज्जनेन मित्रवर्गेण साधारणं समानं यथा स्यात्तथा
सुहृद्भिर्मिलित्वैव काव्यं श्रोतुमिच्छामि । सन्निधीयन्तां मत्सन्निधौ प्रेष्यन्ताम् ।
समासदः श्रोतार इत्यर्थः । अन्तिकं समीपम् । सौमित्रिः लक्ष्मणः । चिरासनपरि-
खेदं चिरं चिरकालमासनेन स्थित्वा जनितः यः परिखेदः क्लमस्तं पादविहरणेन
पादाभ्यां चरणाभ्यां यद्विहरणं भ्रमणं तेन । अपहरामि अपनयामि ।

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

क—सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञोऽहमत्रस्थितं स्वामिन-
मवलोकयामि (विलोक्य) एष प्राप्त एव स्वामी—

महाशीलैस्त्रिभिः सार्धमित एवाभिवर्तते ।

परिष्कृतस्त्रिभिर्वेदैरश्वमेध इवाध्वरः ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति कुशलवाभ्यामनुगम्यमानो रामभद्रो लक्ष्मणश्च)

सर्वे—(परिक्रामन्ति)

क—(उपसृत्य) जयत्वार्यः, एतत्सज्जमास्थानमण्डपम्, एतदासनं
च । (सर्वे उपविशन्ति)

क—इतस्तावदवलोकयतु देवः, एते राघवाः पौरजानपदाश्च देवं
सम्भावयन्ति ।

अथ कञ्चुकिमुखेन रामादीनामागमनं सूचयति । कञ्चुकिलक्षणं यथा—

अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञः सम्पादिता विहिता कौशिकस्य मुखे
सङ्क्रान्ता प्रापिता गमितेति यावत् पार्थिवस्य रामस्य राज्ञा आज्ञा येन स तथा-
भूतोऽहम् । यो रामस्यादेशो कौशिकमप्रति मया प्रापयितव्य आसीत् स च प्रापित
इत्यर्थः । स्वामिनं राजानम् ।

अ०—त्रिभिः वेदैः परिष्कृतः अश्वमेधः अध्वरः इव (एषः स्वामी)
त्रिभिः महाशीलैः सार्धम् इतः एव अभिवर्तते ॥ १ ॥

स०—महाशीलैः—महत् शीलं येषां ते महाशीलाः तैः ।

महाशील—virtuous person. अभिवर्तते—comes. परिष्कृत—
adorned. अध्वर—sacrifice.

टी०—एष रामः त्रिभिः लक्ष्मणकुशलवैः महाशीलैः महत् उत्तमं शीलं वृत्तं
येषां तैः सार्धं सङ्ग इत एव अत्रैव अभिवर्तते आयाति । त्रिभिः वेदैः ऋग्यजुस्सा-
मभिः परिष्कृतः यथाविधि विहितः, अश्वमेधः अध्वरः यज्ञ इव । अत्र रामस्याश्व-
मेधेन लक्ष्मणकुशलवयोश्च स्त्रिभिर्वेदैस्सह साम्यं दर्शितं, तत्र परिष्कृतत्वं सामान्यो
धर्मः उपमानसहयोगेनोपमेयस्य पावनत्वं प्रकटितम् । प्रकृतस्याश्वमेधस्य
तत्कर्त्रा रामेण सह सादृश्यसम्बन्धनिरूपणं बहूपयुक्तम् ॥ १ ॥

आस्थानमण्डपम्—आस्थानमण्डपं समास्थानमिति यावत् । एतत् पुरे

रा—(दृष्ट्वा) किमिदमपरमस्मदन्ति काद्यवनिकया तिरोधीयते ?

क—एतास्तिस्त्रो महादेव्यः कौसल्याद्या महीपतेः ।

एतद्भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां वधूत्रयम् ॥ २ ॥

ल—(कञ्चुकिनमुद्दिश्य) आर्य ! वैदेही च न देवीषु सङ्ख्यायते, न वधूषु च ।

रा—(निश्चय) कञ्चुकिन ! गच्छ त्वं स्वभूमिमध्यास्य ।

क—यदाह (इति निष्क्रान्तः)

रा—आर्यौ ! प्रस्तूयताम् ।

कुशलवौ—

उपयेमे ततस्तिस्त्रो धर्मपत्नीर्महांपतिः ।

कौसल्यामथ कैकेयीं सुमित्रां च सुमध्यमाम् ॥ ३ ॥

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षम्) तात एव कथानायकतामुपनीतः कविना ।
(उभौ नमस्कृत्यासनादवतरतः)

कुशलवौ—कौसल्या सुषुवे रामं—

विलोक्यमानम् । राघवाः रामलक्ष्मणादयः । पौरजानपदाश्च पौराश्च ते जानपदाश्च ते । पौराः पुरवासिनो जनाः जानपदा जनपदवासिनो जनाः । देवं सम्भावयन्ति भवन्तं सत्कर्तुं प्रतिपालयन्ति । अस्मदन्तिक्तात् अस्मत्सन्निध्यात् अस्मद्दृष्टिविषया-
दित्यर्थः यवनिकया तिरस्करितया तिरोधीयते निहूयते ।

अ०—एताः तिस्रः कौसल्याद्याः महीपतेः महादेव्यः । एतद् भरतशत्रुघ्न-
लक्ष्मणानां वधूत्रयम् ॥ २ ॥

स०—कौसल्याद्याः—कौसल्या आद्या यासां ताः । भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानाम्-
भरतश्च शत्रुघ्नश्च लक्ष्मणश्चेति भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणास्तेषाम् । वधूत्रयम्—
वधूनां त्रयम् ।

महीपति—king, lit. the lord of the earth.

टी०—एताः तिस्रः कौसल्याद्याः कौसल्या आद्या यासां ताः कौसल्यासुमित्रा-
कैकेयीसञ्ज्ञका महीपतेः पृथिवीपतेः दशरथस्य महादेव्यो महिष्यः सन्ति ।
एतद् भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां भ्रातृणां वधूत्रयं पत्नीत्रयम् अस्ति । अत्र भरत-
शत्रुघ्नलक्ष्मणानामित्यस्य स्थाने वयःक्रमवशाद् भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानामिति वक्तव्ये
प्रकृतपाठे वृत्तभङ्गपरिहरणमेव मुख्यं कारणम् इति केचित् ।

अ०—ततः महीपतिः तिस्रः धर्मपत्नीः उपयेमे—कौसल्याम् अथ
कैकेयीम्, सुमध्यमां सुमित्रां च ॥ ३ ॥

उपयेमे—married.

टी०—ततः महीपतिः दशरथः तिस्रः धर्मपत्नीः उपयेमे परिणीतवान् ।

ल—(प्रणमति)

कुशलवौ—कैकेयी भरतं ततः ।

सुमित्रा जनयामास यमौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥

रा—(लक्ष्मणमालिङ्गति)

कुशलवौ—उपयेमे ततः सीतां रामः सौमित्रिरूर्मिलाम् ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजसुते उभे ॥ ५ ॥

बाल्ययौवनयोर्मध्ये वर्तमाना नृपात्मजाः ।

नवयोत्कण्ठया चैव कलत्रे दुःस्थितिं ययुः ॥ ६ ॥

तदेव विशदयति—कौसल्याम्, कैकेयीम् सुमध्यमां सुमित्रां च । सुमध्यमाम्—शोभनो मध्ये भवोऽवयवो यस्याः सा सुमध्यमा ताम् ॥ ३ ॥

तातः पिता दशरथः । कथानायकताम् कथायाः नायकः कथानायकः तस्य भावस्तत्ता ताम् । उपनीतः प्रापितः ।

अ०—कौसल्या रामं सुषुवे, ततः कैकेयी भरतं (सुषुवे), सुमित्रा यमौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ जनयामास ॥ ४ ॥

सुषुवे—gave birth to. यमौ—twins.

टी०—कौसल्या कौसलानामधिपस्य राज्ञो दुहिता रामं सुषुवे प्रसूतवती । ततः रामोत्पत्त्यनन्तरम् कैकेयी भरतं सुषुवे । सुमित्रा यमौ यमजौ भरतशत्रुघ्नौ जनयामास उत्पादयामास ॥ ४ ॥

अ०—ततः रामः सीताम् उपयेमे । सौमित्रिः ऊर्मिलाम् (उपयेमे) । तथा भरतशत्रुघ्नौ उभे कुशध्वजसुते उपयेमाते ॥ ५ ॥

टी—ततः यथावसरं रामः सीतां जनकस्य राज्ञो दुहितरम् परिणीतवान् । सौमित्रिः सुमित्राया अपत्यं पुमान् लक्ष्मणः ऊर्मिलाम् उपयेमे । तथा भरत-शत्रुघ्नौ उभे द्वे कुशध्वजसुते कुशध्वजस्य जनकस्य भ्रातुः सुते पुत्र्यौ माण्डवीश्रुत-क्रीट्यौ उपयेमाते । अत्रोत्तरार्धे उपयेमे इति पदस्य वचनपरिणामेनान्वयः ॥ ५ ॥

अ०—बाल्ययौवनयोः मध्ये वर्तमानाः नृपात्मजाः कलत्रे नवया उत्कण्ठया चैव दुःस्थितिं ययुः ॥ ६ ॥

स०—बाल्यं च यौवनं च ते बाल्ययौवने तयोः । नृपात्मजाः—नृपस्य आत्मजाः ।

बाल्य—infancy. यौवन—youth. नृप—king. आत्मज—son. उत्कण्ठा—longing. कलत्र—wife. दुःस्थिति—mental disturbance.

टी०—बाल्यं शैशवं यौवनं तारुण्यं तयोर्द्वयोर्मध्ये वर्तमाना स्थिताः नृपा-त्मजाः नृपस्य राज्ञ आत्मजाः पुत्राः रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः कलत्रे स्वस्वपत्नी-विषये नवया नूतनया उत्कण्ठया रणरणकेन श्रौत्सुक्येनेति यावत् दुःस्थितिं मनो-

ल—रमणीयः ।

रा—अलं कालातिपातेन, गीयताम् ।

जरसा पलितस्तातः काकपक्षधरा वयम् ।

जानुदघ्नास्तदा तेऽपि साकेतोद्यानपादपाः ॥ ७ ॥

कुशलवौ—अथाभिषेकसम्भारे रामस्य समुपस्थिते ।

भरते मातुलं द्रष्टुं मातामहपुरं गते ॥ ८ ॥

रा—(आत्मगतम्) नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते । (प्रकाशम्)

तमुद्देशमुल्लङ्घ्य सीतापहरणात्प्रभृति गीयताम् ।

विकारं मदनोन्माधदशां ययुर्जग्मुः ॥ ६ ॥

टी०—रमणीयः अयं श्लोक इति शेषः । अन्यथा तु रमणीयमित्येव पाठो युक्तः, सामान्यत्वात् कालातिपातेनालम्, समयपरिहारेणालम्, नोल्लङ्घनीया वेलेति ।

अ०—तातः जरसा पलितः, वयं काकपक्षधराः, ते अपि साकेतोद्यान-पादपाः तदा जानुदघ्नाः आसन् ॥ ७ ॥

जरस्—age. पलित—white-haired. काकपक्ष—side-locks of hair. साकेत—Ayodhya. उद्यान—garden. पादप—tree. जानु-दघ्न—knee-high.

टी०—तातः पिता जरसा वार्द्धक्येन पलितः श्वेतकेशः आसीत् । वयञ्च चत्वारो भ्रातरः काकपक्षधराः शिखरडकधारिणो बाल्य एव स्थिता अभूम् । तेऽपि परिचिताश्चिरसहवासादिति भावः, साकेतोद्यानपादपाः साकेतस्यायोध्याया उद्यानेषु उपवनेषु स्थिताः पादपा वृक्षाः तदा तस्मिन् काले जानुदघ्ना जानुपरिमाणा आसन् । यथेदानीमत्युन्नता वृक्षास्तदानीं क्षुद्रा एवासन् तथैव वयमप्युन्नतारोहपरिणाहा-स्तदानीमल्पकाया अभूम् ॥ ७ ॥

अ०—अथ रामस्य अभिषेकसम्भारे समुपस्थिते मातुलं द्रष्टुं भरते मातामहपुरं गते—॥ ८ ॥

स०—अभिषेकसम्भारे—अभिषेकस्य सम्भारस्तस्मिन् । मातामहपुरम्—माता-महस्य पुरम् तत् ।

अभिषेक—installation. सम्भार—preparation. मातुल—maternal uncle. मातामह—maternal grandfather.

टी०—अथ विवाहानन्तरम् रामस्य अभिषेकसम्भारे अभिषेकस्य यौवराज्यो-चिताभिषवस्य सम्भार उपकरणं तस्मिन् समुपस्थिते प्राप्ते, मातुलं द्रष्टुं सम्मिलितुं भरते मातामहस्याश्वपतेः पुरं नगरं गते याति सति—॥ ८ ॥

अत्र कैकेयीवृत्तान्तमन्तरितुक्त्वामेन रामेण 'नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते' इति मनस्याधाय 'सीतापहरणात्प्रभृति गीयता' मित्युक्तम् । एवमेवोत्तररामचरितेपि

कुशलवौ—कालेन रूपसौन्दर्यं श्रुत्वा शूर्पणखामुखात् ।

जहार देहं सीताया न चारित्रं दशाननः ॥ ६ ॥

ल—(राममवलोकयति)

कुशलवौ—ततो बध्वाण्ये सेतुं निहत्य युधि रावणम् ।

सीतामादाय रामोऽपि साकेतं पुनरागतः ॥ १० ॥

रा—अहो संक्षेपः ।

कुशलवौ—प्राप्तराज्यस्ततो रामो जनवादेन नोदितः ।

प्रथमाङ्के चित्रदशनप्रसङ्गे मध्यमाम्बावृत्तान्तं दर्शयितुमनसं लक्ष्मणं निवार्य ज्येष्ठो राघवः शूर्पणखोदन्तप्रेक्षणाय प्रेरयति । एतेन रामचारित्र्यं सुदर्शितम्भवति ।

अ०—कालेन शूर्पणखामुखात् रूपसौन्दर्यं श्रुत्वा दशाननः सीताया देहं जहार, चारित्रं न ॥ ६ ॥

स०—शूर्पणखामुखात्—शूर्पाणीव नखानि यस्याः सा शूर्पणखा तस्या मुखं तस्मात् ।

कालेन—in course of time. रूप—form. सौन्दर्य—comeliness. देह—body. जहार—took away. चारित्र—character.

टी०—कालेन समयेन शूर्पणखामुखात् शूर्पणखा रावणस्य स्वसा तस्या मुखात् रूपसौन्दर्यं रूपस्याकृतिविशेषस्य सौन्दर्यं लावण्यं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य दशाननो रावणः सीताया जानक्या देहं शरीरं जहार अपहृतवान् परं चारित्रं शीलं न जहार हर्तुं न शक्नोति । कृतेपि महति प्रयत्ने तां सतीत्वात्पातयितुं नाशक्नोत् ॥ ६ ॥

अत्र सीतायाः शुद्धिविषये बाल्मीकेरपि साक्ष्यमवगम्यातिदृष्टमना लक्ष्मणो राममवलोकयति ।

अ०—ततः अरण्ये सेतुं बध्वा युधि रावणं निहत्य रामः अपि सीताम् आदाय पुनः साकेतम् आगतः ॥ १० ॥

अरण्य—sea. सेतु—bridge. बध्वा—having constructed. निहत्य—having killed. साकेत—Ayodhya.

टी०—ततः सीतापहरणानन्तरम् अरण्ये समुद्रे सेतुं पुलिनं बद्ध्वा निर्माय युधि सङ्ग्रामे रावणं दशाननं सबान्धवं ससैन्यं निहत्य व्यापाद्य रामोपि सीतां जानकीम् आदाय गृहीत्वा पुनः साकेतम् अयोध्याम् आगतः संप्राप्तः ॥ १० ॥

अहो संक्षेपः ! भूयसोप्युदन्तस्य समासेन वर्णनमतिविस्मयकरमिति भावः ।

अ०—ततः प्राप्तराज्यः रामः जनवादेन नोदितः लक्ष्मणम् आहूय प्रोवाच 'सीता निर्वासिताम्' इति ॥ ११ ॥

स०—प्राप्तराज्यः—प्राप्ते राज्यं येन सः ।

आहूय लक्ष्मणं प्राह सीता निर्वास्यतामिति ॥ ११ ॥

बाष्पपर्याकुलमुखीमनाथां शोकविक्रवाम् ।

उद्वहन्तीं च गर्भेण पुण्यां राघवसन्ततिम् ॥ १२ ॥

सीतां निर्जनसम्पाते चण्डश्चापदसङ्कुले ।

परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ॥ १३ ॥

ल०—अहो ! अयशोभागी लक्ष्मणः ।

रा—कस्तवात्रापराधः, रामपराक्रमाः खल्वेते गृह्यन्ते । ततः ।

प्राप्तराज्य—one who had assumed sovereignty. जनवाद—public scandal. नोदित—incited. आहूय—having called. निर्वास्यताम्—should be exiled.

टी०—ततः सकेतागमनानन्तरं प्राप्तराज्यः प्राप्तमधिगतं राज्यं येन स रामः जनवादेन लोकापवादेन नोदितः प्रेरितः सन् लक्ष्मणम् आहूय आचार्यं प्राह उवाच—सीता निर्वास्यतां गृहाद् बहिर्वनम्प्रति नीयतामिति ।

अ०—बाष्पपर्याकुलमुखीम् अनाथाम्, शोकविक्रवाम् गर्भेण च पुण्यां राघवसन्ततिं च उद्वहन्तीं सीतां निर्जनसम्पाते चण्डश्चापदसङ्कुले महारण्ये परित्यज्य लक्ष्मणः अपि न्यवर्तत ॥ १२—१३ ॥

स०—बाष्पपर्याकुलमुखीम्—बाष्पेण बाष्पैर्वा पर्याकुलं मुखं यस्यास्ताम् । अनाथाम्—नास्ति नाथो यस्याः ताम् । शोकविक्रवाम्—शोकेन विक्रवा ताम् । निर्जनसम्पाते—निर्जनः सम्पातो यत्र तस्मिन् । चण्डश्चापदसङ्कुले—चण्डाश्च ते श्वापदास्तैः सङ्कुले ।

बाष्प—tear. पर्याकुल—bewildered. अनाथ—without a protector. विक्रव—bewildered. गर्भ—womb. पुण्य—virtuous. सन्तति—offspring. निर्जन—desolate. सम्पात—course. चण्ड—fierce. श्वापद—beast. सङ्कुल—infested with. महारण्य—the great forest.

टी०—बाष्पैरश्रुभिः पर्याकुलं परित आकुलं व्याप्तं मुखं वदनं यस्यास्ताम् । अनाथां नास्ति नाथः शरणां यस्यास्ताम्, शोकविक्रवां शोकेन शुचा विक्रवां व्याकुलाम्, गर्भेण च पुण्यां पवित्राम्, राघवसन्ततिं रामस्यापत्यम् उद्वहन्तीं, सीतां निर्जनसम्पाते निर्जनो जनशून्यः सम्पातः सञ्चारो यत्र तस्मिन्, चण्डश्चापदसङ्कुले चण्डाः क्रूराश्च ते श्वापदा हिंस्रजन्तवस्तैः सङ्कुले व्याप्ते महारण्ये महाकान्तरे परित्यज्य विसृज्य लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत प्रतिनिवृत्तः ॥ १२—१३ ॥

अयशोभागी अयशोऽपयशो भजत इति तच्छीलः । अत्र सीतानिर्वासन-विषये तव अपराधो दोषः कः, न कोपि तव दोषोऽत्रास्तीत्यर्थः । रामपराक्रमाः

कुशलवौ—एतावती गीतिः ।

रा—(सोद्वेगम्) सौमित्रे, कष्टमापतितम्—

उभौ—ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा ।

अप्रियाख्यानभीतेन कविना संहता कथा ॥ १४ ॥

कुशः—(अपवर्त्य) महाभागावेतौ सीतासङ्कथायामत्यन्तविषादिनौ
तस्मादनुयोध्ये । (लक्ष्मणमुद्दिश्य) अपि भवन्तौ रामायण-
कथानायकौ रामलक्ष्मणौ ?

ल—तौ क्लेशभागिनौ ।

कुशः—किं नीता त्वया सीता ?

ल—(सलज्जम्) मया मन्दभाग्येन ।

रामस्य पराक्रमा बलसूचकानि कृत्यानि गृह्यन्ते गीयन्त इत्यर्थः । अस्मिन्काव्ये
रामस्य वीरचरितं कविनोपनिबद्धं न च लक्ष्मणस्याप्यशः । एतावती गीतिः, एता-
वदन्तः सन्दर्भः । कष्टमापतितमिति । जीवन्त्यां जानक्यां कथोपसंहारोऽत्र न
स्यात्, गाथावसानाच्चात्रानुमीयते सीतोपरतेत्यभिप्रायेणोक्तं कष्टमिति ।

अ०—ततः निराशा जनकात्मजा प्राणैः परित्यक्ता । अप्रियाख्यानभीतेन
कविना कथा संहता ॥ १४ ॥

स०—जनकात्मजा—जनकस्य आत्मजा । अप्रियाख्यानभीतेन—अप्रियस्य
(संदर्भस्य) आख्यानम् यद्वा अप्रियं च तदाख्यानं अप्रियाख्यानं तस्माद् भीतस्तेन ।

निराशा—full of despair. जनकात्मजा—daughter of Janaka.
अप्रिय—unpleasant. आख्यान—narration. भीत—afraid. कथा
—story. संहत—concluded.

टी०—ततः निराशा जीविताशारहिता जनकात्मजा सीता प्राणैः परित्यक्ता
अभूत् । अयमर्थो रामेणावधारितः । वस्तुतस्तु ततः परित्यक्ता लक्ष्मणेन वने
विष्टा जनकात्मजा जानकी प्राणैरसुभिः निर्गताशा अभवत् इति कवेर्वैजना-
ज्ञेया । श्वापदसङ्कीर्णत्वादरस्यस्य सीता स्वजीविते निराशा भवूव । अप्रियाख्यान-
भीतेन न प्रियमप्रियमनिष्टं तस्य यदाख्यानं कथनं तस्माद् भीतेन तस्तेन कविना
वाल्मीकिना कथा गाथा संहता समापिता । अत्राप्रियाख्यानभीतेनेति पदेन सीता-
मरणं सम्मान्यते रामेण । प्रकृते तु प्रियाननुकूलोदन्तपरिहाराय वाल्मीकिना कथा-
ऽवसानं नीतेति कुशलवयोर्मतम् । वस्तुतस्तु त्यागोत्तरं वृत्तं मुनिना कण्वायावेदितं
न तु कुशलवाभ्याम्, तथा च तयोः सम्बन्धज्ञानं न स्यादित्यभिप्रायेण ॥ १४ ॥

महाभागौ रामलक्ष्मणावित्यर्थः अत्यन्तविषादिनौ अत्यन्तमतिमात्रं विषादवन्तौ
खिन्नमानसौ तस्मात् अनुयोध्ये प्रचयामि । रामायणकथानायकौ रामायणस्य कथा
रामायणकथा रामायणे वर्णितमिति वृत्तमिति यावत् तस्या नायकौ प्रधानपुरुषौ । अपीति

कुशः—किं सीता रामस्य धर्मपत्नी ?

ल—अथ किम् ?

कुशः—अथ सीतायास्तद्गर्भस्य वा विदितः कश्चिद् वृत्तान्तः ?

ल—विदितो युष्मत्सङ्गीतेन ।

रा—किमितः पुनः कल्याणमावेदयति ? (विचिन्त्य) एवं तावद्-
नुयोद्धे । आर्यौ, किमेष युवयोरागमावधिः, आहोस्वित्सन्द-
र्भावधिः ?

कुशः—न वयं जानीमः ।

रा—कएवोऽनुयोक्त्वः । सौमित्रे, कएवमाह्वय ।

ल—(निष्क्रम्य कएवेन सह पुनः प्रविष्टः)

कएवः—(विलोक्य)

स एष रामो नयनाभिरामः सीतासुताभ्यां समुपास्यमानः ।

यदृच्छया तिष्यपुनर्वसुभ्यां पार्श्वस्थिताभ्यामिव शीतरश्मिः ॥१५॥

प्रश्ने । विदित इति । युष्मद्गीतेन युवयोर्गोत्या सीतायास्तद्गर्भस्य वा वृत्तान्तो विदित इति पूर्वणान्वयः । आपन्नसत्त्वा सीता निराशा प्रारौः परित्यक्तेत्येवंविधो वृत्तान्तो युष्मद्गीतेन विदित इति लक्ष्मणस्याशयः । किं कल्याणोदार्कः सीतोदन्त इति ज्ञातु-
कामो रामस्तौ पृच्छति किमेष इति । युवयोः कुशलवयोः आगमस्य शिञ्जायाः अवधिः मर्यादा किमेषः, किं भवद्भयामेतावन्मात्रं शिञ्जितम् । उत सन्दर्भस्य ग्रन्थस्यायम् अवधिः सीमा । आगमावधौ सन्दर्भशेषत्वात्सीताजीवनसम्भावना, सन्दर्भावधौ तु सीतासमाप्तिरिति भावः ।

अ०—सः एषः रामः सीतासुताभ्यां समुपास्यमानः यदृच्छया पार्श्व-
स्थिताभ्यां तिष्यपुनर्वसुभ्यां (समुपास्यमानः) शीतरश्मिः इव नयनाभिरामः
(दृश्यते) ॥ १५ ॥

स०—सीतासुताभ्याम्—सीतायाः सुतौ सीतासुतौ ताभ्याम् । तिष्यपुनर्वसुभ्याम्—
तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तौ तिष्यपुनर्वसू ताभ्याम्—पार्श्वस्थिताभ्याम् पार्श्वे स्थितौ ताभ्याम् ।
शीतरश्मिः—शीता रश्मयो यस्य सः । नयनाभिरामः—नयनयोः अभिरामः ।

समुपास्यमान—attended by. यदृच्छया—incidentally. पार्श्व-
side. शीतरश्मि—moon (lit. cool-rayed). अभिराम—delightful.

टी०—स एषः पुरतो दृश्यमानः रामः सीतासुताभ्यां कुशलवाभ्यां समुपा-
स्यमानः सेव्यमानः यदृच्छयाऽकस्मात् पार्श्वस्थिताभ्यां पार्श्वे सञ्चिद्यौ स्थिताभ्यां
वर्तमानाभ्यां तिष्यपुनर्वसुभ्यां तदाख्यनक्षत्राभ्यां समुपास्यमानः शीत-
रश्मिश्चन्द्र इव नयनाभिरामः नयनयोर्नेत्रयोरभिरामः प्रियः दृश्यत इति शेषः ।
अत्र पुनर्वसोरेकीभाव आश्रितः, स च छन्दस्येव विकल्पत आश्रीयते न तु लोके,
इह तु वैदिकवत्प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । कुशलवयोस्तिष्यपुनर्वसुभ्यां रामस्य शशिना

ल—कण्वोऽयमार्य सम्प्राप्तः ।

रा—(प्रणम्य) इदमासनमास्यताम् ।

कण्वः—(उपविश्य) यदि रामायणश्रवणकौतुकं कथ्यतां कुत्रावधिर-
भिहितः कुशलवाभ्यामिति ।

ल—“सीतां निर्जनसम्पाते” (इति पठित्वा) एष कुशलवयोर्गीत-
सीमा ।

कण्वः—श्रूयतां ततः परम् ।

रा—का गतिः ?

कुशलवौ—रामदाराणां भद्रं गायति ।

कण्वः—ततः श्रुत्वा स शिष्येभ्यो वाल्मीकिर्मुनिरुत्तमः ।

स्वयं सीतां समाश्वास्य निनाय स्वं तपोवनम् ॥ १६ ॥

रा—अनुगृहीतं भगवता रघुकुलम्, अभ्युद्धृतोऽस्मि भगवता ।

कुशलवौ—दिष्ट्या कुशलिनो रामदाराः (सर्वे हर्षं नाटयन्ति)

सह सादृश्यन्तु सङ्गतमेव ॥ १५ ॥

रामायणश्रवणकौतुकं रामायणस्य रामचरितसम्बद्धग्रन्थविशेषस्य यच्छ्रवण-
माकर्ण्यनं तस्य तदर्थं वा यत्कौतुकं कौतूहलं यदि वर्तते तर्ह्युच्यतामिति शेषः । कुत्रा-
वधिः कुत्र पर्यन्तम् अभिहित उक्तः रामायणकथासन्दर्भे इत्युच्येयम् । गीतसीमा
गीतावधिः । का गतिः नान्योऽस्ति कश्चिन्मार्गः, सर्वमपि शुभाशुभं श्रोतव्यमेव ।

अ०—ततः शिष्येभ्यः श्रुत्वा सः उत्तमः मुनिः वाल्मीकिः सीतां स्वयं
समाश्वास्य स्वं तपोवनं निनाय ॥ १६ ॥

उत्तम—the best. समाश्वास्य—having consoled. निनाय—
led, escorted.

टी०—ततः सीतां वने त्यक्त्वा गृहान् प्रतिनिवृत्ते लक्ष्मणे शिष्येभ्यः स्नाना-
दिकं निर्वर्त्य पुनर्निवृत्तेभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः सीताप्रवृत्तिं श्रुत्वा निशम्य स उत्तमः
श्रेष्ठो मुनिर्वाल्मीकिः सीतां स्वयं समाश्वास्य स्वं तपोवनम् आश्रमं निनाय
प्रापयामास ॥ १६ ॥

भगवता वाल्मीकिना रघुकुलं रघुवंशः अनुगृहीतम् अनुकम्पितं सीतागर्भस्थरघु-
सन्ततित्राणादिति भावः । अभ्युद्धृतोऽस्मि उद्गमितोस्मि पापकृपादिति शेषः ।
सीताविनाशे तदपत्यविनाशः सममेवाभविष्यत्ततश्च महत्पातकं मामस्तृक्ष्यत्,
सीतारक्ष्या तदपत्यत्राणेन च वाल्मीकिना महतः पातकात् रक्षितोऽस्मीति निष्कर्षः ।
गीतिनिबन्धनानि गीत्याश्रितानि ननु वास्तविकानि । परमार्थतस्तु सीतानाम्नी
काचिदपि नारी नात्र वर्तते । एतेन कुशलवयोः स्वजननीनामाभिज्ञानशून्य-
त्वं दर्शितम् ।

कुशः—अयि वत्स लव, कासौ वाल्मीकितपोवने सीता नाम ?

लवः—न काचित्, केवलं गीतिनिबन्धनान्येतानि सीता सीतेत्य-
क्षराणि ।

रा—ततस्ततः ।

कण्वः—परिपूर्णं ततः काले द्यौरिवेन्दुदिवाकरौ ।

सीतापि जनयामास सा यमौ तनयाबुभौ ॥ १७ ॥

ल—जयत्वार्यः, दिष्ट्या वर्धतां राघवकुलम् ।

कुशलवौ—जयतु महाराजः पुत्रजन्मना ।

रा—(स्वगतम्) अपि नाम कुशलवौ स्याताम् ।

कण्वः—जातावस्थोचितं कर्म विदधानो यथाक्रमम् ।

स चकार तयोर्नाम मुनिः कुशलवाविति ॥ १८ ॥

रा—कथमेतावेव सीतातनयौ ? हा पुत्र कुश ! हा पुत्र लव !

ल—इयं सा देवीसम्भवाऽऽर्यस्यात्मसङ्क्रान्तिः ।

कुशलवौ—कथमयं सः । हा तात, त्रायस्व । (सर्वे परस्परमालिङ्ग्य
सोहं गच्छन्ति)

अ०—ततः काले परिपूर्णं सा उभौ यमौ तनयौ द्यौः इन्दुदिवाकरौ
इव जनयामास ॥ १७ ॥

स०—इन्दुदिवाकरौ—इन्दुश्च दिवाकरश्च तौ ।

परिपूर्णं—completed. यमौ—twins. तनय—son. इन्दु—moon.

दिवाकर—sun. जनयामास—gave birth to.

टी०—ततः तदनन्तरं काले प्रसवसमये परिपूर्णं पूर्तिं गते सा सीतापि
उभौ द्वौ यमौ यमलौ तनयौ सुतौ द्यौः इन्दुदिवाकरौ इव चन्द्रसूर्याविव जनयामास
प्रसूतवती ॥ १७ ॥

अ०—जातावस्थोचितं कर्म यथाक्रमं विदधानः सः मुनिः तयोः कुश-
लवौ इति नाम चकार ॥ १८ ॥

स०—जातावस्थोचितम्—जातावस्थायाम् उचितम् ।

जातावस्था—state of birth. उचित—proper. कर्म—ceremony.
विदधानः—performing. यथाक्रमम्—in due order.

टी०—जातावस्थोचितं जातावस्थायाम् उत्पत्तिकाले उचितं युक्तं जातकर्मा-
दिकं संस्कारकलापं यथाक्रमं क्रमेण विदधानः कुर्वन् स मुनिर्वाल्मीकिस्तथोः सीता-
पुत्रयोः कुशलवाविति नाम सञ्ज्ञां चकार विदधौ ।

देवीसम्भवा देवी जानकी सम्भवः उत्पत्तिमूलं यस्याः सा । यद्वा देव्याः
सीतायाः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा । आत्मसङ्क्रान्तिः आत्मनः स्वरूपस्य सङ्क्रान्तिः

करवः—(सविषादम्) किमेतत्कष्टमापतितम् ।

मया तु मन्दभाग्येन भद्रं तु किल गायता ।

रघुप्रवीराश्चत्वारो हितेनैकेन पातिताः ॥ १६ ॥

(निर्वर्ण्य) दिष्ट्या श्वासोद्गम इव । अहमेतं वृत्तान्तं भगवते
देव्यै च निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति बाल्मीकिः, ससम्भ्रमं सीता च)

वा—वत्से, त्वरस्व, मा परिलम्बिष्ठाः; अप्रतिक्रियमाणा मूर्च्छा
निष्क्रान्तमापद्यते ।

सीता—कथय कथय परमार्थम्, अपि ध्रियन्ते राघवाः ?

कहेहि कहेहि परमर्थं, अवि धरन्ति राहवा ?

वा—समाश्वसिहि, ध्रियन्ते राघवाः । किमेतान्न पश्यति भवत्यु-
च्छ्वसितान् ?

सीता—दृढं प्रत्यायितास्मि तातेन ।

दिदं पञ्चाद्दद्वि तादेण ।

वा—(अन्वेषणमभिनीय)

सङ्क्रमणम्, तथा चोक्तम्—अज्ञादज्ञात्प्रभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै
पुत्रनामासि, इति । एवमेव—‘आत्मा वै जायते पुत्रः’ ‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनः’ इत्यादिभिः श्रुतिस्मृतिवचनैरपत्यन्नामात्मनः प्रतिबिम्बनमेवेति ज्ञेयम् ।

अ०—मन्दभाग्येन मया भद्रं गायता एकेन हितेन चत्वारः रघुप्रवीरा
पातिताः ॥ १६ ॥

स०—मन्दभाग्येन मन्दं भाग्यं यस्य तेन । रघुप्रवीराः—प्रकृष्टा वीराः
प्रवीराः, रघवश्च ते प्रवीराः रघुप्रवीराः ।

मन्दभाग्य—ill-starred one. भद्र—auspicious. हित—well-
wisher.

टी०—मन्दभाग्येन मन्दं हतं भाग्यं दैवं यस्य तेन मया, हर्षस्थाने दुःख-
प्रदेत्यर्थः । भद्रं मङ्गलं सीतापुत्रोत्पत्त्यादिकमभीष्टमपि गायता एकेन हितेन प्रिय-
कारिणा प्रियेण वचसा वेति शेषः । चत्वारः रघुप्रवीराः रघुमुख्याः रामलक्ष्मणकुशलबा-
विनिपातिताः मूर्च्छां प्रापिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्वासोद्गमः श्वासगतागते । त्वरस्व त्वरां विधेहि । मा परिलम्बिष्ठाः, विलम्बो
न कार्यः । अप्रतिक्रियमाणा प्रतीकारं विना मूर्च्छा मोहः निष्क्रान्तं प्रायशून्यताम्
आपद्यते प्राप्नोति । मूर्च्छा प्रतिरोधं विना मृत्युं नयतीति भावः । परमार्थं तत्त्वम् ।
ध्रियन्ते जीवन्ति । उच्छ्वसितान् श्वासान् । प्रत्यायितास्मि प्रत्ययं गमितास्मि विश्वासिता-
स्मि । राघवा जीवन्तीत्यत्र श्वासगतागते प्रमाणं, जीवतामेव श्वासगतागतयोः सम्भावतः,

मैथिलि प्रहिणु लोचने ततः साधु धैर्यमवलम्ब्य यत्नतः ।

त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना पश्य राघवकुलं निपातितम् ॥ २० ॥

सीता—(सलज्जम्) भगवन्, अननुज्ञातदर्शनाहमार्यपुत्रेण ।

भयं, अणुणुणाददंशणा अहं अंअजेत्तेण ।

वा—(सावष्टम्भम्) मयि स्थिते को वा अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा । गच्छ, अभ्यनुज्ञातासि वाल्मीकिना मयैतद्दर्शने, उपसर्प निशङ्कमुपयन्तारम् ।

सी—(विलोक्य) किमेवं वर्तते, सर्वथा हतास्मि मन्दभाग्या ।

किं एवम् वदुददि, सव्वहा हदद्दि मन्दमात्था ।

(पतित्वा रोदिति)

वा—उत्तिष्ठ समाश्वासय, अहमपि रामलक्ष्मणावभ्युपपत्स्ये ।

वत्स राम, वत्स लक्ष्मण, समाश्वसिहि ।

सी—जात कुश, जात लव, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (एवं सलिलसेकं

जाद कुस, जाद लव, समस्सस समस्सस ।

नाटयति)

अतस्तेषां श्वाससञ्चारं दर्शयता वाल्मीकिना तज्जीवितम्प्रति विश्वासं नीतास्मीत्यर्थः ।

अ०—मैथिलि ! यत्नतः धैर्यम् अवलम्ब्य ततः लोचने साधु प्रहिणु ।

त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना साधु निपातितं राघवकुलं पश्य ॥ २० ॥

स०—त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना—त्वत्कथा एव प्रलयमातरिश्वा (प्रलये मातरिश्वा) तेन ।

यत्नतः—with effort. धैर्य—courage. अवलम्ब्य—resorting to. लोचन—eye. प्रहिणु—direct, cast. प्रलय—dissolution of the universe. मातरिश्वन्—wind. कुल—family. साधु—completely. निपातितम्—fallen down.

टी०—हे मैथिलि ! जानकि ! यत्नतः धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आस्थां लोचने नयनं साधु सम्यक् ततः तस्मिन् राघवाधिष्ठिते प्रदेशे प्रहिणु प्रक्षिप । त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना तव कथा त्वत्कथा सैव प्रलयमातरिश्वा प्रलयकालीनो वायुस्तेन साधु अत्यन्तं निपातितं भूतले क्षिप्तं मूर्च्छितमित्यर्थः राघवकुलं राघवाणां कुलं रामलक्ष्मणकुशलवान् परय विलोक्य । अत्र सीताकथायां शाब्दः प्रलयपवन-त्वारोपो राघवकुले द्रुमत्वारापे आर्थे निमित्तम् ॥ २० ॥

अननुज्ञातदर्शना नानुज्ञातं नाज्ञप्तं दर्शनं यस्याः सा तथाभूताहमस्मि । आर्यानुज्ञधैर्यदर्शनं मे प्रतिषिद्धमिति भावः । सावष्टम्भं सगर्वम् । मयि स्थिते मयि वर्तमाने अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा विधिनिषेधयोः कः प्रभवतीति शेषः । मह-
षित्वान्मम वचसो राजाज्ञाया अपि प्राधान्यमिति वक्रुर्हृदयम् । उपयन्तारं

रामः—(प्रत्यागम्य) आर्यं कण्व ! अपि ध्रियते वैदेही ?

वा—पुरत एव वर्तते ।

रा—(विलोक्य) कथं भगवान् सम्प्राप्तः । (लज्जां नाटयति)

वा—अलं लज्जया, कलत्रविषया खल्वनुकम्पा ।

ल—(आश्वस्य) अपि प्रत्यागतसञ्ज्ञ आर्यः स्यात् ?

रा—प्रत्यागतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

कुशलवौ—(समाश्वस्य) हा तात ! परित्रायस्व ।

(इति पादयोः पतित्वा रुदतः)

रामलक्ष्मणौ—(परिष्वज्य समाश्वासयतः) वत्सौ ! अलमावेगेन ।

वा—हा तातदर्शनदुर्ललितौ ! कस्य कं रुद्यते, प्रमृज्यतामश्रु ।

कुशलवौ—(बाष्पं प्रमृज्य राममवलोकयन्तौ स्थितौ)

सी—(अपवार्य) क एषः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः ?

को एसा, जो तुहोहिं एव्व पेक्खिदो ?

स्वामिनम् । एतेन ब्रह्मर्षेराज्ञा भर्तुरादेशादपि गरीयसीत्यवगम्यते । किमेवं वर्तत इति । मूर्च्छितान् राघवान् विलोक्य सीताया विषादगर्भितमिदं वाक्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—रामलक्ष्मणयोः समाश्वासनाय वात्मीकः प्रयासः, कुशलवयोस्तु जानक्या इति शिष्टाचारानुगुणं चारित्रपद्धतिर्व्यवस्थापिता कविना । एवमेवार्थ-पुत्रेणाननुज्ञातदर्शनायास्सीताया रामोपसर्पणदोषपरिहारविषये वात्मीकिवचसो हेतुत्वमुपात्तम् । कलत्रविषया स्त्रीविषया । अनुकम्पा दया । स्त्रीविषये क्रियमा-णायामनुकम्पायां लज्जा परिहर्तव्या । गुरुसमक्षम् 'अपि ध्रियते वैदेही' इति प्रश्नेन लज्जितं रामं लज्जात्यागाय वात्मीकिराह—अलमिति । प्रत्यागतसञ्ज्ञः प्रत्यागता पुनः प्राप्ता संज्ञा चैतन्यं यस्य स तथाभूतः । प्रत्यागतोऽस्मि संज्ञां प्राप्तोऽस्मि ।

अहृष्टपूर्वबन्धुजनदर्शनेन कदाचिदतीतदुःखदशास्मरणात् कदाचिदनुपनतत्वेहस्मृत्या-श्रुपातो जायते, अत्रोपगततातयोः कुशलवयोरननुभूतपूर्वस्य तातस्नेहस्यानुमित्या स्मरणाद्विषादोऽश्रुपातश्चेति । रामं तातमजानद्भ्यां कुशलवाभ्यां यद्रामाङ्कलालनसुख-मुपलब्धं तस्मत्त्वा दुःखवशङ्कताविति केचित् । तातदर्शनदुर्ललितौ तातस्य जनकस्य दर्शनेन दुर्ललितौ दुःखावस्थां प्राप्तौ । कस्य कं रुद्यते, कस्य युवां कस्य वा रामः, गर्भस्था-वेव युवां त्यक्तौ निर्धृणेन रामेणेति तस्य कृते रोदनं व्यर्थमेव । अथ सीता विमनस्कतां द्योतयन्ती कुशलवावाह—क एष इति । क एषः, नास्त्यस्माकमनेन सह कश्चन सम्बन्धः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितो यो युवयोर्दृष्टिगोचरमापतितः । एतेन रामं प्रति सीताया औदासीन्यं प्रकटितम्भवति, तदेव ज्ञात्वा राम आह—औदासीन्य-मिति । चिरकालोपनतं चिरकालेन चिरसमयेन उपनतं प्राप्तम् अस्मत्सन्निधानं

रामः—अहो ! औदासीन्यं वैदेह्या यदियं चिरकालोपनतमस्तस्-
न्निधानं मुखविकासेनापि न सम्भावयति ।

वा—(सकोपम्) हे राजन् ! धृतसौहार्द ! महाकुलीन ! समीक्ष्य-
कारिन् ! किं युक्तं तव प्रतिपादितां जनकेन, गृहीतां दशरथेन,
कृतमङ्गलामरुन्धत्या, विशुद्धचारित्रां वाल्मीकिना, भावित-
शुद्धिं विभावसुना, मातरं कुशलधयोः, दुहितरं भगवत्या
विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवादमात्रश्रवणेन निरा-
कर्तुम् ?

रामः—(वैक्रव्यं नाटयति)

वा—सौमित्रे युक्कमिदम् ? अथ वा कस्तवोपालम्भः, नियोज्यस्त्वं
कनीयान् । (राममुद्दिश्य) अथ दशग्रीववीरवधावसाने सीता-
प्रतिग्रहं प्रति कः प्रमाणीकृतो देवः प्रमाणेन ?

रा—भगवान् वैश्वानरः ।

वा—भोः प्रत्ययनिवृत्तेः किं कारणम् ?

सी—हा धिक्, हा धिक्, ममाधन्यायाः कृत एवमधिक्षिप्यत
हृदि, हृदि, मम अधरणेण किदे एवं अदिविष्यदिति
आयुःपुत्रः ।
अंशुः ।

ममोपस्थितिं मुखविकासेन मुखस्य वदनस्य विकासः प्रकुल्लनं तेन, सस्मितेन वदने-
नेत्यर्थः, न सम्भावयति नाद्रियते । चिरादुपस्थिते भर्तेरि मुखप्रसादेनावलोकनं
कुलीनानामभिमतम् । अत्रौदासीन्यं स्वत्यागप्रभवमिति ज्ञेयम् । अथ सीताया
हृदयगतं भावं वाल्मीकिराह—हे राजन्निति । धृतसौहार्दं धृतं मनसि धारितं सौहार्दं
सुहृद्भावो येन तत्सम्बुद्धौ । महाकुलीनमहत्त्वं तत्कुलं महाकुलं तत्र भवस्तत्सम्बुद्धौ ।
समीक्ष्यकारिन् कार्याकार्यविचारकुशल । जनकेन राज्ञा तव प्रतिपादितां तुभ्यं
पत्नीत्वेन दत्ताम् । दशरथेन त्वत्पित्रा गृहीताम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या कृतमङ्गलां
कृतं मङ्गलं यस्याः ताम् । विशुद्धचारित्रां विशुद्धं विशुद्धत्वेन निर्णीतं चारित्रं
यस्यास्ताम् । विभावसुना बह्विना भावितशुद्धिम् भाविता प्रत्यक्षीकृता शुद्धिर्यस्यास्ताम् ।
विश्वम्भरायाः पृथिव्याः दुहितरं पुत्रीम् । जनापवादमात्रश्रवणेन केवलं मूढलोकनिन्दा-
कर्णेनेन निराकर्तुं विवासयितुं न युक्तम् । वैक्रव्यं व्याकुलताम् । अथ रामोपा-
लम्भानन्तरं वाल्मीकिर्लक्ष्मणमुपालभते—युक्कमिति । न युक्कमित्यर्थः । अथ सौमित्रिं
समर्थयन्नाह—कस्तवोपालम्भः, न कश्चिदपीति तात्पर्यम् । अत्र हेतुमाह—नियोज्य
इति । कनीयस्त्वात्तव ज्येष्ठज्ञापरिपालनं न दोषयेति भावः । दशग्रीववीरवधावसाने
दशग्रीवो रावणः स एव वीरस्त्वस्य यो बधो विनाशस्तस्यावसानेऽन्ते सीताप्रतिग्रहं

(कणौ पिदधाति)

वा—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये
पवनसखा यदि देवता नियुक्ता ।
कथमिव भवतो निरङ्कुशोऽयं
हृदि निहितो नु पृथग्जनापवादः ॥ २१ ॥

रामः—(आयुज्यमानमिव)

वा—कथं वीरहस्तेन मामतिवाहयति ।

प्रति सीताया यः प्रतिग्रहोऽङ्गीकरणं तं प्रति प्रमाणेन साक्षिभावेन को देवः प्रमाणीकृतः प्रमाणात्वेनाश्रितः । वैश्वानरोऽग्निः । प्रत्ययनिवृत्तेः प्रत्ययो विश्वासस्तस्य या निवृत्तिर्विलोपस्तस्याः किं कारणं को हेतुरिति भावः । अधन्याया मन्दभाग्याया मम कृते आर्यपुत्रो रामः एवम् अधिकृष्यते कठोरवचनैः पराभूयते ।

अ०—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये पवनसखा देवता यदि नियुक्ता, अयं निरङ्कुशः पृथग्जनापवादः भवतः हृदि कथम् इव निहितः नु ॥ २१ ॥

स०—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये—कुशलवयोर्यजननी तस्या विशुद्धिस्तस्यास्साक्ष्यं तस्मिन् । पवनसखा—पवनः सखा यस्य सः । पृथग्जनापवादः—पृथग्जनानाम् अपवादः ।

जननी—mother. विशुद्धि—purity. साक्ष्य—witness. पवनसखा—the fire-god, the friend of the wind. नियुक्त—appointed. निरङ्कुश—uncontrolled. अपवाद—scandal. पृथग्जन—unenlightened people.

टी०—कुशलवयोर्यजननी माता सीता तस्या विशुद्धिर्विशेषेण शुद्धिः परीक्षा तस्याः साक्ष्यं साक्षिभावस्तस्मिन् यदि पवनसखा अग्निः देवता नियुक्ता प्रमाणात्वेनाङ्गीकृता, तदा अयं निरङ्कुशो निरर्गलः पृथग्जनापवादः पृथग्जनानां सामान्यपुरुषाणाम् अपवादो निन्दा रावणगृहवासरूप इति यावत्, कथमिव केन हेतुना भवतस्त्व हृदि नु निश्चयेन निहितः स्थितः । अत्रामिश्रुद्धायां सीतायां सामान्यपुरुषापवादेन तव हृदि निहितः संशयो न युक्त इति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

टी०—आयुज्यमानम् किञ्चित् स्पृश्यमानम् इव यथा स्यात्तथा । आयुज्यमानमिति क्रियाविशेषणम् । आ ईषदर्थे । अस्पष्टोऽर्थः । अत्र स्पर्शो मुनेर्वारणायामिमत इति वाल्मीकिवचसा प्रतीयते—‘कथं वीरहस्तेन मामतिवाहयति,’ वीरश्चासौ हस्तो वीरहस्तो बलवान् करस्तेन माम् अतिवाहयति अपसारयति । अत्र रामकर्तृकं मुनेरपसारणं न वचनीयताबीजं, राजपरिषदि रामं दृश्यतो मुनेरपसारणस्य निर्दोषत्वात् ।

अनुकृतिसरले पृथग्जनानां

निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।

नरपतिहृदये न जातमाल्यं (?)

न हि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥ २२ ॥

वत्स ! किमनेन कण्ड्वनेन, गृहाण कुशलवौ, गच्छामः स्वमा-
श्रमपदम् । (इति परिक्रामति)

रामलक्ष्मणौ—प्रसीदतु, गच्छतु भगवान् ।

वा—(प्रतिनिवृत्त्य) वैदेहि, तपोवनगतानामपि दण्डं समाज्ञापयति,
तत्परिशोध्यतामात्मा ।

अ०—अनुकृतिसरले पृथग्जनानां चेतसि संश्रितः अनुरागः निवसति ।
नरपतिहृदये जातमाल्यं न, पुलिनेषु तिलस्य सम्भवः नास्ति हि ॥ २२ ॥

स०—अनुकृतिसरले—अनुकृतौ सरलं तस्मिन् । नरपतिहृदये—नरपते-
हृदयं तस्मिन् ।

अनुकृति—imitation. सरल—sincere. पृथग्जन—common
people. संश्रित—sheltered. अनुराग—love. निवसति—abides.
नरपति—king. माल्य—state of a garland. पुलिन—sandy soil.
तिल—sesamum plant.

टी०—अनुकृतिसरले अनुकृत्या अनुकरणेन सरलं छलरहितं तस्मिन् ।
प्राकृतपुरुषो गतानुगतिकोऽत एव सरलप्रकृतिरित्यर्थः । पृथग्जनानां प्राकृतपुरुषाणां
सरलचेतसामिति यावत्, चेतसि हृदये संश्रितः सम्यक् परिपाकं प्राप्तः अनुरागः
प्रेम निवसति चिरकालं तिष्ठति, अनुकरणशीलानां सरलमनसां जनानां
चेतस्यनुरागश्चिराय स्वरिमाणमावहतीति कवेराशयः । नरपतिहृदये राज्ञश्चेतसि
जातमाल्यं सुरभिभरितं यथा स्यात्तथा अनुरागः प्रेम संश्रितो न भवति । यथा
सौरभ्यानुसम्पृक्तं पुष्पं क्षणाय कल्पते, अनन्तरश्च हासमुपैति तद्वत् राज्ञां मनोऽ-
वस्था । यद्वा यथा माल्यं नरपतिहृदये न तिष्ठति, अपि तु हृदयोपस्थैव, तथैवानु-
रागो नृपस्य वाच्येव न तु चेतसि । अथ वा नरपतिहृदये जातमाल्यं मलस्य भावो
माल्यं जातं माल्यं मलभावो यस्य तद् यथा स्यात्तथा संश्रितोऽनुरागो न निवसति
किम्, अपि तु मालिन्यं गतः सचेव निवसति राज्ञो हृद्यनुरागस्य नैकरसत्वा-
दिति पञ्चान्तरम् । दृष्टान्तरेण द्रढयति—पुलिनेषु सिकताप्रदेशेषु तिलस्य तिलोत्पत्ति-
पदार्थस्य हि निश्चयेन सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । प्राकृतजनास्वभावतस्सरलाः, रामस्तु
प्राकृतेतरत्वात्कठिनमना इति वैशिष्ट्यम् ।

कण्ड्वनेन गात्रविधर्षणेन किं प्रयोजनं, परिहरणीयः कालातिक्षेप इत्यर्थः ।
प्रसीदतु गच्छतु भगवानित्युक्ती रामलक्ष्मणयोरुर्मुनावुपेक्षां राजपदावलेपञ्च व्यनक्ति ।
तपोवनगतानां तपस्विनामपि दण्डं समाज्ञापयति दण्डं ददाति अयं राम इति

सीता—अहं किं परिशोधयामि ।

अहं किं परिसोधेमि ।

वा—अपापा भवसि ।

सी—(सलज्जम्) जनमध्यगतैवं भणामि—मन्दभागिनी विदेह-
जणमज्झगदा एवं भणामि—मन्दभाइणी विदेह-

राजतनयाऽभिन्नचारित्रेति ।

राजतनया अहिण्णचारित्तेति ।

वा—समुद्घुष्यतां विकारानुरूपः प्रतिकार इति ।

सी—प्रभवति गुरुनियोगः । (अञ्जलिं बध्वा दिशो विलोक्य) शृण्वन्तु
पहवदि गुरुणिओओ । सुरणंतु

भवन्तो लोकपाला गगनमध्यचारिणो देवता गन्धर्वसिद्धविद्या-
भवन्तो लोअपाला गअणमज्झचारिणो देवदाओ गन्धर्वसिद्धविज्झा-
धरा ये च प्रभावप्रत्यक्षीकृतसर्वलोकरहस्या वाल्मीकिविश्वा-
धरा जो अ प्पवाहपच्चक्खीकिदसव्वलोअरहस्सा वम्मीइविस्स-

मित्रवसिष्ठप्रमुखा महर्षयः, एष सकललोकशुभाशुभकर्मसाली
मित्रवसिष्ठप्रमुहा महसिणो, एसो सअललोअसुहासुहकम्मसख्खी

शेषः । वाल्मीकेर्वीरहस्तेनातिवाहनं दण्डाच्चातिरिच्यते । यद्वा तपोवनगता अपि वयं
राज्ञा दण्डयितुं शक्याः किमुत त्वं सहधर्मचारिणीति । तत्परिशोध्यतामात्मा,
आत्मा शोधनीयः, शुद्धत्वेन प्रमाणीकर्तव्य इति भावः ।

अहं किं परिशोधयामि, पुरापि मयाऽऽत्माऽग्नौ परिशोधितः, अधुना
किं पुनः स्वात्मानं परिशोधयामीत्यर्थः । अपापा भवसि, एवं स्थिते त्वं निष्पापा
भविष्यसि । मौनमाश्रितायां त्वयि लोकोऽन्यथा सम्भावयिष्यति, तदेवं स्वात्मनः
परिशोधनेनापापात्वसिद्धिरेव तव श्रेयसे भवतु । जनमध्यगता सभामध्यस्थिता
एवं भणामि कथयामि । मन्दभागिनी मन्दभाग्या विदेहराजतनया विदेहराजस्य
जनकस्य तनया पुत्री सीताहमिति शेषः । अभिन्नचारित्रा न भिन्नं न चतं चारित्र्यं
पातित्रयं यस्याः सा । समुद्घुष्यताम् उच्चैः कथ्यताम् । विकारानुरूपः विकारस्य
त्यागरूपस्य अनुरूपोऽनुकूलः प्रतिकार उपायः । प्रभवति सर्वसिद्धः
गुरुनियोगः गुरोर्वाल्मीकेर्नियोग आज्ञा, यद्वाल्मीकिराज्ञापयति तन्मयाऽवश्यं
विधेयम् इत्यर्थः । लोकपाला इन्द्राद्या अष्टौ । गगनमध्यचारिणः अन्तरिक्षचराः
देवताः गन्धर्वसिद्धविद्याधराः, गन्धर्वाश्च सिद्धाश्च विद्याधराश्च ते । प्रभावप्रत्यक्षी-
कृतसर्वलोकरहस्याः प्रभावेण सिद्धया प्रत्यक्षीकृतं दृष्टं सर्वलोकानां सर्वेषां जनानां
रहस्यं मन्त्रणं यैस्ते । वाल्मीकिविश्वामित्रवसिष्ठप्रमुखाः वाल्मीकिः कुशलवयोः
सीतायाश्च पालयिता, विश्वामित्रो रामलक्ष्मणयोश्शत्रुघ्नगुरुः, वसिष्ठः कुलगुरुः,

भगवान् राघवकुलपितामहः सहस्ररश्मिश्च सीताचारित्रशुद्धि-
भञ्जवं राहवउलपिदामहो सहस्ररश्मिश्च सीता चारित्तुद्धि-
मन्तरेणैवं सत्यापयति ।

अन्तरेण एव सच्चावणदि ।

वा—पश्यन्तु भवन्तः महाप्रभावाकृष्टमपि सीतामाहात्म्यसम्भृत-
माश्चर्यम् ।

सर्वे—(सविस्मयम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् । एष हि देवीवचनस्य समनन्तरं
दत्तावधान इव निःशब्दप्रशान्तो निवृत्तसर्वारम्भः कृत्स्न एव
स्थावरजङ्गमो लोकः संप्रवृत्तः । तथा हि—

उदन्वन्तः शान्ताः स्तिमिततरकल्लोलवलयया

निरारम्भो व्योम्नि प्रकृतिचपलोऽप्येष पवनः ।

प्रवृत्ता चैतस्मिन्निभृततरकर्णा गजघटा

जगत् कृत्स्नं जातं जनकतनयोक्ताववहितम् ॥ २३ ॥

ते प्रमुखा येषां ते तथाभूता महर्षयः महान्त ऋषयः, एषः सकललोकशुभाशुभ-
कर्मसाक्षी सकलानां सर्वेषां लोकानां यानि शुभाशुभानि पुरयापुरयानि तेषां साक्षी
साक्षाद् द्रष्टा, राघवकुलपितामहः राघवकुलस्य पितामहः प्रचालक इत्यर्थः, सहस्र-
रश्मिः सूर्यः, इक्ष्वाकुकुलस्य प्रवर्तकत्वासूर्यस्य पितामहत्वम् । चारित्रशुद्धिम् अन्तरेण
विना सत्यापयति सत्यतां प्रतिपादयति । महाप्रभावाकृष्टम् महाप्रभावाणां महाप्रभावतां
देवादीनामाकृष्टमाकर्षणं यस्मात्तत्, सीतामाहात्म्यसम्भृतं सीताया माहात्म्येन गौर-
वेण सम्भृतमुपानीतम् आश्चर्यं साद्भुतं कर्म भवन्तः पश्यन्तु विलोकयन्तु ।

एष इति । देवीवचनस्य देव्यास्सीताया वचनं वाक्यं तस्य समनन्तरं पश्चात्
दत्तावधानः दत्तम् अवधानं मनस एकार्थ्यं येन सः । निःशब्दप्रशान्तः निश्शब्दः
शब्दरहितः अत एव प्रशान्तश्च । निवृत्तसर्वारम्भः निवृत्तः शान्तः सर्वारम्भः सर्व-
व्यापारो यस्य सः । कृत्स्नः सर्वः । स्थावरजङ्गमश्चराचरात्मकः । लोको भूतप्रायः ।
सम्प्रवृत्तः सञ्जातः । तदेवं दर्शयति तथा हीति ।

अ०—उदन्वन्तः स्तिमिततरकल्लोलवलययाः शान्ताः, प्रकृतिचपलः अपि
एषः पवनः व्योम्नि निरारम्भः, गजघटा च एतास्मिन् निभृततरकर्णा प्रवृत्ता,
जनकतनयोक्ता कृत्स्नं जगत् अवहितं जातम् ॥ २३ ॥

स०—स्तिमिततरकल्लोलवलययाः—स्तिमिततराः कल्लोलानां वलयया येषां
ते । प्रकृतिचपलः—प्रकृत्या चपलः । निरारम्भः—निर्गत आरम्भो यस्मात्सः ।
गजघटा—गजानां घटा । निभृततरकर्णा—निभृततराः कर्णा यस्याः सा । जनक-
तनयोक्ता—जनकस्य तनया जनकतनया तस्या उक्तिस्तत्र ।

उदन्वत्—ocean.

स्तिमित—stationary.

कल्लोल—billow.

वलय—circle.

शान्त—unruffled.

प्रकृति—nature.

चपल—

सी—यदि मया सकललोकमहार्थप्रत्ययापूरितगुरुशासनमुन्मूलित-
जदि मए सअललोअमहत्थप्पच्चआपूरिदगुरुसासणं उम्मुत्तिअ-
महामहीधरसहस्रविरचितसेतुबन्धविभक्तमहासमुद्रं सुरासुर-
महामहीधरसहस्रविरइदसेदुबन्धविभत्तमहासमुदं सुरासुर-
भुवनैकधनुर्धरं राघवकुलनन्दनं त्वामुज्जित्वा पतिव्रताविरुद्धेन
भुवणेकधनुर्धरं राघवकुलणंदणं तुमं उज्जित्वा पइव्वदाविरुद्धेण
भावेनान्यः कोपि नयनाभ्यां निर्वर्णितः, वचनेनालपितः, हृदयेन
भावेण अरणो को वि णअणेहिं णिव्वणिणदो, वअणेण आलविदो, हिअएण

restless. पवन—wind. व्योमन्—sky. निरारम्भ—still with-
out activity. गजघटा—herds of elephants. निभृततर—
absolutely motionless. तनया—daughter उक्ति—speech.
कृत्स्न—entire. जगत्—world. अवहित—attentive.

टी०—उदन्वन्तः समुद्राः स्तिमिततरकल्लोलवल्याः स्तिमिततरा विशेषेण
निश्चलाः कल्लोलानामूर्मीणां वल्यास्समूहा येषां ते तथाभूताः शान्ता जाताः ।
प्रकृतिचपलः प्रकृत्या स्वभावेन चपलश्चक्षलः अपि एषः पवनो वायुः व्योम्नि गगने
निरारम्भः निर्गत आरम्भः प्रसरणात्मकं कर्म यस्मात्स तथाभूतः संवृत इति
शेषः । गजघटा गजानां दन्तावलानां घटा पङ्क्तिः एतस्मिन् सीतायाः शुद्धि-
निर्णये निभृततरकर्णा निभृततराऽल्यन्तं स्तिमिताः कर्णा यस्याः सा तथाभूता
प्रवृत्ता । जनकतनयोक्तौ जनकस्य तनया जानकी तस्या उक्तिर्वचनं तत्र कृत्स्नं सर्वं
जगत् अवहितं दत्तकर्णं जातम् । एतेन लोकानां श्रवणकुतूहलं प्रकटितम् ॥२३॥

सकललोकमहार्थप्रत्ययापूरितगुरुशासनं सकले सर्वस्मिन् लोके भुवने महार्थ-
प्रत्ययेन महंश्चासावर्धप्रत्ययो महार्थप्रत्ययस्तेनापूरितमनुष्ठितं गुरोः पितुर्दर्शयत्यस्य
शासनं येन तम् । पितुराज्ञाया अलङ्घनीयत्वाल्लोकै गौरवं विदितम्, अत एवास्याः
पालनं रामेणाचरितमिति भावः । उन्मूलितमहामहीधरसहस्रविरचितसेतुबन्ध-
विभक्तमहासमुद्रम् उन्मूलिता उत्खानिता ये महान्तो महीधराः पर्वतास्तेषां सहस्रेण
प्रभूतसङ्ख्या विरचितो निर्मितो यः सेतुबन्धस्तेन विभक्तो द्विधाकृतो महान् समुद्रो
येन तम् । सुरासुरभुवनैकधनुर्धरम् सुराश्च असुराश्च ते सुरासुराः देवदानवाः
तेषां भुवने लोके स्वर्गे पाताले च एकं मुख्यं धनुर्धरम्, त्रिलोक्यामद्वितीयं धानु-
ष्कमिति भावः । राघवकुलनन्दनं रघुवंशनन्दयितारं त्वाम् उज्जित्वा विहाय पति-
व्रताविरुद्धेन साध्वीभावप्रतिकूलेन भावेन मनसा अन्यः कोपि पुरुषः नयनाभ्यां
चक्षुर्भ्यां निर्वर्णितो विलोकिताः, वचनेन वाक्येन आलपित आकारिताः, हृदयेन
मनसा चिन्तितो ध्याताः, एतेन सत्यवचनेन तथ्यवाक्येन सकललोकप्रत्यक्षदृश्यमान-
दिव्यरूपभारिणी सकलैस्सर्वैर्लोकैर्जनैः प्रत्यक्षं समक्षं दृश्यमानं चक्षुर्विषयीक्रिय-

वा चिन्तितः, एतेन सत्यवचनेन सकललोकप्रत्यक्षदृश्यमान-
वा चित्तिदे एदिणा सच्चवश्रणेण सञ्चललोअपचक्खदीसमाण-
दिव्यरूपधारिणी भगवती महाप्रभावा चित्तशुद्धिं मे लोकस्य
दिव्वरूपधारिणी भञ्जवदी महप्पहावा चित्तशुद्धिं मे लोअस्स
प्रकाशीकरोतु (प्रकटीकरोतु) ।
पञ्चासीकरोदु (पञ्चडीकरोदु) ।

(सर्वे सम्भ्रमं नाटयन्ति)

वा—किमेतदव्यक्कभीषणं लोकस्य रसान्तरमाविर्भूतम् ।

नादः पातालमूलात्प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरन्ध्रं

पातक्लिष्टा इवैते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।

माणं दिव्यमलौकिकं यद्रूपं तस्य धारिणी भगवती देवी महाप्रभावा मे मम चित्त-
शुद्धिं मनसः परिपूर्तिं लोकस्य प्रकाशीकरोतु प्रकटयतु । किमेतदिति । अव्यक्क-
भीषणम् अव्यक्कञ्च तद् भीषणमित्यव्यक्कभीषणम्—स्पष्टतयाऽवलोकयितुमशक्य-
त्वादव्यक्कम्, अदृष्टपूर्वत्वादभीषणम् । रसान्तरं रसा भूमिः, अन्या रसा रसा-
न्तरम्, विलोक्यमानात्पृथिव्याकाराद्भिन्नः कश्चिदाकारविशेषो धराया इत्यर्थः ।
यद्वा अन्यः शृङ्गारादिव्यतिरिक्तो रसो रसान्तरं तत् ।

अ०—व्योमरन्ध्रं तुमुलं पूरयन् पातालमूलात् नादः प्रभवति । एते
गिरयः पातक्लिष्टाः इव दिशि दिशि मन्दमन्दाः चरन्ति । बद्धानन्दाः लवण-
जलधयः वेगात् सीमाम् उल्लङ्घ्य उदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि मथ्य-
मानाः इव आसन् ॥ २४ ॥

स०—व्योमरन्ध्रम्—व्योम एव रन्ध्रम् । पातालमूलात्—पातालस्य मूलं
तस्मात् । पातक्लिष्टाः—पातेन क्लिष्टाः । बद्धानन्दाः—बद्ध आनन्दो यैस्ते । लवण-
जलधयः—लवणसहिता जलधयः । उदनिधिसलिलैः—उदनिधेः सलिलम् उदनिधि-
सलिलं तैः । वेलावनानि—वेलायां वनं तानि ।

व्योमन्—sky. रन्ध्र—vacuum. तुमुलम्—tumultuously.
पूरयन्—filling up. पाताल—nether region. नाद noise. गिरि
—hill. पात—fall. क्लिष्ट—discomfitted. चरन्ति—move about.
बद्धानन्द—over-joyed. लवणजलधि—ocean. & lit. saline waters.
वेग—impetuosity. सीमा—boundary line. उल्लङ्घ्य—having
transgressed. उदनिधि—ocean. वेला—shore. मथ्यमान—churning.

टी०—व्योमरन्ध्रं व्योम गगनमेव रन्ध्रं छिद्रं तत् तुमुलं गाढं पूरयन् व्याप्नु-
वन् पातालमूलात् पातालस्य मूलात्तलात् नादो ध्वनिः प्रभवति जायते । एते
समीपवर्तिनः पुरतो दृश्यमाना वा गिरयः पर्वताः पातक्लिष्टा इव पातेन पतनेन क्लिष्टाः

बद्धानन्दाः समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्
सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ॥२४॥

सीते ! त्वामुद्दिश्य प्रादुर्भूतानि सर्वलक्षणानि, पुनरप्यावर्ततां
सत्यम् ।

सी—(“जइ मए सअललोअ ” इत्यादि पठति)

(नेपथ्ये)

स्वस्ति गोभ्यः, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः, स्वस्ति राघवकुलाय ।

आकृष्टा मिथिलाधिराजतनयासत्येन पातालत-

स्तोयान्मज्जनलीलया तनुमिमां हित्वात्मनः स्थावराम् ।

साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन विश्वम्भरा

लोकं मध्यमम्बुराशिरशना देवी समारोहति ॥ २५ ॥

खिन्ना इव दिशि दिशि प्रतिदिशं मन्दमन्दाः शनैः शनैश्चरन्ति । गिरीणां
पातस्तु भूकम्पजनित एवेति ज्ञेयम् । बद्धानन्दाः बद्धः प्राप्त आनन्दो हर्षो यैस्ते हर्ष-
भरिता इत्यर्थः । लवणजलधयः लवणसमुद्राः वेगात् सीमां मर्यादाम् उल्लङ्घ्याति-
क्रम्य उदनिधिसलिलैः समुद्रजलैः निजैरेवेति केचित्, अपरेभ्यः समुद्रेभ्य आगतै-
रित्यन्ये, स्वानि निजानि वेलावनानि वेलायां तटे यानि वनानि उद्यानानि तानि
मथ्यमाना आलोल्यमाना इव आसन् अभूवन् । सीतां सत्यापयितुं प्रादुर्भवन्त्यां
धरायां महाबादः प्रादुरासीत्, गिरयश्चकम्पुः, जलधयस्सीमामुल्लङ्घ्य लवणो-
दधितीरवर्तिभूभागानालोडयामासुः । एतेन भविष्यतोऽद्भुतस्य प्राग्लक्षणानि
सूचितानि ॥ २४ ॥

त्वामुद्दिश्य त्वत्कृते तव सतीत्वप्रतिपादनाय सर्वलक्षणानि सर्वाणि चिह्नानि
प्रादुर्भूतानि प्रकाशं गतानि । पुनरपि भूयोऽपि सत्यं पथ्यं वच इति शेषः, आवर्तताम्
पठतु भवतीति शेषः ।

अ०—अम्बुराशिरशना विश्वम्भरा देवी मिथिलाधिराजतनयासत्येन
पातालतः आकृष्टा तोयात् मज्जनलीलया इमां स्थावराम् आत्मनः तनुं हित्वा
साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन मध्यमं लोकं समारोहति ॥ २५ ॥

स०—अम्बुराशिरशना—अम्बुराशिः एव रशना यस्याः सा । मिथिला-
धिराजतनयासत्येन—मिथिलाया अधिराजः मिथिलाधिराजः तस्य या तनया तस्याः
सत्येन । मज्जनलीलया—मज्जने लीला तथा । साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमा-
योगेन—साक्षात् लक्षिता या दिव्या मूर्तिस्तस्या यो महिमा तस्य योगेन ।

अम्बुराशि—ocean, lit. the reservoir of water. रशना—
girdle. विश्वम्भरा—earth. पाताल—nether region. आकृष्ट—
pulled up. तोय—water. मज्जनलीला—sportive duckings in

सर्वे—(आकर्ये विस्मयं नाटयन्ति)

वा—कथमदृष्टपूर्वाऽश्रुतपूर्वैयमाश्चर्यपरम्परावृत्तिः ।

एतज्ज्योतिरुदेति नागभवनात्संवासयन्तश्चिरा-

न्माल्यैः शीतलपद्मगन्धिसुभगाः पातालवाता दिशः ।

एषाविर्भवति क्रमेण वसुधा राजन् ! दधानाञ्जलि

सौमित्रे ! प्रणमादरात् कुशलवौ ! पुष्पाञ्जलिः कीर्यताम् ॥२६॥

water. स्थावर—immovable. तनु—body. हित्वा—having cast off. साक्षात्—obviously. लक्षित—revealed. दिव्यमूर्ति—divine form. महिमा—magnanimity. समारोहति—ascends.

टी०—अम्बुराशिरशना अम्बुराशिः समुद्र एव रशना काञ्ची यस्याः सा विश्वम्भरा पृथिवी देवी मिथिलाधिराजतनयासत्येन मिथिलाया अधिराजोऽधी-
श्वरस्तस्य या तनया पुत्री तस्याः सत्येन सत्यवाक्येन पातालतो रसातलात् आकृष्टा
बलादानीता तोयात् सलिलात् मज्जनलीलया स्नानव्याजेन इमाम् आत्मनः स्वस्य
स्थावरां जडं नदीनदवृत्ताद्यनेकपदार्थकलापोपेतामिति यावत्, तनुं शरीरं हित्वा
विसृज्य साक्षात्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन साक्षात् प्रत्यक्षं लक्षिता नयनविषयी-
कृता जनैरिति भावः या दिव्या मूर्तिस्तनुस्तस्या यो महिमा महित्वं तस्य योगेन
मध्यमं लोकं भूलोकं समारोहति । आधिभौतिकीं तनुं विहायाधिदैविकीं मूर्तिमा-
श्रित्य वसुन्धराऽधोलोकादिमं भूलोकमुपैतीति निष्कर्षः ॥ २५ ॥

अ०—नागभवनात् एतत् ज्योतिः उदेति, माल्यैः शीतलपद्मगन्धिसुभगाः
पातालवाताः चिरात् दिशः संवासयन्तः (वान्ति), राजन् ! अञ्जलिं दधाना
एषा वसुधा क्रमेण आविर्भवति, सौमित्रे ! आदरात् प्रणम, कुशलवौ !
पुष्पाञ्जलिः कीर्यताम् ॥ २६ ॥

स०—नागभवनात्—नागानां भवनं तस्मात् । शीतलपद्मगन्धिसुभगाः—
शीतलानां पद्मानां गन्धो येषु ते च सुभगाः च ते । पातालवाताः—पातालस्य
वाताः । कुशलवौ—कुशश्च लवश्च तौ । पुष्पाञ्जलिः—पुष्पाणाम् अञ्जलिः ।

नागभवन—abode of the Nagas. ज्योतिष्—light. उदेति—
emanates. माल्य—garland. शीतल—cool. पद्म—lotus.
सुभग—pleasant. पाताल—nether region. वात—wind.
चिरात्—since long. संवासयत्—perfuming. अञ्जलि—folded
hands. वसुधा—earth. क्रमेण—gradually. आविर्भवति—appears.
आदर—reverence. पुष्पाञ्जलि—handful of flowers.

टी०—नागभवनात् नागानां सर्पाणां भवनं वसतिस्तस्मात् पातालादिति
यावत् । एतत् पुरतो विलोक्यमानं ज्योतिस्तेजः उदेति उद्गच्छति । अधोलोका-

सर्वे—(यथोक्तं नाटयान्ति)

(ततः प्रविशति पातालोल्लेदं नाटयन्ती पुष्पवर्षाभिर्नारीभिः सह समानोदात्तो-
ज्ज्वलवेषाभिश्च पृथ्वी)

सर्वे—(कृताञ्जलयः)

त्वं बिभर्षि जगत् कृत्स्नं शेषमूर्ध्ना त्वमुह्यसे ।

काम्यान्भिमतान् देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा ॥ २७ ॥

उन्नतौ विन्ध्यकैलासौ तव देवि ! पयोधरौ ।

जाह्नवी हारयष्टिस्ते समुद्रा रत्नमेखलाः ॥ २८ ॥

दुदृच्छन्ती रसा तेजोरूपेण लक्ष्यते । माल्यैः स्त्रग्भिः शीतलपद्मगन्धिसुभगाः
शीतलानां शिशिराणां जलसम्पर्कात्, स्वभावतो वा, पद्मानां कमलानां गन्धो
विद्यते येषु ते च सुभगाश्च प्रियाश्च ते तथाभूताः पातालवाताः पातालस्य रसातल-
स्य वाताः पवनाः चिरात् चिरकालाय दिशः काष्ठाः संवासयन्तो गन्धयुक्ताः
कुर्वन्तः प्रसरन्तीति शेषः । राजन् नृप ! अञ्जलिं दधाना साञ्जलिः एषा वसुधा
पृथिवी क्रमेण आविर्भवति प्रकटीभवति । सौमित्रे लक्ष्मण ! आदरात् सम्मान-
पूर्वकं प्रणम नमस्कुर्वन्नां पृथिवीमिति शेषः । कुशलवाविति सम्बोधनम् । पुष्पा-
णां कुसुमानाम् अञ्जलिः करपुटयुगपरिमितकुसुमचयः कार्यतां प्रक्षिप्यताम्, वसुधां
प्रति पुष्पवर्षा विधेयेति भावः ॥ २६ ॥

पातालोल्लेदम् पातालस्य नागलोकस्य उल्लेदं प्रस्फोटम् । समानोदात्तो ज्ज्वल-
वेषाभिः समानः सदृश उदात्त उज्ज्वलः शुद्धश्च वेषो यासां ताभिः ।

अ०—त्वं कृत्स्नं जगत् बिभर्षि, त्वं शेषमूर्ध्ना उह्यसे, पुरा देवाः अभिम-
तान् काम्यान् त्वाम् एव दुदुहुः ॥ २७ ॥

स०—शेषमूर्ध्ना—शेषस्य मूर्ध्ना तेन ।

कृत्स्न—entire. जगत्—world. बिभर्षि—sustain. मूर्धन्—
forehead. पुरा—formerly. अभिमत—desired. काम्य—
desired object or necessity.

टी०—हे देवि वसुन्धरे त्वं कृत्स्नम् अखिलं जगत् लोकं बिभर्षि धारयसि ।
त्वं शेषमूर्ध्ना शेषस्य भोगिराजः मूर्ध्ना शिरसा उह्यसे धारयसे । पुरा देवा इन्द्राद्याः
अभिमतान् अभीष्टान् काम्यान् भोगान् भोग्यवस्तूनीत्यर्थः, त्वाम् एव दुदुहुः
दुग्धवन्तः, दुहेद्विकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अ०—देवि ! उन्नतौ विन्ध्यकैलासौ तव पयोधरौ (स्तः) । जाह्नवी ते
हारयष्टिः (अस्ति) । समुद्राः रत्नमेखलाः (सन्ति) ॥ २८ ॥

स०—विन्ध्यकैलासौ—विन्ध्यश्च कैलासश्च तौ । रत्नमेखलाः—रत्नै-
र्निबद्धा मेखलाः ।

यज्ञाङ्गानां समुत्पत्तयै वासवस्त्वां प्रवर्षति ।

रत्नानामोषधीनां च त्वां प्रसूतिं प्रचक्षते ॥ २६ ॥

नमो भगवत्यै विश्वम्भरायै । (प्रणमन्ति)

पृथ्वी—[दिशो विलोक्य] अहो ! अनतिक्रमणीयं शासनं प्रति-
निवृत्तानां पतिव्रतानाम् ।

व्याप्य द्वावापृथिव्यौ प्रतिहतगतयो यत्र भानोर्मयूखाः

गाम्भीर्याक्षीणवेगो नियमयति गतिं यच्च वोढुं गह्वरमान् ।

यत् स्थानं विप्रकर्षात् परिमिततपसां योगिनामप्यगम्यं

तस्मादाकृष्य साहं जनकतनयया दूरमारोपितास्मि ॥ ३० ॥

देवि—goddess.

पयोधर—breast.

हारयष्टि—necklace.

रत्नमेखला—girdle studded with gems.

टी०—देवि ! उन्नतौ तुङ्गौ उच्छ्रिताविति यावत्, विन्ध्यकैलासौ विन्ध्यश्च
कैलासश्च तौ तव पयोधरौ स्तनौ स्तः । जाह्नवी जहो राजर्षेरपत्यं गङ्गा ते हारयष्टिः
माला अस्ति। समुद्रा जलधयः रत्नमेखलाः रत्नैर्निबद्धा मेखलाः कान्त्यः सन्ति॥२८॥

अ०—वासवः यज्ञाङ्गानां समुत्पत्तयै त्वां प्रवर्षति । रत्नानाम् ओषधीनां च
त्वाम् प्रसूतिं प्रचक्षते ॥ २६ ॥

स०—यज्ञाङ्गानाम्—यज्ञस्य अङ्गानि तेषाम् ।

वासव—Indra. समुत्पत्ति—production. यज्ञाङ्ग—materials
of sacrifice. प्रवर्षति—rains over. रत्न—gem. ओषधि—the
medicinal herb. प्रसूति—source.

टी०—वासव इन्द्रः यज्ञाङ्गानां यज्ञस्येष्टेर्यान्यङ्गानि साधनानि उपकरणजात-
मिति यावत् तेषां समुत्पत्तयै जननाय त्वां प्रवर्षति सिञ्चति । रत्नानां मणीनाम्
ओषधीनां च त्वां वसुन्धरां प्रसूतिं प्रभवक्षेत्रं प्रचक्षते कथयन्ति ऋषय इति शेषः॥२६॥

अहो इति । अनतिक्रमणीयम् अनुलङ्घनीयम् । शासनम् आज्ञा । प्रतिनिवृ-
त्तानां भर्तृगृहमायातानाम् ।

अ०—द्वावापृथिव्यौ व्याप्य भानोः मयूखः यत्र प्रतिहतगतयः, गाम्भी-
र्याक्षीणवेगः गह्वरमान् यत् च वोढुं गतिं नियमयति, परिमिततपसां योगि-
नाम् अपि यत् स्थानं विप्रकर्षात् अगम्यम्, तस्मात् आकृष्य जनकतनयया
सा अहं दूरम् आरोपिता अस्मि ॥ ३० ॥

स०—द्वावापृथिव्यौ—यौः च पृथिवी च तौ । प्रतिहतगतयः प्रतिहता
गतिर्येषां ते । गाम्भीर्याक्षीणवेगः—गाम्भीर्येण न क्षीणः वेगः यस्य सः ।
परिमिततपसाम्—परिमितं तपो येषां तेषाम् । जनकतनयया जनकस्य
तनया तया ।

तत्तामेवाभिभाषिष्ये । वत्से मैथिलि ! कर्त्तव्यतां केनार्थयसि ?
सीता—(सविस्मयं विलोक्य) भगवति ! का त्वम् ?

भगवदिति ! का तुमं ?

पृथ्वी—किं न मां वेत्ति भवती ?

मामामनन्ति मुनयः प्रणवद्वितीयां

मत्तः प्रसूतिरखिलस्य चराचरस्य ।

मय्येव सिद्ध्यति तपोऽवनिदेवतां त्वं

जानीहि जानकि ! तवान्तिकमागतां माम् ॥ ३१ ॥

द्यावापृथिव्यौ—heaven and earth. व्याप्य—pervading.
भानु—sun. मयूख—ray. प्रांतहत—obstructed. गति—passage.
गाम्भीर्य—depth. अक्षीण—unchecked. वेग—impetuosity.
बोद्धुम्—to carry. गति—gait. नियमयति—slackens. परिमेत—
limited. तपस्—austerity. विप्रकर्ष—remoteness. अगम्य—
inaccessible. आकृष्य—pulling, having pulled.

टी०—द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ रोदसी व्याप्य वेष्टयित्वा भानोः रवेः
मयूखा अंशवः यत्र यस्मिन् प्रदेशे प्रतिहतगतयः प्रतिहता संरुद्धा गतिर्गमनं येषां
ते निरुद्धसञ्चारा भवन्ति, यत्र लोके भगवान् सहस्ररश्मिरपि संरुद्धगतिरस्ति,
गाम्भीर्याक्षीणवेगः गाम्भीर्येण अक्षीणो न क्षीणः न नष्टः वेगो यस्य सः गरुत्मान्
गरुडः यत् स्थानं बोद्धुं नेतुं हरिमिति शेषः गतिं वेगं नियमयति । परिमिततपसां
परिमितं क्षुब्धं तपो येषां तथाभूतानां योगिनाम् अपि यत् स्थानं विप्रकर्षात् असाञ्चि-
ध्यात् अगम्यम् गन्तुम् अशक्यम्, तस्मात् स्थानात् आकृष्य रमसा गृहीत्वा सा
अहं जनकतनयया सीतया दूरम् आरोपिता आनीता अस्मि । एतेन सीतायाः
सतीत्वप्रभावो दर्शितः ॥ ३० ॥

मैथिलि जानकि ! कर्त्तव्यतां केनार्थयसि किं ते कार्यमस्ति यदर्थमहमत्रा-
हूतेति वसुन्धराया अभिप्रायः ।

अ०—मुनयः मां प्रणवद्वितीयाम् आमनन्ति, अखिलस्य चराचरस्य मत्तः
प्रसूतिः, मयि एव तपः सिद्ध्यति, जानकि ! तव आन्तिकम् आगतां माम्
अवनिदेवतां त्वं जानीहि ॥ ३१ ॥

स०—प्रणवद्वितीयाम्—प्रणवः द्वितीयो यस्यास्ताम् ।

प्रणव—the sacred syllable om. आमनन्ति—regard. अखिल—
entire. चराचर—animate or inanimate creation. प्रसूति—
generation, birth. सिद्ध्यति—fructifies. अन्तिकम्—near.
अवनि—earth. देवता—the presiding deity. जानीहि—know.

अपि च वत्से ! ज्ञायतामिदमपि —

अभ्युद्धृतिश्च सहसा ममैवेयमनुष्ठिता ।

पुरा महावराहेण त्वत्प्रभावेन साम्प्रतम् ॥ ३२ ॥

सीता—(अञ्जलि बध्वा) भगवति ! अनुकम्पामध्यास्य यथा त्वयैवं
भगवदि ! अणुकम्पं अजभासिअ जह तु ए एवं

चारित्र्याविकलत्वेनाभिलक्षिता तथा लोकस्य प्रकाशयताम् ।
चारित्ताविकलत्वेण अहिलविखदा तह लोअस्स पआसीअदु ।

पृथ्वी—तथास्तु । (समन्तादवलोक्य)

ऋषयो दानवाः सिद्धा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।

मानवा लोकपालाश्च भवन्त्ववहिताः क्षणम् ॥ ३३ ॥

टी०—मुनयः महर्षयः मां प्रणवद्वितीयां प्रणव ओङ्कारो द्वितीयो यस्याः ताम्
आमनन्ति कथयन्ति; पृथिव्याश्शक्तिरूपत्वादोङ्कारस्य शिवरूपत्वाच्च शिवशक्त्यो-
रभेदान्वयेन साहचर्यमुक्तम् इति केचित् । अखिलस्य सर्वस्य चराचरस्य
स्थावरजङ्गमरूपस्य जगतो भक्तो मत्सकाशादेव प्रसूतिरुत्पत्तिः, तपो योगादिकं मध्येव
सिद्ध्यति फलति, पृथिव्या आश्रयत्वादिति भावः । हे जानकि सीते तव अन्तिकं
समीपम् आगताम् आयाताम् अविनिदेवतां भगवतीं पृथिवीं त्वं जानीहि
मन्यस्व ॥ ३१ ॥

अ०—इयं मम अभ्युद्धृतिः पुरा महावराहेण साम्प्रतं त्वत्प्रभावेन च
सहसा अनुष्ठिता ॥ ३२ ॥

अभ्युद्धृति—deliverance. महावराह—the Great Boar. (Viṣṇu)
साम्प्रतम्—now. प्रभाव—supernatural power. सहसा—sud-
denly. अनुष्ठिता—accomplished.

टी०—इयं मम अभ्युद्धृतिः अभ्युद्धरणं पुरा पुराणे कल्पे महावराहेण महा-
आसौ वराहो महावराहो वराहावतारो विष्णुस्तेन, साम्प्रतम् अधुना त्वत्प्रभावेन तव
पुरयचारित्र्येणेत्यर्थः, सहसा अविलम्बितम् अनुष्ठिता विहिता ॥ ३२ ॥

टी०—अनुकम्पां दयाम् । अध्यास्य आश्रित्य । चारित्र्याविकलत्वेन चारित्र्यस्य
अविकलत्वम् अप्रिययासस्तेन । अभिलक्षिता विलोकिता ।

अ०—ऋषयः दानवाः सिद्धाः यक्षगन्धर्वकिन्नराः मानवाः लोकपालाः
च क्षणात् अवहिताः भवन्तु ॥ ३३ ॥

स०—यक्षगन्धर्वकिन्नराः—यक्षाश्च गन्धर्वाश्च किन्नराश्च ते ।

दानव—demon. लोकपाल—guardian of the quarter.
क्षणात्—for a while. अवहित—attentive.

रामं दाशरथिं मुक्त्वा न जातु पुरुषान्तरम् ।

मनसापि गता सीतेत्येवं विदितमस्तु वः ॥ ३४ ॥

(आकाशात्पुष्पवृष्टिः दुन्दुभिध्वनयश्च)

सर्वे—(सहर्षम्) अहो विस्मयः । वसुन्धरासम्पादितशुद्धिमनु-
वर्तयन्ति बहुविधान्येतानि प्रादुर्भवन्ति—

आशामुखे त्रिदशदुन्दुभयो ध्वनन्ति

व्योम्नः पतन्ति कुसुमानि निरन्तराणि ।

आकस्मिकोऽप्युपरि धार्यत एवं देव्याः

केनाप्यवध्यवितते गगने वितानः ॥ ३५ ॥

टी०—ऋषयः वाल्मीकिप्रभृतयः, दानवा दैत्याः शुक्रादयः, सिद्धा यक्ष-
गन्धर्वकिन्नरा देवयोनिविशेषाः, मानवा मनुष्याः, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ दिशां
रक्षितारः क्षणं क्षणमात्रम् अवहिताः सावधाना भवन्तु ॥ ३३ ॥

अ०—सीता दाशरथिं रामं मुक्त्वा जातु मनसा अपि पुरुषान्तरं न गता
इति एवं वः विदितम् अस्तु ॥ ३४ ॥

मुक्त्वा—leaving aside, with the exception of. अन्तर—other.
विदित—known.

टी०—सीता जनकतनया दाशरथिं दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिस्तं रामं
मुक्त्वा विहाय जातु कदाचित् मनसा अपि हृदयेनापि किमु शरीरेण पुरुषान्तरम्
अन्यं पुरुषं न गता इति वः युष्माकं विदितं ज्ञातम् अस्तु ॥ ३४ ॥

वसुन्धरासम्पादितशुद्धिम्—वसुन्धरया पृथिव्या सम्पादिता अनुष्ठिता शुद्धिर्य-
स्यास्तां सीताम् एतानि प्रादुर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति दिव्यानीति शेषः अनुवर्तय-
न्ति अनुमोदयन्ति । अत्र प्रादुर्भवन्तीति शत्रन्तं क्लीबे रूपम् ।

अ०—आशामुखे त्रिदशदुन्दुभयः ध्वनन्ति, व्योम्नः निरन्तराणि कुसुमानि,
पतन्ति, आकस्मिकः अपि वितानः अवध्यवितते गगने देव्याः उपरि केनापि
धार्यते एव ॥ ३५ ॥

स०—आशामुखे—आशानां मुखं तस्मिन् । त्रिदशदुन्दुभयः—त्रिदशानां
दुन्दुभयः । अवध्यवितते—अवध्यञ्च तद्विततं तस्मिन् ।

आशामुख—the intermediate region. त्रिदश—the gods.
दुन्दुभि—drum. ध्वनन्ति—produce sounds. व्योमन्—sky. निरन्तर-
continuous. कुसुम—flower. आकस्मिक—incidental. वितान-
canopy. अवध्य—unchecked. वितत—spread. गगन—sky.
धार्यते—is held.

टी०—आशानां दिशां मुखे सर्वासु काष्ठासु त्रिदशदुन्दुभयः त्रिदशानां देवा-

(नेपथ्ये)

जयति दशरथः स सत्यसन्धो

जयति तथैकधनुर्धरश्च रामः ।

जयति रघुकुलं कलङ्कमुक्लं

जयति चरित्रगुणोन्नता च देवी ॥३६॥

पृथ्वी—अपि शुद्धिमती वैदेही ?

सर्वे—(कृताञ्जलयः)

या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती

छाद्यतेऽन्यजनवादवारिदैः ।

नां दुन्दुभयो वाद्यविशेषाः ध्वनन्ति स्वनन्ति । व्योम आकाशात् निरन्तराणि सन्ततानि कुसुमानि पुष्पाणि पतन्ति । अवध्यम् अप्रतिहतं च तद् विततं विस्तृतं तस्मिन् गगने आकाशे आकास्मिकः अकस्मादकारणमेव सञ्जातः वितानः उल्लोचः देव्याः सीतायाः उपरि केनापि धार्यते । एतेन सीताया अलौकिकप्रभावशालित्वं दर्शितम्भवति ॥ ३५ ॥

अ०—सः सत्यसन्धः दशरथः जयति, तथा एकधनुर्धरः रामः च जयति, कलङ्कमुक्लं रघुकुलं जयति, चरित्रगुणोन्नता देवी च जयति ॥ ३६ ॥

स०—सत्यसन्धः—सत्या सन्धा यस्य सः । एकधनुर्धरः—एकस्य धनुषः धरः । रघुकुलम्—रघोः कुलम् । कलङ्कमुक्लम्—कलङ्कात् मुक्तम् । चरित्र-गुणोन्नता—चरित्रगुणैः उन्नता ।

सन्धा—promise. धनुर्धर—archer. कलङ्क—ignomy. मुक्ल—purged. चरित्र—character. उन्नत—elevated.

टी०—सः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः दशरथः जयति वर्धते । एकधनुर्धरः एकस्य अद्वितीयस्य धनुषः धरो धारयिता रामश्च जयति । कलङ्कमुक्लं लोकापवाद-वर्जितं रघुकुलं रघुवंशः जयति, चरित्रगुणोन्नता चरित्रस्य सच्चरितस्य गुणैः उन्नता उत्कर्षं गता देवी सीता च जयति ॥ ३६ ॥

अ०—या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती अन्यजनवादवारिदैः छाद्यते, भगवति ! सा जानकी अद्य स्वया शरदा चन्द्रिका इव विशोधिता ॥ ३७ ॥

स०—प्रकृतिनिर्मला—प्रकृत्या निर्मला । अन्यजनवादवारिदैः—अन्ये च ते जना अन्यजनास्तेषां वादा एव वारिदास्तैः ।

प्रकृति—nature. निर्मल—pure. जनवाद—public scandal. वारिद—cloud. छाद्यते(स्म)—was muffled. शरद्—autumn. चन्द्रिका—moonlight. विशोधित—purified.

टी०—या जानकी स्वयं प्रकृतिनिर्मला प्रकृत्या स्वभावतः निर्मला शुद्धा

जानकी भगवति ! त्वयाद्य सा

चन्द्रिकेव शरदा विशोधिता ॥ ३७ ॥ (प्रणमन्ति)

अपि नामाश्चर्यं मिथुनं भूयः संयुज्यते !

वा—भो भोः कौसल्यामातः ! सम्भाव्यतां सीता परिशुद्धि-
परिग्रहेण ।

रामः—यदाज्ञापयन्ति गुरवः । वत्स लक्ष्मण ! क्रियतां पादप्रणामः ।

सीता—[अञ्जलिं बध्वा सहर्षम्] जयत्चार्यपुत्रः ।

जेदु अंअउत्तो ।

वा—अहो ! उदात्तशालीनः प्रतिग्रहप्रकारः ।

लक्ष्म—[सहर्षं सलज्जं च] आर्ये ! वध्यः पातकी लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता—कुतस्त्वयाऽऽत्मा निन्द्यते, एवमात्मगुरुनियोगवतीं

कीस तुए अप्पा

णिदिअदि, एवं अप्पगुरुणिओअवदी

चिरं जीव ।

चिरं जीव ।

वा—वत्स राम, अनेन गृहीता वैदेही । स्वयमाभाष्य पाणिना पाणौ
सङ्गृह्य नियुज्यतां यज्ञाधिकारे ।

रामः—(लज्जां नाटयति)

वा—अलं लज्जया, यज्ञाङ्गं विना किं वाऽपूर्वं दाशरथेः सर्व-
सात्त्विकं पाणिग्रहणमिति ?

अपीति शेषः, अन्यजनवादवारिदैः अन्यजनानां प्राकृतपुरुषाणां वादा अप-
वादा एव वारिदा मेघास्तैः छाद्यते निह्नूयते स्म, भगवति ! पूज्ये वसुमति ! सा
जानकी अद्य त्वया शरदा शरद्वतुना चन्द्रिका ज्योत्स्ना इव विशोधिता मलशून्यतां
प्रकटिता । यथा च चन्द्रिका निसर्गशुद्धापि मेघादिभिः प्रात्रियते शरदि च नभसः
प्रसन्नतया नैर्मल्यं याति, तथैव प्रकृतिनिर्मलापि जनकतनया प्राकृतपुरुषापवाददोष-
कलुषिताभूत्, इदानीन्तु त्वया तद्दोषापनयनेन विशुद्धिं प्रकाशितेति तत्त्वम् ॥३७॥

टी०—कौसल्यामातः कौसल्या माता यस्य सः तत्सम्बुद्धौ, हे रामेत्यर्थः ।

प्रतिग्रहप्रकारः प्रतिग्रहस्य आदानस्य परित्यक्तायाः सीतायाः पुनर्ग्रहणस्य प्रका रो
रीतिः उदात्तशालीनः लोकातिशायित्वेन वर्तते । वध्यो हन्तुं योग्यः । आत्मगुरुनियोग-
वतीं आत्मनो यो गुरुस्तस्य नियोगवतीं आज्ञोद्ब्रहः । अथ लज्जात्यागाय रामं
प्रेरयन् वाल्मीकिराह—अलं लज्जयेति । यज्ञाङ्गं विना अश्वमेधयज्ञमन्तरेण
दाशरथेः रामस्य सर्वसात्त्विकं सर्वजनसमक्षं पाणिग्रहणं पाणिपीडनं किम् अपूर्वम्
आश्चर्यजनकं, नैवेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः—सीतापरित्यागानन्तरं यज्ञे हिरराम्याः
सीताया एव रामसाहचर्यं प्रसिद्धं तद्धि रामस्यापूर्वं पाणिग्रहणमभूत्, यज्ञं विना

रामः—समाचारोऽयं गुरुनियोगश्च (सीतां पाणौ गृहीत्वा) भद्रे
वैदेहि !

अपत्यमिष्टं च वदन्ति देवाः फलद्वयं दारपरिग्रहस्य ।

पूर्वं तयोस्त्वय्युदपादि हृद्यं वहस्व वासे भवने द्वितीयम् ॥ ३८ ॥

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति । उच्छ्वसितो मे आत्मा । प्रत्यागता
जं अत्रउत्तो आणवेदि । उच्छ्वसिओ मे अप्पा । पच्छागदा
मे प्राणाः ।
मे पाणा ।

पृथ्वी—अविघ्नमस्तु यज्ञानां काले वर्षतु वासवः ।

निरातङ्काः प्रजाः सन्तु सीतारामसमागमात् ॥ ३९ ॥

तु न क्वचिदपि रामस्य सीतायाः पाणिपीडनेऽपूर्वत्वम्, तदित्थमधुना सर्वसाक्षिकं
सीताहस्तावलम्बनं नाश्चर्यायेति । समाचारः सदाचारः, असति दोषे स्त्रीत्यागस्याप्रशस्त-
त्वात् । गुरुनियोगश्च गुरोर्वात्मकेर्नियोग आज्ञा च, आज्ञा गुरुणामविलङ्घनीयेत्युक्तेः ।

अ०—देवाः अपत्यम् इष्टं च दारपरिग्रहस्य फलद्वयं वदन्ति । तयोः पूर्वं
त्वयि हृद्यम् उदपादि, भवने वासे द्वितीयं वहस्व ॥ ३८ ॥

स०—दारपरिग्रहस्य—दाराणां परिग्रहस्तस्य ।

अपत्य—progeny. इष्ट—sacrifice. दारपरिग्रह—marriage.
हृद्य—the cherished one. भवन—palace.

टी०—देवा मनीषिणः अपत्यं सन्ततिम् इष्टं यज्ञं च दारपरिग्रहस्य दाराणां
स्त्रीणां परिग्रहस्य ग्रहणस्य फलद्वयं द्वे फले वदन्ति, गृहस्थानां कृते यागादिकं
कर्म विहितं तत्र स्त्रीरहितस्यानधिकाराद्दारपरिग्रहस्येज्याप्यन्यतमं फलम् । तत्रो-
भययोः तयोः फलयोः पूर्वम् अपत्यं कुशलवरूपं हृद्यं रमणीयम् उदपादि उत्पन्नम्,
भवने गृहे वासे सति द्वितीयं फलं यागाख्यं वहस्व प्राप्नुहि ॥ ३८ ॥

अ०—यज्ञानाम् अविघ्नम् अस्तु, वासवः काले वर्षतु, सीतारामसमा-
गमात् प्रजाः निरातङ्काः सन्तु ॥ ३९ ॥

स०—सीतारामसमागमात्—सीता च रामश्चेति सीतारामौ तयोः समागमस्त-
स्मात् ।

अविघ्न—absence of impediment. वासव—Indra. वर्षतु—
shower rain. काल—opportune moment. निरातङ्क—without
distress.

टी०—यज्ञानां यागानाम् अविघ्नं विघ्नाभावः अस्तु, निष्प्रत्यूहं यागादिक्रिया-
कलापोऽनुष्ठितः स्यात्, वासवः इन्द्रः काले ईप्सिते समये वर्षतु मेघैस्सलिलं क्षिपतु ।
एतत्समानार्थका श्रुतिर्यथा—‘निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु’ तथा नागानन्देऽपि—

(अन्तर्धानं नाटयन्ती निष्क्रान्ता)

रामः—कथमन्तर्भूता वसुमती !

वा—अनतिदीर्घसन्निधाना हि देवताः ।

रामः—भगवताहमप्यनुज्ञातो लक्ष्मणमभिषेकुमिच्छामि ।

लक्ष्म—(अञ्जलिं बध्वा) यदि प्रसन्नमार्थेण, तेन तनयसङ्क्रामिणा युवराजशब्देन विभज्यतां चिरकालानुचरः सौमित्रिः ।

वा—इत्वाकुलसदृशमभिहितम् ।

रामः—का गतिः, अनतिक्रान्तैव रामेण लक्ष्मणप्रार्थना । अवश्यं चेदिदं कर्म वत्सस्य, तदहमेव तत्प्रतिपत्स्ये । सौमित्रे ! आनीयतामभिषेकसम्भारः ।

लक्ष्म—आर्य, सम्पादितं सर्वमभिषेकसमयोचितं व्यग्रहस्ताभि-
देवताभिः । पश्य—

एतच्छुत्रं वहति भगवान् वासवश्चन्द्रगौरं
देवी वालव्यजनयुगलं जह्नुकन्या शची च ।

‘वृष्टिं हृष्टशिखरिष्ठारडवकृते मुञ्चन्तु काले घनाः’ । सीतारामसमागमात् चिर-
विरहानन्तरं दम्पत्योर्मिथःसंश्लेषात् प्रजाः निरातङ्का निर्भयाः सन्तु, न च सीता-
दृषकैर्जनैरधुना सीतारामसमागमाद् भेतव्यम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

टी०—अन्तर्भूता तिरोहिता । अनतिदीर्घसन्निधाना न अतिदीर्घं नातिचिराय
सन्निधानं समीपावस्थितिर्येषां ते । देवता हि नातिदीर्घकालं पुरुषसन्निधौ तिष्ठन्ति,
एतेन वसुमती सद्य एव तिरोहितेत्यत्र नाश्चर्यम् । तनयसङ्क्रामिणा तनये पुत्रे कुशे
इत्यर्थः सङ्क्रामिणा सङ्क्रमणभाजा युवराजशब्देन युवराजपदेन चिरकालानुचरः
चिराय अनुचरः सेवकः सौमित्रिः लक्ष्मणः विभज्यतां पृथक्क्रियताम् । सीतातनयाज्ञा-
नाद् योऽयं युवराजशब्दो मय्यारूढः सोऽधुना कुशस्योपस्थित्या तस्मिन् सङ्क्रामणीयः,
कुशः साम्प्रतं यौवराज्येऽभिषेक्य इत्यर्थः । इत्वाकुलसदृशम् इत्वाकुलवंशानुरूपम्
अभिहितम् उक्तम् । सति तनये नास्ति भ्रातुर्युवराजपदाधिकारः, नहि कुलीना अन्या-
धिकारमादातुमिच्छन्ति, तत्रापि विशेषत इत्वाकुलवंशोत्पन्ना इति वाल्मीकेरभिप्रायः ।
अनतिक्रान्ता नोऽज्ञाता । अवश्यं चेदिदं कर्म वत्सस्य लक्ष्मणस्य कर्तव्यमिति शेषः,
प्रतिपत्स्ये करिष्ये । रामेण तु कुशः साम्राज्ये नियुक्तो लवश्च यौवराज्येऽभिषिक्त
इत्यग्रे स्फुटम् । आनीयताम् अत्र प्राप्यताम् । अभिषेकसम्भारः अभिषेकाय
राज्योचिताभिषवाय सम्भार उपकरणानि । व्यग्रहस्ताभिः कार्यनिपुणाभिः ।

अ०—भगवान् वासवः एतत् चन्द्रगौरं शुत्रं वहति । देवी जह्नुकन्या
शची च वालव्यजनयुगलं वहतः । प्रजौघाः अम्भोगर्भान् कनककलशान् धार-
यन्ति । तद्विधानां सम्पदः प्रणयसुलभाः एतत् चित्रं न ॥ ४० ॥

अम्भोगर्भान् कनककलशान् धारयन्ति प्रजौघा-

श्चित्रं नैतत् प्रणयसुलभाः सम्पदस्तद्विधानाम् ॥ ४० ॥

रामः—आवयोस्तर्हि वेत्राधिकारः ।

लक्ष्म—अनुगृहीताभियोगः संविभागः ।

रामः—लक्ष्मण, वेत्रं धारय । (वाल्मीकिमुद्दिश्य) भगवन्नभिषिच्यतां नत्ता ।

वा—(कलशमादायोपसर्पन्) भो भोः साकेतनिवासिनः पौराः ! नाना-
दिगन्तवासिनो राजानः ! विभीषणसुग्रीवहनुमत्प्रभृतयो महा-
रथाः ! शृण्वन्तु भवन्तः—

मैथिलीतनयः श्रेष्ठः कुशो नाम महारथः ।

अभिषिक्तोऽद्य साम्राज्ये मान्यतामस्य शासनम् ॥ ४१ ॥

स०—चन्द्रगौरम्—चन्द्र इव गौरम् । जह्नुकन्या—जह्नुः कन्या । बाल-
व्यजनयुगलम्—बालव्यजनस्य युगलम् । प्रजौघाः—प्रजानाम् ओघाः । अम्भोगर्भान्—
अम्भो गर्भे येषां तान् । कनककलशान्—कनकस्य कलशान् । प्रणयसुलभाः—
प्रणयेन सुलभाः ।

भगवान्—the revered. वासव—Indra. चन्द्रगौर—white
like the moon. छत्र—umbrella. बालव्यजन—chowry. युगल
—pair. ओघ—multitude. अम्भस्—water. गर्भ—interior.
कनक—gold. कलश—pitcher. तद्विध—such-like. प्रणय—love.
सुलभ—easily obtainable.

टी०—भगवान् महामहिमशाली वासवः इन्द्रः एतत् पुरतो विराजत् चन्द्रगौरं
शशिधवलं छत्रम् आतपत्रं वहति धारयति । एतेन सुरपतिसान्निध्येनाभिषेकस्य गौरवं
दर्शितम् । देवी भगवती जह्नुकन्या जाह्नवी गङ्गेति यावत् शची इन्द्राणी च बालव्यजन-
युगलं चामरद्वयं वहतः । प्रजौघाः प्रजानाम् ओघाः सङ्घाः अम्भोगर्भान् अम्भो जलं
गर्भे मध्ये येषां तान्, कनककलशान् कनकस्य सुवर्णस्य कलशान् अत्र विभक्तिविपरि-
णामेनान्वयः । घटान् धारयन्ति उद्वहन्ति । तद्विधानां तथाभूतानां कुशलवसदृशानां
सम्पदः श्रियः प्रणयसुलभाः प्रणयेन प्रेम्णा सुलभाः सुप्राप्याः, अत्र कुशलवयोर्महा-
भाग्यत्वाद्देवता अपि शुश्रूषायां स्वात्मानं व्यापारयन्तीत्येतच्चित्रम् आश्चर्यं न ॥ ४० ॥

आवयोः रामलक्ष्मणयोः । वेत्राधिकारः वेत्रे वेत्रग्रहणरूपे द्वारपालकर्मणि
अधिकारः, आवां द्वारपालौ भवाव इत्यर्थः । अनुगृहीताभियोगः अनुगृहीतोऽनु-
कम्पितोऽभियोगः कर्म यत्र स तद्विधः संविभागः वेत्राधिकारे नियोगः । भवता-
ऽऽत्मना सह वेत्राधिकारे यदहं नियुक्तस्तन्महदुपकृतमिति लक्ष्मणस्याशयः ।

अ०—मैथिलीतनयः श्रेष्ठः महारथः कुशः नाम अद्य साम्राज्ये अभि-
षिक्तः, अस्य शासनं मान्यताम् ॥ ४१ ॥

पुरन्दरस्य यत् स्वर्गे पाताले यच्च वासुकेः ।

पृथिव्यां यच्च मान्धातुस्तदस्तु तव मङ्गलम् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये कलकलः)

जय जय महाराज ।

सीता—प्रियं मे दिष्ट्या संवृत्तम् ।

प्रियं मे दिदृष्टिआ संसृत्तम् ।

रामः—पूर्णास्ते लक्ष्मणस्य मनोरथाः ।

सर्वे—(हर्षं नाटयन्ति)

रामः—(कुशमुद्दिश्य) राजन्, त्वयाऽहमभ्यनुज्ञातो यौवराज्ये लव-
मभिषेकमिच्छामि ।

कुशः—यदाज्ञापयति देवस्तातः ।

रामः—(प्रकामं कलशमानीय)

महाराजकुशस्यायं लवो नाम प्रियानुजः ।

मया तद्वचनादेव यौवराज्येऽभिषिच्यते ॥ ४३ ॥

महारथ—the great warrior. साम्राज्य—sovereignty. अभि-
षिक्त—installed. शासन—command. मान्यताम्—should be
obeyed.

टी०—मैथिल्या जानक्याः तनयः पुत्रः श्रेष्ठः वरः महारथः अतिरथः कुशो
नाम अयं साम्राज्ये चक्रवर्तिपदे अभिषिक्तः कृताभिषेकः सन् स्थापितः । अस्य
कुशस्य शासनम् आज्ञा मान्यतां स्वीक्रियताम् ॥ ४१ ॥

अ०—पुरन्दरस्य यत् स्वर्गे, यत् च वासुकेः पाताले, यत् च मान्धातुः
पृथिव्यां, तत् मङ्गलं तव अस्तु ॥ ४२ ॥

पुरन्दर—Indra. स्वर्ग—heaven. वासुकि—the lord of snakes.
पाताल—the nether world. मङ्गल—good fortune.

टी०—पुरन्दरस्य इन्द्रस्य यत् मङ्गलं स्वर्गे स्वर्गलोके, वासुकेः शेषस्य नागा-
धिराजस्य यत् पाताले रसातले, मान्धातुर्नृपस्य यत् मङ्गलं पृथिव्यां वर्तते, तत्
कृतं मङ्गलं तव अस्तु ॥ ४२ ॥

अ०—महाराजकुशस्य अयं प्रियानुजः लवः नाम मया तद्वचनात्
एव यौवराज्ये अभिषिच्यते ॥ ४३ ॥

अनुज—younger brother.

टी०—महाराजकुशस्य, अत्र कुशस्याभिषेकानन्तरं महाराजेति विशेषणं सङ्ग-
तम् । अयं प्रियानुजः प्रियः सहोदरः लवो नाम मया रामेण तद्वचनात् तदाज्ञैव
यौवराज्ये युवराजपदे अभिषिच्यते विधिना स्थाप्यते । अत्र रामस्य स्वाधिकार-
स्यागः कुशवचनपरिपालनञ्चेतदुभयं गम्यते ॥ ४३ ॥

सर्वे—(यथोचितं हर्षं नाटयन्ति)

वा—किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

रामः—त्वद्दर्शनेन विधिना परिशुद्धवृत्ति-

जाता महाध्वरसखी मम सैव पत्नी ।

न्यस्तं च सूनुयुगलं भुवनाधिकारे

किं स्यादतः प्रियतमं गुरुणाभिधेयम् ॥ ४४ ॥

वा—तथापीदमस्तु—

स्थाणुर्वैधास्त्रिधामा मकरवसतयः पावको मातरिश्वा

पातालं भूर्भुवस्स्वश्चतुरुदधिसमाः साममन्त्राश्च वेदाः ।

अ०—विधिना त्वद्दर्शनेन परिशुद्धवृत्तिः सा एव मम पत्नी महाध्वर-
सखी जाता । सूनुयुगलं भुवनाधिकारे न्यस्तम्, अतः प्रियतमं किं स्यात्
(इति) गुरुणा अभिधेयम् ॥ ४४ ॥

स०—परिशुद्धवृत्तिः—परितः शुद्धा वृत्तिर्यस्याः सा । महाध्वरसखी—महां-
श्चासावध्वरः महाध्वरस्तस्य सखी । सूनुयुगलम्—सूनोः युगलम् । भुवनाधिकारे—
भुवनस्य अधिकारस्तत्र ।

विधि—luck. दर्शन—visit. परिशुद्ध—chaste. वृत्ति—con-
duct. महाध्वर—the great sacrifice. सखी—companion. सूनु-
son. युगल—couple. भुवन—world. अधिकार—administra-
tion. न्यस्तम्—has been entrusted. प्रियतम—dearest. गुरु—
preceptor. अभिधेयम्—to be ordained.

टी०—विधिना दैवेन त्वद्दर्शनेन आकस्मिकमेवात्रागमनेनेत्यर्थः, परिशुद्धवृत्तिः
परिशुद्धा वृत्तिर्यस्याः सा परिपूतचारित्र्या, सा एव सीतैव साक्षात् न तु हिरण्मयी
सतिप्रतिष्ठातिरित्यर्थः, मम पत्नी भार्यात्वेन मयाऽङ्गीकृता महाध्वरसखी महांश्चासा-
वध्वरो यज्ञो महाध्वरः अश्वमेधाख्यः क्रतुस्तत्र सखी सहचारिणी जाता संवृत्ता ।
सूनुयुगलं पुत्रद्वयं कुशलवाख्यं भुवनाधिकारे प्रजाशासने न्यस्तं नियुक्तम् । अतः
प्रियतमं हृदयं किं स्यात् किं प्रार्थयितव्यम्भवेत् इति गुरुणा भवता वाल्मीकिनेत्यर्थः,
अभिधेयं वाच्यम् ॥ ४४ ॥

अ०—स्थाणुः, वेधाः, त्रिधामा, मकरवसतयः, पावकः, मातरिश्वा, पातालं,
भूर्भुवःस्वः, चतुरुदधिसमाः साममन्त्राः वेदाः च, सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणत-
तपसः पीठिनः तापसाः च अस्मिन् नरेन्द्रे श्रेयांसि विदधतु, गोकुलं च
वर्षताम् ॥ ४५ ॥

स०—त्रिधामा—त्रीणि धामानि यस्य सः । मकरवसतयः—मकराणां वसतयः ।
चतुरुदधिसमाः—चत्वार उदधयः चतुरुदधयः, तैः समाः । सम्यक्संसिद्धिविद्या-

सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणततपसः पीठिनस्तापसाश्च
श्रेयांस्यस्मिन्नेन्द्रे विदधतु सकलं वर्धतां गोकुलं च ॥ ४५ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

परिणततपसः—सम्यक् संसिद्धया विद्यया च परिणतं तपो येषां ते, यद्वा, सम्यक्-
संसिद्धिविद्याश्च ते परिणततपसश्च ते ।

स्थाणु—Śiva. वेधस्—Brahmā. त्रिधामन्—Viṣṇu. मकरवसति-
ocean. पावक—fire. मातरिश्वन्—wind. पाताल—the nether
world. उदधि—ocean. सम—resembling. संसिद्धि—accom-
plishment. विद्या—knowledge. परिणत—perfected. तपस्—
austerity. पीठिन्—patriarchal sage. तापस—ascetic. नरेन्द्र
—ruler of men. श्रेयस्—good fortune. सकल—entire. गोकुल
—stock of cattle.

टी०—स्थाणुः शिवः, वेधाः ब्रह्मा, त्रिधामा विष्णुः, मकरवसतयः मकराणां
नकाणां वसतयः निवासस्थानानि, समुद्रा इति यावत्, पावकः वह्निः, मातरिश्वा
वायुः, पातालं रसातलं, भूर्भुवःस्वः भूलोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकः, चतुरुदधिसमाः चत्वार
उदधयः समुद्रास्तैः समास्तुल्याः साममन्त्रा गीतिमुख्यमन्त्रोपेता वेदाः, सम्यक्-
संसिद्धिविद्यापरिणततपसः सम्यक् संसिद्धया विद्यया च परिणतं परिपाकं गतं तपो
येषां ते, पीठिनः पीठम् आसनमस्त्येषामिति ते कुलपतय इति भावः, तापसास्तपस्विनः,
अस्मिन् नरेन्द्रे राजनि कुश इत्यर्थः, श्रेयांसि भद्राणि विदधतु वितरन्तु, सकलं
समग्रं गोकुलं गवां समूहः वर्धतां वृद्धिं यातु । अत्र नरेन्द्रे शुभाशंसया गोकुल-
वृद्धयभिलाषेण च मङ्गलान्तत्त्वमस्य नाटकस्य स्फुटम् ॥ ४५ ॥

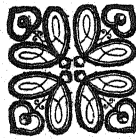

श्लोकानुक्रमणिका

अ०	श्लो०	अ०	श्लो०
अतिप्रसादा	५ २	इमं सन्देशः	१ १६
अथाभिषेक	६ ८	उदन्वन्तः	६ २३
अनुकृति	६ २२	उन्नतौ	६ २८
अन्तरिता	५ ६	उपयेमे ततस्तिष्ठो	६ ३
अन्यांशुक	४ १६	उपयेमे ततः सीतां	६ ५
अपत्यमिष्टं	६ ३८	ऋषयः	६ ३३
अपि नाम	५ १४	ऋषीणां	१ १३
अभिनव	३ ७	एतत्कुमार	५ १५
अभ्युद्धृतिश्च	६ ३२	एतज्ज्योतिः	६ २६
अमी पतद्भिः	१ ४	एतस्मिन् कुश	१ ३०
अयं भवद्भ्यां	५ ११	एतस्मिन् वितता	४ ७
अविघ्नमस्तु	६ ३१	एतां वेत्रलतां	३ ८
अविदित	४ २१	एतास्तिष्ठः	६ २
असौ तनुत्वात्	३ ६	एते रुदन्ति	१ १८
अस्मिन् कपोल	४ ६	एतच्छत्रं	६ ४०
अस्मिन् सन्निवसन्	४ ६	एषा बधूः	१ २१
अहं रामः	४ २	एषोऽञ्जलिः	१ २४
आकर्ण्य	१ २७	कदा बाहूप	४ १७
आकर्षात्	४ २५	कालेन	६ ६
आकृष्टा	६ २५	किसलय	३ १२
आदाय	१ ५	कुशलव	६ २१
आनाक	४ ५	कौसल्यापाद	१ ३२
आपाण्डरेण	४ १३	कौसल्या सुषुवे	६ ४
आपातमात्रेण	५ १०	गाढमालिङ्ग	४ १५
आर्यस्यादेश	१ ८	जनकदुहितरं	४ १८
आर्य मित्रं	१ १६	जयति दशरथः	६ ३६
आर्या निर्वासिता	१ १५	जरसा पलितः	६ ७
आर्या खहस्तेन	१ १७	जातश्रमां	१ २२
आशामुखे	६ ३५	जातावस्था	६ १८
आसीदियत्तु	५ ४	जम्भारि	१ १
इच्छाकूपां	१ ३१	ज्येष्ठस्य	१ २०

अ०	श्लो०		अ०	श्लो०
ज्योतिः	५	८	प्रियजन	४ २४
ज्वालेव	१	२	बाल्ययौवन	६ ६
ततो बध्वा	६	१०	बाष्पपर्याकुल	६ १२
ततः प्राणैः	६	१४	भवति	५ १२
ततः श्रुत्वा	६	१६	भवन्तौ	५ १७
तरङ्गाः	१	७	भागीरथी	१ ११
तस्याः स्वहस्त	५	३	भो भो हिंसा	१ २५
तीर्थोदकानि	२	२	मध्याह्नार्क	३ १७
तुल्यान्वयेति	१	१२	मन्दं वाति	३ १४
तृषितेन	४	२२	मया तु	६ १६
त्यक्ता	१	१०	मरकत	३ ५
त्वद्दर्शनेन	६	४४	महाराज	६ ४३
त्वं देवि	१	१४	महाशीलैः	६ १
त्वं बिभर्षि	६	२६	मामामनन्ति	६ ३१
दावाग्निं	४	४	मुक्ताहार	३ ६
दुःखे	५	५	मुक्त्वा वसन्त	४ ११
देवि	४	१६	मुनीनां	४ १०
द्युते	४	२०	मैथिलि	६ २०
धर्मेण	१	२८	मथिली	६ ४१
धावन्ति	२	१	यज्ञाङ्गानां	६ २६
न चैतदभि	५	६	या स्वयं	६ ३७
नरपतिः	५	७	या यामवस्थां	५ १३
नादः	४	२४	ये केचिद्	१ २३
नीतः	३	३	रामं	६ ३४
परिपूर्णे	६	१७	लङ्केश्वरस्व	८ ३
पातयति	३	४	वामेन	१ ६
पुरन्दरस्य	६	४२	वालमीकिना	५ १६
पूर्वं	३	१३	विलासयोगेन	३ १०
प्रकामभुक्ते	१	६	वैदेह्याः	४ १४
प्रथमं	३	१	व्याप्य	६ ३०
प्रसादः	३	२	व्यायाम	३ १५
प्रविश्य	३	१६	स एष रामः	६ १५

	अ०	श्लो०		अ०	श्लो०
सचकित	४	८	सीताविरह	४	१२
सन्ताप्य	४	२३	सुरभि	४	३
समानं	३	११	सोऽहं	१	२६
सवनमवसितं	५	१	स्खलति	४	१
सीतां	६	१३	स्थायुर्वेधा	६	४५

KUNDAMĀLĀ

ACT 1

May the dust from the feet of Heramba (Gaṇeśa), sipping (lit. kissing) the honey of the garland of Mandara flowers on the crest of the enemy of Jambha (Indra), dry up the ocean of obstacles. (1)

कुन्दमाला—This is the title of the play. The formation of the epithet may be explained as कुन्दानां माला, 'a garland of the Kunda flowers'. The appellation signifies the play of that name by rhetorical transference of an epithet (अभेदोपचारात्). It is mentioned for the first time towards the end of Act 1. (See page 29). In Act third it plays an important part.

Śl. 1. **जम्भारि** etc. According to the writers on rhetoric every composition poetic or dramatic should begin with a benediction (आशीः), salutation (नमस्कृत्या) or hinting of the subject-matter (वस्तुनिर्देशः). In keeping with this convention, Dīṅnaga opens the play with this benedictory verse in which the god Gaṇeśa is invoked for the removal of all obstacles.

जम्भ—Here it signifies a demon. Jambha was a demon-leader in the war against the gods who were marshalled by Indra. Indra slew him and was consequently known as Jambhāri, Jambha-dviṣ etc. The word has different meanings as enumerated below:—

जम्भः स्याद्दानवान्तरे ।

दन्तभोजनयोरंसे हनौ जम्बीरतृणयोः ॥

मौलिः (m.f.)=मुकुटः (०टम्) **मन्दारमालिका**—The garland of Mandara flowers. मन्दार—मन्दयत इति, मन्दा आरा धारा अस्येति वा, √मदि (अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्) +आरन्. It is one of the five trees belonging to the gods.

(After the benediction, enters the Stage-Manager.)

Cf. पद्मैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्—अमरः

मधुचुम्बिनः—मधु चुम्बितुं शीलमेषामिति ते, √चुम्ब् (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये Paṇ 3. 2. 78) + णिनि (इन्).

हेरम्ब—हे रणे रम्बते (√रबि—to cry, thunder) गर्जतीति हेरम्बः—One who thunders in battle. Perhaps the battle of obstacles is here meant ; since Gaṇeśa is called विघ्नराट्.

हेरम्बः शौर्यगर्विते ।

महिषे विघ्नराजे च ॥

ह is used in the following meanings:—

हः शङ्करे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु—नानार्थरत्नमाला

हे उषसि रम्बत इति स्वामी. It is an appellation of Gaṇeśa, the pot-bellied and elephant-headed god, the son of Śiva and Pārvatī and according to one legend of Pārvatī alone. He is the god of wisdom and is invariably invoked by the denizens of heaven and earth alike to remove all obstacles in the accomplishment of their desired undertakings.

अन्तरायाब्धिम्—अन्तरायाः एव अब्धिः (कर्म०) तम्, the ocean of obstacles. अब्धि—आपो धीयन्तेऽत्र. अप्+√धा (कर्मण्यधिकरणे च Paṇ 3. 3. 93) + कि, ocean. For its various meanings read—

अब्धिर्ना सरसि वारिधौ.

Compare similar formations with कि affix:—उदधि (उदकानि धीयन्तेऽत्र), पयोधि (पयांसि धीयन्तेऽत्र), जलधि (जलानि धीयन्तेऽत्र), Metre—अनुष्टुप्.

नान्द्यन्ते, etc.—The benedictory verse (नान्दी) is so called because the gods are supposed to delight in it (नन्दन्ति देवता अत्र). It is recited as a sort of prologue at the opening of the play and constitutes the *maṅgala* which is regarded as necessary for the removal of all impediments in the successful consummation of the play. Viśvanātha defines Nandī as a 'composition recited in praise of a deity, Brahman, king or the like, which also contains benedictory words':—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजदृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ S. D. 6. 24.

ततः प्रविशति सूत्रधारः—सूत्रधार is defined as

नाट्योपकरणादीनि सूत्रमिलयिष्यते ।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥

Literally the word सूत्रधार means the thread-holder. It is a technical term applied to the stage-manager or chief actor who arranges the cast of characters, instructs them and takes a prominent part in the Prastavana or Sthapana (the prelude). It has been surmised on the basis of the literal sense of the word that the Sanskrit drama developed out of the exhibition of puppets and paper figures. But scholars are not agreed upon this point. The theory, however, recognizes the Sātradhara clearly, as the man who lays out the temporary play-house needed for the exhibition, which sense passes easily over into that of a director or manager.

'At the close of the Nāndī the Sātradhara enters'. Sanskrit dramas open with the benedictory verse followed by this stage direction. According to the view ascribed to Bharata, it is the Sātradhara, unless otherwise directed, who performs the recitation of the Nāndī. Another authority permits the Sātradhara or any other actor to recite it. The rule that at the end of the preliminaries the Sātradhara is supposed to leave the stage corroborates the view that it is the Sātradhara who recites the Nāndī. Yet in most of our dramas the entry of the Sātradhara is announced after the benediction. The explanation may lie in that it came to be thought desirable that the Nāndī which consists of a stanza or stanzas of benediction or invocation should form the first words of the play, and it could not, indeed, be the first words as desired, in case the word Sātradhara preceded it. Again, it was not in the character of Sātradhara as such that he recited the Nāndī, but he did so in the capacity of a Brahmana. He did not assume the character of Sātradhara till he had finished the Nāndī.

May the mass of the matted hair of Śiva, tawny like the rays of the morning sun, protect you—(the mass of hair) which is like the upward moving flame of the perfected fire of inner austerities; which is as it were the splendid (lit. splendour) ant-hill, the abode of serpents in the form of the ripples over the waters of the Ganges; which is like the ever-lasting twilight to the Moon (on Siva's forehead), tender in form like a fresh lotus-stalk. (2)

Śl. 2. अन्तस्तपस्तेजसः—अन्तस्तप एव तेजः तस्य, of the fire of inner austerities as contrasted with that form of penance in which the body (the external self) is subjected to various degrees of torture and pain. Śiva's penance consisted in wrapt contemplation with all the physical activities ceased, the inner self only remaining active. ऊर्ध्वविसर्पिणी—ऊर्ध्व विसर्पुं शीलमस्या इति सा—rising upwards. For the idea compare—प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः Śiśu. 1. 2. तरङ्ग-वृ (तरत्यादिभ्यश्च) +अङ्गन्; wave. cf. लवङ्ग etc. बलमीक-बलन्ते प्राणिनोऽत्रेति (अलीकादयश्च) इति निपातनासिद्धिः, an ant-hill. Here Śiva's matted hair is compared to an ant-hill, and the ripples in the Ganges on the God's head to serpents. Śiva bears the Ganges on his head with which he is said to have intercepted the rush of the river in its descent from heaven that the earth might not be crushed by the weight of the falling stream.

इन्दोः etc. The moon, on the forehead of Śiva and the God's tawny matted hair being perpetually juxtaposed, the conjunction is said to bring about an everlasting twilight. तरुणारुणांशुकपिला—तरुणः यः अरुणः तस्य ये अंशवः तद्वत् कपिला—tawny like the rays of the morning sun. अरुण, the charioteer of the sun, is generally described as the son of कश्यप. It also means red, hence the red colour which pervades the sky before sunrise. Kalidāsa has used the word in this sense वद प्रदोषे स्फुटचन्द्र-तारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते Kum. 5. 44. It is also used simply for sun—

I have been commanded by the audience that I should stage Kundamala, the work of the revered poet Diṇnaga, the resident of Ararālapura. So having called the noble lady (wife), rendering me co-operation in the performance of this dramatic composition, I betake myself to the stage.

(*Behind the Scenes*)

Let your ladyship descend here.

Stage-Manager—Ah ! Who is that rendering me help, as it were, by calling upon the noble lady ? (*Looking off.*)
Alas ! alas ! it is a very painful (sight).

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु—अमरः

Also in the sense of बालसूर्य—

अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ ।

निश्शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ मेदिनी

It is derived from √अ (to go) (अर्तेश्च) + उन्नन्; similarly तरुण, √वृ (त्रो रस्य लो वा) + उन्नन्; Here तरुण should be taken in the sense of 'fresh' i.e. newly risen and not in the sense of 'advanced youth' which sense does not agree with अरुण, which it qualifies. पायाद् वः,—वः= युष्मान्, अस्मान्, अन्यांश्च सर्वानित्यर्थः. It refers to people as a whole (त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् Pan. 1. 2. 72) Here as enjoined by the vartika 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' the analysis of 'व' would have been 'अस्मान् अन्यान् सर्वान् युष्मांश्च' but according to the Bhaṣya 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' it is better to expound the word as युष्मान् अस्मान् etc.; similarly for 'सश्च यश्च' we have both यौ and तौ. The compound so formed is called एकशेषः ।

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

P. 2. तत्रभवतः—The word अत्रभवत् and तत्रभवत् are used in the sense of 'respectable, noble.' तत्र and अत्र are used in sense other than that of the Locative and enter into a compound with भवत्. The compound so formed is सुसुपा. अरारालपुर—The native place of the poet Diṇnaga, the author of the play. It has not been possible to

identify the town with any known place. It is suggested that the word Arāralapura might have been erroneously deciphered for Anurādhapura in Ceylon. According to the reading in certain manuscripts the word is अनुराध. Such an error could easily arise in old Grantha Script. This view is further sought to be supported by a Ceylonese tradition according to which Niçula, supposed to be a contemporary of Diñnāga was a resident of Ceylon. It is, however, difficult to accept this suggestion as final.

वास्तव्य—वसतीति वास्तव्यः √वस् (वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्. वा० on 3. 1. 96)+तव्य, inhabitant. Cf.

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बतां ययुः. Śiśu. 1. 66.

P. 3. दिङ्नाग—According to certain manuscripts, the author's name is धीरनाग. For further information see Introduction. **साचिव्य**—सचिवस्य भावः—assistance. Cf.

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना. Śiśu. 1. 59.

आर्याम्—The honourable or respectable lady—an honorific title used by a man in addressing his wife. **रङ्गभूमिम्**—रङ्गभूमि=theatre. Its various meanings are given below—

रङ्गो ना रागे नृत्यरण्यक्षितौ

अस्त्री त्रपुण्णि—मेदिनी.

नेपथ्य—निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम्—agreeable to the eye or to the hero. It means (1) a place for decoration where the actors attire themselves ; (2) decoration ; (3) costume of an actor. Here it is used in the first sense.

को नु खलु etc. The particle नु is often compounded with an interrogative pronoun and its derivatives in the sense of 'possibly, indeed'. खलु ind. is used as a particle of affirmation in the sense of 'indeed, verily, yes, etc'. as also as a continuative particle meaning 'now, now then, now further.' It frequently does little more than lay stress on the preceding word and is sometimes used merely as an expletive.

कष्टम्—ind. is an exclamation of grief or sorrow (Ah !

Here is Lakṣmaṇa carrying to the forest Sita, in advanced pregnancy, exiled even from the state by Rama, perturbed by his fear of the public scandal, due to her residence for a long time in the palace of the lord of Laṅkā (Ravana). (3)

(Exit.)

End of the Prelude.

of emotion.

Sl. 3. The verse is quoted in the Sāhityadarpaṇa as an instance of प्रयोगातिशय, which is defined as :—

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ S. D. 6. 36.

Viśvanatha's note on this verse runs as follows—

अत्र नृत्तप्रयोगार्थं स्वभावर्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्कान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः ।

सुचिरम्—ind. for a long time, very long, a good while. **लोकपरिवादभयाकुलेन**—लोकस्य परिवादः लाकपरिवादः तस्माद् यद् भयं तेन आकुलः तेन—uneasy for fear of public scandal. परिवाद—scandal. It is spelt परिवाद as well. Compare words of similar sense—निर्वाद, अपवाद. For the meaning read—

परिवादोऽपवादे स्यात्—मेदिनी.

निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः ।

अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि ॥

For the use of निर्वाद in the sense of scandal, it is interesting to note the following—

खलनिर्वादकथायां वदिता यत् खलजनोपि स्यात् ।

Compare the speech of the actor in the Uttararāma-carita—

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोयहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ I. 6.

गर्भगुर्वीम्—गर्भेण गुर्वी ताम् । big with foetus. गुर्वी—गुरु (वोतो गुणवचनात् Paṇ 4.1.44) + जीप्. Cf. आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीम् Uttara. 1. 49.

(Then enter *Sitā* seated in a chariot, the charioteer
and *Lakṣmaṇa*.)

The word *गुर्वी* suggests a twofold foetus : *गुर्वीमित्यनेन यमलत्वं सूच्यते । वनाय परिकर्षति*—Here the expression ‘*वनाय परिकर्षति*’ may be construed as *वनं नेतुं परिकर्षति* (vide *क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः* Paṇ. 2. 3. 14.) Compare similar formations—*फलभ्यो याति* i. e. *फलान्याहर्तुं याति*, *नमस्कुर्मो नृसिंहाय* i. e. *नृसिंहमनुकूलयितुं नमस्कुर्मः* । The object of the *तुमुन्नन्त* verb changes its case from the accusative to the dative when *तुमुन्नन्त* verb is not expressed : *अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी*.

Metre—*वसन्ततिलका*.

P. 4. *स्थापना*—is equivalent to *प्रस्तावना* (the prelude). Sanskrit drama generally uses the term *Prastāvanā*, the only exceptions being the *Mattavilāsa*, the *Āścaryacūḍamaṇi*, the present play and the plays of *Bhāsa* which employ the term *Sthapana*. The term has not been defined in the *Nāṭyaśāstra* or the *Daśarūpa* but the definition given of *Prastāvanā* clearly indicates that the two are equivalent. The accepted essential feature of the *Prastāvanā* or the prologue is an address by the director to an attendant or an actress or the *vidūṣaka* on some personal business which indirectly hints the *dramatic purport*.

नटी विदूषको वापि परिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुखं ततु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ S. D. 6.31,32.

When the Actress or the *Vidūṣaka* (the jester or buffoon), or the *Paripārśvika* (Associate), discourses with the Manager in interesting speeches arising out of their own business and hinting the subject in hand (i. e. the matter to be represented), it is designated *Āmukha* (Prelude) or *Prastāvanā* (Introduction).

ततः प्रविशति, etc. Then enter *Sitā* seated on a chariot, a charioteer and *Lakṣmaṇa*. The expression is a technical

Lakṣmaṇa—Let your ladyship alight here. These forests on the banks of the Bhāgirathī (Ganges) are not fit to be traversed on a chariot as they are completely blocked by the thick growth of trees and creepers. Let your ladyship, therefore, get down.

Sītā—Lakṣmaṇa, my dear, my body is seized with a tremor owing to the fast dash of the horses. I am unable to (even) hold myself (in the chariot seat) much less get down.

one meaning that these characters are discovered as described on the stage when the curtain is lifted up.

गहनतरुलताप्रतानसंरुद्धतया—गहनो यस्तरुणां लतानाश्च प्रतानस्तैः संरुद्धानि (काननानि) तेषां भावः तत्ता तया—on account of being completely blocked by the expanse of trees and creepers. प्रतान—प्र+√त् (to stretch out, to spread abroad)+घञ्, 'expanse' It also means a tendril. cf. लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः Rgh.2.8. **भागीरथी** is the name of the river Ganges, so called because it was brought down from heaven by Bhāgiratha, an ancient king of the Solar dynasty, and the great grandson of Sagara. The Herculean task was undertaken by Bhāgiratha in order that he might purify the ashes of his sixty thousand ancestors, the sons of Sagara who had been reduced to ashes by the wrath of the sage Kapila. By his austerities he succeeded in making the celestial stream descend from heaven to earth and from earth to the nether regions where lay the ashes of his ancestors.

वत्स is often used in the vocative as a term of endearment, meaning, 'my dear,' 'my darling,' 'my dear child'.

अतिप्रवृत्ततुरङ्गमकम्पितदेहा—with (my) body seized with a tremor owing to the fast dash of the horses. तुरङ्गम— Cf. तुरग and तुरङ्ग. √तुर to move hastily, +√गम्, तुरेण त्वरया वा गच्छतीति; खच् is added to √गम् (गमश्च Paṇ. 3. 2. 47) and it is ordained डित् (खच्च डित्वा वाच्यः) and as such the म् of √गम् vanishes optionally. By inserting मुम् (म्) by अरुदिषद-जन्तस्य मुम् (Paṇ. 6. 3. 67) we have तुरङ्ग and the other form

Lakṣmaṇa—Sumantra ! Let an effort be made to restrain the horses.

Sumantra—Effort is being made, but the horses, fond of music (lit. Gandharva art), defy it. For see—

These horses greatly attracted by the strains of the swans, pouring lightly into their ears, gallop all the more swiftly, unheeding of the pull of the reins. (4)

will be तुरङ्गम्. For similar formations compare विहङ्ग, विहङ्ग, विहङ्गम्. संस्थातुम्—(Inf.) सम् + √स्था + तुम्. The root √स्था with सम् means to die, to be complete, Cf. संस्थाञ्च पारङ्मुखाणाम्, सन्तिष्ठते यज्ञः, but संस्था may also mean स्थिति etc.

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः—अमरः.

संस्थश्चरेऽवस्थिते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः—मेदिनी.

For the use of √स्था with सम् in the sense of स्थिति compare—रावणभवनसंस्थानात्—Uttara. P. 6. and इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था Uttara. 1. 19.

अवतरितुम्—the other form would be अवतरीतुम्, the इ being elongated optionally (vide वृत्ते वा Pan. 7. 2. 38).

P. 5. ननु—ind. is here used in the sense of 'अनुनय' pray', 'be pleased'.

गान्धर्वप्रिया वाजिनः—The horses fond of music. Gandharva (n) means the art of the Gandharvas, a class of demi-gods regarded as the singers or musicians of the gods.

Compare the opening scene in the first act of Śakuntalā where Duśyanta is represented in a sitting posture on the chariot in the company of the charioteer.

Śl. 4. विकृष्यमाणाः कलहंसनादैः—The strains of the swans are so ravishing that the horses would not pay any heed to the pull of the reins but would gallop all the more swiftly. कलहंस—a melodious swan. The bird as described by Sanskrit writers is the vehicle of the god Brahmā and is gifted with the peculiar power of separating milk from water. प्रग्रहसंयमस्य—प्रग्रहेः संयमस्तस्य—of the strain of the reins. प्रग्रह—Here it is used in the sense of 'reins'.

Lakṣmana—But, Sumantra, the steeds, not seeing the even or uneven parts of the ground on account of the terrific speed urged by their intense zeal, might throw the chariot down the steep bank of the Ganges. You should, therefore, endeavour (to hold them in), with all your strength.

Sumantra—(*Gesticulates pulling up of the reins.*)

Lakṣmana—The chariot is stopped. Your ladyship can, therefore, get down.

(*Sitā having alighted walks about.*)

Lakṣmana—Sumantra ! These horses are tired on account of long journey. You would, therefore, give them rest.

Sumantra—As my Lord commands.

(*Exit, seated in the chariot.*)

For its various meanings compare—

प्रग्रहस्तु तुलास्त्रे बन्धां नियमने भुजे ।

ह्यादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे ॥

अनाश्रवाः—न आश्रवाः (नञ् तत्पु०). आश्रव—आ + √श्रु (पचाद्यच्

Paṇ. 3. 1. 134) + अच्, obedient. Cf.

विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः—अमरः

आश्रवो वचनस्थिते—हैमः

Metre—उपेन्द्रवज्रा.

अतिरमसप्रवृत्तवेगत्वात्—अतिशयितो यो रमसस्तेन प्रवृत्तो यो वेगस्तस्य भावस्त्वं तस्मात्—on account of their speed urged by intense delight. रमस—√रम् (अल्यविचमितमि०) + असच्. The word is here employed in the rare sense of delight. It is in the sense of speed that it is commonly used. Bhaṭṭojī quotes Viśva—‘रमसो वेगहर्षयोः’.

गङ्गाप्रपाते—गङ्गायाः प्रपातस्तस्मिन्,—in the steep of the Ganges. प्रपात—प्रपतन्त्यस्मादिति, प्र + √पत् (अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् Paṇ. 3. 3. 19) + घञ्, steep. Cf.

प्रपातस्त्वतदो मृगः—अमरः

प्रपातो निर्मले मृगौ

अवटे पतने कच्छे—हैमः

सर्वात्मना—सर्वेण आत्मना—With the entire self i.e. whole-

✓ ↓ *Lakṣmaṇa*—(*Walking about—aside*) I have been commanded by my noble brother, nay, by (my) master, thus—
 “Dear Lakṣmaṇa ! Some strange scandals have gained circulation among the citizens, grown suspicious of the chastity of Queen Sītā on account of her stay in the palace of Rāvaṇa. I am, therefore, not going to bring (lit. incapable of producing) a slur on the Ikṣvaku family, spotless like the autumnal moon, merely for the sake of Sītā. Moreover, from a longing so natural to a lady in the family way, Sītā (herself) has requested me for a

heartedly, thoroughly or completely, with all the strength.

✓ P. 6. **अन्यादृशाः प्रलापाः प्रवर्तन्ते**—strange scandals have gained currency. For the clarity of the idea it is interesting to note the following from the Rāmāyaṇa—

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।

यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥

एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ।

नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥

✓ **सीतामात्रस्य कृते**—for the sake of mere Sītā. It shows how highly Rāma prized the good name of his family. He would not suffer his personal affection to stand in the way of his duty. Great as was the love of Rāma for Sītā, greater still was his resolve to preserve the fair name of the royal house. For the maintenance of the tradition of his house, no price was considered too much. He would sacrifice even the idol of his heart.

शरच्चन्द्रनिर्मलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य—The family of Ikṣvaku, the celebrated founder of the solar dynasty of Ayodhyā is here compared to the autumnal moon, purity being the common factor, but unlike the moon, the race of Ikṣvaku is spotless, and he would not permit even the slightest scandal to be associated with its name.

दोहदेन-दोहद—(m. and n.) दोहमाकर्ष ददातीति । दोह+ ✓दा
 (आतोऽनुपसर्गे कः Paṇ 3, 2, 3)+क. But it is really a Prakṛita

visit to the Bhāgirathī. Taking her, therefore, under the pretext of this visit to the Ganges on a chariot driven (lit. guided) by Sumantra, you should abandon her in some forest tract and come back."

So I am leading her ladyship—apprehending no mishap by virtue of the faith in her kinsmen—to the forest as a domesticated female deer to the place of execution.

word coming from the Sanskrit दौहृद. It means pregnancy as well as the longing of a pregnant woman—'अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते—भानुजिदीक्षित.' Cf. also

दौहृदो गर्भलक्षणं

अभिलाषे तथा गर्भे—हैमः

Here it is used in the sense of 'the longing natural to a pregnant woman'. Compare the following from the Uttararāmacarita'. 'यः कश्चिद्रभेदोदौहृदोऽस्या भवति सोऽचिरान्मानयितव्यः'. The following note by Viraraghava on it may be interesting to read: 'गर्भदौहृदलक्षणं' 'स कीचकैर्मातृतृपूरणैः' इति वत् विशेष्यमात्रपरम्, अन्यथा दौहृदशब्दस्यैव गर्भचिह्नवाचित्वात् । तच्च विशिष्ट-वस्तुविषयाभिलाषादिरूपम् ।

गङ्गागमनव्याजेन—under the pretext of a visit to the Ganges. Sita had requested Rāma for a visit to the Ganges and this afforded Rāma an opportunity for sending her into exile through Lakṣmaṇa without being an eye-witness to the piteous scene of abandonment.

स्वजनविस्त्रम्भनिर्विशङ्काम्—स्वस्य जनः स्वजनः तस्मिन् यः विस्त्रम्भः तेन निर्विशङ्का ताम्—who is fearless by reason of confidence in her kinsmen. Compare Rāma's speech in the Uttararāmacarita—विस्त्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम्. 1. 49.

गृहहरिणीमिव वध्यभूमिम्—Like a domesticated female (being led) to a place of execution. Rāma and Lakṣmaṇa were fully alive to the magnitude of the perils that awaited Sita in the forest. The fact that they had already regarded her as lost reveals the immensity of the sacrifice involved in Rāma's action.

Sītā—Lakṣmaṇa, my dear, my feet, wearied with bearing the weight of the greatly advanced pregnancy, are failing me. Stepping ahead, therefore, you would let me know how far is the sacred Ganges.

Lakṣmaṇa—Surely, the sacred Bhāgirathī is near at hand.

Away with anxiety for we have almost arrived. See—

The Gangetic breeze wafting the aroma of the floral juice from the lotus-forest, carrying the exceedingly sweet notes of the swans, and scattering the cool spray of the ripples, blows hither, as it were, with the desire of greeting you. (5)

For the idea compare—

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुनिकमिव ॥ Uttara. 1. 45.

Elsewhere in the Uttararāmacarita Rāma says:—

‘क्रव्याद्भयो बलिमिव निर्धृणः क्षिपामि’ 1. 49.

Sl. 5. **गङ्गानिलः**—गङ्गाया अनिलः the breeze from the Ganges.

अनिल—अनिति प्राणित्यनेनेति. √अन् (to breathe) (सलिकल्यनिमहि०) +इलच्. Compare similar formations where the affix इलच् is used. सलिल (सलति गच्छति निम्नमिति), महिला, कोकिल etc. **पङ्कजवनात्** from the lotus-bed. Vana (n) has also the sense of a cluster, group or multitude. Therefore, the phrase also means ‘from the multitude of lotuses (growing in the thick bed)’.

मकरन्दगन्धान्—मकरन्दस्य गन्धः मकरन्दगन्धस्तान्—मकरन्दः=पुष्परसः—the juice of flowers. **आदाय** (Gerund)आ+√दा (समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् Paṇ. 7. 1. 37)+ल्यप्. **विकिरन्** (Pr. act. part)—वि+√कृ+शतृ, spread ing. **सभाजनकाङ्क्षयेव**—√सभाज् (to greet) (ल्युट् Paṇ. 3. 3. 115)+ल्युट् (०यु). यु is replaced by अन् (vide युवोरनाकौ Paṇ 7. 1. 1.).

For the idea compare—

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं मृगशब्दै-

र्नस्तिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।

मम ददत इवार्थं पुष्पशृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शास्त्रिनोपि ॥ Nāg. 1. 11.

Metre—वसन्ततिलका.

Sita—(*Indicates contact*). The contact of the breeze from the ripples of the Bhagirathi, cool and pleasant like the touch of a mother's hand, has now wiped off my fatigue as also my sins. Nevertheless, the longing of maternity urges (lit. encourages) me to take a bath in the Ganges. You would, therefore, show me the way so that I, overpowered with fatigue, may descend this steep of the bank.

Lakṣmana—(*Pointing out*). These places along the banks are difficult to descend on account of their being entirely unfrequented by men. Holding firmly, therefore, at every step—

जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य—There is really something tragic in the statement of Sita. The touch of the balmy breeze from the Ganges is pleasant like that of a mother's hand. Sita, to be sure, was not to experience any more the touch of her mother's hand. Ganges henceforward would be her mother and the breezes from the stream would be the mother's hand to her.

तरङ्गमारुतस्य—For तरङ्ग see p.(4.) मारुत is same as मरुत. Words such as प्रज्ञ take अण् as a स्वार्थिक suffix (viz. in the sense of the base itself). Thus प्रज्ञ, मनस्, रक्षस्, देवता and मधु give us the forms प्राज्ञ, मानस, राक्षस, दैवत and माधव respectively without any change in sense.

परिश्रमस्येव पापस्य—The potency of the Gangetic waters to remove all sin has been believed implicitly by the Hindus since ages. The river has ever been regarded the most sacred one in India and a dip in it is believed to bless one here-after.

अत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसञ्चारतया—अत्यन्तं विश्रान्तो विरतो मनुष्याणां सञ्चारो यत्र तेऽत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसञ्चाराः (तटप्रदेशाः), तेषां भावः, तत्ता तया, —because these banks have not been visited by men, or the cpd. may be dissolved thus:—अत्यन्तं विश्रान्तानां मनुष्याणां संचारो यत्र ते (तटप्रदेशाः), तेषां भावः, तत्ता तया, —because of the roaming of extremely wearied persons. But in that case it is not

Catching hold of the Nivara creeper with the left hand and supporting the knee with the right, your ladyship may come slowly, for a while, planting foot upon each of my foot-prints. (6)

Sitā—(*Descending as directed*). Darling, I am extremely wearied; I would rest for a while sitting under this shade of the tree.

Lakṣmana—As pleases the noble lady.

(*Sitting down, Sitā motions resting*).

Lakṣmana—Ah! The meritorious have (always) an inseparable paraphernalia. For thus—

clear why only wearied persons move about on the banks of the Ganges. The sense seems to be that the steep banks are difficult to descend for want of a proper passage on account of the absence of all human traffic.

दुरवताराः—The correct form would be **दुरवतराः**, **दुर्+अव+**—**वृ** (ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् Pan. 3. 3. 126)+**खल्**. Similarly we have **दुष्करः**, **ईषत्करः**, **सुकरः** etc. But it is interesting to note the following sūtra of Vāmana in connection with the formation of the word **अवतार**—**अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम्** ।

प्रपदम्—**पादस्याग्रम्**, (**पादाग्रं प्रपदम्**—**अमरः**) **प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा वा पदम्**. The prepositions such as **प्र** are compounded in the sense of **गत** etc. with words in the nominative case (vide **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया**). Similarly **प्राचार्यः** (**प्रगतः आचार्यः**). **आस्थाय**—(**gerund**) **आ+√स्था+ल्यप्**.

Sl. 6. **समालम्ब्य**—(**gerund**) **सम्+आ+√लम्ब+ल्यप्**. **आदधाना**—Present active participle from **आ+√धा** to hold. Mark the alliteration in the stanza.

Metre—**इन्द्रवज्रा**.

सुष्ठु—ind. means excellently, exceedingly.

P. 9. **यदभिरुचितं देव्यै**—the dative is used in connection with the root **रुच्** (**रुच्यर्थानां प्रीयमाणः** Pan. I. 4. 33).

असंहार्यपरिच्छदाः सुकृतिनः—The meritorious have an inseparable (Lit. irreducible) paraphernalia. **असंहार्यपरिच्छदाः**—**असंहार्याः परिच्छदाः येषां ते (बहु०)**. The idea is that the command-

The ripples blow cool breezes laden with spray. And these swans of sweet strain sing in concert. This shade, embracing like a friend, gratifies the heart. Your ladyship has attendants, so it seems, even in this desolate forest. (7) *Sītā*—As stated by the prince, here my mind feels ecstatic as if in the company of kinsmen.

ing personality of *Sītā* could not but be the recipient of devotional service from nature and her objects. In her palace the queen was fanned by her maid-servants and was waited upon by her friends. A regular orchestra contributed exceedingly to the diversion of her mind. These details of service are assiduously maintained in the forest though those who administered them are no longer to be found. The Ganges fans the queen with its cool breezes, while the music of the bards has been appropriately replaced by the melodious clucking of the swans. The place of the bosom companions of the queen has been taken by the delightful shade. Surely the merits find a footing everywhere (पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते Rgh. 3. 62).

Sl. 7. सजलकणिकान्—जलस्य कणिका जलकणिकास्ताभिः सह वर्तन्त इति तान् (बहु०). The particle सह may be compounded with a noun in the instrumental case in a Bahuvrihi compound when there is equal participation in some action. (तेन सेहति तुल्ययोगे Paṇ. 2. 2. 28).

वीजन्ते—fan. √वीज् (to fan) Pr. 1st. per. plu. रमयति —(caus.) √रम् + णि + अ + ति. The vowel of the first syllable is shortened by मितां ह्रस्वः (Paṇ. 6. 4. 92). परिजनवतीवाभ्रभवती—It can be split up either परिजनवती इव or परिजनवती वा, without any change in the meaning. वा is sometimes used in the sense of इव. Cf.

आशीविषो वा सक्कुद्धः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः ।

भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत—Kṣīrasvāmī

Metre—शिखरिणी.

Lakṣmaṇa—(*Aside*). The noble lady has had rest and is sitting comfortably. This, therefore, is the opportunity to act as resolved upon. (*Openly*) (*Suddenly falling at her feet*). This Lakṣmaṇa, of luck and virtue all bereft, the sharer in the trouble of ceaseless exile, begs you to make your heart firm.

Sītā—(*Confusedly*) Is it all well with my Lord?

Lakṣmaṇa—(*Pointing to the forest*). How could it be well with the noble Sir in these circumstances?

Sītā—Is it that another exile has been ordered by the lady Kaikeyī?

Lakṣmaṇa—An exile has been ordered but not by mother.

Sītā—By whom, then, has it been enjoined?

Lakṣmaṇa—By the noble Sir.

Sītā—Enjoined in what manner?

सअणमज्झगदाए—The Phrase is rendered into Sanskrit in two ways: (1) शयनमध्यगतायाः (2) स्वजनमध्यगतायाः. The second rendering agrees with the context—परिजनवतीवात्रभवती ।

एषा विश्रान्ता etc. This simple sentence is pregnant with truth. The saddest events of our life are tragically preceded by the happiest moments. Lakṣmaṇa found his opportunity to break the sad news of abandonment at a time when Sītā was sitting quite comfortably, musing delightfully upon the charming scenes around.

अनवरतप्रवासदुःखभागी—The sharer in trouble of ceaseless exile. The student should mark in this connection the grievous outburst of Rama in the third act—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चात्तद्वत् ततः प्रवासोऽयम् ।

आसाद्य मामधन्यं दुःखाद्दुःखं गता सीता ॥ 3. 3.

निर्लक्षणः—Lit. without any auspicious marks or without significance and consequently bereft of all virtues or merits.

आर्यपुत्र—आर्यः पूज्यः श्वशुरः तस्य पुत्रः, lit. the son of the venerable father-in-law; an address by a lady to her husband.

Lakṣmaṇa—(*Gesticulating the suppression of tears.*) I am struggling to speak simply because it is my noble master's behest but even so the speech entering the heart forms (at it were) a knot. (8)

Sītā—Has the exile been enjoined upon me ?

Lakṣmaṇa—Not only upon you but also upon himself.

Sītā—How so ?

Lakṣmaṇa—When you are in exile, Rāma's residence even in the delightful palace which has been heartily enjoyed

Śl. 8. **वक्तुमिच्छामि यत्नतः**—I desire to speak forth with effort. *Lakṣmaṇa* means to indicate that as a younger brother he was bound to carry out implicitly the behests of Rāma, howsoever unpalatable they might be. For him there was no alternative but to obey. But the words embodying the order of banishment for *Sītā* would not easily come to the lips; they had formed themselves into a knot in the heart and got fixed there. But he was nobody to withhold them. He has, therefore, to make a supreme effort to express himself. The idea of desire, however, is difficult to reconcile with the idea of compulsion involved in the verse. In the case of effort all idea of desire must be ruled out and in the case of desire effort has little meaning.

ग्रन्थि बध्नाति—forms a knot. ग्रन्थि (m.), √ग्रन्थ (सर्वधातुभ्य इन्) + इन्, a knot. Cf.

ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपण्ये ना बन्धे रुमेदपर्वणोः—मेदिनी

Metre—अनुष्टुप्

Śl. 9. **सुहृज्जनन—सुहृद्-शोभनं हृदयमस्येति**, a friend. Its antithesis is दुर्हृद् Cf. सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः (Paṇ.5.4.150). **स्वगृह-भिमानात्**—because of the pride or worthy feeling of one's own house. The palace had been heartily enjoyed by Rāma's friends as if their own. Mark the alliteration in the last two lines of the verse. Rāma's affection for *Sītā* was so deep-rooted that life in her absence had no charm for him. **प्रकामभुक्ते—प्रकामं भुक्ता यत्र (बहु०) तस्मिन्**. It qualifies 'भवने'. **प्रकाम (n.) heartily**. It is adverbially

by (his) friends, as if their own, and in which the sacrificial fire is (always) kept, is no better than residence in the wilds. (9)

Sītā—Tell me clearly, my dear, how my exile into the forest to-day means the exile of my Lord as well.

Lakṣmaṇa—What more I, the unfortunate one, can say?

Verily, you have been deserted by Rāma, endowed with the excellence of character. I, too, must return, leaving you here in the forest. (10)

Sītā—Alas! Father, noble lord of Kosala, today indeed, you are dead (for me). (*Faints.*)

used. **आहितयागवह्नौ**—आहितः यागवह्निः यत्र आहित (p.p.p)आ+
√धा=कृ. √धा is changed into हि by दधतेर्हि (Paṇ. 7. 4. 42),
यागवह्निः—यागस्य वह्निः (तत्पु०), अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः.

Metre—उपजाति.

Sl. 10. **चारित्रगुणशालिना**—चारित्रगुणैः शालत इति ; चरित्रमेव चारित्रम्, प्रज्ञादिभ्योऽण्. The word चारित्र, चरित्र and चरित are used in the sense of good conduct (सद्बृत्त). Cf.

निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा—रत्नकोष

The virtuousness of Rāma may be understood to lie only in his keen anxiety to safeguard the spotless glory of the Royal house. Otherwise the epithet would have little significance.

किल—Ind. verily, indeed.

कोसलाधिप—the ruler of कोसल i.e. Daśaratha. Kosala may be the modern Oudh.

Page 12. **अद्योपरतोसि**—स्म with उप is used here in the sense of 'to die'. Though Daśaratha had breathed his last long ago, his death had never been felt so keenly by Sītā as at the present moment, for now she found herself entirely defenceless and forlorn, having been abandoned by her husband. Moreover, during the life-time of Daśaratha, Rāma might not have dared to extern Sītā from the palace, let alone externment from the kingdom. In case innocent

Lakṣmaṇa—(In great consternation) Alas! Alas! The noble lady has surely died (of the shock) on hearing the news of her abandonment, terrible like the blow of a thunderbolt. (*Observing closely*). Nay happily she breathes. What, indeed, could be the means of bringing her back (to herself)! (*Indicates despair*). Wonderful; oh, wonderful!

Being served by the gentle breeze, cool with the spray of the Ganges and being aroused (from the swoon) by the

Sita was deserted by Rāma, she would at least find refuge with her father-in-law. Now that Sita is suddenly abandoned, the magnitude of the loss she had sustained on account of the death of her father-in-law (Daśaratha) is easily brought home to her.

निर्घातपातदारुणेन—निर्घातस्य यः पातः तद्वद् दारुणं तेन—terrible like the fall of a thunderbolt निर्घातः—निःशेषेण हन्यतेऽनेनेति—निः+√हन+घञ्. ह of हन् is changed into घ by हो हन्तेर्णिष्नेषु (Pan. 7. 3. 54). निर्घात signifies a whirlwind, or a thunderstroke Cf.

वातपातस्तु निर्घातश्चक्रोप्यशनिर्न षण् ।

स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषो न स्त्री वज्रोऽशनिर्न षण्—वैजयन्ती

दिष्ट्या—Ind. It is always used as an exclamation of delight: 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे'.

प्रत्यानयने—प्रत्यानयन—प्रति+आ+√नी (to bring back)+ल्युट् (अन), i. e. bringing back to consciousness, recovery.

SL. 11. **भागीरथीशीकरशीतलेन**—भागीरथ्याः शीकराः भागीरथी-शीकराः तैः शीतलः तेन—cool with the spray of the Ganges. शीकर (m.)—√शीकृ (ऋच्छेररन्) +अरन्, particles of water. Cf.

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः—अमरः

It is spelt सीकर as well—'दन्त्यादिरयमिति धनपालादयः' Bhaṇu-ji Dikṣita. Others read with palatal syl. 'श'—'तालव्यादिरयम् । 'शम्भशीकरपांशवः' इति तालव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । शीतल—शीतं गुणोऽस्यास्तीति ; शीत (सिध्मादिभ्यश्च Pan. 5. 2. 97) +लच्. यद्वा शीतं लातीति । Here it means the same as शिशिर. For its various meanings

remnant of my luck, the princess has, after all, recovered her consciousness. (11)

Sītā—*Lakṣmaṇa* dear, art thou gone?

Lakṣmaṇa—Command me, here I am, the ill-starred.

Sītā—What blame have I been abandoned for.

Lakṣmaṇa—What blame could there be about the Queen?

Sītā—Oh Fates! Have I been punished without even the slightest accusation? Is there any message from him?

Lakṣmaṇa—There is one.

Sītā—Tell me, tell me.

Lakṣmaṇa—This is the message from the noble Sir:—

I realize thou art equal in lineage, art possessed of like virtues, art rich in parts, hast been my companion for long in joys and sorrows. I am forsaking thee *Sītā* only for fear of a social slander and not on account of any lack of feeling. (12)

read—

शीतलं पुष्पकाशीसे शलजे मलयोद्भवे ।

सुमानासनपर्याया स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम् ॥

सम्भाव्यमाना—Present passive participle from √भू with णिच्, preceded by सम्.

Metre—इन्द्रवज्रा.

P. 13. **अहो मे अधन्यत्वम्**. *Lakṣmaṇa* in an answer to *Sītā*'s query about her guilt replies that there was nothing censurable about her. This afflicts her all the more, in as much as she was innocent and had been punished for no fault of hers. Nevertheless *Lakṣmaṇa*'s answer had its redeeming features, for it vindicated that the abandonment meant no slur upon the good name and character of *Sītā*.

Sl. 12. **सहवासिनी**—सह वस्तुं शीलमस्या अस्तीति सा ; सह + वस् (सुप्य-जातौ. Pāp. 3. 2. 78) + णिनि (इन्) + डीप्. **जनवादभीत्या**—on account of the fear of the public scandal. Rama was afraid of the public scandal being associated with his house. Cf.

इत्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च दैवाद्वचनीयबीजम् । Uttara. 1. 44.

Sītā—How on account of a fear of scandal among the people! Is there anything censurable about me?

Lakṣmaṇa—What could possibly be discreditable about your ladyship?

The queen was purified in the fire in the presence of the sages, the guardians of quarters, Rāma and myself; and yet...

Sītā—(*Gesticulates shamefulness.*) Yes, go on; and yet—

Lakṣmaṇa—The people are unreined. (13)

Sītā—The mention of the purification through fire revives memories. The incident of Rāvaṇas' palace afflicts me

Also—

अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे—Rgh. 14. 40.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 13. **लोकपालानाम्**—of the guardians of the quarters.

Lokapālas or Dikpālas are eight in number—

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

They are regarded as deities appointed by Brahmā at the creation of the world to act as guardians of different orders of beings, but more commonly they are identified with the deities presiding over the four cardinal and four intermediate points of the compass. **अग्नौ शुद्धिं गता**—The well-known ordeal of fire proposed by Sītā herself when Rāma, afraid of public scandal, expressed his unwillingness to take her back until she proved her purity. **निरङ्कुशः**—निष्क्रान्तः निर्गतो वा अङ्कुशादिति (प्रादिसमासः) (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः).

Metre—अनुष्टुप्.

अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेन—अग्नौ या शुद्धिस्तस्या यत् सङ्कीर्तनं तेन—by the mention of purification in fire. सङ्कीर्तनं—mention. In the sense of flattery it is rarely used. Cf. Malav. सङ्कीर्तनशंसिनालं ज्ञेहेन—'Enough of affection (for me) indicative of flattery'. **रावण-भवनोदन्तः पुनरप्युद्वाधयति**—The sentence is open to more than one interpretation. Sītā here wonders that even 'Sītā' herself could be thought of in this manner. When even

once again. If even Sita's name is to be thought of in such a manner of what avail is womanhood? And so I have been abandoned. Yes, indeed, I have been abandoned. Does it not behove me to forsake myself (commit suicide), forsaken as I am by my noble Lord? Yet should I not preserve my life, covered with the thorns of disrepute, so that I may look after this offspring ruthless as himself.

Lakṣmaṇa—I am favoured. (*Gets up and bows.*) Here is another message from the noble Sir.

Sitā—What, indeed, can it be?

Lakṣmaṇa—You, my Queen, enshrined in my heart, are the presiding deity of my house and you alone are my bed-

---

her purity is questioned, the fate of the rest is undoubtedly doomed. But this implies that Sita considers herself far above womanhood. True, self-praise would be the last thing to commend itself to Sita; but she may have a legitimate pride in her purity. Others take the phrase 'सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यते' in the sense of 'that even Sita's name exists i. e. she has not left this world, (अद्यापि जीवतीति). The idea of leaving this world often occurs to her mind (किं न खलु युक्तं ममार्यपुत्रपरित्यक्त्वात्मानं परित्यक्तुम्). But this interpretation is open to serious objections:—Two particles 'अपि नाम' are used here in the sense of possibility. The order in that case would be सीताया नामापि. Moreover, the word 'सम्भाव्यते' does not mean 'exists'. The line सर्वथा लं महिलात्वेन also suggests that by referring to the great slur upon herself despite her exalted position, she manifests the utter helplessness of womankind against public scandal.

निरनुक्रोशस्य—निर्गतः अनुक्रोशो यस्मात् स निरनुक्रोशस्तस्य. Here the genitive is used optionally in connection with समान in the sense of equal', (तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् Pap. 2. 3. 72), similarly कृष्णस्य कृष्णेन वा समानः ।

Sl. 14. स्वप्नागता शयनमभ्यसखी त्वमेव—Rama means to emphasise that no lady other than Sita can haunt his mind.

mate haunting me in dreams ; and it is your image that will represent my wife at the sacrifice, my mind being averse to the espousal of any other woman. (14)

Sītā—By sending this message my lord has entirely removed my grief at being abandoned, for a wife devoted to another does not cause so much pain to the husband as a husband devoted to another causes pain to the wife.

Lakṣmana—What is your message in return ?

Sītā—Message, for whom ?

Lakṣmana—For the noble Sir—

Sītā—Message in return even in these circumstances ?

Tendering homage, on my behalf, to the mothers-in-
even in dreams.

Here Rāma admits that he used to see Sītā in dream. This indicates his self-control in as much as he could enjoy sleep even in the absence of Sītā. Contrast the speech of Duṣyanta in Sakuntalā—

प्रजागरात्खिलीभूतः स्वप्ने तस्याः समागमः ।

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ Śak. 6. 22.

It is interesting to note here the speech of a lady who laments over her inability to see her lover even in dream, since she cannot have a sleep at all.

धन्यास्ता महिला याः स्वप्ने दयितं हि प्रेक्षन्ते ।

निद्रैव तेन विना नैति का प्रेक्षते स्वप्नम् ॥

द्वारान्तराहरणानिःस्पृहमानसस्य—The message assuring Sītā of the deep-rooted affection and fidelity of Rāma reveals the magnitude of the sacrifice involved in his attempt to preserve the high traditions of his family. **प्रतिकृतिः**—It refers to the golden image of Sītā. **धर्मपत्नी**—(तत्पु०). The sense may be given as धर्मार्था पत्नी.

Metre—वसन्ततिलका.

परित्यागदुःखं निरवशेषमपनीतम्—Of. अहो उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशयमार्यपुत्रेण—Uttara. **नहि तथान्यासक्ता**—Ladies are more jealous of their husbands than they are of them.

law, you should request them that the noble ladies should, from their heart, favour me abiding defenceless in this forest infested with wild beasts.

Lakṣmaṇa—I acknowledge this command, but there is nothing to be communicated to the noble Sir.

Sītā—That one so hard-hearted is also addressed a message shows rather the irresistibility of the words of Lakṣmaṇa than my own blessedness. You should intimate to that person in my name that bewailing (the loss of) me, the ill-starred one and thus neglecting the protection of the Varnas and Āśramas he should not afflict himself and that he should pay full attention to his person as also to the duties laid down by the virtuous. Dear Lakṣmaṇa, how could I find fault with the great king?

Lakṣmaṇa—Is your ladyship incapable of doing even that?

Sītā—This much also you should communicate to that person—"It ill-becomes you to banish, all of a sudden, this innocent person from your heart, and what is worse from the state."

Page. 16. वर्णाश्रमपरिपालनमभिघ्नन्—neglecting the protection of the Varnas and Āśramas. Varnas are the four principal castes, Brāhmaṇa, Kṣatriya, Vaiśya and Sūdra; and the Āśramas are the four stages of the religious life of an Aryan—Brahmacarya (student life), Garhasthya (worldly life), Vanaprastha (hermit life), and Sannyāsa (life of renunciation). अभिघ्नन्—destroying wholesale. Here it means neglecting.

निरपराधमिमं जनम्—Sita feels very strongly the apparent injustice done to her in having been abandoned without a fault. To expose a person of proved innocence to suffering is, in fact, as much a travesty of truth and justice as to suffer a proclaimed offender to escape with impunity.

विषयतः—विषय—State. It is used here in the sense of जनपद and not in the sense of देश as Sita was deserted in

Lakṣmaṇa—The noble lady has given a worthy message.

Perhaps the noble lady has been banished from the heart by our mighty lord, for how else could she his very home, be exiled from home and even from the state ? (15)*

Sītā—You should submit further in my name—"With folded hands placed on the parting line of braided hair, I, dwelling in this penance-grove, implore that though I have no merits yet for long acquaintance sake, for helplessness, or just for being Sītā, I may be kindly favoured with remembrance".

Lakṣmaṇa—When he hears this message, like salt applied to a sore, my lord will experience, it is clear, an unbearable state of grief. (16)

Sītā—How can there be found, even in a vast kingdom, the forest of Vālmiki, which formed part of the territory protected by Rāma. Compare कथं गृहाद् गृहं नाम कथं जनपदादपि. Here Lakṣmaṇa speaks of Sītā's banishment not from देश, but from जनपद. For the various meanings of the word compare.

विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च ।

प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्—मेदिनी

Sl. 15. प्रभविष्णुना—प्र+√भू+इष्णुच्, Ins. sing.

Metre—अनुष्टुप्.

सीमन्तः=केशविन्यासः—braided line of hair, 'सीमन्तः केशवेशे'. अञ्जलिना-अञ्जलि-(m.) folded hands. 'अञ्जलिः परमा मुद्रा निलं क्षिप्रसादिनी'.

Sl. 16. आहित—See notes on p. 20.

Metre—अनुष्टुप्.

Page 18. स्वमण्डले—√मडि+कलच्; a vast territory. Cf.

स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च ।

कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात् ॥

* 'How else could she be exiled from the home, nay let aside home, even from the state'. According to the first translation read the prose order as;—कथं गृहं गृहात् निर्वासिता.

those who can partake of troubles as wives ? In my absence he is now to be looked after by you alone. You must take care of the person of your brother.

Lakṣmaṇa—This is becoming of your great magnanimity.

Sītā—Dear *Lakṣmaṇa*, you would address, in my name, a salutation to the holy Ayodhyā, the capital of Raghu's house, wait upon the statue of the great king, execute the commands of the mothers-in-law, offer solace to my beloved and sweet-speaking companions and all—ways remember the woe-begone creature. (*Weeps.*)

Lakṣmaṇa—(*Feelingly.*)—Full of enmity was the son of Maruta who revived me as I lay comfortably senseless in the war of Laṅkā, only that I might abandon with my own hands this noble lady in the forest and hear her lamentations. (17)

अयोध्या—The capital of the solar kings of the line of Ikṣvāku, situated on the river Sarayu. Later on, it was also called Saketa.

प्रतिमागतो महाराज :—the king gone to (the state of) an image, means the statue of the king.

प्रियंवदा :—प्रिय+√वद (प्रियवशे वदः खच् Paṇ. 3. 2. 38)+खच्. मुम् is inserted after प्रिय by अरुर्द्धिषदजन्तस्य मुम् (Paṇ. 6. 3. 67), similarly वशंवदः.

Sl. 17. **परिदेवित**—परि+√देव+क्त्. **आत्तवैर** :—One who has avowed hostility. *Lakṣmaṇa* means to say that by bringing him back to life Hanumat did him an act of great unkindness, for his death would have spared him this sad spectacle of the abandoned queen.

मारुति :—the son of Marut, the god Vāyu. It is an epithet of Hanumat, a powerful monkey-chief, born of Añjana by the god wind. He is well known for his selfless devotion to Rama, whom he cherished as the idol of his heart. One of his many chivalrous exploits is his

(*Looking around.*)—Gazing at the Queen the deer are shedding tears giving up their grazing ; the swans, overwhelmed with grief are crying piteously and the peacocks also have given up their dance ; better are bringing of the potent herb Sañjivani from the mountain R̥sabha, when Lakṣmaṇa had been fatally wounded with the Śakti of Meghanāda during the Laṅkā war.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 18. एते रुदन्ति—Nature sympathises with human beings. Here the idea is objectively expressed since it is not fancied, but is put as observed in reality. For the similarity of idea compare—

उद्गीर्णदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणां व लताः ॥ Śak. 4. 12.

हरितम्—हरित—grass. Fawns are generally very sensitive ; they would give up eating of the grass on hearing the musical sound and on seeing a heart-rending sight and they are said to express the feeling of sympathy by shedding tears. Harṣa describes in the Nāgānanda how the deer ceased from chewing the grass on hearing the musical notes—

एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य ।

व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति ॥ Nāg. 1.12.

Being afraid of Duṣyanta's charge, the chased deer runs with half-eaten grass dropping from his mouth gaping by reason of weariness :—

दमैरर्थावलाढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा । Sak. 1. 7.

शिखिनः—शिखाः सन्त्यस्येति शिखी. Amara gives the meaning of this word as (1) fire and (2) peacock :—शिखिनौ वहिर्बहिर्गौ.

The word has various meanings such as a bull, an arrow, the Ketu planet, a tree, peacock, fire etc. Cf.

शिखी वहौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रमे ।

मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः—मेदिनी

नृतम्—dance. √ नृती (नपुंसके भावे क्तः Paṇ. 3.3.114) + क्त; also नृत्यम् √ नृती (ऋदुपधाच्चाकल्पि. Paṇ. 3. 1, 110) + क्यप्. Both have the

these lower animals than men. (18)

Sitā—Lakṣmaṇa, my darling, the sun is about to set; human habitation is afar; the birds are flying to their nests; and the beasts are prowling. You should go back; you must not delay.

Lakṣmaṇa—(Folding his hands.) This is Lakṣmaṇa's final salutation with folded hands. Please accept it with attention.

Sitā—Surely, I am all attention.

Lakṣmaṇa—I would request your ladyship that this person of yours must not (be allowed to) suffer death under (pangs of) grief caused by the remembrance of your husband, friends and other kinsmen, and this

same meaning. **वरम्**—In the sense of 'slightly better' it is neuter and is used in the sing. number only whatever be the gender and number of the word qualified by it. Cf.

वरं गर्भस्त्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं

वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।

वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-

न चाविद्वान् रूपद्रविणगुणयुक्कोपि तनयः ॥ पञ्चतन्त्र K.m. 5

Metre—वसन्ततिलका.

आसन्नस्तमयः—आसन्नः अस्तमयः यस्य (बहु०). आसन्न (ppp.) आसीद-दिति, आ+√सद्+क्. It is used here only in the sense of near. It also means confident, trusted. Cf. आसन्नपरिजन—trusted servant; आसन्नसखीमुखेन—Kumāra 5. 6. **मानुषसम्पातः**—human habitation. सम्पात is derived from सम्+√पत् to meet together.

सर्वपश्चिमः—पश्चाद् भवः पश्चिमः; सर्वेषां पश्चिमः सर्वपश्चिमः i. e. last of all, final.

Sl. 19. In this śloka Lakṣmaṇa appeals to Sita in the name of the perpetuation of the Raghu family not to commit suicide in a fit of despair.

गर्भसंस्था—गर्भे संस्था संस्थितिर्यस्याः स्था—in embryo. For the various meanings of संस्था see note on p. 5.

Metre—शालिनी.

offspring of the Ikṣvakus, yet in embryo, must be carefully protected. (19)

Sītā—Irresistible are the words of the son of Sumitrā (Lakṣmaṇa).

Lakṣmaṇa—There is yet another request.

Sītā—What other ?

Lakṣmaṇa—Forgive me this one guilt, Queen, that having been led to this desolate wilderness you have been deserted by me under the command of my elder brother. (20)

Sītā—(In confusion.) What guilt can be imputed to you when there is great satisfaction that you are obedient to the commands of your elder brother ?

Lakṣmaṇa—(Offers salutation walking round her to the right.)

Sītā—(Weeps.)

अप्रतिहतवचनः—न प्रतिहतं वचनं यस्य सः—whose word has never been crossed. *Sītā* means that she will not disobey him, as she has never done. This very expression occurs on page 16 'तथा निष्ठुरे नाम सन्दिश्यत इत्यप्रतिहतवचनतैषा लक्ष्मणस्य'.

सौमित्रिः—the son of Sumitrā i. e. Lakṣmaṇa.

Sl. 20. ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशात्—It is merely a repetition of 'आर्यस्यादेश इत्येव' 1. 8. विजने-विगता जना यस्मात्, तस्मिन्; विजन—solitary, similarly निर्जेन (निर्गता जना यस्मात्).

Metre—अनुष्टुप्.

ज्येष्ठवचनानुवर्ती—Even at this moment of dire distress, *Sītā* would not let go an opportunity to appreciate the dutifulness of Lakṣmaṇa. She fully realized that Lakṣmaṇa had absolutely no hand in the cruel fate that was forced upon her, for in abandoning her in the forest he was merely carrying out the commands of his elder brother. Rather it was a source of genuine pleasure to her to see him execute Rama's injunctions. unscrupulously and without demur. सप्रदक्षिणम्—प्रदक्षिणेन सहितम्—It indicates Lakṣmaṇa's devotional reverence for *Sītā*.

Lakṣmana—(Looking at the directions.) Oh Ye, guardians of the quarters, do you please listen—

This daughter-in-law of Daśaratha, the great warrior—

Sītā—Words, greatly commendable, are being heard.

Lakṣmana—The consort of the slayer of Madhu, Rama by name—

Sītā—Whence can there be such a good fortune for me ?

Lakṣmana—Expelled from the house of her husband—

Sītā—(Closes her ears.)

Lakṣmana—Takes her abode in this desolate forest unattended ; do you protect her. (21)

Sītā—(Indicates the child in her womb.)

Lakṣmana—For the sake of the noble lady, I shall beseech the revered one as well.

At the opportune time you also serve the wearied one with your breezes, balmy with the fragrance of the lotuses ; when the queen plunges into thee for bath, restrain thy current, Bhāgirathi, for a while. (22)

Śl. 21. **महारथस्य**—महारथ—a great warrior. Cf.

एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।

शन्नशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः ॥

Similarly अतिरथ—अतिक्रान्तो रथिन इति, a matchless warrior who fights alone against a host of enemies. It is defined as :—

‘अमितान् योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः’

मधुसूदनस्य—of the slayer of the demon Madhu. Madhusūdana is an epithet of Viṣṇu. The expression would sound more appropriate in the mouth of the dramatist than that of Lakṣmana.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 22. **अनुगृहाण**—Imp. second person singular from अनु + √ग्रह. सवन—√षुञ् (ल्युट् च Pan. 3. 3. 115.) + ल्युट्. यु is changed into अन by युवोरनाको (Pan. 7. 1. 1.) It is used in the sense of taking bath, sacrifice, etc. Here it means bath. For various meanings compare :—

सवनं त्वधरे स्नाने सोमनिर्दलेऽपि च—मेदिनी.

With bowed head, I beg of the sages who reside in this forest to be always kindly towards the Queen, because she, of excellent merits, is a *woman* and has noble descent, and because she is forlorn and without protection. (23)

I address this salutation, with folded hands, to the sylvan deities ; may they listen for a while to my request that the venerable ones should sedulously protect this lady in sleep, swoon or while some other calamity befalls her. (24)

Ye wild beasts ! You must not frequent this tract (resorted to by Sītā), for the land of others is not to be intruded into. Ye female deer, part not company with her even for a moment for ye are her friends in the absence of her companions. (25)

Ye streams, her companions ! Ye Lords, the guardians of the quarters ! Mother Ganges ! Ye brothers, lords of mountains ! This Lakṣmaṇa implores you again and again to guard the princess zealously. I must go—(26)

(Salutes and exit.)

Sītā—Is Lakṣmaṇa really gone away leaving me forlorn ?
(*Looking around.*) Alas ! alas ! The sun has set.
Lakṣmaṇa is out of ear-shot (lit. not visible even in

In the same sense it is used in सवनमवसितम्—P. 94. Dr. Woolner here takes the word सवन in the sense of 'purification'.

Metre—वसन्ततिलका.

The verses 23, 24, 25, and 26 are composed in वसन्ततिलका metre.

Sl. 26. मातर्गङ्गे—The Ganges out of respect is often addressed as mother. Its breezes are soothing like the touch of mother's hand. Cf.

जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य भागीरथीतरङ्गमाकृतस्य—P. 7.

स्वरेणापि लक्ष्मणो न दृश्यते—Lakṣmaṇa is not visible even in voice i. e. even Lakṣmaṇa's voice cannot be heard, as he has gone beyond earshot. उद्गीनाः पक्षिणः, सञ्चरन्ति

voice). The deer also are retiring to their abodes. The birds are flying back to their nests. The beasts are prowling about and the vision is blurred by darkness. The great forest is desolate (lit. devoid of men). What shall I do, unfortunate me? How shall I walk about in the forest all alone? What sins, indeed, have I committed that I taste now this (fruit of) separation. How is it?.....How is it that the sylvan deities charged by Lakṣmaṇa.....How is it that the great sages of great power headed by Vasiṣṭha and Vālmiki, associated lineally with the Rāghus, now forsaking me...(Falls into a swoon.)

(Then enters Vālmiki)

Vālmiki—(Perturbed.) Having heard of a bewailing lady, big (lit. afflicted) with pregnancy, lonely and defenceless, from the hermit boys who had repaired to the daughter of Jahnu (Ganges) to take the evening bath, I have come in great hurry (to this place). (27)

स्वापदा: This is repeated on page 19. निर्मानुषं महारण्यम्—compare दूरे चेतो मानुषसंज्ञतः P. 19.

वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखाः—Vasiṣṭha is the celebrated family priest of the kings of solar race. He is said to be the son of Brahma in one life and of Mitra and Varuṇa in another. He appears as an author of several vedic hymns, particularly of the seventh maṇḍala of the R̥gveda. Vālmiki is the renowned author of the Rāmāyaṇa.

Śl. 27. **सन्ध्याभिषेकविधये**—सन्ध्यायां योऽभिषेकस्तस्य यो विधिस्तस्मै—to take the evening bath. The expression conveys the sense of time. Lakṣmaṇa must have started from Ayodhyā a little after noon, and reached the forest just before evening. In the Uttararāmacarita too, Rāma, after inspecting the picture-gallery at midday, asks Lakṣmaṇa to bring a chariot to carry Sitā to the forest on the Ganges, so that she might fulfil her longings of pregnancy (दोहद). After a short interval in which Rāma learns of an evil

I shall, therefore, conduct a search for her (*Indicates a search.*)

Sītā—(*Recovering consciousness.*) Who is this fanning* me?

Nobody, it is the revered Bhāgirathī, waiting upon me under the command of the dutiful Lakṣmaṇa, that shows me favour with her waves.

report about Sītā from Durmukha and indulges in self-grief, the chariot is made ready and Sītā ascends : सज्जो रथ आरोहतु देवीति । It is implied that she must have started there and then and reached the Ganges within a reasonable period of time just before evening. Thus the time of arrival of Sītā in the forest is the same in both the plays. जह्नुतनया—the daughter of Jahnu, i.e., the Ganges. Jahnu was an ancient king, son of Suhotra. His sacrificial ground was inundated with the waters of the Ganges, as it followed Bhagīratha to the nether regions. The king's wrath blazed up and he drank up the waters of the stream. On the intervention of the gods and sages, he relented and disgorged the waters from his ears. Thenceforth, the stream came to be regarded as his daughter. Hence the epithets Jahnavi, Janhu-tanayā, etc.

रुदतीम्—(Pr. act. part.) √ रुद्+शतृ (उगितश्च Pan. 4.1.6) +ङ्. The absence of नुम् can be explained by the fact that it is always inserted only after शप् and श्यन् before शतृ (शप्श्यनोर्नित्यम् Pan. 7. 1. 81) as in पचन्ती, पचन्ति or optionally after the reduplicated form of the root before शतृ affix (वा नपुंसकस्य Pan. 3. 1. 79) as in ददन्ति, ददति or optionally after the अ syllable before शतृ (आच्छीनचोर्नुम् Pan. 7. 1. 80.) as in रुदन्ती रुदती. The word रुदती does not come within the range of these rules and remains as such without नुम्.

* The Prakrit reading is विज्जई which has been rendered into Sanskrit as वीक्षते. This however seems to be a defective rendering, as it does not harmonize with the context. It should better read वीक्षति which reading has been accepted in the translation.

Vālmīki—I cannot see, for my vision is obstructed by darkness. I shall therefore shout. Ho ! Here I am.

Sītā—(joyfully.) Lakṣmaṇa, my darling, have you returned ?

Vālmīki—It is not Lakṣmaṇa.

Sītā—(*Gesticulates concealing her face.*) How calamitous ! Who else can this stranger be ? How shall I be able to ward off this great misfortune ? (*Reflecting.*) Like this—I am a woman and all alone.

Vālmīki—Here I stand, my child. Away with the misgivings of a stranger. I, who regard penance as my riches, have come solely to help you, having obtained your news from the hermit boys who had returned from the Bhāgīrathī where they had gone for an evening bath. I would ask your ladyship in this connection—

Tell me, pray, my child, whence has this calamity befallen you when Rāma, the righteous victor of wars,

Metre—वसन्ततिलका.

P.26.अवकुण्डं नाटयति—It is a clear indication of the fact that women in the days of Diṇnaga observed *parda*. But we know on the authority of the Rāmāyaṇa (Yuddha Kāṇḍa 114, 28.) that they could appear unveiled on occasions of distress and difficulty, in battle, at a स्वयम्बर, as well as on occasions of sacrifice and marriage. *Parda* was, however, restricted to married women.

दिवसावसानसवनाय—compare the expression 'सन्ध्याभिषेक-विधये'. अभ्युपपत्तुम्—अभि+उप+पद्+तुम्, to favour, to help. Cf.

अभ्युपत्तिरनुग्रहः—अमरः

Śl. 28. जितसङ्ग्रामे रामे शासति—an instance of locative absolute.

कथ्यतां कथ्यताम्—The repetition of words is common in this play. Cf. मृगयो मृगयो विप्रवासे सखीनाम्. 1. 25 ; एकाकिनी वसति रक्षत रक्षतैनाम्. 1. 21.

Metre—अनुष्टुप्.

is ruling over the earth ? (28)*

This thunderbolt has fallen upon me from the same full moon.

Vālmiki—Are you sure that Rāmā is the source of all this trouble ?

Sītā—Why, yes.

Vālmiki—If you have been exiled by the great king, the very law unto caste and order (incarnate), then I bid you farewell and go ! (*Walks away.*)

Sītā—But I request—

Vālmiki—Yes, go on.

P.26. तत एव पूर्णचन्द्रात्—Herein Sītā passes a severe stricture on Rāma such as would be entirely impossible for Bhavabhūti to place in the mouth of his character. Sītā in the Uttarārāmacarita would blame only herself for the cruelty of Rāma in abandoning her and would not tolerate that any person, however great and privileged, should find fault with him. But Dinnāga is fully alive to the great truth that it would be rather too much to expect of mortal women that they should submit to their misfortunes without registering their protest against the irresponsible nature of Nemesis.

P.27. यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन—Vālmiki had such a high opinion of the ideal justice of Rāma that the mere fact that Sītā had been abandoned by Rāma would be enough to enable him to infer the gravity of the offence she must have committed to merit such punishment at Rāma's hands. However, Sītā's entreaties prevailed and the sage, aided in his investigation by his meditative vision, soon revised his opinion.

स्वस्ति भवत्यै—Here the dative is used in connection with स्वस्ति Cf. (नमःस्वस्तिस्वाहालंबषट्योगाच्च Pāp.2.3.16). The words नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, and वषट् govern the dative case.

* i.e. I cannot possibly be expected to render aid to a person who has been declared to be an outlaw by our virtuous king.

Sītā—I may not deserve to be pitied on account of having been externed by Rāma (the best of the Raghus) but I (certainly) deserve to be protected now that I carry in my womb the descendants of such (brave heroes) as Raghu, Sagara, Dilīpa and Daśaratha.

Valmīkī—(*Retracing his steps.*) How is it that she relates the geneology of the Ikṣvākus? Let me, therefore inquire. Art thou, my child, the daughter-in-law of Daśaratha?

Sītā—Yes, as the revered Sir says (lit. commands.)

रघुवरेण—by the best of the Raghus. As Rāma was the most illustrious of the kings of that line, the term is applied to him.

रघुसगरदिलीप—Raghu was the celebrated son of Dilīpa of the solar race. He appears to have been called Raghu from √ragh or rañgh 'to go,' because as Kalidāsa puts it, his father foresaw that the boy would go to the end of the holy learning as well as of his enemies in battle.

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेच्य धातोर्यमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ Rgh. 3. 21.

सगर—Lit. 'having poison'. It is the name of another distinguished king of the same dynasty. He was called Sagara because he was born together with gara or poison given to his mother by the other wife of his father. His sixty thousand sons were reduced to ashes in the Pātala by the sage Kapila whom they had accused of stealing the sacrificial horse of their father and thus interrupting the performance of his hundredth sacrifice.

दिलीप—He was the father of Raghu as mentioned above. He was the son of अशुमत्. Kalidāsa describes him as an ideal king in his Raghuvamśa.

अनुयोक्ष्ये—Future, first person, singular; अनु + √युज् means to interrogate. Cf.

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च—अमरः

Vālmīki—Art thou the daughter of Janaka, the lord of Videha ?

Sītā—Why, yes.

Vālmīki—What, *Sītā* ?

Sītā—No, not *Sītā*, revered Sir, but the ill-starred one.

Vālmīki—Alas ! I am undone, the unfortunate me. But why this fall of your ladyship from the palace ?

Sītā—(*Indicates bashfulness.*)

Vālmīki—How is it that she feels abashed ? Be it so. I shall see through contemplative vision. (*Gesticulating meditation.*) You have been abandoned, my child, by Rāma, solely through the fear of scandal among the people and not from any aversion of heart.* Innocent as you are, you do not deserve to be forsaken by us. Come, let us go to the hermitage.

Sītā—Who art thou, to be sure ?

Vālmīki—Listen.

विदेहाधिपतेः—विदेहस्य अधिपतिः विदेहाधिपतिः तस्य, of the lord of Videha. Note the grammatical difference between अधिपतेः and पत्युः. पति is declined like हरि when it is compounded with some word (पतिः समास एव Pāṇ. 1. 4. 8.). The country of Videha lay to the north-east of Magadha. Its capital Mithilā is the same as Janakapur in Darbhanga, north of Madhubāni. Janaka was the foster father of *Sītā*. *Sītā* is said to have sprung up from the furrow when he was ploughing the ground and preparing for a sacrifice to obtain offspring. He, is also called *Siradhvaja* for, as usual with his line, he had the mark of a plough (सीर) on his flag.

योगचक्षुषा—through contemplative or prophetic vision. Yoga is the deep and abstract meditation, contemplation of the supreme spirit. It is defined as चित्तवृत्तिनिरोधः.

* Apprehensive of a public scandal, my child, Rāma has sent you away from his person but not from his heart.

I, this very person here, am no stranger but (well-known) Vālmiki, an old friend of your father king Janaka, an associate from childhood of Daśaratha and therefore (just like) a father as well as father-in-law to you. Entertain, therefore, no misgivings on account of (my being) a stranger. (29)

Sitā—I salute your reverence.

Vālmiki—May you be the mother of heroes and meet your husband again !

Sitā—You may be known to the world as Vālmiki, but you are a father unto me. Lead me, therefore, to your hermitage. (*Looking towards the Ganges and folding her hands.*) Revered Bhāgirathī, if I have an easy delivery I shall present to you as an offering, day by day, a skilfully wreathed garland of Jasmine flowers.

Vālmiki—This path is extremely difficult to traverse, more so for you.† So you should come behind me just as I

Śl. 29. चिरन्तनसखा—चिरन्तनश्चासौ सखा च—an old friend. Strictly speaking it ought to be चिरन्तनसखः (vide राजाहः सखिभ्यश्च Pān. 5. 4. 91) but the rules relating to समासान्तविधि are not peremptorily binding. अबला—a woman (as belonging to the weaker sex). Bhārtrhari delivers a very amusing tirade against the poets for their use of the word अबला for women.

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा

ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।

याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपतैः

शकादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ Bh. 2. 10.

Metre—वसन्ततिलका.

वीरप्रसवा भव, भर्तुश्च पुनर्दर्शनमाप्नुहि—वीरप्रसवा=वीरसूः These benedictory words spoken by the sage Vālmiki lead us gradually to the ultimate purpose in the play. This is in a net-shell the theme of the concluding portion of the drama.

कुन्दमाला—“The garland of kunda flowers from which

† Since you are not used to this part of the land.

point out the way.

Plant lightly your feet, a little ahead on this Kuśa grass and then bend down gently, for here is a drooping bough; a huge chasm being to your left you should take hold of the post to your right. Now the ground is even. Let the feet be washed in this sacred tank (lit. the abode of the lotuses.) (30)

(*Sitā walks as directed.*)

Vālmiki—(*Addressing her.*) You need not be anxious on account of your pregnancy for it is by us that Pūṃsavana and other ceremonies of all the Ikṣvākus are consummated. (31)

the play derives its name. Here the word Kundamālā occurs for the first time. It plays a very prominent part in Act III where Rāma recognises a jasmine garland in the Gomati as one strung by Sītā.

Sl. 30. लघुतरम्—(Ind.), here lightly and not quickly. तरप् and तमप् affixes (like ईयसुन् and इष्टन्) are added to words to form comparative and superlative degrees. नमस्व—(Impr. 2. sing.) √णम् I. P. 'to salute' is generally used in परस्मैपद but sometimes in Ātmanepada also. स्थाणुः— √स्था (स्थोः णुः) + णुः, i.e., fixed, the headless trunk of a tree, or the appellation of Śiva. Here it means a post (तिष्ठतीति). Cf.

स्थाणुः कीले हरे पुमान् ।

अस्त्री ध्रुवे ।—मेदिनी

कमलाकरे—कमलानाम् आकरः तस्मिन्. कमलाकर—a pond, a lake.
Metre—शार्दूलविकीर्णितम्.

Sl. 31. पुंसवनादयः—पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनम्, तदादि आसं ताः पुंसवनादयः क्रियाः । Pūṃsavana is the first of the purificatory Saṃskaras. It is, a ceremony performed on a woman's perceiving the first signs of a living conception, with a view to the birth of a son. It is to be performed by the couple on some auspicious day, generally in the beginning of the third month after conception but might be performed in the fourth month also in case of an absence of earlier indica-

In the old matrons you will find the pleasure of service to the feet of Kausalyā, and lo behold, these hermit girls will be your friends and sisters. (32)

(*Exeunt all.*)

END OF ACT I.

tion of conception.

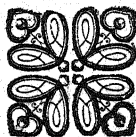
व्यक्ते गर्भे तृतीयं तु मासे पुंसवनं भवेत् ।

गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चैवतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ शौनकः ।

Metre—अनुष्टुप्.

Śl. 32. कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यम् — Here the whole verse is the object of the verb पश्य (वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्). Similarly in the sentence 'पश्य मृगो धावति' the part of the sentence, viz. 'मृगो धावति' is the object of the verb 'पश्य'.

Metre—अनुष्टुप्.

ACT 2.

(Then enter two ascetic-maids.)

First—Congratulations, dear Vedavati my friend. Two sons, dark-brown like unto Rāma, have been born to your dear friend Sītā.

Vedavati—I am really very glad. What are their names ?

First—The elder one has now been named by the revered Sir as Kuśa and the other one as Lava.

Vedavati—Are they able to run about on the road ?

First—Why say that—

As the twins of lovely appearance, very much like (lit. rivalling) the lion cubs, race along with the fawns they ravish the hearts of the ascetic ladies. (1)

हला—Ind. is a vocative particle (used only in theatrical language. **दिश्य** etc. you deserve to be congratulated. **रामश्यामौ**—Here the standard of comparison (=राम) is compounded with the object compared, possessing the common property (=श्याम) (vide उरमानानि सामान्यवचनैः Pāp. 2. 1. 55.). Similarly घनश्यामः—घन इव श्यामः ।

ज्येष्ठ—अतिशयेन प्रशस्त इति. प्रशस्य (अतिशायने तमविष्टनौ Pāp. 5. 3. 55)+इष्टन्. ज्य is inserted in the place of प्रशस्य by ज्य च (Pāp. 5. 3. 61). **शब्दापितः**—This is not incorrect. The insertion of पुक् here is welcomed by certain grammarians, in whose opinion the forms अद्वापयति, मुद्रापयति are correct. According to their view the augmented अ is held permanent (अकारस्य स्थितिपक्षे दीर्घे पुक्) and प् is inserted after आ by अर्तिहीनलीरीकूथीक्ष्माभ्यातां पुङ्खौ (Pāp. 7. 3. 36). Following this view Kalidāsa uses शब्दापय in Śakuntalā—“यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्षयत तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापय.”

Sl. 1. **हरिणकैः** The use of the affix कन् after हरिण gives us the sense of smallness, thus the word हरिणक would mean the young one of the deer (=हरिणाशावक).

They move about from lap to lap among the ascetic-folk. And now they are learning the Rāmāyana composed by Vālmiki.

Vedavati—On hearing this news I feel that so far Sita has got the due reward of her virtues.....

First—Would it (reward) were greater. What news about Naimiśa forest?

Vedavati—Materials for the sacrifice arranged by the king have already been collected and the whole assembly of ascetics with their consorts has been invited.

First—Has the revered Vālmiki been invited?

Vedavati—I hear that Rāma's messenger has come to the penance-grove of Vālmiki as well. Where shall I find Sita now?

First—She is here seated under the shade of the Sala tree, musing how she should pass her time. (*Exeunt.*)

Again we have the expression 'किशोरसिंहानाम्' which means 'cubs.' The comparison with the young ones of the deer and lion denotes their young age.

तपस्विनीहृदयम्—प्रशस्तं तपः अस्याः सा, तपस् (अस्मायामेधास्रजो विनिः Pan. 5. 2. 121) + विन् + ईप्. Similarly मनस्विनी, मेधाविनी etc.

Metre—अर्या.

सम्भरणीयम्—सम्यक् भरणीयं पूरणीयम् इत्यर्थः । This is to be made full i.e. her good luck in being blessed with two noble sons needs further be enriched by her union with her husband. This is according to one interpretation. It may also mean 'It is sufficient, i.e. the birth of her sons is sufficient to wipe away her afflictions (दुःखनिवृत्तौ पर्याप्तमेतत् पुत्रयुग्मम्). **सान्तर्वासिनीकः**—अन्तर्वासिनीभिः सहितः (बहु०). The बहुव्रीहि compound is formed in conjunction with सह by तेन सहेति तुल्ययोगे (Pan. 2. 2. 28); सह alternates optionally with स by वोपसर्जनस्य (Pan. 6. 3. 82), and कप् is added to it (नद्युत्तश्च Pan. 5. 4. 153.)

कथमतिवाहयामीति—अतिवाहयामि—अति+√वह्+णि (caus.), means to carry, to pass. It can be differently interpreted—

(End of Praveśaka.)

(Then enters Sītā seated on the ground,
expressing anxiety.)

Sītā—Oh! the untrustworthiness of the hearts of men, (imbued) with cruel nature! Having first been raised to the great renown so much so that among wedded pairs whose love was worthy of being engraved on pillars, only Umā and Mahēśvara in heaven and only Sītā and Rāma on earth were noteworthy—I, the innocent one, have been doomed perennially to such a plight. But how should I find fault with my noble husband? Thus formerly by my noble husband .....now parted (from me) by great

(1) how, shall I take you to Sita ? (2) How shall I pass days. The latter meaning is more probable; It refers to Sita, meaning 'here she sits beneath the Sala tree thinking how shall I pass my days'.

प्रवेशक—an introductory scene. Sometimes a period of considerable length intervenes between the action of one act and that of the other just following it. To reveal to the audience the events during such intervals, the theory permits a choice of five forms of scenes of introduction which serve also to narrate things the performance of which on the stage is forbidden by the etiquette of the drama. The प्रवेशक is one such form. It cannot be used at the beginning of a drama and is confined to inferior characters who use Prakrit—

प्रवेशकोऽनुदात्तोत्था नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ S. D. 6. 353.

दम्पती—जाया च पतिश्च. The word जाया is changed into जम् and दम् when it is compounded with पति; for the words जम्पती and दम्पती are found as such in the राजदन्तादिगण— 'जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते. The words जम् and दम् are synonyms of जाया. Cf.

दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्—अमरमाला

पत्यां जं दमलिङ्गत्वे—नामप्रपञ्च

distance (lit. many yojanas).....without
 any reason.....have become a cause of
 complete affliction. I used to witness the moonrise in
 his company, hear the melodious cooing of the
 cuckoo with him and enjoy the contact of the Malaya
 breeze in his company; but now I see, hear and
 feel all by myself. That I should give up life is
 wholly unbecoming (lit. untrue) of ladies like me.
 The shame that I who formerly was to be approached
 with requests by all the people of Mithilā on account of
 my being the beloved of my husband have become so
 deplorable, afflicts me still more deeply than the wrench
 of separation. But now two sons have been born and
 brought up. The revered Vālmiki is now full of regard.
 It is not proper for me to waste away time in deep
 sighs, so out of harmony with life in the penance-grove.
 That the beloved companion Vedavatī was neither
 informed nor invited by me is in itself an obstacle to
 the attempt to commit suicide.

In the Veda, however, दम्पति is used in the sing. in the
 sense of 'the mistress of the house.' तेन सह दृष्टश्चन्द्रोदयः etc.
 She used to enjoy the sight of the moon, hear the melodious
 cooing of the cuckoo and enjoy the Malaya breeze with
 him. Now she does all by herself. A similar idea is diffe-
 rently put by Bhavabhūti:

“हा दैव एष मया विनाऽहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन सम्भावितमासीत्”

प्राणान् परित्यजामीति सर्वथाऽलीकं मादृशीभिः स्त्रीभिः—

That I should give up my life is wholly untrue of ladies
 like me. Contrast with it 'एतदेव मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया
 प्रियसखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्युपनिमन्त्रिता च' where she expresses
 her readiness to put an end to herself. The idea can
 only be reconciled if we take मादृशीभिः as referring to
 कठिनहृदयाभिः. दारौ—In the sense of 'son' the word does not
 seem to have been used anywhere else. दारौ perhaps is a
 mistake for दारकौ in the manuscript.

(Then enters Vedavati)

Vedavati—Honouring of the ascetics with salutation has been done and so also the courtesy due to guests. I can therefore, now repair to the Sala tree from here and greet my beloved friend. (*Moving about and looking around.*) This daughter of the king of Videha, resembling the creeper of the summer months, adorns the root of the Sala tree revealing (the anguish of) her heart by her exceedingly emaciated and pallid state (of the body). I would, therefore, approach her. (*Approaching.*) Here is she of piteous glances with her face cast-down as if overwhelmed with anxiety and her eyes clouded with her long tresses. I shall call to her. Vaidehi, my friend. (*Shouts.*)

Sitā—(*Looking around with confusion.*) I am so glad, my beloved friend Vedavati has arrived. Welcome to my dear friend! (*Embraces her and makes her sit down.*)

Vedavati—Is it all well with Kuśa and Lava?

Sitā—Just as (it can be) with the forest dwellers.

Vedavati—And how are you yourself?

P.35. निदाघमासलतेव परित्तामपाहुरयाऽवस्थया. The heat of summer as well as of the god of love are equally effective. Just as the creeper in summer fades away, similarly the person in love looks emaciated and pale, with the difference that the summer adversely affects the loveliness of a person while love adds to its graces. Cf.

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः

ननु प्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ Śak. 3. 10

Compare a similar description of Sitā in the Uttara-
ramacarita—

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकबरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथ वा शरीरिणी

विरहव्यथेव व्रनमेति जानकी ॥ 3. 4.

आक्षिपन्ती—(pr.act.part.)आ + √क्षिप् + शतृ + क्त्विप्, throwing out,

Sītā—(*Pointing to the braid.*) Like that.

Vedavati—(*To herself.*) The poor soul, is exceedingly distressed. I shall console her by dwelling upon her insult (?) at the hands of Rāma. (*Openly*) Oh! You, ignorant one! Why dost thou waste thyself away, day by day, like the digit of the moon in the dark fortnight, for the sake of one who is so indifferent and heartless.

Sītā—How is he heartless?

Vedavati—For he has abandoned you.

itā—Have I been abandoned?

Sītā—(*Laughingly, touching her braid.*) Verily you have been abandoned, so says the world.

Sītā—But only from the body and not from the heart.

Vedavati—How do you know the heart of another?

Sītā—How can his heart be another's to *Sītā*?

Vedavati—Ah! the constancy of affection!

Sītā—How can he, my noble Lord—who for me, the unfortunate one, experienced the well-known toil of the construction of the bridge and like—be devoid of love for me.

Vedavati—Oh! You, self-praiser! It was only the characteristic Kṣatriya indignation against Ravana and not any love for *Sītā*.

Sītā—Don't you see this other point?

Vedavati—What other point?

Sītā—It is this.

---

hanging out, exposing to view, indicating, etc. वराकी—(f). poor, wretched, etc. The term is expressive of the feeling of compassion.

P.37. सेतुबन्धादिपरिश्रमः—*Sītā* like an ideal faithful wife fails to find fault with her Lord for abandoning her without the slightest accusation. She, on the other hand, eulogises his fidelity by alluding to the perils he underwent in his efforts to rescue her from Ravana. सेतु, etc., refers to the construction of the bridge across the sea to

Vedavati—Well, what?

Sītā—(*Bashfully*) It is that, all along, I have been honoured by Rāma's bosom remaining untarnished by the breath of co-wives.*

Vedavati—Friend, don't soar so high.† The time has come for the initiation of Rāma's sacrifice.

Sītā—What then?

Vedavati—Surely, he will have to accept without delay the hand (in marriage) of a companion (in performance of religious ceremonies).

Sītā—I can prevail over my lord's heart but not over his hand.

---

enable the army to cross over to Laṅkā. Traces of this bridge, called the Adam's bridge, are still indicated on the geographical maps.

P. 38. सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे—समानः पत्युर्यज्ञे संयोगो यस्याः सा सपत्नी; समानः पतिर्यस्या इति वा, सपति (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे Pān. 4. 1. 33)+ नुक्+ङीप्. The word समान is changed into स by नित्यं सपत्यादिषु (Pān. 4. 1. 35). The derivation of this word is three-fold. Cf. Bhaṭṭoji सपत्नीशब्दस्त्रिधा—शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गैरवादि-त्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीतिज्ञे द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ।

The idea is in keeping with the words of Rāma in the first act—दरान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य P. 15. तत्राश्वस्य—dissolve तत्र+आशु+अस्य. पाणिग्रहः=पाणिपीडनम्; पाणेः ग्रहः. It is compounded by षष्ठी (Pān. 2. 2. 8.)

आर्यपुत्रस्य हृदये प्रभवामि न पुनर्हस्ते—Vedavati suggests that Rāma might accept the hand of another lady in Sītā's absence to be his companion at the sacrifice. Sītā pathetically replies that she could control her lord's heart but not his hand. This reply, however, sounds strange in the mouth of Sītā who as we know from Act 1 had already

---

* It is indeed a point of honour for Sītā that Rāma has not gone in for another marriage.

Or don't pine for him.

Vedavati—(*Aside.*) Ah! Her firmness of affection!
 (*Aloud.*) Friend, has not the anguish of your exile
 been removed even by the sight of the faces of your
 sons?

Sītā—Grief is intensified even by (the effort at) its removal.

Vedavati—How so?

Sītā—When the two children, looking into my face, used to laugh with their countenance lovely with the sprouting teeth that had budded a little, and indulge in similar, exceedingly sweet prattle I felt myself lost in his (Rāma's) loveliness. But now that they are grown up and have left behind infancy, thus ceasing to be children, it pains me all the more.

Vedavati—Oh! How great his cruelty! That even *Sītā*, with her sons of tender age, should experience such a plight!

Sītā—Friend, *Vedavati*! Perhaps.....

Vedavati—Why this bashfulness? Say—'I shall see my noble husband.'

Sītā—(*Aside.*) Why this feeling of shame? I shall speak thus. (*Aloud.*) Will my birth be fruitful with the sight of the father of Kuśa and Lava?

Vedavati—Indeed your (time of) seeing the king is almost at hand.

Sītā—How?

(*A sage behind the curtain.*)

O Ye residents of the hermitage! Listen ye all!

A great Horse-sacrifice is to be celebrated (at a place)

---

received the assurance from Rāma that he was averse to the espousal of any other lady and that he would accept none but her image to fill up the wife's place at the sacrifice. It is a matter of no little surprise that *Sītā* fails to recall to her mind her lord's message addressed to her through Lakṣmaṇa.

P 40. अश्वमेध—the horse-sacrifice, अश्वः मेध्यते हिंस्यतेऽत्र. In

not very far from here. The materials for the sacrifice have been collected and the great sages, Vasiṣṭha, Ātreya and others, residing in hermitages at different places, have poured in amain. But the king, awaiting only the arrival of the revered Vālmiki, would not even now enter upon the initiation of the sacrifice. Rāma's envoy has arrived to invite the dwellers in the penance grove of Vālmiki. You should not, therefore, tarry.

Let the sages taking the holy water, unimpaired sacred fuel and unimpaired sprouts of darbha grass, stand ahead immediately and let the ascetic maids offer, in the courtyards of the cottages, oblations ensuring auspiciousness. (2)

Vedic times this sacrifice was performed by people desirous of offspring; but subsequently it was performed only by kings and implied that he who instituted it was a conqueror and king of kings. A horse was set at large to roam at will for a year, attended by a guardian. When the horse entered a foreign country, the ruler was bound either to submit or to fight. In this way the horse returned at the end of a year, the guardian obtaining or enforcing the submission of princes whom he brought in his train. After the successful return of the horse, the rite called Āśvamedha was performed amidst great rejoicings. It was believed that the performance of hundred such sacrifices would lead to the attainment of the seat of Indra, who is, therefore, always represented as trying to prevent the completion of the hundredth sacrifice.

आत्रेय—a descendant of Atri, a celebrated sage and author of many Vedic hymns.

Sl. 2. **परिपूर्णरूपाः**—परिपूर्णं रूपं यासां ताः—just of the size enjoined by scriptures. **मङ्गलबलीन्**—बलि—✓बल् (सर्वधातुभ्य इन्)+इन्, oblation. It is used in various meanings. Cf.

बलिर्दैन्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः ।

Sītā—I should hurry up. Simultaneously with the proclamation of the march, this noble Kāśyapa has proceeded forth taking with him the materials of the sacrifice. I shall perform the valedictory ceremonies of Kuśa and Lava. (*Exeunt all.*)

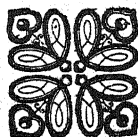
END OF ACT II.

उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया इत्यथर्कमणि

गृहदारप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च ॥—मेदिनी

P.41. **प्रस्थानमङ्गलम्**—Auspicious rites performed on the eve of a journey in order to avert all evil and to ensure safety.

ACT 3.

(Then enters an anchorite fatigued with journey
and carrying a load.)

Hermit—(Indicating fatigue.) Oh ! I have been utterly exhausted by this summer hour oppressive (lit. tedious) with intense heat. I am unable to lift and plant my fatigued legs, and the soles of my feet are festering with blisters. Besides, queen Sītā so delicate, and Kūśa and Lava so tender, arrived at the Naimiśa forest before sunset in the company of the assembly of ascetics, while I have not reached, even to-day, the entrance of the forest. (*Reflecting.*) Who would now

P.42. विक्षेपनिक्षेपौ—विक्षेपश्च निक्षेपश्च तौ (इन्द्र), the uplifting and planting of the feet. तापससार्थन—तापसानां सार्थः तेन—the assembly of ascetics. The word सार्थ is used in the sense of group, assembly etc. For its various meanings read—

सार्थो बणिकसमूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके—मेदिनी.

सङ्घसङ्घातपुञ्जीघसार्थयूथकदम्बकाः—भागुरिः

पिटकविस्फोटकैः—पिटक—blister. पिटक and विस्फोटक are synonymous with each other. Cf.

पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते—हेमचन्द्रः

The repetition implies the variety of blisters on his feet.

नैमिश—more commonly spelt as नैमिष—the sacred forest in which the horse-sacrifice was to be performed by Rāma. This forest has been celebrated as the residence of certain sages to whom Sauti related the Mahābhārata. The name is thus derived—

यतस्तु निमिषेणोदं निहतं दानवं बलम् ।

अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥

अहमद्यापि नासाद्याभ्यटवीदिशामुखे—The object of the verb in this sentence is wanting. Therefore the word नैमिशम् is to be supplied here. But it would be better to

show me the way to the Naimiśa forest ? (*Looking round.*) Surely this is Rāma arrived at the Naimiśa forest in the company of Lakṣmaṇa. I would also, therefore, follow their course.

(*Exit.*)

End of the Pravesaka.

(*Then enters Rāma afflicted with grief,
Lakṣmaṇa leading ahead.*)

Lakṣmaṇa—This way, this way, noble brother. (*Walking about.*)

Formerly I, having enticed (lit. taken forcibly) that innocent Queen, had come out with the desire to abandon (her) in the impenetrable wilderness. Once more I, the ill-starred one, well-versed in (drawing) misery on my kinsmen, am bound for some place (I know not whither) bringing with me Lord Rāma the (only) survivor of (his) family. (1)

Ah ! It has indeed been well said—

Neglect destroys fortune and arrogance destroys affection. Evil habits destroy humility and grief

alter the locative case in अटवीदिशमुखे to the accusative and read अटवीदिशमुखम्—which would stand as an object to the verb आसादयामि rendering unnecessary the supplying of any other object.

नैमिशं सम्प्राप्तः i. e. नैमिशं गन्तुमनाः सम्प्राप्तः—Perhaps he means that Rāma has come thither on his way to Naimiśa.

Sl. 1. **समुत्कृष्य**—(Gerund)सम्+उत्+√कृष्+त्यप्. **त्यक्तुकामः**—त्यक्तुकामः यस्य (बहु०) सः, desirous of abandoning her. The म of affix तुम् is dropped before काम and मनस्, *Vide* 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि'. Similarly त्यक्तुमनाः. **कुलशेषम्**—the only survivor of his family. Lakṣmaṇa had lost all hope of Sītā, and he regarded Rāma as the only survivor of his family, for the destruction of Sītā meant automatically the extinction of Rāma's house.

Metre—मालिनी

(destroys) patience. (2)

For instance—Having learnt of the arrival of the revered Vālmiki, this Rāma, possessed of fortitude equal to that of the mandara mountain, had proceeded towards the hermitage on the bank of the Gomati with the object of seeing him (Vālmiki). But now leaving that very direction he, his heart greatly agitated with intense grief, has started towards the great forest. Should I, therefore, inform him rightly? Or away with it; I shall indicate the way run upon by a footman* (lit. door-keeper) so that he may unconsci-

Śl. 2. प्रमादः—A very happy feature of Dinnāga's poetry is the charming simplicity with which he expresses pithy proverbial truths in a language which is inornate without being ineffective. प्रश्रय—love, courtesies. Cf.

प्रश्रयप्रणयौ समौ—अमरः

विस्मय—arrogance. Cf. नात्मना व्यस्मयत—Rām. Also विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः. Its other meaning is wonder. हन्ति—the repetition of हन्ति is faulty (अनवीकृतत्वम्), but it is common in verses that speak of universal truth. Compare the following from Sāhityadarpaṇa where it is cited as the instance of अनवीकृतत्व—

सदा चरति खे भावुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकथनः ॥

Here the word सदा is repeated.

Metre—अनुष्टुप्

P. 44. मन्दरमहीधरसमानधैर्यः—मन्दरमहीधर—the celebrated Mandara mountain used by the gods and demons as a churning stick when they churned the milky ocean for nectar.

प्रतिहारेण धावितं मार्गमादेशयामि—प्रतिहार is also spelt as प्रतिहार. The इ of प्रति is optionally lengthened (उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् Pan. 6. 3. 122). Lakṣmaṇa means to say that he would ask some servant to run ahead of Rama

* I will show him the way by running ahead as a footman—Dr. Woolner.

ously arrive at the hermitage of Vālmiki. This way, this way, noble brother.

Rāma—(Heaving a sigh.) Verily, the stony-bridge over the ocean (lit, the abode of the crocodiles) was rendered futile. The fire-god, as well, appointed as witness of her purity, was disregarded. The world-renowned offspring of the Ikṣvākus was ignored. What indeed have I done in abandoning through madness, the princess of Mithilā ? (3)

so that the latter may follow the right way of himself.

Śl. 3. तावत्—तत् परिमाणमस्येति । Here it is used in the sense of 'first of all'. तावत् is formed by adding वतुप् to तत् and by lengthening the first vowel (आ सर्वनाम्नः Pāṇ. 6. 3. 91). Ancient grammarians formed the word by adding डावतु affix to the word तत् by तद्धितः (Pāṇ. 4. 1. 76).

बन्ध्यताम्—बन्ध्ये साधुर्वन्ध्यः, बन्ध् (तत्र साधुः Pāṇ. 4. 4. 98.) + यत्, बन्ध्यस्य भावो बन्ध्यता—fruitlessness.

देवो वह्निर्नच विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः—When Sītā's chastity had been established by the fire-god and consequently accepted by Rāma and others, it was nothing short of gross insult to the god itself to send Sītā into exile on the basis of a public scandal in direct disregard of the god's testimony. Thus in the sixth act Vālmiki questions Rāma as to why he had disregarded the evidence of fire-god in the purity of Sītā—

कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये

पवनसखा यदि देवता नियुक्ता ।

कथमिव भवतो निरङ्कुशोऽयं

हृदि निहितो नु पृथग्जनापवादः ॥ 6. 21.

Rāma here ascribes his disregard of divine evidence to his own delusion (मोह). भुवनमहिता-भुवनेषु महिता-respected in the world. महिता-√मह् 'to offer respect.'

इत्वाकूषाम्—Had Rāma seriously applied himself to such thoughts as these before the fatal step to exile her was taken, naturally much of the misery would have been

(Walking about.)

Alas ! Alas ! Misery ! Absolutely without support is the exile of the poor lady.

On what does she set her eyes ? Seizing upon what object her mind finds relief ? How does Sita, bereft of all hope, live in a forest, the abode of the wild beasts ? (4)

Lakṣmaṇa—(Aside.) Pondering over the exile of the noble lady and the destruction of (his) offspring, he is extre-

spered her. At that time Rāma was obsessed only with one idea—the gratification of his subjects—and in order to see that his family was saved from that fancied ignominy he mercilessly set aside all consideration of the offspring in her womb and what is worse the divine evidence which had proved beyond the shadow of a doubt the purity of Sita was also disregarded. निरस्य—(gerund.) निर् + √अस्+त्यप्.

Metre—मन्दाक्रान्ता.

Sl. 4. आश्वसिति—√श्वस् is one of the five roots of the second conjugation (√अन् to breathe; √जच् to eat √रुद् to weep, √श्वस् to breathe √स्वप् to sleep) that insert the augment इ between their final and the terminations beginning with any consonant except य.

निराशा—full of despair, knowing no limit to the period of time which she has to spend in exile. Bhavabhūti uses the phrase निरवधि: 'limitless' in connection with Sita's second separation from Rāma and this is the reason of her despair (निराशात्व).

श्लाघ्यपदभवेने वने— Cf. 'कव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्यु' Uttar. 4. 23.

Metre—आर्या.

P.45 आत्मगतम्—It is a stage direction which implies that the actor speaks to himself. It is opposed to 'प्रकाशम्' which means 'openly or aloud'.

वैशस—It is used in the Uttararāmacarita in the sense of great calamity—

एतद्वैशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

Here it signifies destruction, death, murder etc.

mely distressed. I would, therefore, remove (from his mind) the incident of the Queen by (diverting to) another topic. (*Aloud.*) May the noble Sir, just look hither—

Here is to be seen in front of you, O best of men, this Gomatī, the sole repository of waters, green like emeralds, having its environs pleasant on account of the music of the impassioned swans, and charging with fragrance even the remote places (lit. ends of the directions) by the blossoming of its lotus-forests. (5)

सन्तप्यते—सम्+√तप्+श्यन्—present third person singular.

The root तप् is used in the sense of prosperity 'ऐश्वर्ये'; श्यन् is optionally added and it is optionally used in the Ātmanepada. Cf. Bhaṭṭoji 'तप ऐश्वर्ये वा' अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्श्यन् लभते । अन्यदा तु शब्दिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः. Some take वा in तप ऐश्वर्ये वा with वृत् the root that follows it. Others read पत् instead of तप्. Cf. Bhaṭṭoji केचित्तु वाग्रहणं वृत्धातो-राद्यवयवमिच्छन्ति । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम्—'द्युतयामा नियुतः पत्यमानः'.

Śl. 5. **हरित**—It is used here in the sense of green and not in the sense of grass as in 1. 8.

दिगन्तान्-दिशामन्ता दिगन्तास्तान्. गोमती—The river Gomatī here is the same as the Ganges. Pandit Nṛsiṃhadeva quotes the following from Gaṅgāsahasranāma—

गोमती गुह्यविद्या गौर्गोश्रीगगनगामिनी ।

Here गोमती is one of the thousand names of the Ganges. This is further supported by facts. Sītā addresses the Ganges in the first act that she would daily present to her a skilfully wreathed garland of Kunda flowers if she had an easy delivery, 'भगवति भागीरथि ! यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा दिने दिने सुष्ठु प्रथितया कुन्दमालयोपहारं करोमि'. In the third act Rama comes across the Jasmine garland floating over the surface of the Gomatī (verse 3. 7) and Lakṣmaṇa suggests going up the stream along the bank of the Gomatī in order to get to the source of the garland of Kunda flowers—

इदमेव गोमतीतीरं प्रतिस्रोतोऽनुसरावो यावदस्याः कुन्दमालायाः प्रभव-
मासादयावः ।

Metre—मालिनी.

Rāma—(*Gesticulating contact*.) Ever since the abandonment of Sita, the pearl-necklaces, the Malaya breezes, sandal-pastes and the rays of the moon have caused only extreme torment to me. All of a sudden, to-day, the breeze from the banks of the Gomati ravishes the mind. Surely, that poor, exiled creature resides in that direction. (6)

Lakṣmana—The way down to the stream is very rough ; you should, therefore, descend carefully. (*Both gesticulating descent*) (*Observing*.) As the sand-banks are marked with uninterrupted footprints, as the creepers

Śl. 6. चन्द्रपादाः—चन्द्रस्य पादाः—the rays of the moon. The word पादाः is used here in the sense of ray. For its various meanings read—

पादो बुध्रे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते ।

चरणे च मयूखे च—मेदिनी

Generally the effect of pearl-necklaces, Malaya breeze, sandal paste and the rays of the moon is cool and soothing. But to Rāma these things appear hot since he has deserted Sita. The variance of the nature of the cause and its effect is better illustrated in the following verse from *Sakuntala*

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्द्रयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विस्मजति हिमरश्मिरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि । 13. 2.

सीतात्यागात्प्रभृति—The ablative is used here in connection with the word प्रभृति. Although it is not specially enjoined by Pāṇini, the word in close connection with प्रभृति takes ablative case, for Patañjali uses ablative with प्रभृति. Compare Bhaṭṭoji on this point 'अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी ।

Metre—मन्दाक्रान्ता.

P. 47 निम्नगावतारः—अवतार—अव+√तृ (अवे तृङोर्घञ् Paṇ. 3. 3. 120) +घञ्.

अविरलपदन्थासलाज्झितानि—न विरलाः अविरलाः (नञ् तत्पु०)

on the bank indicate the plucking of their flowers, as the stalks only are left behind, and as the shade of the trees is not dense on account of their shoots having been lopped off recently, I believe human habitation to be close by. Also—

The sandy banks are rich in offerings of water and flowers recently offered to the gods and here in the

अविरलाश्च ते पदन्यासाः अविरलपदन्यासाः (कर्म०) तैः लाञ्छितानि (तत्पु०). It qualifies सैकतानि. सैकतानि—सिकतायाः इमानि, सिकता (सिकता-शर्कराभ्याम् Pan. 5. 2. 104)+अण्, or सिकतानां विकारः सैकतं तानि, सिकता (मयङ्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः Pan. 4. 3. 143)+अण्. वृन्तमात्रप्रमाणवशेषतया—वृन्तं प्रमाणम् अत्येति वृन्तमात्रम् तस्य अवशेषः तस्य भावः तत्ता तया. Here the affix मात्रच् is added to वृन्त in the sense of प्रमाण by प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः (Pan. 5. 2. 37).

संसूच्यमानकुसुमापचयाः—संसूच्यमानाः कुसुमानाम् अपचयाः या-साम् (बहु०) ताः. Here अपचय is used in the sense of अवचय 'plucking'. √चि with अप् is used in the sense of 'to take away' 'to carry off' Cf. अपहारस्त्वपचयः—अमरः

रोधोलताः—रोधसि लताः—रोधस् is so called because it wards off the rush of water—रुणद्धि जलप्रवाहम् इति. It is both सान्त and अदन्त (vide असुन् and तत्राच्) Cf. रोधः प्रोक्तश्च रोधसि—संसारवर्त as quoted by Bhānuji.

The mark of the footprints on the sandbanks, the plucking of flowers from the creepers indicated by foot stalks as only they are left behind and the shade of the trees reduced to thinness by reason of their leaves being lopped off are sufficient reasons to indicate the presence of human habitation near by. Similarly in the following verse which is attributed to Bhāsa a hero imagines his lady-love to have left the place only on beholding him. Compare.

पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सोष्म चेदं शिलातलम् ।

नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥

Sl. 7. अभिनवरचितानि इति । Supply 'कृते आनीतैः' after 'देवतानाम्'. Thus the sentence would read 'देवतानां कृते आनीतैः' i. e. brought to be offered to the gods. जलकुसुमैः—जलसहितैः

midst of the ripples is a jasmine garland, imitating the sportive movements of a female serpent. (7)

Rāma—The human habitation is not only near but also hard by, a little way up the stream.

Lakṣmaṇa—Wonderful! Wonderful! This jasmine garland has gradually been carried close to the feet of the lord by succession of ripples of the stream (lit. one wending its way to the sea) desirous, as it were, of worshipping (your Lordship's) feet. The arrangement (of flowers) deserves to be noticed carefully. The noble Sir, may, therefore, look at it. (*Taking it up hands over to Rāma.*)

Rāma—(*Examining, gesticulates a thrill.*) My dear, this dexterity of arrangement in the stringing of flowers is familiar to me.

कुसुमैः (मध्यमपदलोपितत्पु०). बलिमन्ति—(n.) full of offerings. It qualifies सैकतानि. The sandy banks are said to be recently made (अभिनवरचितानि) but it is ridiculous to say that Sita should have recently made sandy banks. Therefore it would be proper if we take the word रचित to mean as arranged. The sentence would mean that a place on sandy bank was prepared by Sita in order to present the offerings of water and flower to the deities. Some commentators construe अभिनवरचितानि with बलि which Grammar would not allow.

भुजगवधूललितानि—The comparison is very apt. The jasmine garland is rightly said to be imitating the sportive movements of a female serpent, for when the garland moves in eddies it really produces the impression of a female serpent floating over the surface of water.

Metre—पुष्पिताग्रा.

P.48. चरणसपर्यामिव कर्तुकामया—Cf. कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोपि—NaL.11. For कर्तुकामया see note on त्यक्तकामः P.54 दृष्टपूर्वम्—पूर्वं दृष्टम् इति दृष्टपूर्वम् । प्रतिस्त्रोतः स्त्रोतः स्त्रोतः प्रति (अव्ययी०) (लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये Paṇ. 2. 1. 14) i. e. to the direction from which the water flows.

Lakṣmana—Where has it been seen before ?

Rāma—Or where else could its place be ?

Lakṣmana—In the noble Queen ?

Rāma—Yes, indeed.

Lakṣmana—What ignorant mortal can understand, in what different ways the Lord of creatures amuses Himself ?* The noble Sir may proceed; we would go up the stream along this very bank of the Gomatī till we get at the source of this jasmine garland.

Rāma—Human art lends itself so easily to imitation. And we are not so lucky, nor is it possible for exiled Sītā to have arrived in this remote place. Nevertheless, you point out the way so that we, following the course of water (lit. not leaving the immediate proximity of water) may arrive at (some) habitation.

Lakṣmana—This river—strand is difficult to traverse on account of the conch-shells and hard sandstones pricking like thorns; the noble Sir, should, therefore, walk softly just as I point out the way.

Rāma—very well. Though I like this jasmine garland I cannot use it for fear it might be an offering to some god. (*Casts it away.*)

P.49. सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेशः—सदृशस्य भावः सादृश्यम्, सुलभं सादृश्यं यस्य सः। सन्निवेशः=रचना—art; सम्+नि+√विश् (हलश्च Pan. 3. 3. 121)+घञ्.

सलिलान्तरम्—सलिलस्य अन्तरम्. अन्तर—space, then adjacent space, proximity. For its various meanings read—

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतार्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

कण्टकितशर्कराशुक्लिपुटदुःखसञ्चार—कण्टकाः सज्जाता अस्या इति कण्टकिता, कण्टक (तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच् Pan.)+इतच्, कण्टकिता चासौ शर्करेति सा कण्टकितशर्करा (कर्म०), शुक्लीनां पुटाः इति शुक्लिपुटाः (तत्पु०) कण्टकितशर्कराश्च शुक्लिपुटाश्चेति कण्टकितशर्कराशुक्लिपुटाः (द्वन्द्व) तैः दुःखः सञ्चारो यस्यां (बहु०) सा। It qualifies नदीभूमि.

* Or. take दुर्विदग्ध (ill-skilled) with Prajapati.

Lakṣmaṇa—Step over these reeds; do not plant your feet on this (spot) for here are conch-shells; bend your head with care for in front is a tree bending low. Avoid this slanting bough in your front by setting it aside with the point of your bow; walk on stealthily (lit. steadily), lest the yonder female beasts get startled. (8)

Rāma—(Stepping round as described.) My dear, is the hermitage of the revered Vālmiki situated in this (part of the) country ?

Lakṣmaṇa—Why, what has the noble Sir seen ?

Rāma—That line of smoke, to be discerned only with care as it is so thin, rises upwards into the sky (lit. quarters); the chanting of the Sāmans, wafted by the gentle breeze, sounds distinct into the ears. (9)

§1. 8. विलङ्घ्य-वि+ √ लघि + णिच् Imp. second person, sing. मा कृथाः-कृथाः- √ कृ Aor. second pers. sing. Aorist is not preceded by अद् in conjunction with माङ् as prohibited by न माङ्योगे (Pan. 6. 4. 74). शुक्रयः-Supply सन्ति with it. व्यवधाय—(Gerund.) वि+अव+ √ धा + ल्यप्.

पुरा उत्तस्यन्ति—The present tense is used here in the sense of future, as it is used in connection with पुरा (यावत्पु-रानिपातयोर्लेट् Pan. 3. 4. 4). शरारु—The name is commonly applied to ferocious beasts such as lion etc. Cf.

शरारुर्धातुको हिंस्रः—अमरः

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

§1. 9. अवधानलक्ष्या—अवधानेन लक्ष्य—Only to be discerned with care. तनुत्वात्—on account of thinness. This is the reason why the column of smoke is to be noticed only with a careful eye. समाक्रामति—√कम् with आ takes Atmanepada by आङ् उद्गमने (Pan. 1. 3. 40.) but the restriction is imposed by the Varttika (उद्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्) to the effect that √कम् preceded by आ takes Ātmanepada only when it is used in connection with the rising of a luminary. Hence आ+ √कम् here takes Parasmaipada. Cf.

Lakṣmana—The noble Sir has observed aright. Stepping forward, I shall also see. (*Stepping about and gesticulating an obstruction due to a tree.*) I cannot explain why my heart is full of alarm, as it were, at this lifting up of feet, my thighs are paralysed and the feet when lifted dare not step forward on the ground. What then can it mean? (*Reflecting.*) Obviously, this tract has been frequented by venerable personages. Also, there is to be seen something like footprints. (*Scrutinizes the ground.*)

Rāma—Why this carefulness on the part of the dear one in the examination of the ground?

Lakṣmana—Here are to be seen, planted on the sandy bank, the footprints which appear to be those of a lady, the form of the marks being lovely and deeply planted and which, by reason of their exquisite beauty, have imprinted on them the delicacy of the sole of the foot. The noble Sir may see—

Be it through dalliance, fatigue or may be through habit (inherent nature), these silent footprints of some lady on this beach move slowly on, so like the sportive gait of the swans. (10)

Bhaṭṭoji on आळ उद्गमने—आक्रमते सूर्यः, उदयत इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्, नेह, आक्रमति धूमो हर्म्यतलात् ।

ओत्रेषु सम्मूर्च्छति सामनादः—The chanting of the Samans sounds distinct into the ears. सम्मूर्च्छति—waxes strong, prevails. √मूर्च्छ has the opposite senses of (1) to lose strength or to faint; (2) to grow strong, to increase in bulk, etc. The use of the latter sense is very common in Kalidasa also;—न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य—Raghu 2, 34; also Raghu 6, 9; 12, 57; तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते Vik. 3. 7.

Metre—उपजाति.

P.50 तरुस्तम्भमभिनीय—gesticulating obstruction (in gait) due to a tree. The word 'gesticulating' would be meaningless in case we take तरुस्तम्भ as a wooden post or a post in the form of tree, etc.

Sl. 10. The slow gait of her feet is ascribed to her dalliance विलास or weariness परिश्रम or स्वभाव natural disposition. विलास is one of the eighteen ornaments of women. It is defined as—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ॥

निभृतानि—नितरां भृतानि. The word निभृत is here used in the sense of निहित, स्थापित.

कलहंसविभ्रमैः तुल्यम्—like the sportive gait of the swans. The instrumental case is here used optionally with the genitive in connection with तुल्य (तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया-ऽन्यतरस्याम् Pāṇ. 2. 3. 72.) i. e. in the case of words denoting equality or likeness such as तुल्य, सदृश etc. the person or thing with whom or which any object is compared is put in the genitive or instrumental case, except in the case of तुला and उपमा with which only the genitive case is used.

Here the movement of Sītā's footsteps is likened to that of a swan. Sanskrit poets generally compare the motion of a lady's feet to the majestic gait of the elephant or to the lingering motion of swan's feet. Wordsworth conceives of Lucy's learning stateliness from the clouds; 'the moving clouds shall lend their state to her.' Compare the remarkable parallel to this in the Arabic poetry in the poem of El, Asha 1. 3.

"Ka nnā mishyata—hā man baiti jārati-hā
Marrāssahālāti la raithun wak lā, ajalū."

i. e. Her walking out of the tent of her neighbour is like the passing of cloud without slowness or haste.' Compare also the following where the motion of the cloud is compared to that of elephants:—

'The cloudy rack show journeying in the west
Like herded elephants.' (Keats *Endymion*.)

Metre—वंशस्थ.

Rāma—(*Observing, with delight.*) My dear, why some lady ? It can be asserted with certainty that these are the foot-prints of Sita. See—

The outline (of the footsteps) is the same; so similar is the perfect (lit. deeply planted) and happy form; the beautiful mark made by the same lotus-sketch (on the soles of the feet) is the same; and as this line of footprints instantaneously ravishes, by its sight, my heart afflicted with grief, so it must surely have been planted here by the Queen. (11)

Lakṣmaṇa—(*Joyfully.*) In the meanwhile, following this very line of foot-marks, we go in pursuit of the hermitage of Vālmiki. And as this line of footprints seems to have been recently marked I presume that the Queen is near.

Śl. 11. संस्थानम्—form, outline. Cf.

स्त्रीसंस्थानं ज्योतिः—Śak. 5. 33.

चारु तिलकम्—a beautiful mark. It may be the impression of the lines on the soles naturally formed into a lotus. According to others the practice of lotus sketching by women on the soles of their feet is indicated.

In this verse Rāma definitely pronounces the footprints which Lakṣmaṇa had inferred as those of a woman only, to be Sita's. Their lovely and sluggish formation, and the exquisite beauty and delicacy which marked them led Lakṣmaṇa to conclude that they were feminine. Rāma's careful scrutiny revealed that apart from their formation, even their position was the same and that there was also the impression of the lotus-sketch on the soles of Sita's feet. But what is more impressive is the testimony of his heart which indeed cannot be easily brushed aside. With Dinnaga as with Kalidāsa, we are tempted to believe that in matters of doubt the inclinations of their minds to the good are an unerring guide—

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः—Śak. 1. 20

Metre—शिखरिणी.

(Then enters Sītā.)

Sītā—The bath has been taken; prayers have been offered; the fire (lit. carrier of oblations) has been fed (lit. offered oblation); a plunge has been taken in the sacred Ganges and the garland of Kunda flowers made with my own hands has been offered to the revered Bhāgirathī. Entering into this lofty, dense and cool bower of creepers I would now pluck flowers worthy of being presented to the guests. (*Enters and indicates plucking of flowers.*)

Lakṣmaṇa—This line of footprints, gradually diverging from the sand-bank, along the path, has shot up the hard ground and vanished. So before we approach the revered Vālmiki we would remove our fatigue sitting under the exceedingly delightful and thick shade of this clump of creepers, visible yonder.

Rāma—As you please.

(*Stepping about both sit down.*)

Rāma—(*Sighing mournfully.*) Ah ! my dear.

Sītā—(*Listening.*) Who is he, to be sure, who with his peculiar voice, deep like the roar of the moisture-laden

P.53 **उपासिता सन्ध्या**—Diinnāga is in favour of the ladies' learning the sacred text and reciting the same while offering prayers.

स्वहस्तप्रथिता कुन्दमाला—as a fulfilment of the word—
“भगवति भागीरथि ! यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तेयामि तदा तव दिने दिने सुष्ठु प्रथितया कुन्दमालयोपहारं करोमि.”

प्रनष्टा—The न of √नश् is not changed into ण when the root ends in ष् (नशेः षान्तस्य Pāṇ. 8. 4. 36).

भगवन्तं प्राचेतसम्—प्राचेतस is a patronymic of Vālmiki who was the twelfth son of Pracetas or Varuṇa.

तत् को नु खल्वेषः etc. For the idea compare—अहो जलभर-भरितमेघमन्थरस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो न्वेष भारतीनिर्वोषो भ्रियमाणकर्ण-विवरां मामपि मन्दभागिनीं ऋटित्युत्सुक्यति—Uttara.

cloud, causes thrill even to my body, the repository of ceaseless misery ? I shall see who he is. Nay it is not proper for me to cast my eyes on a wrong object without knowing the truth. Yet what is here to be ascertained ? My body would not be disturbed with a thrill at a stranger's word. It is obvious that the Ruthless One has arrived here. I would, therefore, minutely observe. The truth is that I am ashamed even of myself that I am so kindly disposed towards one who is so indifferent. I would not, therefore, look (at him). (*Turning away her face.*) How is it that I cannot control myself ? My sight is, perforce, drawn to that very side. What else am I to do ? It is the command of my own allegiance to the king. (*Gazes.*)

नावनाहयति etc. अवनाहयति—(Caus.) अव+√नह+णिच् pr. third, sing. Through this entire passage runs the echo of the idea that, to the good, no greater guide is required than the urge and promptings of their own heart. That Sita's person has caught a thrill at his words is enough to establish that he is Rama. Pandit Nṛsiṃhadeva quotes the following from the Mahābhārata.

न मे वागवृतं प्राह नाऽधर्मे धीयते मतिः ।

वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथञ्चन ॥

P.54 निरनुक्रोशः सम्प्राप्तः—Sita used to refer to Rama by the name निरनुक्रोश as subsequently revealed in the fifth act.

किमपरं करोम्यात्मनो राजपराधीनताया नियोगः—Despite Rāmā's apparent tyranny, Sita, the very embodiment of female excellence finds herself incapable of any remissness towards him. However much she may attempt to rivet her attention on some other object, her sight is perforce directed towards Rama. She offers *amende honorable* for this attitude of hers when she describes it as being due to her allegiance to the crown. It being the paramount duty of the subjects to wait upon their ruler, it was incumbent upon Sita as upon other subjects of the king to pay her quota of service to him.

There is a feeling of joy in me because of his sight, sorrow because of long exile, distress at his emaciation, pride because of heartlessness, love because of his long intimacy, longing because he is exquisite to behold, (lit. worthy of being seen), great esteem because he is (my husband), the lofty feelings of a housewife as he is the father of Kuśa and Lava and shame because I have been held guilty (of moral aberration). I know not what state (of feeling) I experience at the sight of my noble husband.*

Lakṣmaṇa—Having suddenly called upon me, why has the noble Sir, silent and with eyes overflowing with tears cast down his face ?

Rāma—Seeing this forest, lonely on account of the absence of habitation, and this stream (lit. seaward bound one) carrying transparent waters and having its sand-banks delightfully overspread with the shade of the trees growing on them, I, having recollected the exile into the Dandaka forest, have experienced this distress.

Sītā—Ah, My Lord, you remember the exile into the forest but not the exiled person.

Lakṣmaṇa—What is there worth remembering in that forest exile, the exclusive abode of miseries ?

अहो दृष्ट इति—The figure of speech is आक्षेप.

P.55. **दण्डक**—a vast and desolate forest in the Deccan situated between the rivers Narmadā and Godāvarī. Rāma and Sītā spent many years of their exile in this forest.

The sight of the Gomati river and the Naimiśa forest have reminded Rāma of his exile into the Dandaka forest. With the recollection of the exile comes the painful memory of the happy moments spent in the company of his beloved.

* In this paragraph are explained in detail, the host of feelings arising simultaneously in Sītā's heart at the sight of her husband.

Rāmā—Lakṣmaṇa, my child ! Why say 'worth remembering in a forest, the exclusive abode of miseries' ? Look here—

I remember when at the close of the day, grasping the queen's hand, delicate like a tender shoot, I with talks full of the various joys of love sauntered lingeringly, on the sand-bank of the stream, the water oozing out of the sand under the pressure of the plantation of our feet. (12)

Sītā—O you heartless one ! Why by recounting this conversation you afflict all the more this person who is

Śl. 12. किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य etc. The hand in Sanskrit poetry is often compared to a leaf, tenderness being the common factor. What kind of leaf it is, the poet does not say. According to some it is the leaf of *Pārijāta*, according to others it is that of *kalpavṛkṣa*. Cf. *Harṣa*.

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः—*Ratnavali*.

विविधरतिसखीभिः सङ्गृथाभिः Cf. विविधविभ्रम्भातिसाक्षिणः प्रदेशः *Uttara*.

चङ्क्रमस्य स्मरामि—The genitive is used by अवीगर्थदेशां कर्मणि (*Pāṇ*. 2. 3. 52.)

मन्थरस्य—Her feet that had moved so hastily have now become wearied and have slackened their gait. The slowness of her gait was attributed to various causes by Lakṣmaṇa in 3. 10.

“विलासयोगेन परिश्रमेण वा
स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम्.”

तटिन्याः—तटमस्त्यस्या इति तटिनी. तट (अत इनि: *Pāṇ*. 5. 2. 115) + इनि + डीप्.

सुतपयसि—सुतं पयः यस्मात् (बहु०) तस्मिन्. It qualifies 'सैकते'. The adjective describes the wet state of sandbanks. This may also be the reason of her slow movement, since it is naturally difficult to walk over wet place in haste.

distressed and without refuge ?

Lakṣmaṇa—Enough of sorrow, noble sir.

Rāma—How should I, the unfortunate one, not lament ?
Look here—

Firstly exile into the forest, then Laṅkā and after that this banishment; having come to me, the unfortunate one, (as wife) Sītā has suffered misery after misery. (13)

Sītā—My Lord, (this grief) for one, exiled (by yourself), is unbecoming.

Rāma—Alas, the daughter of Janaka !

Sītā—O you who have to be avoided by this person so poor in merit.

Rāma—Oh, my helpmate in the forest exile !

Sītā—Not even this at present.

Rāma—Alas ! where hast thou gone ?

Sītā—The way the wretched go.

Rāma—Give me an answer.

Sītā—What answer to a person who cannot be approached ?

(*Rāma indicates grief.*)

P.56 संलापस्थानेन—by (recalling) the occasion of conversation. The second reading संलापास्थानेन should be preferred. It would mean 'by recounting the conversations' which seems to be the original meaning intended.

Śl. 13. Rāma here draws a picture of the days passed and present in which he has been and is still a source of extreme affliction to his beloved—

वनप्रवास—refers to the fourteen year's exile of Rāma due to Kaikeyi's persistence. It was undertaken by Sītā at her own sweet will. Compare Sītā's words—

पुरस्ते गमिष्यामि मुदन्ती कुसकण्टकान् ।

पञ्चालङ्का—This was a solitary confinement forced on her by Ravana who carried her away to Laṅkā despite her protests. ततः प्रवासोऽयम्—This banishment was thrust on her by the cruelty of fate or by the force of circumstances. Of all these miseries Rāma has been directly or indirectly the source.

Lakṣmaṇa—Prithee, noble sir, enough of grief.

Rāma—How should I not grieve for the Videha princess, so deserving of pity ?

Sītā—Say not thus, my Lord, that Sītā is lamentable. A person, whose lover is thus grieving for her, cannot indeed, be deplorable.

Rāma—Dear Lakṣmaṇa, is it at all possible to ascertain where she is ?

Sītā—She lives in exile in this very place like the female Cakravāka bird whose union is thwarted by the termination of the day.

Lakṣmaṇa—No, it is not possible to ascertain where she is.

Rāma—I have extirpated the dynasty of the Raghus—unbroken for so long. (*Weeps.*)

Sītā—(*Sorrowfully.*) My Lord is extremely distressed. What am I to do ? I would make bold to wipe away the accumulation of tears making his eyes dim. (*Lifting her foot.*) Or a scandal should be guarded against. Though I am not yet seen by the noble Lord, I am unable to control myself by force of the intensity of grief. This place is the haunt of ascetics and somebody, arrived perchance, might notice me. Going, therefore, to the hermitage by this path, concealed

P.58 दिवसावसानविनिवारितसमागमेव—Cakravāki is said to be separated from her mate at night-fall. She and her mate would perch on the trees on the opposite banks of a stream calling out to each other in piteous, doleful cries. though they are located close to each other, they are ordained not to approach and enjoy each other's company till daybreak. Similarly Sītā, though within earshot of Rāma, cannot, by an irony of fate, approach him and enjoy his company.

यदृच्छा—या ऋच्छा. ऋच्छा—√ऋच्छ् (गुरोश्च हलः Pāṇ. 3. 3. 103)+ञ. It is compounded by विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (Pāṇ. 2. 1. 57). It means accident or chance.

behind the thicket of creepers and thus making safe passage, I would attend to Kuśa and Lava.

(Gesticulates looking carefully round, and exit.)

(Then enters a sage.)

The Sage—I have been commanded thus by the revered Vālmiki:—‘Badarāyaṇa my child, I have heard that noble Rāma, with Lakṣmaṇa as his companion, has arrived at this penance-grove. He might be waiting outside taking us to be engrossed in the performance of the mid-day rites. Approaching him, therefore, you should inform him that I have concluded my mid-day duties and am desirous of seeing him.’ In the meanwhile, therefore, I too would make a search for Rāma as commanded by the revered Vālmiki. *(Walks about.)*

Lakṣmaṇa—*(Looking round in confusion.)* Noble sir, this ascetic is coming to this very side. *(Having wiped off his tears Rāma sits firmly.)*

Sage—*(Observing.)* O, there is, as it were, a couple of men in this dense shade of the clump of creepers. Probably it is Rāma, with Lakṣmaṇa as his companion. *(Reflecting.)* What doubt is there ?

The breeze is blowing gently; the glare of the summer sun (lit. rays) is not oppressive; even the female deer roam about confidently with the lions

यदृच्छा स्वैरिता—अमरः

It is used in this sense by Kalidāsa—

वसिष्ठेनुश्च यदृच्छयाऽऽमता

श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी । Rgh. 1. 40

Śl. 14. निदाघाक्षिपः—निदाघे अर्चिः यस्य (बहु०) सः निदाघाक्षिः तस्य, It is an epithet of the sun. The sun is so called because it assumes its full vigour in summer.

न त्रस्यन्ति चरन्त्यशङ्कमधुना etc. This is not sound. The very influence of the ascetics is sufficient to generate love between friends and foes. The speech of the sage on the other hand implies that antipathy between naturally

without being afraid; the shade resorted to by him goes not close to the hedge though it is mid-day; it is obvious that Hari, under the appellation of Rāma, has visited this forest. (14)

It can be ascertained not only from his superhuman prowess but also from his features.

(*Observing him.*)

hostile creatures is diminished only on the presence of Rāma. This minimises the all-powerful potency of asceticism that tradition claims for it.

मध्याह्नेऽपि न याति गुल्मनिकटम् etc. This is against the law of nature. The poet here makes even nature yield to the divine influence of Rāma. गुल्म—hedge. For its various meanings read—

“गुल्मः स्तम्भे ब्रीहि घटसैन्ययोः सैन्यरक्षणे”—विश्वः

व्यक्तं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः—It is one of the many instances scattered through-out the play, the cumulative evidence of which establishes the author's belief in the Paurāṇic Hinduism. Such passages constitute, without doubt, a great obstacle in the way of our identification of Diṇṇaga the dramatist with Diṇṇaga the Buddhist logician. The most glaring instance of this type is the invocation of Gaṇeśa and the matted hair of Siva in the very beginning of the play—which would really sound odd in the mouth of a staunch Buddhist such as Diṇṇaga, the logician certainly was. The doubts and difficulties in the acceptance of the two personalities as one have partly been discussed in the introduction.

सोऽयम्=सः प्रसिद्धः—well known. Here तद् is not followed by यत् which should have been according to the established principle ‘यत्तदो नित्यसम्बन्धः’. But तद् referring to some thing in the context, a well-known thing or person or something already perceived need not be preceded by यत्. Says mamaṭa—

‘प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते.’

Hardened by exercise, tall of stature, his eyes extending to the very corners of his ears, broad-chested and long-armed—clearly he is Daśaratha's son. (15)

Approaching him, therefore, I would inform him of the facts. (*Approaching.*) Hail to thee, my king !

Rāma—I salute you.

Sage—May you be victorious !

Rāma—What is the object of the visit of the noble sir ?

Sage—The revered Vālmīki having concluded all his rites is waiting for the arrival of the king.

Rāma—(*Looking around.*) O ! the noon has elapsed.

After having whiled away the mid-day heat by resorting to (lit. entering) the roots of the trees, the shade like the travellers, recedes slowly and slowly. (16)

Moreover—

The elephant, who had made the circles of billows in the stream resound with splashing sound of the strokes of his trunk, and with his countenance happy with the ear-breezes drenched with spray of water,

Śl. 15. कर्णान्तायतलोचनः—कर्णान्तम् आयते लोचने यस्य (बहु०)

सः—lit. with eyes extending to the very corners of his ears. Here कर्णान्त is not to be taken literally but would denote the extremity of breadth till the corners of the eyes towards ears.

व्यूढोरस्कः—व्यूढम् उरो यस्य सः—व्यूढ+उरस् (उरः प्रभृतिभ्यः कप् Pan. 5. 4 151)+कप्.

Śl. 16. प्रविश्य तरुमूलानि—Mark the aptness of comparison. The travellers resort to the trees to save themselves from the piercing heat of the sun. In the afternoon when the intensity of the heat is abated, they resume their onward journey. Similary, the shade as if to while away the scorching heat of the midday sun takes refuge under the root of the tree but with the lessening of the intensity of the sun's rays recedes more and more from the root.

अध्वनीनाः—अध्वानम् अलं गच्छन्तीति. अध्वन् (अध्वनो यत्खौ Pan.

having allayed the (intense) heat of the rays of the mid-day sun by excessive duckings in water, slowly and slowly approaches the bank flooded with the waters propelled by his breast. (17)

(*Exeunt all.*)

END OF ACT III.

5. 2. 16.)+ख. Cf. अध्वगाः, अध्वन्याः.

Sl. 17. मध्याह्नाकमयूखतापम्—मध्याह्नस्य यः अर्कः तस्य मयूखानां तापः तम्. मध्याह्न—अहो मध्यम्. अहन् (राजाहःसखिभ्यष्टच् Pāṇ. 5. 4. 91.) +टच्. अहन् is changed into अह (अहोऽह एतेभ्यः Pāṇ. 5. 4. 88). अह is compounded with मध्य as indicated by संख्या-विसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां औ (Pāṇ. 6. 3. 110) (संख्याविसायेति ज्ञापकात्समासः).

वारिकणार्द्रकर्णपवनैः—Cf. संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः. Nāg. 1. 19.

आह्लाद्यमान—Present passive participle from आ + √ह्लाद् 'to be glad.'

वक्षःप्रणुनैः—वक्षसा प्रणुनैः. प्रणुन—pra + √nud 'to propel' (नुदविदोन्दत्राग्राहोभ्योऽन्यतरस्याम् Pāṇ. 8. 2. 56). The other form would be प्रणुत्. Similarly विन्न, वित्त.

करघातभाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्रः—भाङ्कृति is the splashing sound. Compare a similar use of the word in the following from the uttararāmacarita.

स्थाने स्थाने मुखरककुभो भाङ्कृतैर्निर्मराणाम् 2. 14.

कल्लोल—कं जलं तस्य लोलः उन्मादः—The anusvara is changed into ल by वा पदान्तस्य (Pāṇ. 8. 4. 59) or the word may be derived from कल् 'to produce an indistinct noise' (अन्यक्ते शब्दे), कल्लन्तेऽनेन नद्य इति; कल्ल+ओलच्.

The expression means that the circles of billows in the stream have become resonant with the splashing sound engendered by the strokes of the elephant's trunk.

ACT 4

(Then enter two ascetic women.)

First—Friend Yajñavedi, I have been addressed thus by Tilottamā who has arrived at the penance-grove of Valmiki for the recital of the Rāmāyaṇa—

‘Having descended in Sītā’s guise, accomplished through my supernatural powers, within range of Rāma’s sight, I verily wish to ascertain if Rāma is kind to Sītā or not. You, therefore, go in search of Rāma.’ My beloved friend, therefore, should show me Rāma’s resting place.

Yajñavedi—Friend Vedavatī, the noble Hasita, Rāma’s

P.63 **रामायणसङ्गीतकनिमित्तम्**—for the public recital of the Rāmāyaṇa. सङ्गीतक is a public entertainment consisting of songs attended usually with music and dancing (नृत्यं वाद्यञ्च गीतञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते).

तिलोत्तमा—a lovely celestial nymph who as indicated by the statement of Vedavatī had a mind to gauge the affections of Rāma for Sītā by enacting the latter’s deeds before him. She is known to have been sent by Indra on this earth in order to destroy the two demon brothers Sunda and Upasunda who growing insolent because of the boon from the creator that they would not die, till they should kill themselves, had become a menace to the world. Indra’s tactics prevailed and the demons quarrelled for the possession of the celestial courtesan, the quarrel culminating in the destruction of both of them.

दर्शनपथम्—दर्शनस्य पन्थानम्. The इन् of पथिन् is changed into अ by ऋक्पूरब्धूःपञ्चमानच्चे (Pan. 5. 4. 74).

विश्रमस्थानम्—विश्रमस्य स्थानम्. विश्रम—वि + √श्रम् (भावे Pan.3.3. 18) + घञ्. The वृद्धि is prohibited by नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाच्चेः (Pan. 7. 3. 34). Hence formations such as विश्राम are grammatically incorrect (विश्राम इति त्वपाणिनीयम् Bhaṭṭoji).

friend, while seated concealed behind the thicket of hedges and creepers close by, has overheard this conversation (of yours) which took place with Tilottamā.

Vedavati—Great harm has been done. In case Tilottamā acts the part of Sītā before him when he has already got the clue, there will only be bitter ridicule. I would, therefore, prevent my dear friend Tilottamā from (doing) this.

Yajnavedi—Friend Vedavati, where is Sītā at this time ?

Vedavati—Listen. Today, on the seventh day, the revered Vālmiki was thus requested by the ascetic women who waited upon him—On account of the proximity of the king this lake of the hermitage being exposed to the view of strangers is not a place for women to plunge into for purposes of the plucking of lotuses and the like.

यदैष आलापः प्रवृत्तस्तदा—The affix दा is added to यत्, तत् etc. when they indicate time and are used in the locative. Thus तदा would mean तस्मिन् काले, यदा यस्मिन् काले (vide सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा Pan. 5. 3. 15). The restriction of काल is imposed to exclude the cases when the pronoun indicates देश etc. Thus we have यस्मिन् देशे instead of यदा देशे.

P.64 अद्य सप्तमे दिवसे—It is clear that it was the seventh day since the arrival of Sītā with Kuśa and Lava at the Naimiśa forest and consequently the sixth day since the arrival of Rāma who reached a day later. The fourth act thus begins in the morning five days after the third Act.

पद्मापचयादिषु—Dinnaga is fond of अपचय and prefers it to अवचय. It may be useful to quote here some of the passages where अपचय is used—संसूच्यमानकुसुमापचयाः Page 47.

सुततु सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् । कुसुममपचितं विकीर्णं भूमौ 4. 21.

महाराजस्य—महाराजासौ राजा महाराजस्तस्य । महत्+राजन् (राजाहः-सखिन्यष्टच् Pan. 5. 4. 91)+टच् (अ). Here राजन् drops the अच्. The final अत् of महत् is changed into आ when महत् forms

Then the venerable Valmiki, with his eyes, fixed in contemplation, having meditated for a while spoke thus—'Womenfolk, who are on this lake, will be invisible to the eyes of men.' Since then Sītā, away from (lit. avoiding) the range of Rāma's sight has spent the whole of the day on the bank of the lake.

Yajñavedi—Are Kuśa and Lava aware of their connection with Rāma ?

Vedavati—Let alone the story of Rāma interrupted by long exile, they know not even their mother by her (real) name on account of their infancy and (exclusive) association with ascetics.

Yajñavedi—Do you know that Rāma has entered this penance-grove ?

Vedavati—Whence is his arrival ?

Yajñavedi—You go to Tilottamā ; I, too, would attend on Sītā.

(*Exeunt.*)

End of the Pravesaka.

(*Then enter Sītā wearing a mantle as a cloak, and Yajñavedi.*)

Yajñavedi—Friend Vaidehī ! Who has directed you to wear this wonderful (lit. strange) pair of mantles ?

Sītā—The extremely cold and ceaseless breeze rippling the lake.

Yajñavedi—Friend, this upper garment, exceedingly white like the heaped-up rays of the autumnal moon, and delightful with the humming of the multitude of bees

---

the first member of a Karmadharaya or a Bahuvrīhi compound or when the termination जातीय follows (आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः Pān. 6. 3. 46). Such compounds are declined like the words ending in अ.

P.65. ततः प्रभृति—The ablative is used in connection with 'प्रभृति' vide our note on P. 59.

पार्श्वपरिवर्तिनी—lit. one in proximity i. e. an attendant.

P.66. दीर्घेण दीर्घिकामरुतेन—Note the alliteration. दीर्घेण—lit. long continued or blowing ceaselessly.

occasioned (lit. commenced)* by the abundant, aromatic fragrance, indeed, ill becomes an exile.

Sitā—Friend, when I, abandoned in the forest by order of the great king, leaving Citrakūṭa had proceeded to the south, the solicitous sylvan deity, Māyāvati (lit. one possessed of magical powers) who had developed affection by virtue of the long stay, presented to me as a keepsake her celestial mantle perfumed and white like the moon. This one, exceedingly befriended by the hand of my lord and mine, and my companion in affliction since long, I have now put on respectfully. (*Weeps.*)

Yajñavedi—Weep not, friend ! This stay at the penance-grove cannot, indeed, be styled as forest-exile.

Sitā—How shall I not weep ? How can I endure the doubled (anguish) now that my Lord has arrived at the penance-grove. I spend day and night all alone in deep

---

प्रवासविरुद्धम्—not in keeping with exile.

महाराजशासनेन वनप्रवासे परित्यक्ता—abandoned by the order of the great king (Daśaratha). It alludes to the previous exile of fourteen years.

चित्रकूट—lit. with variegated peaks. It is the name of a hill to the south of the Yamunā and situated in the district now called Citrakota or Catrakota about fifty miles south-east of Bundelkhand. According to the Rāmāyaṇa, it was the first habitation of Rāma in his exile and then the seat of Vālmiki's hermitage. It lay at a distance of ten Krośas from the confluence of the Ganges and the Yamunā.

दशक्रोशा इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ।

चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥

Ram. Ayo.

P.67 **रात्रिन्दिवम्**—रात्रौ च दिवा च. Similarly अहनि च दिवा च अहर्दिवम्, नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्. It is an instance of irregular Dvandva (Vide अचतुरविचतुर • Pan. 5.4.77). There is some difficulty of grammar about this compound. रात्रिन्दिव is allowed as a Dvandva

---

* Attracted—Woolner.

sighs. This is surely a greet cause for uneasiness.

Yajñavedi—Such misfortunes do befall men. Divert only in the sense of the locative, while it is here used in the sense of the accusative. It can be defended thus. Since the भाष्यकार has used दोषा and दिवा in the accusative in दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः; the words दिवा and रात्रि in the comp. may somehow be considered as used in प्रातिपदिकार्थ and have the accusative. Compare

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्रावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ Kumā. 2. 8.

Compare the following note of Mallinātha there upon.

यद्यपि 'अचतुर' इत्यादि सूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि 'दोषामन्यमहः' 'दिवामन्या रात्रिः' इत्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चित्प्रयोगबलादाश्रयणीयम् ।

आलक्षणीयानि एतानि कदनानि—'an injury.' It is derived from कद् 4. A. 'to suffer mentally or to kill or hurt. In the latter sense, the root belongs to the first conj. middle (or active). It also means war, havoc and destruction. Cf.

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि—Uttara.

Yajñavedi tries to palliate the grief of Sītā by emphasizing that life after all is only a thorn-crown which has to be worn. Human happiness is marred at every step by the obstructive tactics of nature so much so that happiness becomes but an episode in a general drama of pain. Happiness and sorrow are to be found in this world only closely intermingled and we cannot conceive of one without thinking of the other. When sorrow is such an integral part of our life, it is the height of inexpediency to worry ourselves into misery by incessantly musing upon it. We should profit by the experience of the inevitable rather than suffer our spirits to sink under its sickening influence. For—

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चकनेमिकमेण ॥ Meghadūta. 113.

To whom indeed sorrow and happiness come ceaselessly; the

yourself by looking at the amorous sports of the pairs of birds on the bank of the lake; while I also attend to my work. (*Walks around.*)

Sītā—(*Looking at the lake.*) Exceedingly fortunate indeed, is this couple of the royal swans that it enjoys the pleasure of union without having suffered from (the pangs of) separation. Or it shows that a (married) couple (in general) has'nt got a teacher like my separation (so) versed in imparting instruction and this is why even the birds sweet and charmingly able to ravish each other's heart, indulge in coaxing speech.

Yajñavedi—(*Observing.*) As all the ascetics who have hastily quitted their seats the very moment, who have course of life now rises and now falls like the course of rims of wheels.

P.68. **अतिधन्यं खल्वेतत्**—The sight of the couple of swans sporting in the lake brings to the mind of *Sītā* the idea of her own distress and she feelingly thinks the couple to be exceedingly lucky to enjoy the pleasure of union. But the next moment she realizes the extreme unworthiness of the love pleasures unsoubered and unchastened by separation. She, therefore, explains all coquetry, effusiveness and frivolity in love as being due to the absence of separation 'the great teacher' under the salutary influence of which love is greatly chastened and purified.

अन्योन्यहृदयग्रहणसमर्थललितमधुराः—अन्योन्यस्य हृदयस्य ग्रहणं तस्मिन् (तत्पु०) समर्थाश्च ते ललितश्च मधुरश्च (कर्म०) तादृशः. अन्योन्य—It is a reciprocal pronoun formed by the rule 'कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये'. The pronouns अन्य, पर, इतर and उत्तर are doubled when reciprocity of action is expressed and स् replaces the case of the first part of अन्य and पर and does not disappear in a compound. These are generally used in the singular and also adverbially. Thus we have अन्योन्य and परस्पर.

ससम्भ्रमतत्क्षणविमुक्तासनः—The idea is indicative of the great esteem in which *Rāma* was held by the ascetics.

made their consorts put on bark garments on their shoulders, and whose eyes are distended with amazement, have marched forth in one direction, I understand that the king has arrived.

(Exit.)

(Then enters Rāma absorb thought
and Kanva.)

Kanva—I have been commanded thus by the revered Valmiki: 'Kanva, go and divert the son of Dasaratha by showing him the beauty of the Naimiṣa forest.' But on account of being absorbed in thought he does not recognize me, even while I walk before him. For—
He stumbles again and again even on the level path, lags a long way behind on account of his sluggish pace, and with his face downcast rests not his eyes on this exceedingly delightful forest. (1)

(Approaching.) O king !

Rāma—Friend, this address does not behove an ascetic.

परिग्रहांसदेशसमुत्क्षितवल्कलः—परिग्रह—The word is used in the sense of पत्नी—'a consort'. Cf.

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः—अमरः.

P. 69 चिन्तापराधीनत्वात्—On account of being absorbed in deep thought.

Sl. 1. निभृतगतिः—निभृता गतिर्यस्य (बहु०) सः; Diṇnāga is fond of this word Cf. ललितनिभृतविन्यासतया P. 51 स्वभावतो वा निभृतानि मन्यरम् P.51 निभृतललिता सैव रचना P.52 निभृतमनोहरयाऽऽकृत्या. P. 88

अवनतवदनः etc. The expression suggests his absent-mindedness or the onesidedness of his heart and it is the reason why he does not cast his look on attractive objects of nature. It also reflects that nature cannot win the heart lost in affairs of love.

Metre—पुष्पिताम्रा.

हन्त Ind. It is a participle implying joy, surprise compassion or grief. It is often used as an inceptive particle.

'हन्त हर्षेणुक्म्पायां वाक्यारम्भविषादयोः'—अमरः

वयस्य—वयसा तुल्यः वयस्यः तत्सम्बुद्धौ ; वयस् (नौवयोधर्मविषमूल०

Or it is the fault of the change wrought by age and not of the revered sir.

In childhood I was 'Rāma' unto you, and you were 'Kaṇva' unto me; but while the age has made a venerable sage of you, of me (it has made) only a king. (2)

Kaṇva—Ah, bold and generous is this home-thrust.

Rāma—Speak out what you wish to say.

Kaṇva—I hope this wood-land tract, encircled on its borders by a dark line of thousands of trees charging the quarters with the aromatic fragrance of the flowers and stooping with the weight of their fruit, delights your heart. (3)

Paṇ. 4. 4. 91)+यत्. The suffix यत् is added to the words नौवयस etc. in the sense of तार्य (which can take to the other side of water), तुल्य (which is equal) etc.

Śl. 2. अहं राम इति - a simple yet not ineffective protest. Rāma regrets the use of the royal title for him by Kaṇva for it smells of that lack of intimacy which is the characteristic of all true friendship. The use of a merely formal address such as 'king' acutely grates upon the mind of Rāma who expected from his friend Kaṇva something more than mere formality.

अभूवम्—aorist first person singular from √bhū 'to be'. The second line shows the great esteem in which the sages were held by the kings of those days. The sages commanded reverence even from the occupants of the imperial thrones by virtue of their piety.

Metre—अनुष्टुप्.

विवक्षितम्—What is desired or intended to be said.

Śl. 3. फलभरनमितानाम्—bending under the weight of (their) fruit. Cf. भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः—Śak.5.12. and नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः—Nāg. 1. 11

विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखाः—उपान्तरेखा उपान्ते रेखा; विरचितेन परिवेषेण श्यामला उपान्तरेखा यस्य सः—the border line of which is dark because of trees encircling it. परिवेष—It

Rāma—There is hardly any need for asking whether this penance-grove does or does not delight me, my mind is wholly taken up with so great an esteem. See—

Honouring the forest-conflagration with the devotion due to the sacrificial fire, the trees with the consideration due to sacrificial posts, the indistinct chirping of the birds with the devotion due to the Samans chanted by the sages, and the forest deer with the regard due to ascetics, I plant, some how, my feet on the ground in this Naimiśa forest with great constraint. (4)

usually indicates the 'circumference of a circle or the halo of lustre surrounding an illuminating body. (परिवेषस्तु परिवि-
रूपसूर्यक्रमणडले-अमरः) The word is used here in the sense of
'a circle.' कञ्चित्-Ind. It is a particle of interrogation, joy
and auspiciousness. It often expresses—'I hope'. वनान्त—
the woodland tract. वनस्य अन्तः वनान्तः—a forest region. Cf.
अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः—हेमचन्द्रः

Metre—मालिनी.

P. 71 बहुमाननिरन्तरीकृतमानसम्—Rāma was so deeply im-
pressed with the feeling of reverential awe that he had hardly
any time to judge whether his mind felt pleased at the
sight of the forest scenes or not. He suffered himself to be
so completely merged into the grandeur and the extremely
sacred character of the Naimiśa forest that he felt all con-
sideration of the charm of the landscape as entirely out
of place.

Sl. 4. दावाग्निम्—conflagration of the forest. The
verse reflects the greatness of sanctity which Rāma attach-
ed to the forest. क्रतुर्होमपावकधिया—क्रतु, करोति क्रियते वा
इति क्रतुः i. e. the most important thing that a man does,
hence a sacrifice.

वन्यान्—वने भवान्—wild, living in the forest.

कथं कथमपि—some how, with great difficulty.

Metre—शार्दूलविकीर्णित.

Kanva—Of the king who is the (one) source of bliss and prosperity of the entire world, and who is wholly devoted to Dharma, most befitting is this great esteem for the Naimiṣa forest, the sacred place for the success of the uninterrupted austerities resorted to by the line of royal sages of yore.

Having conquered with a single bow the world right up to the celestial regions and having paved the

P.72. धर्मैकपरायणस्य—परमयनं परायणम्, धर्म एवैकं परायणं यस्य तस्य— who is wholly devoted to Dharma or righteousness.

युक्तरूपोऽयम्—युक्तरूपः—अतिशयेन युक्तः. The affix रूप् is added in the sense of प्रशंसा (excellence or excessiveness) by प्रशंसायां रूप् (Paṇ. 5. 3. 66). Here it expresses excessiveness of great esteem. Cf. चौररूपोयं यदक्षोरप्यजनं हरति.

पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते—In ancient times, monarchs would retire to the forest in old age, having passed on the administration to their heirs. Having earned name and fame by virtue of their valour in worldly conquests, they set themselves to the conquest of the spirit by leading a life of piety and earnest devotion to God.

It is interesting in this connection to compare the speech of Kanva addressed to Sakuntalā on her departure from the hermitage.

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्. ॥ 4. 20.

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ 7.20

निष्प्रत्यूहृतपःसिद्धिक्षेत्रे—In the sacred place for the success of the uninterrupted austerities. The perfection of penance manifests itself in eight different forms of superhuman power known as the eight siddhis. They are the following—

way to heaven by (virtue of) hundreds of holy sacrifices, the descendants of Ikṣvāku with the charge (lit. burden) of their kingdom entrusted to their sons, resort to this forest for eternal bliss. (5)

(*Rāma makes salutation.*)

Kaṇva—See this wondrous greatness of the Naimiśa forest uncommon to other penance-groves—

The scorching heat of summer remaining only lukewarm on account of its blending with the (cool) light of the moon on the forehead of Śiva residing in this (forest), causes no withering of the sprouts of trees or the drying up of the waters of pools, and it does not (in any way) afflict men, bringing, however, as it does, only a lustre to their eyes. (6)

अणिमो लघिमो द्रुतिः प्रार्कोभ्यं महिमौ तथा ।

ईशित्वं च वशित्वञ्चै तथा कामावसायिता ॥

- (1) The power of becoming as small as an atom. (2) The power of assuming excessive lightness at will. (3) The power of obtaining anything. (4) The irresistible will. (5) The power of increasing size at will. (6) Overlordship, (7) Control over all. (8) The power of suppressing passion at will.

Sl. 5. आनाकम्—Up to the celestial regions. आ expresses the limit exclusive—till, up to (आइ मर्यादाभिविध्योः)

Metre—वसन्ततिलक.

अवलोकय—Here the imperative is used to denote free will—कामचारानुज्ञायां लोट्.

Sl. 6. कवोष्णताम्—कवोष्णम्—ईषदुष्णं कवोष्णम्. The का is substituted before उष्ण in the sense of 'a little' by ईषदर्थे (Pān. 6. 3. 105), thus we have कोष्णम्. When क्व and कत् are substituted by क्वं चोष्णे (Pān. 6. 3. 107) we get कवोष्णम् and कदुष्णम्.

सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दशाम्—The scorching heat of the sun's rays in the Naimiśa forest is happily counteracted by the cool light of the moon on the

Further,—

On account of the daily presence of Indra at the sacrifice performed, the trees in the (Naimiśa) forest visible (only) to an eye set on high, have been reduced to mere tying posts in disregard of the sandal trees in the Nandana forest and consequently bear the mark (lit. injury) caused by the girdling rope round the neck of the rutting Airāvata. (7)

forehead of Śiva residing there. It can no longer cause the leaves to fade, nor can it dry up the waters of the pools. Reduced to this state of impotency, the sun produces light only just enough to make objects visible. Having been divested of its fiery and oppressive character, it has now become a source of great happiness to the foresters.

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

Śl. 7. वितताध्वरे—वितते अध्वरे, वितत is P. p. participle from vi+√तन् 'to stretch', 'to lay out, to perform'. अध्वर—न ध्वरति इति, √ध्वृ+अच् Cf. ध्वरति: हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः—Nirukta ; or it may be derived as अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति इति, अध्व-न्+√रा (आतोऽनुपसर्गे कः Paṇ.3.2.3.)+क. नन्दन—It is the Elysium, the garden of Indra.

मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षतिम्—मत्तस्य ऐरावणस्य कण्ठ-रज्जुनां वलयस्य न्यासेन या क्षतिस्ताम्—Indra being constantly present in the forest, his elephant Airāvata is always tethered to the trees in that region which are thus reduced to the state of mere tying posts, and are perpetually sore with the injury on their bark due to the friction of the halter. ऐरावण—इरया उदकेन वणतीति, इरा+√वण (पचाद्यच् Paṇ 3. 1. 134)+अच्. Then अण् is added to it ; or इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् इति इरावणः, इरावणे भवः ऐरावणः, इरा-वण (तत्र भवः Paṇ. 4. 3. 53)+अण्.

Here the trees used as posts for the elephants are said to be bleeding from the injury caused by the friction of

Rāma—(Looking about.) The god Indra has been made to forget even the Nandana forest by this sacred grove in which the great sacrifice is being constantly performed.

Listening timorously to the recital of the mantras invoking the Lord of the gods (Indra), the wife of Indra, having given up the garland, is perpetually twisting her hair into a braid of separation. (8)

Kaṇva—You have not seen this other—

The flapping of ears of the rutting elephants, grown still and motionless on account of the attentive-ness of mind wrapt in listening to the chanting of the Sāmans, presents no obstruction at all to the bees engaged in drinking the rut of the temples. (9)

the halter. Similarly in the Mālavikāgnimitra, the enemy is said to have been lowered or bent down along with the trees on the banks of the Varadā which serve as tying-posts for the victorious elephants:—

विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रबलस्य ते

वरद वरदारोधोद्धैः सहावनतो रिपुः 5. 1.

Metre—शादूलविक्रीडित.

पुरन्दरः—पुरः शत्रूणां नगराणि दारयतीति. It is an epithet of Indra.

Śl. 8. **शची**—the wife of Indra. **सुरपति**—Indra, lit. the lord of the gods. **वियोगवेणिबन्धम्**—वियोगे वेणिबन्ध इति वियोगवेणिबन्धः तम्. वेणि is spelt also as वेणी. It is a twisting up of a braid in a special way as would denote separation. This particular mode of twisting the braid is styled as एकवेणीबन्ध, and is indicative of separation-stage (विरहदशा). Compare the king's description of Śakuntalā in separation—

वसने परिधूसरे वसाना

नियमच्चा ममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ Śak. 7. 21.

Metre—पुष्पिताग्रा.

Śl. 9. **मधुवतानाम्**—मधु व्रतं भक्ष्यं येषां ते मधुवताः तेषाम् । जातु

Rāma—(With a smile.) What is surprising in that ?

The auspicious and melodious chanting of the Samans by the sages ravishes the heart of even those who live abroad (away from their homes). Why not of the tusked elephants too. (10)

Kaṇva—(Aside.) Oh, the great grief of Rāma due to exile ! That he should regard the exiled more absent-minded than even the lower animals. (Aloud.) Just turn your eyes hither—

Leaving aside the mango branch which has flowers thick and full-bloomed, even in the absence of the vernal season on account of the (superhuman) power of the sages, these bees scared by the smoke of the sacrificial fire are rushing to the hollows of the lotuses in the lake. (11)

—Ind. a particle meaning 'at all, ever.'

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 10. प्रवासिनाम्—That the chanting of the Sāmans ravished the mind even of Rāma who was utterly lost to all external stimulus for diversion is in itself an adequate proof of their extremely sweet melody. When even Rāma, who by force of the excruciating grief due to his separation from his beloved felt himself incapable of relishing any joy, finds happiness and peace of his mind return to him because of the melodious chantings, what wonder is there if these sweet songs should be able to captivate the mind of the forest elephant, who, enjoying in the pleasant company of his mate, the bliss of earthly existence unmarred by the threats of separation is easily capable of response to all that is sweet and charming around him.

Metre—अनुष्टुप्.

Śl. 11. उन्निद्रसान्द्रकुसुमाम्—उन्निद्राणि सान्द्राणि कुसुमानि यस्य (बहु०) ताम्. It qualifies 'सहकारशाखाम्'.

Metre—वसन्ततिलका.

Rāma—How the mass of smoke augmented by incessant oblations has begun to trouble us as it does the bees !
(*Gesticulates the smarting of smoke.*)

Kaṇva—O, are your eyes really smarting with smoke ?

Rāma—My eyes, perpetually sore with the tears flowing from Sītā's separation have again been intensely afflicted with smoke. (12)

Kaṇva—Therefore taking a plunge into that pool of the hermitage in front there and obtaining comfort by removing the pain of your eyes by washing them with the cool water, you stay her for a while. I too would honour the occasion of the fire-offering of the patriarch with my personal attendance (lit. proximity).

(*Exit.*)

Rāma—(*Walking about.*) I would descend to this bank of the pool. (*Gesticulating descent.*) Ah ! The limpidity of water of this pool. (*Seeing reflection in the midst of water, with confusion*) Is it that Sītā is here ?
(*Expresses joy and surprise.*)

Sītā—(*Seeing.*) Alas ! Engrossed in gazing at the couple of swans I noticed not my lord arriving unexpectedly. I now must go away. (*Does so.*)

Śl. 12. **बाढम्**—Ind. It means assuredly, oh ! yes, and exceedingly.

Metre—अनुष्टुप्.

P. 77 **कुलपति**—lit. the head or chief of a family. The term is used as a designation of a sage who feeds and teaches one thousand pupils. He is defined thus—

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपेषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

The Padmapurāṇa defines a Kulapati as—

आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामप्रणीस्तु यः ।

व्रतयज्ञादिकर्माढ्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

Rāma—How, *Sītā* has gone away without even greeting me !

Having conveyed to me her deep anguish of separation by means of her slightly palish face with flowing tresses, this *Sītā* beheld after long with a hundred longings, is again going to some (unknown) place leaving me (forlorn). (13)

I therefore, will seize upon her. (*Stretching out his arm.*) Nay, it is not *Sītā* but—

I saw in water only the reflection of *Sītā* going somewhere by the path along the bank of the lake. (14)

I would, therefore, make a search for the original of this reflection. (*Gesticulates search.*) The bank is lonely on account of the absence of any habitation, but (at the same time) it cannot be (imagined) that there should be reflection without the type. What is it ?

Sītā—How is it that my Lord sees the image but does not see me ! (*Reflecting.*) Yes, I understand it. The invisibility of the women dwelling in the penance-grove to the eyes of men on this bank of the lake is due to the graciousness of the sage. If the invisibility of the shadow also had been ordained by the sage, this person (*Sītā*) would have felt obliged. I must just slip away in a manner that the reflected image is not seen (by *Rāma*). (*Goes away.*)

Rāma—I would just see that very *Sītā* in image lying in midst of the transparent water. (*Seeing.*) How, even that has vanished. (*Faints.*)

Sītā—Alas, alas ! My Lord has fainted. I would approach him. (*Walks about.*) Or if my Lord, when seen, becomes angry again, the sages will regard me as immodest. I shall, therefore, go away. (*Turning round.*) But

Śl. 13. For full significance of this verse consult commentary. मनोरथशतैः—the number शत is here indefinitely used.

Metre—वसन्ततिलका.

this is not the time to brood upon what is proper and what is not. My Lord may become indignant, the sages may regard me as immodest, I cannot at all afford to neglect my Lord now passed into such a state. (*Walks about.*) Listen, Ye the Guardians of the Quarters ! I who have been exiled by my Lord, am now transgressing the commands of my Lord not because of my immodesty but I have taken such a daring step because I am unable to restrain myself under the overpowering influence of the intensity of grief. (*Going up and looking.*) Alas, alas ! My Lord seems devoid of consciousness. (*Embraces.*) (*Rāma betokens recovery.*) (*Sītā moves away.*)

Rāma—How have I been seized with a horripilation all of a sudden ?

Sītā—The truth is that I who assuredly have been thus exiled, have got nervous over having dared to act thus.

Rāma—(*Lamentin .*) Give me a close embrace, O Princess of Videha—

Sītā—I have been unerring.

Rāma—Show thyself unto me, my beloved—

Sītā—All powerful is the command of the seer (Valmiki);

P.81. अनपराद्धासि—Sītā was already overwhelmed by the plight of her lord and his fainting only deepened her anguish. Yet she hesitated to run to his rescue, lest, he, when revived, should coldly receive her. Ultimately, however, logic melted away in the rapid overflow of affection and she decided to approach him and press him to her bosom even at the risk of incurring a bad name. Rāma's earnest solicitations for a close embrace, after his recovery, showed that Sītā's doubts as to her welcome at the hands of Rāma were entirely baseless. It was after the realization of this fact that Sītā applauded her course of action and exclaimed that in waiting upon her lord in that sore time she had been unerring.

प्रभवति सिद्धशासनम्—On account of the supernatural

what am I, the unfortunate one, to do ?

Rāma—This keen resentment should be given up—

Sītā—I, too, would similarly request my Lord.

Rāma—Why indeed are you merciless. (15)

Sītā—Unjust is this censure, my Lord.

Rāma—I beseech you, O queen—

Sītā—You may command, I am all attention.

Rāma—That you endowed with character—

Sītā—Ah, the life is (now) unworthy of being given up.

Rāma—Were extirped from the kingdom—

Sītā—My Lord has authority over all his subjects.

Rāma—Be pleased (to forgive) in this my failing. (16)

power of Valmiki, women residing on the shore of the lake of the hermitage were invisible to men. Consequently Sītā's manifestation of herself was precluded by the injunction of the sage.

सिद्ध—He is a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural faculties called Siddhis. The term is also applied to an inspired seer or sage such as Valmiki certainly was.

अहमप्यार्यपुत्रमेवं विज्ञापयामि—Mark the tragic pathos in Sītā's reply to Rāma's request to her to give up her wrath.

विपरीतः खलूपालम्भः—Rāma in the course of his bewailings happened to exclaim that Sītā had been ruthless unto him. Sītā, however, very aptly asserts that the boot had been on the other leg. Rāma by abandoning his beloved wife, well merited the censure of tyranny passed against him but Sītā had done absolutely nothing which by any stretch of imagination could be styled as unkind, much less cruel. Rāma had twitted Sītā with cruelty which charge is repudiated by her as being entirely baseless.

Śl.16.देवि विज्ञापयामि त्वाम्—The simple verse describes effectively the feeling of personal contrition that perpetually oppressed Rāma's mind.

Sītā—Be propitiated yourself, I am always pleased.

Rāma—When shall I spend again a night under full moon in thy company resting on a couch with lovely tapestry* (lit. cloth), with thy arm serving as a pillow? (17)

Sītā—O you, apprehensive of a calumny! You pine for one so near here.

Rāma—Alas, my beloved, the daughter of Janaka! Give me an answer. (*Faints.*)

Sītā—Why, my Lord has fainted again! I would revive him. (*Fans with her garment.*)

Rāma—(*Extending his arm, takes hold of the end of the garment.*) How, it seems like the end of a garment! Who indeed can it be? (*Reflecting.*) Nay,

In this world I know of no other person except my queen, the daughter of Janaka, possessed of power like this, who would fan my person with breezes from the skirt of her garment. (18)

I, therefore, will look at her. (*Opening the eyes.*) The eyes being dimmed (lit. closed) with incessant tears, I can perceive nothing at all. Pulling at it, therefore, I would wipe away (these tears). (*Wiping the tears*

Śl. 17. बाहूपधानेन—making the arm serve as a pillow.

For the idea compare—

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेव ते ॥ Uttara. 1. 37.

पटान्तशयने—पटस्य अन्तः पटान्तः, पटान्तेन आस्तृतं शयनं पटान्त-शयनं तस्मिन् (मध्यमपदलोपितत्सु०); or पटेन अन्तं यत् शयनं तत् पटान्त-शयनं तस्मिन्. In the first case अन्त means 'edge or skirt of the garment'; in the second case अन्त would mean hand-
some or lovely

Metre—अनुष्टुप्.

P. 84 परिधानकम्—(Acc.) a wearer. It has not been possible to enlist support from lexicons for this meaning of the word. The usual word परिधान means a 'garment.'

* Couched on a mantle's end—Woolner.

with self-same garment-skirt, pulls it off.)

Sītā—(Casts away the garment.) My Lord, you should not wipe your tears with the garment belonging to another like one skilled in love.

Rāma—(Looking at the fallen garment.) How is it that I see only the garment but not its wearer ?

Rashly seized by me acting without due thought this upper garment of some one, lovely like the snake's slough in the moonlight, has slipped down from the sky. (19)

(Observing again.)

Why, again, do I judge myself to have acted without due consideration ? Obviously, it is the same which was (first) shown to me by the sylvan deity Māyāvati (lit. one possessed of magic powers).

By force of good luck has been secured by me this upper garment of the deer-eyed one—(the garment which has served, as it were, like) a stake in gambling,

Śl. 19. **अन्यांशुकम्** इति । Failing to recognize the garment at first sight, Rāma felt a bit disconcerted at having pulled at a garment belonging to another. Sītā as indicated by her statement (just preceding Rāma's) had uttered a mild reproach that Rāma should not have wiped his tears with a garment belonging to another.

The upper garment has been compared with moonlight as well as snake's slough. The figure of speech लुप्तोपमा is indicative of the extreme whiteness of the upper garment.

Metre—अर्या.

Śl. 20. The verse is quoted in the Śrīngaraprakāśa of Bhojadeva and in the Mahānāṭaka.

हरियेक्षणायाः—हरियस्थेक्षणे इति हरियेक्षणे (तत्पु०) हरियेक्षणे इव ईक्षणे यस्याः (बहु०) सा हरियेक्षणा तस्याः. In such compounds the word following a noun in the locative or a noun expressive of a standard of a comparison is dropped (vide सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च). Later grammarians like Vamana

a noose around the neck in amorous sport, a fan palliative of the fatigue of enjoyment at the conclusion of amorous pleasures, and a bed for nocturnal quarrels. (20)

Sītā—Happy my Lord has recognized it.

Rāma—What sort of special regard should I show for this, much loved by my beloved. (*Reflecting.*) Right, this alone can be the special (lit. uncommon) honour for it. (*Puts on.*) (*Wraps it and then looks at himself.*) Seeing me with two mantles on, the hermits might make some surmises. I would, therefore, cast away my own mantle. (*Casts it away.*)

Sītā—(*Taking it up with delight.*) Happy has been the fruit of my long survival. (*Smelling it.*) Luckily this garment of my Lord is not scented with fragrance of pastes (sandle and the like.) Absolutely true to their words are the descendants of Raghu. (*Putting it on.*) Ah, putting on this upper garment the touch of which is soothing on account of its contact with my beloved, I

and Bhaṭṭoji etc. have without justification rejected this Vārttika altogether as of no practical value.

निशीथकलहे—निशीथ—निशेरतेऽस्मिन्निति, नि+√शी+थक्. It means the dead of night as well as a night. Cf.

निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके ।

P.86 **असङ्क्रान्तविलेपनामोदम्**—असङ्क्रान्तो विलेपनस्य आमोदः यस्मिन् तत्—not scented with the fragrance of paste. *Sītā* was naturally pleased with the absence of all decoration on the person of *Rāma* as it indicated the depth of his affection for her. *Sītā* had been assured by *Lakṣmaṇa* that her Lord who 'was averse to the espousal of any other woman' would be leading only the life of an exile in her absence. The passage indicates that these assurances were not mere bluffs, but the solemn vows of a man of word.

आर्यपुत्रवत्स्थलपरिभ्रान्तम्—The contact of *Rama's* garment brought to the mind of *Sita* the pleasant memory of pleasures enjoyed previously in his company.

being thoroughly thrilled with uninterrupted horripilation, feel myself reclining as it were on the bosom of my Lord.

Rāma—(With amazement.) As this mantle has been taken hold of by somebody before it reached the ground, I understand the success of my desire to be near at hand. (Reflecting.) The removal of the mantle is visible in a shadow in water, but not Sītā. Why is that? Yes, this power of hers might be derived from the persons dwelling in the hermitage of the seer. What indeed can be the means of seeing her immediately? O princess of Videha! Don't you remember even a whit of past events that you do not, thus, favour me even with your sight?

Sītā—What sort of (recalling of) bygone events even today?

Rāma—Do you remember, O fair bodied one, the incident at Citrakūṭa when I, having stealthily pursued you who had gone out to pluck flowers, held passionately the skirts of your garments, scattering (thereby) the plucked flowers on the ground. (21)

Sītā—(With a smile.) O daring one, that is why you are kept off at a distance.

Rāma—Why does she not give answer at all?

Sītā—The time of sunset (lit. the termination of the day) has approached, but it is not proper for me to depart leaving my Lord in this state all alone (lit. with only the deity as his companion). Then what should I do in this case? (Gazing at the quarters.) Happily, this dear

न किञ्चित् स्मरसि कस्यचित् पूर्ववृत्तान्तस्य—The genitive is used in connection with √स्मृ (अधीगर्थदयेषां कर्मणि Pan. 2. 3. 52).

Śl. 21. अनुसृत्य—अनु/सृ+त्वा (=त्यप्). सुमापचयाय—सुमानाम् अपचयः सुमापचयः तस्मै. सुम—a flower. स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुम सुमम्.—अमरः

P. 88. देवताद्वितीयम्—lit. having (only), the gods as his companion. It means 'all alone'. The other idiomatic expressions in this sense are आत्मना द्वितीयः, द्वायाद्वितीयः.

friend Kauśika is coming to this very side looking out for something, as it were, his eyes teeming with eagerness cast (in this direction). I shall, therefore, depart.

(Exit.)

(Then enters Vidūṣaka gesticulating search.)

Vidūṣaka—Where, indeed, is the king to be found ?
(Walking and seeing round.) He, my dear friend, distracted with anxiety is adorning the bank of the lake with his exceedingly comely form. I, therefore, would approach him. (Approaching.) May your honour be victorious !

Rāma—(Seeing.) Happily, my dear friend, Kauśika, has arrived. Where have you been, friend Kauśika ?

Vidūṣaka—Since sunrise, the whole of my day has been spent up in searching after you.

Rāma—What for this attempt of yours in my search ?

Vidūṣaka—Seated concealed in the interior of an arbour of the atimukta creepers, I overheard at daybreak some confidential secret of the penance-grove from the ascetic maids and the celestial nymphs engaged in conversation. That (secret) was to your good. Lodged in my heart it afflicts me much like advanced pregnancy.

Rāma—What sort of secret of the penance-grove ?

Vidūṣaka—O, don't you know that her ladyship—

P. 89. अतिमुकुमण्डपाभ्यन्तरे—अतिमुकुस्य मण्डपः इति अतिमुकुमण्डपः तस्य अभ्यन्तरे तस्मिन् (तत्पु०). The atimukta is the same as Madhavī or Vāsanti. The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kālidāsa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic luxuriant climber, but when it meets nothing else to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which, however, display in the air their natural flexibility and inclination to climb.

—Sir William Jones.

Rāma—(*Plugging his ears.*) This secret relates to a woman; enough, therefore, of listening to it.

Vidūṣaka—Be not alarmed. I am, forsooth, Rāma's friend. Do you not know her ladyship, the ancient strumpet of heaven

Rāma—(*Aside.*) As this story relates to a celestial nymph, there is no harm in listening to it. (*Openly.*) Who is that ancient nymph of heaven? Is she Urvaśī or Tilottamā?

स्त्रीसम्बद्धमेतद्रहस्यम्—Rāma not only would not marry in the absence of Sītā but would even refuse his ear to a story connected with any other lady.

उर्वशी—The name is frequently mentioned in the R̥gveda. She is one of the heavenly nymphs and the wife of Purūravas. The love affairs of Urvaśī and purūravas have formed the theme of numerous stories in the Purāṇas based more or less on the Vedic version and have afforded Kalidāsa the subject-matter of the play entitled Vikramorvaśīya. She has been sometimes described as having been born of the thigh of a certain sage Nārāyaṇa who was practising religious austerities in the Badrikāśrama. Indra, grown jealous of his penance, commanded Cupid and spring to disturb his meditation. Consequently, they visited the sage in the company of lovely celestial nymphs who had been specially deputed for this purpose. The sage, however, understood their purpose and taking a flower he placed it on his thigh and in an instance the flower grew up into a nymph of exquisite beauty. The beauty of the newly born Urvaśī cast a veil over the charms of the celestial nymphs who felt greatly ashamed. The sage sent Urvaśī as a present to Indra.

Mark the dramatic effect of the statement of the Vidūṣaka as to the intention of Tilottamā to act the part of Sītā before Rāma. The sight of the reflection in water, the upper garment and the line of footprints had practi-

Vidūṣaka—Tilottamā or what not—I do not know. Indeed she desires to make a fun of you by performing the deeds of her ladyship, the daughter of the king of Videha, separated since long.

Rāma—(*Aside*.) Misery ! Kauśika has observed aright. Otherwise that my beloved should herself be invisible when the object indicating her proximity could be seen—is impossible in the case of mortal women. I have been wholly deceived by Tilottamā who is capable of assuming all forms at will.

Hoping to obtain transparent water I, being thirsty, have through delusion, folded my hands (into a cup) to drink (only) of a mirage in the wilderness. (22)

(*Looking at the upper garment.*) How, even the upper garment has been (artificially) prepared by her possessed of great magic powers ! What an extreme cleverness in deceiving others !

cally assured Rāma of the proximity of Sita. Rāma then must have made enquiries about her in the hermitage and the scene of the re-union of the lovers, thus reduced to absurd simplicity would have been a tame one. Such a device would hardly be of any credit to a dramatist. Dinnāga very aptly introduces here Tilottamā, a statement about whose intentions removes entirely the idea of Sita's presence from Rāma's mind—an effect which was highly essential for the creation of thrills in the scene of re-union.

Śl. 22. प्रसन्नसलिलाशया—प्रसन्नं च तद् सलिलं तस्य आशा तथा. प्रसन्न—प्र+✓सद्+कृ. It is used here in sense of 'clear' 'transparent.' (प्रसन्नोऽच्छः—अमरः). Cf. क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः. प्रसन्नाः, ✓सद् preceded by प्र means 'to be clear'.

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणमात्रेण तस्य वारि प्रसीदति ॥ Manu.

कान्तारमृगतृष्णिकाम्—कान्तारे मृगतृष्णिका ताम्. मृगतृष्णिका—
समायां तृष्णाऽस्त्यस्यामिति मृगतृष्णा सा एव मृगतृष्णिका—a mirage.

Vidūṣaka—You are looking worried, my friend. Have you been deceived by her ?

Rāma—Yes I have been.

Vidūṣaka—Could the secret overheard by me be otherwise ?

(*Behind the curtain.*)

Having first scorched the entire world with his irresistible lustre, the hot-rayed sun has become mild towards eventide, like a violent ruler of men who, having first (in his youth) oppressed his subjects with his unchecked might, has his splendour diminished in due course of time by the ripeness of age, as it were. (23)

Rāma—(*Observing.*) The revered maker of the day (sun) is about to set.

विलक्ष्णमुखः—विलक्ष्णं मुखं यस्य (बहु०) सः—lit. with countenance disconcerted or bewildered. Rāma appeared greatly embarrassed at having been befooled by the celestial courtesan.

Sl. 23. **निरवग्रहेण स्वधाम्ना**—With his irresistible lustre in the case of the sun and unreined might (in the case of the king). **निरवग्रह**—निष्क्रान्तः अवग्रहः प्रतिबन्धः यस्मात् तत् निरवग्रहं तेन, निर्+अव+ग्रह् (ग्रहवृद्ध० Pāṇ. 3. 3. 58)+अप्. The word can also be analysed as निश्शेषम् अवग्रहो यत्र तत् निरवग्रहं तेन—अवग्रह then would mean the 'absence of rain'. It is formed in this sense by optionally adding अप् to अव+ √ग्रह् by अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे (Pāṇ. 3. 3. 51.) By adding घञ् affix to अव+ √ग्रह् we have the other form अवग्राह. The various meanings of this word are enumerated below :—

अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके—मेदिनी

गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः—रुद्रः

वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः—Old age is the harbinger of quietude. Cf.

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ Pāṇca. 1.176.

Metre—वसन्ततिलका.

The rows of fresh lotus-petals contract, one by one, as the sun sets, along with the fingers of young women separated from their lovers, engaged in reckoning the days of the period (of separation). (24)

दिवाकरः—दिवा प्राणिनश्चेष्टायुक्कान् करोति इति (उपपद तत्पुरुष)-
दिवा+√कृ (दिवाविभानिशा Paṇ. 3.2.21)+ट.

Śl. 24. प्रियजनरहितानाम्—It is a very familiar theme with Sanskrit poets to describe women separated from their lovers as perpetually engrossed in counting the days of the period of separation. Compare.

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाच्चरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मद्वरोधग्रहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ Śak. 6. 13.

सरसकमलपत्रश्रेणयः सङ्कुचन्ति—Mark the exquisiteness of the comparison involved in the verse. The lotuses contract their petals on account of the separation from the sun, their lover, just as women separated from their lovers contract fingers engaged in reckoning the days of the period of separation. सरसकमलपत्रश्रेणयः—रसेन सह वर्तन्त इति सरसानि (बहु०) कमलानां पत्राणि इति कमलपत्राणि (तत्पु०), सरसानि च यानि कमलपत्राणि तानि सरस-कमलपत्राणि (कर्म०) तेषां श्रेणयः. Here रस is used in the sense of water and as such the word सरस signifies जलाद्रि. e. wet with water as opposed to dry and faded. The contraction of the fresh lotus petals at the close of the day is natural. Moreover 'रस' may denote a sentiment, particularly the sentiment of love which the lotuses might possess for the lord of the day. The contraction of the lotus leaves is quite in keeping with the fall of the sun.

Sanskrit poetry abounds in passages where 'नलिनी' (the female lotus) is described in a state of grief at the fall of the sun.

Metre—नालिनी.

Moreover—

The bewildered steeds of the hot-rayed sun with their feet trembling, unable either to move forward or stand still on account of their impetuosity being checked by the pull of the reins of the charioteer and being urged (at the same time) by the goading pikes, plunge, somehow, with their hoofs placed falteringly, into the ocean from the peaks of the western mountain with rugged borders. (25)

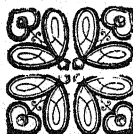
(*Exeunt all.*)

END OF ACT IV.

Sl. 25. सचकितचरणाः—with their feet trembling. The goading pikes urged the horses to speed but the simultaneous drawing in of the reins stood in the way of their gallop. Consequently, they were reduced to a position of suspense being neither able to move nor to stand still.

सारथेः—सारथिः—सरत्यश्वानिति, √स(सर्तेणञ्)+थयिन्, a charioteer. It refers to अनूरु (lit. the thighless one), the brother of Garuda and the charioteer of the sun. The word, as it is connected with 'प्रग्रहाणाम् आकर्षात्' is not placed immediately after it but stands far between सचकितचरणाः and पारयन्तः with which it has no relation at all.

Metre—सगधरा.

ACT 5

(Then enters Vidûṣaka.)

Vidûṣaka—(Looking off towards the tiring room.) The time of the congregation of the ascetics has arrived. Your honour should, therefore, hurry.

(Then enters Rāma.)

Rāma—The bath is over; the fire has been offered oblation; and the rising sun has been properly worshipped. Having concluded these daily rites of the morning, I have come to pay homage to (the ascetics), who regard self control as their wealth. (1)

Vidûṣaka—This is the audience-hall; your honour may enter.

Rāma—(Indicating anxiety as he enters.) How amazing !

Śl. 1. अवसितम्—is concluded, अव+√षो+क्. The इ is inserted by वतिस्यतिमास्थामिति किति (Pāṇ. 7. 4. 40). The short इ is substituted for the final of दो etc. before an affix beginning with त् and having an indicatory क्. The subject of अवसितं, हुतं and समुपासितः is to be supplied. The amplified construction would be—मया सवनम् अवसितम्, मया कृशानौ हुतम्, मया उदयगतः विवस्वान् समुपासितः । उदयगतः=उदयं गतः—The word 'उदयं' in the accusative is compounded with गत by द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (Pāṇ. 2. 1. 24). विधि-मवसाय्य—having concluded the rites. अवसाय्य—(Gerund.), अव+√षो+ण् 'to put an end to' 'to finish'+क्त्वा (=ल्यप्).

वासरादौ—वासरस्य आदिः वासरादिः तत्र (तत्पु०), at daybreak.

नियमधनान्—नियमाः धनं येषां ते (बहु०) तान्. प्रणन्तुम्—(Inf.) प्र+√णम्+तुमुन्.

Metre—पुष्पिताप्रा.

आस्थानमण्डपम्—आस्थान—आतिष्ठन्त्यत्रेति आस्थानम्, आ+√स्था+ल्युट् (अन). The affix ल्युट् is added to आ+√स्था in the locative case (vide करणाधिकरणयोश्च Pāṇ. 3. 3. 117).

प्रविष्टकेन चिन्तां नाटयन्—indicating anxiety as he

What happened to us yesterday ?

In that water, seemingly unreal on account of its extreme transparency, I saw the lotus-eyed one bearing a countenance charming with its tranquility, having long tresses and slightly palish fleshy cheeks. (2)

Or it looks like a fun made by Tilottamā.

The celestial courtesan may have brought forth a garland of the jasmine flowers similar to one strung by her (Sītā) with her own hands; she may have produced those similar impressions of feet on sand, as also similar reflection, but how would she fan (lit. touch)

enters. प्रविष्टक—entrance on the stage.

Śl. 2. अतिप्रसादात्—On account of extreme transparency. The word प्रसाद means transparency as it refers to the waters of the lake. It means 'pleasantness' as well, as in the expression 'प्रसादरम्यम्' which refers to 'वदनम्' in this verse. पङ्कजाक्षी—पङ्कजे इव अक्षिणी यस्याः सा, पङ्कजाक्षिन् (बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् Paṇ. 5. 4. 113)+षच्. लम्बालकम्—लम्बाः अलकाः यत्र तत् (बहु०), having long tresses. The expression 'लम्बालकम्' is suggestive of separation, besides indicating the charm of the face. Cf.

आपाण्डरेण मयि दीर्घवियोगखेदं

लम्बालकेन वदनेन निवेदयन्ती । 4. 13.

also स्रस्तानापादलम्बान् घनतिमिरनिभान् केशभासान् वहन्त्यः Nāg. 5.104.

पाण्डुरपीनगण्डम्—पाण्डुरौ पीनौ गण्डौ यस्य तत्—With cheeks fleshy and slightly palish. It is difficult, however, to discern such delicate distinction of colour reflected in water such as the poet would make us believe. Again, it is very much to be doubted if Sītā, constantly worn out with the grief of her separation from Rāma, had very fleshy cheeks. On the other hand, the reader would not have been surprised at all to find Sītā lean and emaciated. It may be that the poet is describing a beautiful face irrespective of the situation.

Metre—उपजाति.

Rāma with the breezes from the skirts of her garments held in her hand. (3) (*Expresses anxiety.*)

Vidūṣaka—He seems to be anxious. Taking my seat therefore, I would press him to-day. (*Sitting down.*)

Hello, friend, don't you sitting here or any where else cause perturbation to my heart—you who being dark and resplendent as a new cloud and having pearl-necklaces round your neck, look like one of the exceedingly tall and (consequently) difficult to ascend—pillars of the palace made of sapphires.

Your honour may, therefore, take seat on this throne as on the circle of the pericarp of a lotus in the canopy set up by the servants of the audience-hall in this palace of Lakṣmī the praises of which are being sweetly sung by kings and feudatory chiefs, assembled there at the time of paying homage;

Śl. 3. **सिकतासु**—The word सिकता is declined generally in plural and in feminine gender. Cf.

आपः सुमनसो वर्षाः अप्सरःसिकतासमाः ।

एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रयम् ॥

रामं कथं स्पृशति हस्तपटान्तवातैः—Rāma would easily believe Tilottamā, possessed of supernatural powers as she was, creating a garland similar to one strung by Sītā producing similar impressions of feet on the sand as well as similar reflection in the water, but what perplexed him most was the earnestness of devotion with which she served him with breezes from her skirts. He felt convinced that such devotional service was foreign to a courtzan who from her very nature would be the last person to serve men whose minds are lost to all pleasure.

Metre—वसन्ततिलका.

P. 97. **लक्ष्मीनिवासभवनस्य**—which is the seat of Lakṣmī's residence. Lakṣmī, the Goddess of wealth or fortune is the wife of Viṣṇu.

आस्थानदालेरमरुपपुरंडरीकस्य—The expression is ambiguous. The word मरुप may be taken in the sense of

thus putting to shame the greatness of the venerable Brahmā seated on the pericarp of the lotus in the navel of Viṣṇu.

Rāma—Just as you say. (*Having sat down expresses concern.*) To day I have become, as it were, susceptible to fresh joys and sorrows. (*Indicating deep thought and placing his hand on his heart.*)

All these days my wife was deserted I felt neither pleasure nor pain and had my mind (utterly) lost to me in despair. Taking hold once again of pain and joy by virtue of the sight of the reflection and the like, (methinks) my mind has been regenerated. (4)

(*Gesticulates anxiety.*)

मण्डल. The king is addressed by the Vidūṣaka to take his seat upon the throne which is like the pericarp of a lotus in the form of the groups of the servants in the audience-hall. Thus the king is compared to the creator sitting upon the lotus grown upon the navel of Viṣṇu. If, on the other hand, the word मण्डप is taken in the universal sense of a canopy, then the king would take his seat upon the throne adorned with the lotuses in the canopy set up by the servants of the audience-hall. The translation also follows this later idea दासेर—the son of a female slave.

मधुमथननाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य—मधुमथनस्य या नाभिस्तत्र यत्कमलं तस्य कर्णिका तां समारूढस्य—who is seated on the pericarp of the lotus on the navel of the destroyer of Madhu. कर्णिका—the word means the pericarp of the lotus, the tip of an elephant's trunk, the middle finger etc.

कर्णिका करिहस्ताग्रे करिमध्याङ्गुलावपि ।

कमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णेभूषणे ॥—मेदिनी.

Here it is used in the sense of the pericarp of the lotus. (पद्मबीजकोश्याम्).

पितामहस्य—पितामह means a paternal grandfather, but is here used as an epithet of Brahmā.

Sl. 4. **निरस्तजानेः**—निरस्ता जाया येन स निरस्तजानिः (बहु०) तस्य. निरस्त+जाया (जायाया निङ् Pāṇ. 5. 4. 134)+निङ्. The *य* of

Vidūṣaka—(*Observing, aside.*) Ah ! Now I shall know his purpose. (*Openly.*) O king ! As these lions beneath the throne, fatigued, as it were, with the bearing of this excessively heavy weight are emitting streams of foam under the guise of these strings of pearls exposed from within the cavities of their mouths, I presume you have become much heavier on account of supporting the earth with your two arms and the daughter of the earth (Sītā) with your heart.

Rāma—(*Aside.*) Kauśika is surely inquisitive about the story of Sītā. He is a friend of my childhood. I shall, therefore, relate the facts to him. (*Aloud.*) Friend,

जाया vanishes (लोपो व्योर्वलि Paṇ. 6. 1. 66). It is declined like the masculine words ending in इ. Similarly युवजानिः (युवतिर्जाया यस्येति).

दुःखं सुखञ्च परिगृह्य पुनः प्रसूतम्—The intensity of grief had utterly stupified Rāma so much so that he had developed an utter indifference to all pleasure and pain. Now that this indifference was beginning to melt away at the sight of Sita's reflection he naturally regarded it as a case of the revivification of the mind.

Cf. प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ Sak 6. 7.

Metre—वसन्ततिलका.

98. **आसनकेसरिणः**—There were lion-images underneath the throne. Note the word सिंहासन for throne which literally means a lion-seat.

फेनधारामुद्गमन्ति—The pearl necklaces exposed from within the mouths of the lion-images looked like foam streams coming out of the mouths of wearied lions.

गुरुतरः संवृत्तः—Mark the delicate touch of humour underlying the statement of the *Vidūṣaka*. He means that the lions underneath the throne had become exceedingly tired because of the excessive weight of Rāma who had become heavier than ever by his supporting both the Earth and her daughter (Sītā).

the fact is that I ceaselessly remember the princess of Videha.

Vidūṣaka—For her faults or virtues ?

Rāma—Neither for faults nor for virtues.

Vidūṣaka—Barring these two, for what else are the women remembered ?

Rāma—The intensity of love which is traceable to a cause pertains only to other couples and not to Sītā and Rāma.

The bond of my affections, unmindful of faults or virtues and established without effort (lit. without any cause) was ever centred in her as if in my own self, unproclaimed on account of its being self-manifest in weal and woe. (5)

Vidūṣaka—Deceive not the lotus-like Vaidehī, one (close associate) like me, with these fair yet false words. Indeed

सीमन्तिन्यः—सीमोऽन्तः सीमन्तः, (शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्), सीमन्तोऽस्त्यस्या इति, सीमन्त (अतः इनिठनौ Pāṇ. 5. 2. 115)+इनि+ङष्.

अन्यदम्पतिविषय एव—Note Rāma's ideal conception of love. The reading दम्पती in the text is a misprint.

Śl. 5. असूच्यम्—not to be indicated. Rāma's love for Sītā being self-evident did not stand in need of any solemn affirmation. His love was natural, deeprooted, disinterested and selfless and its self-evident character did away with the necessity of proclaiming it aloud.

दोषगुणानपेक्षः—दोषश्च गुणश्चेति दोषगुणौ (द्वन्द्व) तयोः नास्त्यपेक्षा यस्य (बहु०) सः Love cares not for merits or demerits. For the idea compare.

अथ वा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

also अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ Uttar. 5. 17.

निर्व्याजसिद्धः—Established without the least artifice or pretensions i. e. artlessly established. It was unfeigned love that Rāma cherished for his beloved.

Metre—उपजाति.

you, that very person in the absence of the Queen—

Rāma—Your belief that Rāma when alone is indifferent to Sītā is not (well-founded).

Hard from without I have my affections suppressed and my tender feelings concealed like the filaments of a lotus-stalk. (6)

Vidūṣaka—Like the revered ocean with the submarine fire, you with the exceedingly severe affliction of your heart, are not diminished in greatness. But I, being constitutionally light-hearted, am being dried up altogether by the recollection of Queen Sītā's plight like a dew-drop dried up by the forest conflagration: so help me. (*Weeps.*)

P. 100. नैवमध्यवसितम्—*Vidūṣaka* accuses Rāma of indifference towards Sītā but he readily repudiates the charge.

Sl. 6. अन्तरिता अनुरागाः etc. The gratification of his subjects cost Rāma all peace of mind and happiness of life. In order that his people might be appeased he chose to suffer from constant, sharp mental pain. He had been trying all this time to dissemble his inner thoughts and feelings—which must have been seriously revolting against his judgement to submit to a baseless scandal current among his people.

For the similarity of idea read—

अनिभिज्ञो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ Uttara 3. 1.

Metre—आर्या.

P. 101. वडवानलेन—by the submarine fire, or the fire of the lower regions believed to emerge from a cavity called a 'mares' mouth under the sea at the south Pole. The *Mahābhārata* relates that 'the sons of Kartavīrya with the desire of destroying the descendants of Bhṛigu killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (ऊरु), whence the child at its birth was called और्व. Beholding him, the sons of Kartavīrya were struck with

Rāma—If you regard *Sitā* as worthy of remembrance, why did you not then dissuade me when I was going to desert her ?

Vidūṣaka—It is difficult for the servants to approach a king with advice even when he is inclined to favour, more so when he is terrible with wrath.

Rāma—Friend, men of my type never plunge into that state of wrath, wherein they would become unheedful of friends.

A king wielding unreined (lit. excessive) power should be restrained by his ministers gifted with talents; the thousand-rayed one when oppressing the world is obscured (lit. removed) by the clouds, heavy with vapour. (7)

Friend, the story of *Sitā* (incessantly) revolving (in the mind) causes pain to both of us. Go, therefore, to the entrance and command the gate-keepers that all gates be guarded by them with staffs as the hour for

---

blindness, and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world, had he not, at the desire of his pitrs, the *Bhārgavas* cast it into the ocean, where it remained concealed with the face of a mare.

अनाश्रवाः—See page 11.

Śl. 7. **गुणनिहितैः**=निहितगुणैः, आहिताग्न्यादित्वात्परिनिपातः, repositories of good qualities ; highly talented. 'गुण' may also taken be in the sense of the (six) political expedients, and then the adjective **गुणनिहितैः** would mean 'appointed for virtuous counsel'.

The ministers are expected to exercise salutary and restraining influence over the head of the state. Hindu rulers usually followed the advice of their ministers. But he must be a bold man who can say that *Rāma* would have accepted the counsel of his ministers at the time of his decision to exile *Sitā*. It is too much to say that the *Vidūṣaka* could prevent the tragic events by his intercession.

Metre—गुष्पिताम्रा.

the congregation of the ascetics has arrived.

Vidūṣaka—What sort of men are these, O king, who living on fruits and roots, wearing bark garments and holding big sticks (in their hands), are to be honoured with such a treatment ?

Rāma—Your doubt is out of place. Surely the achievement of knowledge serves as a beacon-light in all attempts regarding the union of the individual soul with the supreme soul. See—

The supreme light though perpetually residing within (us) does not, without being enkindled by the revered teachers manifest the true meaning of things; even the energy known as fire is not equal to its task (of destruc-

P.102. सम्भृतवेत्राणि सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम्—lit. all the doors should be furnished with staffs. By staffs we are to understand (by लक्षणा) the guards holding staffs in their hands.

P. 103. अस्थानेऽयमत्रभवतः सन्देहः—Note the high regard which Rāma cherishes for the ascetic people. He believes that they are instrumental in the kindling of the spark within us and are indeed as indispensable to the man seeking light and truth as the wind is to the fire.

मूलस्वयोगमूलसकलपुरुषार्थसंवेदिनी—मूलेन स्वस्य योगः तन्मूलाः ये सकलाः अपि पुरुषार्थस्तेषां संवेदिनी—that which serves as a guide (lit. makes known) in all attempts for the union of the individual soul with the supreme soul. According to the Vedānta philosophy, nothing really exists but the one self or the soul of the universe called Brahman, and the Jīvātman or individual human soul and indeed all the phenomena of nature are really identical with Brahman, their separate existence being only the result of Ajñāna, also called Avidyā. The liberation of the human soul, its deliverance from transmigration and re-union with the Brahman with which it is really identified, is only effected by a removal of that ignorance through a proper understanding of the Vedānta.

tion) without the wind. (8)

Vidūṣaka—If the congregation of the ascetics is so significant, I must hurriedly repair and execute the commands.

(*Goes out and re-enters.*)

Ah! Ah! By me, who had been sent by the king to the entrance, have now been seen two ascetic lads stationed near the pillars of the arched door way, come to

Śl. 8. **आप्तपादैः**—by respected men of authority. The word पाद or चरण in the pl. at the end of compounds serves as a honorific suffix.

अलम्—The particle 'अलम्' implying 'to be sufficient for' or 'equal to' governs the dative (vide नमः स्वस्तिस्वाहालं-वषट्द्योगाच्च Pāṇ. 2. 3. 16.) but here it governs the genitive 'स्वकर्मणः' which is against the injunctions of Pāṇini.

मारुतमन्तरेण—The indeclinable word अन्तरेण governs the accusative case (अन्तरान्तरेण युक्ते Pāṇ. 2. 3. 4).

P. 104. **प्रतीहारनिक्षिप्त**—प्रतीहारस्य कर्मणि निक्षिप्त इति प्रतीहारनिक्षिप्तः तेन—appointed as a gate-keeper. प्रतीहार—a gate-keeper.

For its various meanings read—

प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति—विश्वः

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः—अमरः

The इ of the preposition प्रति is optionally lengthened by उपसर्गस्य घञि० (Pāṇ. 6. 3. 122) thus we have प्रतिहार as well. It is dissolved as प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्थेति, प्रतिहार (अर्श आदिभ्योच् Pāṇ. 5. 2. 127)+अच्. Mukuṭa derives it from प्रति + √हृ (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः Pāṇ. 3. 1. 140)+ण and uses प्रति in the sense of 'before', 'in front of'—प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति इति । But this is incorrect. The root √हृ is not included in the ज्वलादिगण and as such the affix ण cannot be added to it.

तोरणस्तम्भावस्थितौ—It may be taken as तोरणस्तम्भौ अस्थितौ—who are, as it were, two moving pillars of an arched doorway. According to the commentary and translation it means तोरणो बहिर्द्वारं तत्र यः स्तम्भस्तस्मिन्मवस्थि-

display their skill before my friend: (the ascetic lads) who are dark and resplendent in complexion; who have not yet the bloom of youth in their persons; who by reason of their childhood are like the sprouts of bliss; who have not yet shot up to their full heights (or concluded the study of the scriptures); who are not negligent, who by virtue of the comeliness of appearance resemble the two sons of Cupid; who are exceedingly tall like the *Sāla* trees; who are pulsating (with the exuberance of life), frolicsome, and hardy and who are unusually strong-minded, handsome and broad-minded.

Rāma—(Significantly.) What stands in the way of their coming within the range of our sight?

Vidūṣaka—Just listen to this introductory statement relating to them who are of charming boyhood and for whom your curiosity has been roused.

Rāma—Go on, go on

Vidūṣaka—Verily, these disciples of the great sage, the revered *Valmiki*, are well-versed in the comprehension of the art of the lute, and possess a curious knowledge. They are reported to have said—"On account of the great esteem for ascetics on the part of the men of the royal sage, a seat on the ground for people like us .....should be arranged. We should sing, in accom-

तौ—who are standing near the pillar by the arched doorway. असमाप्तप्रमाणविव—न समाप्तं प्रमाणं यद्येस्तौ—who have not yet attained to (lit. concluded) their study of scriptures.

कन्दर्पदारकौ—who were like the two sons of Cupid. Such was the exquisite beauty of the persons of *Kuśa* and *Lava*, that they might well have been mistaken for sons of the god of love himself.

उच्चतरौ सालतरु इव—They appeared exceedingly tall like the *Sāla* trees. लोलतराविव—who were exceedingly restless or buoyant. असंक्षेपिताविव—lit. who were, as if,

paniment with the lute (lit. the notes of the strings of the lute) this poem of difficult composition embodying the life-sketch of a great man composed by a great poet—the poem which is profound and significant and the subject-matter of which is unheard of before by any one, which is replete with poetical sentiments, is ravishing like the science of music and is happy in (the choice of) words arranged with a literary device. Then when the king's heart is delighted with the display of this special art we should observe what he does. Thus runs the command of the great, sage, the revered Valmiki.'

Rāma—Ah! The statement is saturated with the pride of knowledge and chivalry. Solemnly giving them word as you deem meet, usher them in, my friend, without delay lest they should go away wearied of having already waited for a long time.

Vidūṣaka—What occasion can there be for impatience ?

They stand there being accosted by the chamberlains

---

not narrow or confined, who were liberal-minded.

P.105. गान्धर्ववेदसंवादि सरसम्—which is replete with poetical sentiments and is like the science of music. गान्धर्ववेद—the veda of music considered as an appendix of the Sāmaveda and ascribed to Bharata. सरसम्—Here the word रस means sentiment as well as taste. Thus the song is said to be replete with sentiments as well as full of pleasant taste. योगविरचित—arranged with a device or composed with the aid of meditative vision.

P. 106. राजा यं वृत्तान्तमनुष्ठास्यति एष ज्ञातव्यः—lit. then should be noted whatever the king does ; i. e. then we should note the response and feelings of the king.

न पराङ्मुखीभवतः—The present tense is used in connection with the particle पुरा by यावत्पुराणिपातयोर्लट् (Pan. 3. 3. 4). अन्योन्यवत्सलत्वम्--for अन्योन्य see page 82.

P.107. सौविदल्लैः—सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीति सुविदल्लः (स्त्रियः) तासामिमे रत्तदाः—सुविदल्ल (तस्येदम् Pan. 4. 3. 120)+ अण्. In a similar sense the chamberlain is called सौविद.

who in view of their mutual affection, similarity of form and countenances adorned with the tufts of hair, have recalled that Rāma and Lakṣmaṇa had similarly adorned the royal seat when Daśaratha was still alive, and have thus their eyes filled with tears because of the recollection of the king (Daśaratha) and your infancy.

Rāma—Does their appearance bear resemblance to our childhood?

Vidūṣaka—Yes, to be sure.

Rāma—My curiosity has been heightened; usher them in, therefore, without delay.

Vidūṣaka—As your majesty commands.

(*Exit.*)

(*Then enter the ascetic lads, Kūsa and Lava,
led by the Vidūṣaka.*)

Vidūṣaka—This way, this way, noble sirs.

(*Walking about.*)

Kūsa—(*Aside.*) Dear Lava, what confidential message was separately entrusted to you, the beautiful-faced one, by

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते—अमरः.

कञ्चुकिन् is defined as

अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

‘An attendant of the harem, he must be an old man, a Brāhmaṇa, endowed with many good qualities and clever man of business.’

Also ये विप्राः सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।

ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ *Bharata* 24. 58.

अपवार्य—Ind. frequently occurring in the dramas in the sense of ‘apart,’ ‘aside’ ‘to another’; it is speaking in such a way that only the person addressed to may hear—

तद् भवेदपवारितम् ।

रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकारयते ॥ S. D. 6. 138.

रहस्येन पृथक्—When joined with the words पृथक् ‘without,’ विना ‘without,’ etc. the third case affix is employed optionally (as well as the fifth and the second, (vide पृथग्विना

mother after having been made to enter the leafy cottage by means of a gesture with a pull on a tuft of hair (at the time) when I having saluted the mother had proceeded to the residence of the king under the command of the revered Vālmiki ?

Lava—There was no separate message, to be sure. Going inside the cottage which was packed up with hermits she timidly hugged me to her slender waist with a close embrace of her arms, kissed my forehead with a sweet smile indicated by the sound of her breath, took out (lit. enlarged) the ear-leaf and concealing my face with hers addressed me thus:—My child, suppressing (lit. giving up) your instinctive pride you should salute (lit. honour) the great king and inquire about his welfare.

Kuśa—The inquiry about welfare is proper but why this salutation ?

Lava—Why not ?

Kuśa—For the members of our family do not bow (to anybody).

Lava—Who told you thus ?

Kuśa—Mother.

नानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् Pan. 2. 3. 32).

P.108 बाहूपपीडम्—बाहूभ्याम् उपपीडय ; the affix 'णमुल्' comes after the roots √pīḍ 'to draw' etc. when they are preceded by the preposition 'upa' and when they are compounded with nouns ending with the seventh case-affix or the third case-affix. (vide सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः Pan. 3. 4. 49).

साशङ्का—आशङ्कया सह वर्तत इति. The word 'सह' 'together' is compounded with a word ending with the third case-affix and the compound is Bahuvrihi, provided that the companion and the person accompanied are equally afflicted by any action or thing, in the same manner ; the condition तुल्ययोग is of limited operation (तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्). The word सह optionally alternates with स (vide दोषसर्जनस्य Pan. 6. 3. 82.)

Lava—It is she who has enjoined the salutation as well. The commands of the elders ought not to be questioned.

Kuṣa—Let us now go; henceforth we shall act as occasion demands.

(*Walk about.*)

Vidāṣaka—This way, this way, noble sirs.

Rāma—Surely that same couple of lads with the way pointed out to them by Kauśika is coming to this very side. How is it that I am feeling beside myself? What indeed can this be due to?

I recognize not this (couple), nor do I understand their purpose; all the same by merely casting a glance at them my eyes are filled with tears. (9)

Or what is surprising in that—

Those who are related enslave the mind in some strange manner at mere sight. Say if the moon-stone,

P. 108 न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति—Mark the dutifulness of Lava.

साधयामः—The root √साध् means 'to accomplish' but in the causal form it means 'to go', Cf.

प्रायेण स्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते S. D.

Sl. 10. आपातमात्रेण—Those who are related enslave the minds somehow even by first sight, etc. the phrase आपातमात्रेण also occurs in the verse just preceding it.

The sight of the lads fills Rāma's heart with spontaneous love and consequently he infers his connection with them. Kālidāsa too in *Sakuntalā* makes Duṣyanta say—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः । 1. 20.

'Undoubtedly, she is fit to be the wife of a Kṣatriya, since my noble mind covets her'.

The echo of the idea contained in the second half of this verse may be traced in the *Uttararāmacarita* where in Rāma exclaims at the sight of Lava—

व्यतिषजति पदार्थानन्तरः कोपि हेतु-

न खलु बहिःपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

unconscious of merits or demerits (being inanimate), melts at the rise of the moon after due deliberation.(10)

I shall just scrutinise what their appearance is like ? How is it ? I am unable even to observe ! As I see these lads my heart assailed by a peculiar feeling, hitherto unexperienced and complex on account of the blending together of fear, joy, sorrow and pity, is falling into a swoon as it were ! (Indicating fainting.) And why are these tears falling ? They appear to have removed the oppression of my heart, and I am feeling greatly relieved. I will look again with eyes bereft of the dimness caused by tears. (*Observing.*) Their bearing is grave and generous; the mode of dressing is quiet and ravishing; and the gait is dignified by virtue of (their) growing humility. Obviously, this couple is of high birth.

Vidūṣaka—Here is the noble king. Let the noble sirs approach according to desire.

Kuṣa—Dear Lava, do you remember what I told you just now with regard to the salutation ?

Lava—Why, what now ?

Kuṣa—As I approach this king, I find myself incapable of

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुरण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ Uttara 6. 12.

अपि जानासि etc. Here Kuṣa refers to his words addressed to Lava “अप्रणन्तारः किलास्मदंश्याः”. P. 108.

यथा यथैनं पार्थिवं प्रत्यासीदामि etc. Here the accusative ‘पार्थिवम्’ is used in connection with ‘प्रति’ by अभितःपरितःसमया-निकषाहाप्रतियोगेपि. Note how the mere sight of Rama disarmed Kuṣa’s instinctive pride and overwhelmed him with humility and reverence. Contrast Bhavabhūti’s words placed in the mouth of Lava when face to face with Rama—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्धृतिघन-

स्तदौद्धत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

भ्रुदित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्णानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ Uttara 6. 11.

controlling my limbs because of the awe sending a tremor through my heart. Why has my well-matched pride left me ? I cannot keep my head erect (lit. unbent) in his presence. Why say more ? Lo ! I have bowed (in salutation).

Lava—How even the noble sir also has been reduced to extreme helplessness like myself !

(*Both salute.*)

Rāma—Verily you should not violate the bounds of etiquette. How, they are even offering salutation ! Alas ! I have been saluted by a (lit. the head of) *Brahmaṇa*. (*Expresses distress.*)

Vidūṣaka—Oh, why art thou grieved ? The homage tendered by them has not been acknowledged by thee ; thou loseth nothing, therefore, in this case.

Rāma—*Kauśika* has observed aright. Listen, noble sirs, ye well versed in etiquette—

Let this salutation which you have addressed to me through mistake (or in hurry) be, with my assent, an offering to the feet of your preceptors. (11)

Vidūṣaka—Irresistible are the commands of (my) dear friend. This is (a fitting) conclusion of the salutation.

Kuśa and Lava—(*Getting up.*) Is it all well with the great king ?

Bhavabhūti's vigour is not shared by *Diināga* in the same degree though the latter has the merit of description which is effective without being elaborate.

कष्टं ब्रह्मशिरसा नतोस्मि—mark the unassuming humility of *Rama*. He would not tolerate the ascetics saluting him as he regards such an act as opposed to all canons of propriety. He loses no time in passing on the salutation addressed to him to the preceptors of the ascetic lads who alone, in his opinion, were the worthy recipients of that honour.

Sl. 11. **भवतु**—कामचारानुज्ञायां लोट्.

Metre—उपजाति.

Rāma—Your mere sight gladdens me. Say, if I am only an object of your queries about my welfare and not of an embrace proper for host ? (*Embracing.*) Ah ! The contact is captivating to the heart. (*Reflecting.*) I am ignorant of the bliss of a son's embrace, yet I (seem to) experience something very like it. Verily, it is but meet that householders should be averse to penance-groves.

(*Seats them on half the throne.*)

Both—This, to be sure, is the royal seat ; it is improper (for us) to occupy it.

Rāma—With an intervening object it does not constitute any breach of (the propriety of) behaviour. Be seated, therefore, on this throne intervened by (my) lap.

(*Seats them on his lap.*)

Both—(*Indicating indifference.*) Enough of this great courtesy, O king.

Rāma—Away with excessive shyness.

Children by virtue of their age deserve to be fondled at the hands of even those who are advanced in merit ; even the cool-rayed one (the moon) appropriates, by virtue of its infancy, the beauty of the Ketaki leaf on the forehead of Paśupati (lit. Lord of creatures—Siva). (12)

(*Observing with tears in his eyes, embraces them again. Looking at Vidāṣaka.*)

गृहमेधिनः—गृहैर्दारिर्मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति—house-holders.

Śl. 12. **पशुपतिमस्तकेतकछदत्वम्**—पशुपतेः यन्मस्तकं तत्र केतकछदत्वम्. The moon attains to the status of a Ketaki leaf on the forehead of Śiva. Śiva is always represented with the moon on his crest.

पशुपति—पशूनां जीवानां पतिः, पशुः—सर्वमविशेषेण पश्यतीति, √ दृश् + कृ. The word is used for cattle as well as a being.

तिर्यग्जातौ **पशुः** प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्.

The word पशुपति is here an epithet of Śiva.

Metre—पुष्पिताग्रा.

Do you remember how many years have elapsed since Sītā was exiled ?

Vidūṣaka—(Reflecting.) Yes, I remember, the unfortunate me. *Calculating the number by means of fingers of the hand and pointing out three fingers over and above.)* Away with too much of computation. In whatever way you reckon it is the tenth year since Queen Sītā was exiled by (our) own hands.

Rāma—(Observing the lads.) In case she had a happy delivery and in case some (child) had survived, her offspring should have attained to this age by this time.

*Vidūṣaka—*Oh ! I, the unlucky one, am stunned with this tale of a child separated (from his father) even without being recognised. *(Weeps.)*

*Rāma—*At the sight of these two ascetic lads, I, too, have been plunged into a state of unbearable anguish.

Whatever age, a sojourner abroad imagines his son to have reached, seeing that age attained by (others') boys, his heart bursting with feeling, melts. (13)

Vidūṣaka by careful computation arrives at the decision that it was the tenth year since Sītā was exiled by Rāma. This statement is not contradicted by Rāma. In the Uttararāmācarita Rāma himself admits before Vāsantī that it was the twelfth year since the world was bereft of Sītā—

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ Uttara 3. 33.

Sl. 13. यां यामवस्थाम्--etc. Mark the characteristic human touch so happily brought out by the verse. Diṇ-nāga's characters are not unearthly or ideal. They are mortals drawn from our midst, feeling and thinking like us. In this charming verse, the poet has vividly delineated the feelings of an absentee from home who at the sight of little boys abroad is easily reminded of his own son at home.

Metre—उपजाति.

(Embraces them and weeps.)

Vidūṣaka—*(Confusedly.)* Let go, serpents, let go. May the ascetic lad live ! Let him alight from the throne.

Rāma—*(Hastily leaving the two lads.)* Friend, what is the matter ?

Vidūṣaka—I have heard from the mouth of the aged residents of Śaketa that whoever not belonging to the Raghu dynasty ascends this throne, he will have his skull rent into a hundred pieces.

Rāma—*(Agitatedly.)* Pray alight quickly. *(After alighting both sit down on the ground.)*

Rāma—Are you quite alright and have no trouble in your heads ?

Both—Yes, we are quite alright and have no trouble in our heads.

Vidūṣaka—Ah ! wonderful ! wonderful ! they surely have their persons in perfect health and uninjured.

Rāma—What is surprising in that ? *(Pointing to the lads.)*

The persons intended for penance have received benediction (which averts all evil.) See—

Verily, the arrows are ineffective against those who have their persons mailed with (the armour of) penance; obviously the edge of the thunderbolt of Indra is of no avail (lit. blunt) against them. (14)

(Pointing to the boys.)

Rāma—Do you both reside together in the same place ?

Both—That, O king, was ordained from our very birth (lit. from the beginning).

Rāma—So indeed !

Vidūṣaka—They are your guests, O king, you should entertain them with conversation.

अविधा—Ind. An interjection corresponding to the Prākṛit aviḥā or aviha used in calling for help in danger.

अग्रजन्मानौ—अग्रे जन्मास्येत्यग्रजन्मा, a Brahmana, lit. first-born ; He is so called because of all the castes, he was the first to be created or because he was created from the

Rāma—Being urged by the curiosity aroused by the sight of your beauty, I inquire which of the Varṇas (castes) and Āśramas (stages of life) is adorned by you by virtue of (your) birth and initiation ?

Lava—The second Varṇa (Kṣatriya) and the first Āśrama (Brahmacarya)—

Rāma—They are not Brāhmaṇas ; not much, therefore, is the guilt (incurred by me) due to their salutation (to me) and their acceptance of a humble seat. Which then of the sun and the moon—the ancestors of the Kṣatriya race—is the progenitor of your family ?

Lava—The revered sun (lit. the thousand-rayed one).

Rāma—How, they happen to be of the same lineage !

Vidūṣaka—Have both of you the same reply (to offer) ?

Rāma—Is there any blood relationship between you ?

Lava—We are real brothers.

Rāma—The forms are similar. Is there no difference of age ?

mouth of Puruṣa, the foremost organ of the body.

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्

बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्य यद्वैश्यः

पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

His mouth was the Brāhmaṇa, his two arms were made the warrior, his two thighs the Vaiśya ; from his two feet the Sudra was born.

सूर्याचन्द्रमसौ—सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेति तौ (द्वन्द्व). The affix आनङ् is added before the second member of the compound by देवताद्वन्द्वे च (Pāṇ. 6. 3. 26).

यौनः सम्बन्धः—Blood relationship of affinity. यौन (from योनि) means (1) uterine, (2) resulting from marriage.

सोदर्यौ—समाने उदरे शयितौ, a brother ; समान+उदर (समानोदरे शयितः Pāṇ. 4. 4. 108)—यत्, समान is optionally changed to स विभाषोदरे (Pāṇ. 6. 3. 88).

Lava—We are twins.

Rāma—That is all right. Which of you is elder and what is (his) name ?

Lava—(*Pointing out with folded hands.*) While bowing to the feet of my noble brother, I inform him of myself as Lava and he offering his salutation to the feet of the preceptors—(*Gesticulates hesitation.*)

Kuśa—I also inform of myself as Kuśa.

Rāma—Ah ! Dignified and pleasant is the practice.*

Vidūṣaka—Well, the name has been understood, but the reply has not been made as to who is the elder.

Rāma—The reply that Kuśa is elder has surely been given by means of the salutation with folded hands and by his refraining from pronouncing the name.

Vidūṣaka—Well, now I understand.

Rāma—What is the name of your preceptor ?

Lava—Why, the revered Valmiki.

Rāma—By what relation ?

Lava—Because of instruction after the initiation.

Rāma—I desire to know, in this connection, your father, the progenitor of your persons.

Lava—I know not his name; nobody in this penance-grove utters his name.

Rāma—Ah, such is greatness !

Kuśa—I know his name.

Rāma—Tell me.

Kuśa—He is called the Ruthless One.

Rāma—(*Looking at Vidūṣaka*) A stange name, indeed !

Vidūṣaka—(*Reflecting.*)—I would just ask you as to who it is that calls him the Ruthless one.

Kuśa—Mother.

Vidūṣaka—Does she say so while in wrath or even when in her natural mood ?

Kuśa—Whenever she discovers some insolence in us caused

---

* that the younger brother should not call the elder one by name.

by our childishness, she reproaches thus—

Ye sons of the Ruthless One, away with mischief.

Vidūṣaka—If their father's name be the Ruthless One, (methinks) the mother has been slighted and exiled by him. She therefore chides her children in these words being unable to endure this (husband's) ill treatment.

Rāma—Kauśika has observed aright. (*Heaving a sigh.*) Fie upon me who am thus placed (in life)! She, the poor soul for my fault chides thus her offspring with words full of ire. (*Sees with tearful eyes.*) Is the Ruthless One present in your hermitage?

Lava—No, he is not.

Rāma—(*Agitatedly.*) Has he been ever heard of?
(*Lava looks at Kuśa.*)

Kuśa—His feet have not so far been saluted by us; but the sighs of mother proclaimed by her single braid are (*meant*) for him.

Rāma—Have you ever before been kissed by him?

Kuśa—Not even that.

Rāma—That you have not fallen within the range of mutual sight for so long a time shows that the separation has been exceedingly tedious and agonising. (*Looking at Vidūṣaka, aside.*) Being overwhelmed with curiosity I desire to know their mother by (her) name. But it is not proper to make enquiries about a woman, particularly so about a woman in a penance-grove. What then can be the means of ascertaining her name?

Vidūṣaka—(*Aside.*) The irresistibility of speech is the

सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन—Here the stage direction 'आत्म-गतम्' seems to have been omitted; for it is highly undramatic that Rāma should disclose his inner feelings by saying मङ्कतेनापरधेन etc. that he was responsible for these reproaches.

जनान्तिकम्—a stage direction meaning 'aside', 'to another'. It is defined thus—

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥ S. D.

very glory of the Brāhmaṇa community. I will, therefore, ask him. (Aloud.) O, what is the name of your mother ?

Lava—She has two names.

Vidūṣaka—How so ?

Lava—The dwellers in the penance-grove call her by name of 'Queen', while the revered Vālmīki by that of 'Daughter-in-law.'

Rāma—Which of the Kṣatriya families is honoured (lit. prosperous) by the word "daughter-in-law" uttered by (lit. from the mouth of) the sage Vālmīki ?

Vidūṣaka—Widely spread is the Kṣatriya race ; it cannot be ascertained which of the Kṣatriya families is meant.

Rāma—And (will) you, friend, (come) hither for a while ?

Vidūṣaka—(*Approaching.*) Your honour may command.

Rāma—Is not the family-story of these lads exactly like ours in every detail ?

Vidūṣaka—How so ?

Rāma—See—Their age and the time that has elapsed since the pregnancy of Sītā are equal ; they are also Kṣatriya of the solar race ; they have remained unsinged and unharmed on mounting the royal seat ; the word "Ruthless One" applied to their father is indicative of (his) cruelty and the word "Queen" for their mother shows her greatness. This excessive similarity has bewildered me, the ill-fated one.

Vidūṣaka—Do you mean that these lads are the sons of Sītā ?

इतयोः सीतागर्भस्य च तुल्यः—The genitive is here used in connection with the word तुल्य by तुल्याथैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् (Pāṇ. 2. 3. 72). The third or the sixth case affix may optionally be employed, when the word is joined with another word meaning 'like to' or resemblance, excepting तुला and उपमा.

Rāma—Nay, not so. How, alas, can I attribute such a relationship to dwellers of the penance-grove ?

Nevertheless—

By reason of age, descent, dark-brown and tall-statured person and this misfortune, this couple of boys have made me exceedingly restless by bringing (to my memory) *Sita* in a state of pregnancy. (15)

(Gesticulates anxiety and grief.)

(Behind the scenes.)

Oh, who is present here from among the two lads, *Kuśa* and *Lava*, belonging to the *Ikṣvāku* family ?

Both—*(Listening.)* Both of us are present.

(Behind the scenes again.)

Why has the execution of the commands been neglected so long ?

The story of the primeval *Puruṣa*, the great warrior, which has been composed by *Vālmiki*, the

Śl. 15. With the idea contained in this verse compare the following from the *Uttararāmacarita*—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरुहं

स्फुटमिदं शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमदृष्टो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ 6. 26.

Metre—वसन्ततिलका.

भो भोः कोत्र सन्निहितः—The speech beginning with these words pronounced from behind the scenes is a little embarrassing. The speech which was audible to *Kuśa* and *Lava* must have been within the range of *Rāma*'s ears as well because the lads were sitting beside him. In case *Rama* heard these words, all his doubts as to the identity of the lads would have been immediately dispelled. Then there could not be any excuse for the postponement of the scene of re-union to act 6.

Śl. 16. **पुराणपुरुषस्य**—पुराणपुरुष is an epithet of *Viṣṇu*. **मध्यसवनस्य**—The expression is indicative of the period of

best among the sages, should be introduced to (lit. made to enjoy the hospitality of) the ears of Rāma and the time of the mid-day bath should not be transgressed. (16)

Both—O King, the messenger from our tutor makes us look sharp.

Rāma—The injunction of the sage, which accomplishes great objects, deserves to be honoured by me as well.

For so—

You two are the singers ; the ancient repository of penances (Vālmiki) is the poet; this array (lit. stringing together) of speech has descended to the earth for the first time; the story of Viṣṇu (lit. the Lotus-navelled one) is certainly praiseworthy: this combination is indeed delightful and purifying to the hearer. (17)

time that has elapsed between the beginning and the close of the fifth act. The first half of the first verse in the fifth act 'सवनमवसितं हुतं कृशानाबुदयगतः समुपासितो विवस्वान्' clearly denotes that Rāma had completed morning bath etc. The events that occurred thereafter up to the close of the Act justify the interval mentioned in this verse.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 17. गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम्—This array of speech has descended to the earth for the first time. Vālmiki is often described as the first poet since he is said to have invented the Sloka metre.

One day while he was performing his ablutions, he saw one of a pair of Kraunca birds being killed by a fowler, at which he cursed the cruel wretch in words which unconsciously took the form of a verse in the anuṣṭubh metre. This was a new mode of composition, and at the command of the god Brahman, he composed the first poem, the Rāmāyaṇa. This idea is put in the mouth of Ātreya by Bhavabhūti.

“अथ स ब्रह्मर्षिरैकदा मध्यन्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः । तत्र युग्म-
चारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासां च देवीं

Friend, unprecedented is this descent of speech among men. I desire to listen to it, therefore, in the company of (my) friends. Let the members of the assembly draw near. Let the son of Sumitra (Lakṣmaṇa) be sent to my presence. I, too, would allay (my) fatigue caused by sitting so long by walking about on foot.

(*Exeunt all.*)

END OF ACT V.

वाचमव्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत्—

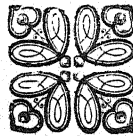
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ Uttara.

तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत्—‘ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि तद्ब्रहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिरार्ष ते प्रातिभं चक्षुः । ‘आद्यः कविरसि’ इत्युक्तवान्तर्हितः । अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय

सरसिरुहनाभस्य—सरसिरुहं नामौ यस्य—of the Lotus-navelled one. It is an epithet of Viṣṇu.

Metre—शिखरिणी.

ACT 6.

(Then enters the Chamberlain.)

Chamberlain—Having carried out the king's command conveyed to me by Kauśika I would look for my master here. (Looking about.) My Lord has just arrived.

Hither (he) comes attended by three virtuous persons like the Horse-sacrifice (incarnate) adorned by the three Vedas. (1)

(Then enters Rāma followed by Kuṣa and Lava and Lakṣmaṇa.)

(All walk about.)

Chamberlain—(Approaching.) Victory to the noble sir! Here is ready the audience-hall and here is the (royal) seat.

(All sit down.)

Chamberlain—Your Majesty may look hither. These

सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञः—सम्पादिता कौशिकमुखेन सङ्क्रान्ता पार्थिवस्य आज्ञा येन (बहु०) सः, here कौशिक signifies the vidūṣaka of that name and the word 'पार्थिव' refers to Rāma who it appears had sent through Vidūṣaka instructions to the chamberlain to get ready all the arrangements in connection with the recitation of the Rāmāyaṇa.

Śl. 1. **महाशीलैः**—महत् शीलं येषां (बहु०) ते महाशीलाः तैः. The Instrumental case is used in connection with 'सार्धम्' 'together with' (सह्युक्तेऽप्रधाने Pan. 2. 3. 19).

परिष्कृतस्त्रिभिर्वेदैरश्वमेध इवाध्वरः—It is believed that originally there were only three Vedas—ऋग्वेद, यजुर्वेद, and सामवेद—which are collectively called त्रयी, 'the sacred triad. Later on, however, the Atharvaveda. was also recognized as the fourth Veda. According to another view, the whole collection of Vedichymns is called त्रयी as consisting of three types of mantras i. e. the ṛc, the yajus, and the Sāman.

members of the family of Raghu, the citizens and the country-folk are greeting your Majesty.

Rāma—(*Seeing.*) What else is this concealed from us by a screen ?

Chamberlain—These three, Kauśalyā and others, are the queens of king (Daśaratha) and these three are the consorts of Bharata, Śatrughna and Lakṣmaṇa. (2)

Lakṣmaṇa—(*Addressing the Chamberlain.*) Noble sir ! The princess of Videha is reckoned neither among the queens nor among the daughters-in-law.

Rāma—(*Heaving a sigh.*) Chamberlain, go and take your seat.

Chamberlain—As your Lordship commands.
(*Exit.*)

Rāma—Noble sirs, begin.

Kuśa and Lava—Then the king (lit. the Lord of the Earth—Daśaratha) married three wives, Kauśalyā, Kaikeyī and the slender-waisted Sumitrā. (3)

Rāma and Lakṣmīna—(*Joyfully.*) The poet has made father the hero of the plot.

(*Both get down from their seats after salutation.*)

Kuśa and Lava—Kauśalyā gave birth to Rāma.

(*Lakṣmaṇa makes obeisance.*)

Kuśa and Lava—Then Kaikeyī (gave birth) to Bharata. Śatrughna and Lakṣmaṇa, the twins, were born to Sumitrā. (4)

यवनिकया—by a screen so called because the *parda* was probably introduced into the Indian theatre by the yavanas—Ionians or foreigners in general.

कञ्जुकिन्, गच्छ त्वम् etc. Mark the intensity of Rāma's grief, revived by the omission of the name of Sītā along with the brides of his brothers.

Sl. 3. **उपयेमे**—**यम्** with **उप** takes *Ātmanepada* in the sense of **स्वकरण** (espousing, marrying) (vide **उपायमः स्वकरणे** Pāp.) Cf. **विभारडकसुत ऋष्यशृङ्गः ताम् उपयेमे**.

Metre—**अनुष्टुप्**. The verses 1—14 are composed in **अनुष्टुप् metre**.

(*Rāma embraces Lakṣmaṇa.*)

Kuśa and Lava—Then Rāma married Sītā, and Lakṣmaṇa (married) Ūrmilā; similarly Bharata and Śatrughna married the two daughters of Kuśadhvaṇa. (5)

The princes being on the border-line between infancy and youth, experienced, by (the urge of) new longings, mental disturbance with regard to their respective wives. (6)

Lakṣmaṇa—Delightful !

Rāma—Enough of whiling away time. Go on reciting.

At that time the revered father was hoary with age; we were but young (lit. having side-locks of hair); and even those trees in the garden of Śāketa were only knee-high. (7)

Kuśa and Lava—When the preparations for the installation of Rāma (as heir-apparent) had been made and when Bharata had gone to the town of his maternal grandfather to see his maternal uncle—(8)

Rāma—(*Aside.*) Surely the middle mother (Kaikeyī)

कुशध्वज—the name of the younger brother of Janaka.

Śl. 6. **जानुदघ्नाः**—The affix दघञ् is added to जानु in the sense of measurement (प्रमाणे द्वयसज्दघञ्मात्रचः Paṇ. 5. 2. 37). Thus जानुदघ्नाः means 'extending as far as knee', The suffixes द्वयसच्, दघञ् are used to measure altitude or depth. Patañjali says:—प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम.

Śl. 7. **अभिषेकसम्भारे**—the materials required for the coronation ceremony of Rāma. Rāmāyaṇa enumerates them thus—

सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि
शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि
चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ।
चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम्
शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्

would come in for censure. (*Aloud.*) Passing over that portion, you should recite from the abduction of Sītā.

Kuśa and Lava—In course of time, hearing of Sītā's exquisiteness of form from Śarṇakha, Rāvaṇa took away her person but not her character. (9)

(*Lakṣmaṇa looks at Rāma.*)

Kuśa and Lava—After having constructed a bridge across the sea Rāma slew Rāvaṇa in battle and bringing back Sītā (with him) he repaired back to Saketa. (10)

Rāma—How concise !

Kuśa and Lava—Then Rāma who had assumed sovereignty, being incited by scandal among the people, called Lakṣmaṇa and bade him that Sītā should be exiled. (11)

In the desolate wilderness, infested with fierce beasts, Lakṣmaṇa abandoned Sītā and returned; leaving her who bore in her womb the virtuous offspring of the Raghus, helpless and distracted with grief, her face bewildered with tears. (12—13)

Lakṣmaṇa—Alas ! Lakṣmaṇa is doomed to ignomy !

हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च

यच्चान्यत्किञ्चिदेष्वन्यं तत्सर्वमुपकल्पयताम्

उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः । Rāma. Ayod. III. 8. 12.

नियतं मध्यमांश्वा निन्द्यते—That Rāma should cherish such high regard for one who was responsible for his long train of miseries shows the great magnanimity of his soul.

Sl. 9. **शूर्पाणखा**—शूर्पाणीव नखानि यस्याः सा, one having nails like a winnowing basket. She was a sister of Rāvaṇa living at the time with her brothers Khara and Dāśaṇa in the Dandaka forest. Here the affix लीप् indicating the feminine gender cannot be added as it is prohibited by नखमुखात्संज्ञायाम् (Pan. 4. 1. 58).

अहो अयशोभागी लक्ष्मणः—Lakṣmaṇa had previously acted as an unwilling agent of Rāma in abandoning Sītā in the forest. Nevertheless, he had been all along feeling

Rāma—What fault is yours in this ? These, to be sure, are the heroic deeds of Rāma (that are) being recited. Then—

Kuśa and Lava—Here ends the poem.

Rāma—(*Agitatedly.*) A calamity has befallen, O son of Sumitrā.

Both—Then the daughter of Janaka, full of despair, abandoned her life. The poet, afraid to narrate the unpleasant (events), brought the story to a close. (14)

Kuśa—(*Aside.*) These eminent persons are deeply grieved at the tale of Sītā; I shall, therefore, inquire. (*Addressing Lakṣmaṇa.*) Are you Rāma and Lakṣmaṇa, the two heroes in the story of the Rāmāyaṇa ?

Lakṣmaṇa—Yes, those two, doomed to misery.

Kuśa—Was Sītā taken (into exile) by you ?

Lakṣmaṇa—(*Shamefully.*) Yes, by me, the ill-starred one.

Kuśa—Was Sītā the lawful wife of Rāma ?

Lakṣmaṇa—Yes.

Kuśa—Have you learnt any news about Sītā or her babe ?

Lakṣmaṇa—We know it from your recitation.

Rāma—Will he impart some happy tidings after this ? (*Reflecting.*) I shall just enquire thus—Noble sirs, is it the end of what you have learnt or the end of the whole composition ?

Kuśa—We do not know.

Rāma—We should ask Kaṇva. Lakṣmaṇa, call Kaṇva.

(*Lakṣmaṇa having gone out, enters again with Kaṇva.*)

the injustice of the decision of Rāma and cursing himself for having been indirectly responsible for Sītā's miseries. The present phrase is a pointed expression of the mental agony from which he had been perpetually suffering ever since he left Sītā in the wilderness.

अनुयोध्ये—See note on p. 38.

Kaṇva—(*Looking round.*)* Here is Rāma, delightful to the eyes, attended by the sons of Sītā, resembling the cool-rayed moon attended by the incidentally juxta-posed Tīṣya and Punarvasu. (15)

Lakṣmaṇa—Here has Kaṇva arrived, noble sir.

Rāma—(*Saluting.*) Please be seated on this seat.

Kaṇva—(*Sitting down.*) If you are anxious to hear the Rāmāyaṇa, tell me how far it has been recited by Kuśa and Lava.

Lakṣmaṇa—“Abandoning Sītā in the desolate wilderness” —(*Reading this.*) That is the limit of the recitation of Kuśa and Lava.

Kaṇva—Listen after that.

Rāma—What help !

Kuśa and Lava—He’ll sing the good news of Rāma’s wife.

Kaṇva—Then Vālmiki, the best among the sages, heard of Sītā from his disciples, solaced her himself and escorted her to his penance-grove. (16)

Śl. 15. तिष्यपुनर्वसुभ्याम्—तिष्य also called पुष्य is the eighth of the twenty seven constellations. पुनर्वसु (usually dual) is the seventh lunar mansion (consisting of two or four stars). Here the word पुनर्वसु is used in singular number which is against the rules of Pāṇini. The sūtra छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् (Pan. 1. 2. 61) enjoins that पुनर्वसु is used in the singular only in Vedic compositions. Here the singular use of the word is against the system of Pāṇini and as such justifies the saying ‘निरङ्कुशाः कवयः’ It may also be defended by saying with the Bhāṣyakāra ‘छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति’.

Metre—उपजाति

Śl. 16. द्यौरिवेन्दुदिवाकरौ—The sun and the moon are often described as the sons of the sky. Cf. अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरन्नेरिव द्यौः—Raghu. 1. 75.

The verses 16—19 are composed in अनुष्टुप् metre.

* These words of Kaṇva can in no case be intended for Rāma. The stage direction (*Aside*) seems to have been inadvertently omitted.

Rāma—The revered sir has done favour to the Raghu's house, he has rescued me.

Kuśa and Lava—Luckily happy is the wife of Rāma.
(*All gesticulate joy.*)

Kuśa—O Lava, my darling! Who is that lady, Sītā by name, in the penance-grove of Vālmiki?

Lava—There is none. The words Sītā, Sītā (occur) only in the composition of the poem.

Rāma—Then, after that—

Kaṇva—Then after the completion of the period (of pregnancy) Sītā, too, gave birth to two twins like the sky begetting the sun and the moon. (17)

Lakṣmana—Victory to the noble sir! May the dynasty of Raghu, happily, be prosperous.

Kuśa and Lava—May the great king be happy (lit. victorious) with the birth of sons!

Rāma—(*Aside.*) Perhaps they may be Kuśa and Lava.

Kaṇva—Having performed in due order the natal ceremonies, the sage named them Kuśa and Lava. (18)

Rāma—What, are they the sons of Sītā? Oh, Kuśa, my son! Oh, Lava, my son!

Lakṣmana—Born of the queen here is the very reflex of my noble brother.

Kuśa and Lava—What, is this he? Oh, father, take care of us.
(*They embrace and pass into a swoon.*)

Kaṇva—(*With grief.*) What a great calamity has befallen! By me, the ill-starred one, reciting assuredly an auspicious poem have been felled to the ground by a single good four heroes of the race of Raghu. (19)

(*Observing them.*) Luckily, they are still breathing. I would break this news (of their fainting) to the

इयं सा देवीसंभवाऽऽर्यस्यात्मसंक्रान्तिः—the fact that the offspring is regarded as a reflex of the parents is borne out by the following 'आत्मा वै जायते पुत्रः.'

देव्यै च निवेदयामि—Kaṇva, like all others in the penance-grove of Vālmiki, calls Sītā by the title of 'देवी'.

revered sir and the noble lady.

(Exit.)

(Then enters Vālmīki along with Sītā in flurry.)

Vālmīki—Look sharp, my child, do not tarry; a swoon which is not counter-acted culminates in death.

Sītā—Tell me, tell me the real truth. Are the members of Raghu's family alive.

Vālmīki—Take heart; they (lit. Raghu princes) still live. Does not your ladyship see that they are breathing ?

Sītā—The respected sir has made me feel quite sure.

Vālmīki—(Gesticulating scrutiny.) Mustering courage with effort, O princess of Mithilā, cast your eyes thither, and see the family of Raghu levelled to the ground by the wind at the dissolution (of the universe) in the form of your tale. (20)

Sītā—(Bashfully.) Revered sir, I am not permitted by my lord to see him.

Śl. 20. त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना—by the wind at the dissolution (of the universe) in the form of your tale. Mātariśvan is the name of a divine being described in the R̥gveda (1. 60. 1.) as bringing down the hidden Agni to the Bhṛguś and identified by Sayana (on R̥gveda—1. 93. 6) with Vāyu, the wind. According to Sayana (on R̥gveda III. 29. 11.) it is derived from Mātari (= antarikṣe—in the atmosphere)+śvasīti (=ceṣṭate—breathes or moves) or according to others, it is derived from mātari+śvi.

Vālmīki gives the reason of Rāma's swooning which is a further impetus to Sītā to hurry to the scene and try to restore Rāma to consciousness— ' त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना पश्य राघवकुलं निपातितम् '. In the Uttararāmacarita Arundhatī simply persuades Sītā to touch the body of Rāma and immediately bring him back to consciousness. Cf.

त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम्

एहि जीवय मे वत्सं सौम्यस्पर्शेन पाणिना 7. 18.

Vālmiki—(*With firmness.*) What of permission or prohibition when I am present. Go up, you are permitted by me, *Vālmiki*, to see him. You may approach your husband fearlessly.

Sītā—(*Taking a look*) What a state he is in ? Unfortunate me, I am utterly undone.

(*Falls down and weeps.*)

Vālmiki—Rise up, take courage. I, myself, shall comfort *Rāma* and *Lakṣmaṇa*. Dear *Rāma*, dear *Lakṣmaṇa*, take heart.

Sītā—Cheer up, *Kuśa*, my darling; cheer up, dear *Lava*.

(*Thus gesticulates sprinkling of water.*)

Rāma—(*Recovering.*) Noble *Kaṇva* ! Is the princess of *Videha* alive ?

Vālmiki—She stands even in front of you.

Rāma—(*Looking up*) What, has the revered sir arrived ?
(*Gesticulates shame.*)

Vālmiki—Away with shamefulness. It is verily (a case of) compassion for one's wife.

Lakṣmaṇa—(*Recovering breath.*) Has the noble sir recovered his consciousness ?

Rāma—I am recovered, the ill fated one.

Kuśa and Lava—(*Recovering.*) Oh, father, protect us.

(*Weep after having fallen at his feet*)

Rāma and Lakṣmaṇa—(*Embracing and cheering up.*) Dear ones, away with agitation.

मयि स्थिते को वाऽभ्यनुज्ञायाः—Mark the air of superiority that characterises this utterance of *Vālmiki*. He is fully conscious of his high position and accordingly commands *Sītā* to approach *Rāma* fearlessly, assuring her that there was no higher authority than he who could permit or prohibit her.

जात कुश जात लव—The word **जात** which in the masculine means 'a son' is often used in the dramas as a term of endearment such as 'O my darling, dear boy'.

Vālmiki—Fie ! O you overwhelmed (lit. grown wayward) with the sight of your father ! Why, what is this weeping for ? Wipe off your tears.

(*Kuśa and Lava after having wiped off tears, stand gazing at Rāma.*)

Sītā—(*Aside.*) Who is he, being thus looked at by you ?

Rāma—Oh ! The indifference of the princess of Videha that she does not grace our presence secured after so long even with a bloom of her face.

Vālmiki—(*Wrathfully.*) O you king, firm in friendship, of noble birth, who act after due deliberation ! Was it ever proper for you to extern Queen Sītā merely on the report of a scandal among the people ?—(Queen Sītā) who had been given to you in marriage by Janaka, who had been accepted for you by Daśaratha, who had received the blessings of Arundhati; whose virtuousness of character was evinced by Vālmiki; whose purity had been acknowledged by Fire; who is the mother of (such sons as) Kuśa and Lava; who is the daughter of the revered Earth (lit. the supporter of the universe).

हा तातदर्शनदुर्ललितौ etc. By administering this stern rebuke to Kuśa and Lava, who were crying out to their father, Vālmiki shows his indignation at Rāma's injustice in abandoning the innocent queen. The passage beginning with **हे राजन्, धृतसौहार्द**, etc. full of life and vigour, is a very dignified expression of his righteous anger.

अरुन्धती—the wife of Vasiṣṭha. She is regarded as the highest ideal of conjugal excellence and wifely devotion and is so invoked by the bridegroom at nuptial ceremonies. She like her husband, was the guide and controller of Raghu's line in her own department and as a guardian angel to Sītā after she had been abandoned by Rāma.

भावितशुद्धि विभावसुना—alludes to the fire-ordeal after the conquest of Laṅkā.

विश्वम्भरा—विश्वं विभर्ति इति—विश्व+√भृ (संज्ञायां भृत्तृञि० Pāṇ. 3. 2. 46)+खच्. सुम् is inserted after विश्व by अरुद्धिपदजन्तस्य सुम्

(*Rāma gesticulates mental agony.*)

Vālmīki—Was it proper, son of Sumitra? Or what is your fault? You are to be commanded, being younger. (*Addressing Rāma.*) At the conclusion of the destruction of Rāvaṇa's warriors what god was accepted as authority with regard to the acceptance of Sītā?

Rāma—The revered Vaiśvānara.

Vālmīki—What then was the reason for ceasing to believe him?

Sītā—Fie! Fie! My Lord is thus taken to task for the sake of me, the woe-begone one.

(*Sītā closes her ears.*)

Vālmīki—If the fire-god (lit. the friend of the wind) had been appointed as witness to the purity of the mother of Kuśa and Lava (*Sītā*), why didst thou take to heart the idle (lit. unreined) scandal among the unenlightened people? (21)

(Pāṇ. 6. 3. 67.), that which supports the universe i. e. the earth. *Sītā* was supposed to have sprung from a furrow made by king Janaka while ploughing the ground in order to prepare it for a sacrifice. Hence she is described as the daughter of the earth.

वैश्वानरः—विश्वान् नरान् नयतीति । विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः Nirukta.

Sl. 21. **पवनसखा**—पवनस्य सखा, the friend of air i. e. fire. Strictly speaking it ought to be पवनसखः. सखि becomes सख at the end of a तत्पुरुष compound according to 'राजाहः-सखिभ्यष्टन्' (Pāṇ. 5. 4. 91), i. e. in Tatpuruṣa compound, of whatever class, words, राजन्, सखि and अहन् forming the second member of the compound, undergo changes of termination टन् i. e. a final अ being substituted for इ.

But the rules relating to समासान्तविधि are not peremptorily binding (समासान्तविधेरनित्यत्वात्).

But if the form be taken as a Bahuvrīhi compound, it is faultless both as regards sense and structure. We know, as

(*Rāma touches the sage with his hand.*)

Vālmiki—How, he is putting me off with strong hand !

Love flourishes (lit. abides) when sheltered in the heart of the common people which is sincere in its response (lit. imitation); it does not (flourish) in the heart of a king, there being reduced to the (superficial) state of a garland; the sesamum plant cannot flourish in the sandy soil. (22)

a matter of fact, that it is wind that is the helper (सखा) of fire.

पृथग्जन—segregated, low-born, common people. **कथमिव**—etc. *Vālmiki* means that Rāma should not have attached any weight to the scandal raised by a section of his unenlightened subjects when there was divine testimony to the contrary. **कथम्** is generally connected with particles इव, नाम, तु स्विद्, वा in the sense of 'how indeed, how possibly, I should like to know.'

Sl. 22. अनुकृतिसरले—अनुकृतौ सरले, अनुकृत्या वा सरले, अनुकृतिः सरला वा यस्मिन्—the heart which is easily responsive (lit. imitative), i. e. which readily lends itself to others. **नरपतिहृदये न जातमाल्यम्**—Love flourishes not in the heart of a king, there being reduced to the state of a garland which is a mere superficial decoration of his exterior. Similar to a garland is the fate of love with royal personages, whose sincerity in love, no less than in other affairs, is always a matter of doubt.

अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।

वृषभः स तु विज्ञेयः शृङ्गपुच्छविवर्जितः ॥

Or just as the garland fades in no time, similarly love in the royal heart fades.

The reading of the text may be thus construed—

नरपतिहृदयेन जातमाल्यम्

नरपतिहृदये न जातमाल्यम्

In the former case we should translate the line as—'With the royal heart, love becomes as if reduced to the state of a garland. In the latter case—'It flourishes not

Away my child, with this suspense (lit. scratching).
Accept Kuśa and Lava, and let us go to our hermitage.
(*Walks away.*)

Rāma and Lakṣmaṇa—May the revered sir be pleased to depart.

Vālmiki—(*Returning.*) Princess of Videha! he orders punishment even of those, who have resorted to the penance-grove. You should, therefore, prove your innocence yourself.

Sitā—What, prove my innocence?

Vālmiki—You will be (thus vindicated) as sinless.

Sitā—(*Bashfully.*) Standing in the midst of the people, thus shall I declare—The woe-begone princess of Videha is spotless (lit. unbroken) in her character.

Vālmiki—Let it be proclaimed aloud that the retribution be proportionate to the offence.

Sitā—All powerful is the command of the preceptor.
(*Looking to the quarters with folded hands.*) Ye guardians of the quarters! Ye deities that haunt the sky! Ye Gandharvas, Siddhas and Vidyādhara!

in the royal heart, there being reduced to the superficial state of a garland. Compare with this verse the vigorous rebuke addressed to Duśyanta by the ascetic accompanying Śakuntalā to the royal court.

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परतिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु क्लिप्तवाचः ॥ Śak. V. 28.

पुलिनेषु—the sandy spots on the bank of a river. For the use of plural read—*क्लिप्तवाचः पुलिनेषु* Vepi 1. 2. and *चरति पुलिनेषु* हंसी Pratimā 1. 2.

किं करड्यनेन—Rāma was overwhelmed with shame at this emphatic condemnation of his injustice at the hands of the sage. He felt greatly embarrassed as indicated by his indulgence in a meaningless pursuit such as scratching.

अपापा भवसि—Vālmiki advises Sitā to prove and proclaim her purity lest her silence might be misunderstood.

Ye great sages headed by Vālmiki, Viśvāmitra and Vasiṣṭha, who by virtue of your mystic powers witness all the secrets of the world! O You, thousand-rayed sun, the revered ancestor of the family of Raghu and the witness of the good and evil actions of the entire world—listen, ye all. Sita thus declares the chastity of her conduct.

Valmiki—Your honours may see the wonder wrought by the greatness of Sita accomplished without much of supernatural powers.

All—(With surprise.) Wonderful! Wonderful! Simultaneously with the declaration by the Queen this entire world, animate as well as inanimate, growing quiet because of the cessation of all sounds and activity, has become all attention, as it were.

For instance—

The seas are unruffled with their circles of billows extremely still. The wind, too, though restless by nature has all (its) activity ceased in the atmosphere. The herds of elephants at this (time) have their ears absolutely motionless. The entire world has become attentive at the speech of the daughter of Janaka. (23)

Sl. 23. उदन्वन्तः शान्ताः, etc. such indeed is the force of the words of Sita that the entire world stands as if spell-bound before her. The extreme effectiveness of her speech lies in the fact that it is responded to even by the inanimate objects. Not to speak of the assembly she is addressing, even the seas have all movements ceased in them and what is more, even the wind that is restless by nature is perfectly at a standstill, its entire attention being riveted on the words of that noble lady who though pure by her very nature, has by irony of fate, been the victim of a baseless scandal.

The figure of speech is उदात्त which is defined as—

लोकातिशयसम्पत्तिर्वर्णनोदात्तमुच्यते ।

यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितम्भवेत् ॥ S. D.

Sītā—If barring you—who are the delight of the Raghu, the sole-archer in the world of gods and demons, who divided the ocean (in twain) by means of the embankment constructed with thousands of massive hills uprooted (for the purpose), and who literally carried out the command of (your) father with (full) cognition of its importance to the whole world—any person whatsoever was (ever) thought of by me in heart, addressed to with words, and gazed at with eyes, with feelings not in keeping with those of a devoted wife, then let the revered earth of great supernatural powers assuming a divine form, clearly visible to all, reveal to the world the purity of my conduct in response to my truthful words.

(*All gesticulate excitement.*)

Vālmiki—What change of mood, horrid and indistinct has come over this world ?

A loud noise filling up tumultuously the vacuum of the sky proceeds from the nether regions. These hills,* as if discomfited by (their) falls, move about lingeringly in the quarters. The over-joyed saline oceans have with fury outstepped their limits, the forests on their shores with ocean waters, and seem to have been churned (into foam). (24)

The introduction of the sentiment of wonder is in keeping with the rules of dramaturgy that the concluding position of a drama should consist of the wonderful 'कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम्' D. R. 3. 34.

. रसान्तरम्—अन्या रसा रसान्तरम्—another earth, or अन्यो रसो वा another sentiment.

Sl. 24. पातालमूलात्—from below the nether regions. पाताल (पतत्यस्मिन्नधर्मेणेति) is the last of the seven regions or worlds under the earth, said to be peopled by the Nagas. The seven regions are अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलादल महातल and पाताल.

* Dr. Woolner reads सस्ति: for गिरयः.

All these omens have appeared, Sītā, with reference to you; vindicate, therefore, the truth again.

(Sītā repeats—If barring, etc.)

(Behind the scenes.)

May it be well with the kine ! May it be well with the Brāhmaṇas ! May it be well with the family of Raghu !

The all-supporting Earth, girdled by the the ocean, having been pulled up from the nether regions by the virtuousness of the daughter of the king of Mithilā has cast off her solid form by sportive duckings in water and ascends to the mid-region with the magnificance of her divine form clearly visible to all. (25)

(All listen and indicate surprise.)

Valmiki—What means this series of wonderful happenings unforeseen and previously unheard of ?

This (flashing) light emanates from the abode of the Nāgas. The breezes from the nether regions agreeable on account of the aroma of the cool lotuses

तुमुलं पूरयन्—तुमुलम्—tumultuously. It is used as an adverb तुमुलं यथा स्यात्तथा पूरयन्.

Śl. 25. **हित्वा**—हि is substituted for √हा (जहाति) before त्वा (vide जहातिश्च त्त्वि Paṇ. 7. 4. 43). The rule does not apply to √हा in the Ātmanepada. There we have 'हात्वा'.

Śl. 26. **नागभवनात्**—from the abode of the Nāgas i. e. the Pātala. नाग is a fabulous serpent-demon or semi-divine being, having the face of a man and the tail of a serpent and said to inhabit the Pātala.

शीतलपद्मगन्धिसुभगाः—शीतलानां पद्मानामिव गन्धो येषु (बहु०) ते शीतलपद्मगन्धयः ते च सुभगाः च (कर्म०) The इ is substituted for the final of गन्ध when preceded by उत्, पूति, सु and सुभि and by a word denoting a standard of comparison (उपमान) in a Bahuvrihi compound. (vide गन्धस्येदुत्पूतिसुसुभिभ्यः Paṇ. 5. 4. 135. and उपमानाच्च Paṇ. 5. 4. 137.) The breezes from the nether regions

* Dr. Woolner reads तोयोन्मज्जन० i. e. 'emerging from water'.

of the garlands have been perfuming the quarters since long. Gradually the Earth is manifesting itself. Fold your hands, O king. Tender your homage with reverence, O son of Sumitrā and you, Kuśa and Lava, shower handfuls of flowers. (26)

(All act as described.)

(Then enters the Earth, indicating the bursting of the nether regions attended by ladies with similar dignified and glittering apparels, and pouring floral showers.)

All—(With folded hands.)

You sustain the entire world; you are borne on the head by the Śeṣa and it was from you that the

have the fragrance like that of the cool-lotuses. If on the other hand the sense of comparison is not intended and the poet means to say that the breezes from the nether regions are agreeable on account of the fragrance of the cool lotuses then we read शीतलपद्मगन्धसुभगाः.

एषाविर्भवति क्रमेण वसुधा राजन्! दधानाञ्जलिम्—'The earth is manifesting itself. Fold your hands, O king'. It also means that "the Earth is manifesting itself with folded hands"—a practice not in consonance with her divine character. But the sense seems to be that of imperative. The last line of the verse embodying instructions to the son of Sumitrā and Kuśa and Lava to pay homage to the goddess Earth, seems to indicate the same. दधान seems to have been wrongly used for धेहि, धत्स्व. The other interpretation may also be defended by the fact that the king of the Earth ought to be the recipient of honour and respect from the letter.

Śl. 27. शेषमूर्ध्ना—Śeṣa is the celebrated serpent said to have one thousand hoods and represented as forming the couch of Viṣṇu and supporting the entire world on his head.

gods formerly obtained (lit. milked) desired necessities. (27)

The lofty Vindhya and Kailāśa are thy two breasts, O Goddess; the Ganges is thy necklace and the oceans are thy girdles studded with gems. (28)

For the production of the materials of the sacrifice, Indra showers rain over thee and you are designated as the source of medicinal herbs and gems. (29)

Salutation to the revered and all-supporting Earth.

(All salute.)

Earth—(Looking at the directions.) Ah ! Irresistible is the command of the devoted wives returned.

The daughter of Janaka has raised me aloft pulling me from that region wherein (even) the rays of the sun pervading heaven and earth, have their passage obstructed, carrying (Viṣṇu) wherein the Garuḍa with his impetuosity unchecked by depths, slackens his gait, and

काम्यान्भिमतान् देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा—The root √दुह् 'to milk' is द्विकर्मक i. e. has two objects viz. (1) काम्यान् (2) त्वाम्. The following Karika enumerates the roots having two objects—

दुह्याच्पचददहृधिप्रच्छिच्चित्रशासुजिमन्थमुषाम् ॥

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृक्पवहाम् ॥

In the case of the twelve roots √दुह् 'to milk' etc. and also in the case of the four verbs √नी, √हृ, √कृष् and √वह् and others having the same signification that noun which, besides the direct object is affected by the verb is put in the accusative case.

Śl. 28. **विन्ध्यकैलासौ**—The Vindhyas and the mountain Kailāśa. The Vindhyas stretch across the central India and the mount Kailāśa or Kailāśa is an offshoot of the upper Himalayas.

Śl. 30. **द्यावापृथिव्यौ**—दौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ—One of

which (region) by virtue of its remoteness is inaccessible even to ascetics of finite austerities. (30)

I shall, therefore, address her alone. Sītā, my child, how do you desire me to achieve your object ?

Sītā—(Looking with surprise.) Who art thou, revered Lady ?

*Earth—*Do you not know me ?

The sages regard me as attended with the sacred syllable Om; from me proceeds the entire creation animate as well as inanimate; it is in me alone that the penance fructifies; know me, Sītā, to be the presiding deity of the Earth to have approached thee. (31)

Let it also be understood, my child.—

This deliverance of me has now suddenly been accomplished by thy supernatural powers as was by the Mighty Boar (Viṣṇu) of yore. (32)

Sītā—(Folding her hands.) Take compassion O goddess, and let it be proclaimed to the world just as you have found me spotless in character.

the very few instances surviving in Sanskrit of the vedic dvandvas consisting of the names of deities, each member being in the dual and separately accented.

Śl. 31. **प्रणवद्वितीयाम्**—प्रणव means the syllable ओम्. It is a symbol of ब्रह्मन् by repeating which one may in course of time attain to correct knowledge. Cf.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन बोद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

मुण्डकोपनिषत् 2. 2. 4.

Śl. 32. **पुरा महावराहेण**—It refers to the third or the Boar incarnation of Viṣṇu.

Earth—Be it so. (*Looking all round.*) Be attentive for a while, ye sages, demons, Siddhas, Yakṣas, Gandharvas, Kinnaras, men and guardians of the quarters. (33)

Be it known to you all that Sītā has not approached, even in thought, any person with the sole exception of Rāma, the son of Daśaratha. (34)

(*A floral shower from the sky, with the sound of drums.*)

All—(*Delightfully.*) Ah! Wonderful! These manifold omens have appeared after (her) chastity has been established by the Earth?

The celestial drums are beaten in the intermediate regions. The flowers are continuously pouring down from heaven. An incidental canopy, as it were, is being held over the queen by some one in the sky, extended without a break. (35)

(*Behind the Scenes*)

Glory to Daśaratha, the man of his words and glory so to Rāma, the sole archer! Glory to the family of Raghu purged of ignomy, and glory to

यक्षगन्धर्वकिन्नराः—Yakṣas are a class of demi-gods who are described as attendants of Kubera, the god of riches and are employed in guarding his gardens and treasures. Gandharvas are the singers or musicians of the gods said to give good and agreeable voice to girls. Kinnaras are mythical beings with a human figure and the head of a horse.

लोकपालाश्च—See note on P. 23.

जातु—Ind. A particle meaning 'at all, ever, at any time.'

Sl. 35. **आशामुखे** etc. for the idea compare

आमोदानन्दितालनिर्पतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः

स्वर्गे किं वैष चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः 4. 76.

अवध्यवितते—अवध्यम् अप्रतिहतं यथा स्यात्तथा विततं विस्तृतं तस्मिन्—
extended or stretched without a break.

the Queen exalted by virtue of her character. (36)

Earth—Is the Princess of Videha purified ?

All—(*With folded hands.*)

She, the Princess of Janaka, who pure by her very nature, was muffled by the clouds of public scandal, has been, to-day, (vindicated as) purified by thee, O goddess, as is moonlight by autumn. (37)

(*All salute.*) what surprise if a couple is re-united ?

Vālmīki—You should honour Sītā, O Rāma, by acknowledging her chastity.

Rāma—As the preceptors command. Dear Lakṣmaṇa, do you offer salutation to her feet.

Sītā—(*Folding her hands, delightfully.*) Victory to my Lord !

Vālmīki—Ah ! Modest and dignified is his mode of acceptance.

Lakṣmaṇa—(*With joy and shame*) Noble lady ! The doomed and guilty Lakṣmaṇa salutes thee.

Sītā—Why do you deprecate yourself ? May you live long obeying thus the commands of your elders !

Vālmīki—Rāma my darling, the Princess of Videha has thereby been taken back by you. Accosting her yourself and taking her hand in yours you should appoint her place at the sacrifice.

(*Rāma gesticulates bashfulness.*)

Vālmīki—Enough of shyness. Barring the sacrifice, is there anything new in Rāma's accepting the hand

Śl. 37. या स्वयं प्रकृतिनिर्मला—She who was pure by her very nature. Cf.

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

गङ्गोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ Uttara.1. 13.

वत्स राम ! अनेन गृहीता वैदेही etc. In the Uttararāma-carita it is अरुन्धती who enjoins Rama to accept Sita. Cf.

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्यमग्न्याः प्रतिकृतेः पुरयां प्रकृतिमध्वरे ॥ 7. 20.

यज्ञार्हं विना etc. Sacrifice is the only new factor now, other-

(of his wife) in the presence of all the people ?

Rāma—It is the custom as well as the command of the preceptor. (*Taking Sītā by the hand*) O blessed Princess of Videha !

Progeny and sacrifice, the gods ordain, are the two fruits of marriage. The first of these, the cherished one, has been obtained by thee, mayest thou obtain the second during your life in the palace. (38)

Sītā—As my Lord commands. My self is animated (with hope) and my life is revived.

Earth—By grace of the re-union of Rāma and Sītā, may there be no impediments to the sacrifices, may Indra shower rain at the opportune time, and may the subjects be prosperous (lit. without distress). (39)
(*Exit indicating disappearance.*)

Rāma—How, the Earth has disappeared !

Vālmiki—Divinities are never present very long.

Rāma—With the permission of the revered sir I, too, would like to install Lakṣmaṇa (as heir-apparent).

Lakṣmaṇa—(*With folded hands.*) If the noble sir be kindly disposed, this Lakṣmaṇa, ever slave, should be honoured by the transference of this title of heir-apparent (from Lakṣmaṇa) to the offspring.

Vālmiki—The statement is worthy of the Ikṣvāku family.

Rāma—What help ? Lakṣmaṇa's request has to be acceded to, by Rāma. If this work of the dear one has to be done, I shall accomplish it myself—Let the materials for the installation be brought, O son of Sumitrā !

Lakṣmaṇa—Noble sir ! Everything required at the time
wise there is absolutely nothing new in Rāma's wedding his wife before all.

Sl. 39. *सीतारामसमागमात्*—The original of this story has a tragic end since Sītā vanishes together with her mother and Rāma overcome with grief places Kuśa on the throne of Kośala and goes to heaven. But according to the canons of dramaturgy, the dramatist should avoid sad

of consecration has been brought by the gods with their hands full (of the materials).

See—

The revered Indra is holding (in his hand) this umbrella white like the moon. The goddess, the daughter of Jahnu and Sacī (are holding) a pair of chowries. Multitudes of people are holding (in their hands) gold pitchers filled with water. No wonder fortunes of those like them are easy of acquisition through love. (40)

Rāma—Our business, then, is to hold the staff.

Lakṣmaṇa—My petition has been honoured by this appor-tionment (of duty).

Rāma—Hold the staff, Lakṣmaṇa. (*Referring to Vālmīki*)
Revered sir, consecrate your grandson by sprinkling water over head.

Vālmīki—(*Approaching with the pitcher.*) Listen, ye citizens residing in Saketa, ye kings residing in different far-off places, ye warriors Vibhīṣaṇa, Sugrīva, Hanumat and others—

The glorious son of the Princess of Mithila and the great warrior, Kuśa by name, has been installed today as sovereign; do ye obey his commands. (41)

ending of the play. Therefore, Dinnāga strictly following the conventional practice brings about the happy union of the pair.

Sl. 40. चन्द्रगौरम्—चन्द्र इव गौरम्, white as the moon. Case-inflected words denoting objects of comparison are compounded with words denoting what is likened to them, by reason of the latter possessing qualities in common with the former and the compound is tatpuruṣa. (उपमानानि सामान्यवचनैः Paṇ. 2. 1. 55). Similarly वनश्यामः.

विभीषणसुग्रीवहनुमत्प्रभृतयः—Vibhīṣaṇa was the younger brother of Rāvaṇa. who, being disguised with the high-handed policy of the latter, sided himself with Rāma and

May all the good fortune of Indra in heaven, of Vāsuki in the nether world, of Māndhātā on this earth, accrue to you ! (42)

(A noise behind the scenes.)

Victory, victory to the great king !

Sītā—Happily, an excellent good is done unto me.

Rāma—Those desires of Lakṣmaṇa have been fulfilled.

(All gesticulate joy.)

Rāma—(*Alluding to Kuśa.*) With your permission, O king, I desire to install Lava as heir-apparent.

Kuśa—As the revered father commands.

Rām—(*Rejoicingly.*) (*Bringing the pitcher.*)

By me is installed as heir-apparent of the great king Kuśa, his beloved younger brother, Lava by name, under his (Kuśa's) own command. (43)

(All express joy appropriately.)

Vālmīki—What further favour shall I bestow upon you ?

Rāma—By your visit, the self-same consort of mine, chaste in conduct, has, luckily, become my companion in the great sacrifice; the couple of sons has been entrusted with the administration of the world: what dearer than this needs be ordained by the preceptor. (44)

Vālmīki—Nevertheless, let there be this—

fought against his brother. Sugrīva was a great monkey-chief, an ally of Rāma in the war against Ravana.

वासुकिः—the celebrated king of serpents (said to be a son of Kaśyapa).

मान्धातु—a king of the solar race, son of yavanāsva being born from his own belly. As soon as he came out of his belly, the sages said 'कमेष वास्यति', whereupon Indra came down and said 'मां वास्यति.' The boy was, therefore, called Māndhātṛ. **प्रकामम्**. Ind. means exceedingly, voluntarily or with satisfaction or pleasure.

तथापीदमस्तु—The play as usual ends with the

May the Lords Śiva, Brahmā and Viṣṇu, the oceans (lit. the abodes of the crocodiles), the fire, the wind, the nether world, the worlds Bhār, Bhavas and Svah, the four Vedas along with Sāmans resembling four oceans, the Patriarchs of perfected austerities and greatly fruitful learning, and the ascetics, shower fortunes upon this ruler of men and let the entire stock of the cattle be prosperous. (45)

(*Exeunt all.*)

END OF ACT VI.

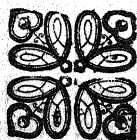
FINIS

भरतवाक्यम् a sort of benediction said to be in honour of Bharata, the founder of the science of dramaturgy.

Śl. 45. **स्थायुः**—one who stands for all times without change, without motion, eternal. It is an epithet of Śiva. For its various meanings see p. 41. **त्रिधामा** (त्रीणि धामानि पृथिवी, अन्तरिक्षं द्यौः यस्य)—an epithet of Viṣṇu. **भूर्भुवस्स्वः**—three of the seven higher regions rising from the earth one above the other—the other four being महः, जनः, तपः, सत्यम् or ब्रह्म.

सम्यक् संसिद्धिविद्यापरिणततपसः—सम्यक् संसिद्धिविद्याश्च ते परिणततपसश्च, of perfected austerities and greatly fruitful learning—learning that bears fruit in the development of the eight supernatural faculties or Siddhis.

पौठिनः—पीठवन्तः कुलपतयः—The Kulapatis or the patriarchal sages. For the definition of a Kulapati. see P. 91.

Hindi Translation of the Stanzas.

प्रथम अङ्क

१ इन्द्र के मुकुट पर धारण की हुई पारिजात की माला के मधु का पान करने वाले गणेश के पैरों के धूलिकण (हमारे या तुम्हारे) विघ्नों के समुद्र का पान करें।

२ बाल सूर्य के किरणों के समान ताम्रवर्ण वाला भगवान् शङ्कर का वह जटाजूट तुम्हारी रक्षा करे जो कि उत्कट आन्तरिक तप रूपी अग्नि की मानों ऊर्ध्वगामिनी ज्वाला है, जो मानों गङ्गा की तरङ्ग रूपी सपों के रहने के स्थान वहमीक (बाँबी) की शोभा है और जो अभिनव मृणाल के समान कोमल चन्द्र की सदा स्थिर रहने वाली सन्ध्या के समान है।

३ लङ्केश्वर-रावण-के महल में सीता बहुत दिनों तक रही इस के कारण लोकनिन्दा के डर से व्याकुल राम ने सीता को देश से निर्वासित कर दिया। लक्ष्मण गर्भभाराक्रान्त निर्वासित सीता को वन में पहुँचाने के लिये शीघ्र लिये जा रहा है।

४ ये घोड़े-मालूम पड़ता है-हंसों की ध्वनि के कानों में आ पड़ने से उधर आकृष्ट हो लगाम की परवाह न करके भागे जा रहे हैं।

५ गङ्गा की वायु कमल वन से मकरन्द के गन्ध को लेकर और हंसों के अति मधुर संगीत को धारण किये तथा तरङ्गों के शीतल कणों को बिखेरती हुई मानों आपके स्वागत की इच्छा से ही वह रही है।

६ बायें हाथ से नीवारलता को और दायें से घुटने को पकड़ कर मेरे पीछे कदम पर-कदम रखती हुई आप ज़रा धीरे धीरे चलें।

७ तरङ्गे जल-कणों से भरी हुई ठंडी ठंडी हवा कर रही हैं। हंस मधुर संगीत सुना रहे हैं। यह छाया सखी के समान आलिङ्गन करती हुई हृदय को आनन्दित कर रही है। इस निर्जन वन में भी मानों आप परिजनसहित हैं।

८ आर्य की आज्ञा है, केवल इसलिये मैं कहना चाहता हूँ। पर वाणी हृदय में पहुँच कर निकलती नहीं-बंधी सी जाती है।

६ जिस प्रासाद में राम के मित्रों ने अपना घर सा समझ कर खूब आनन्द का उपभोग किया है और जिसमें यज्ञ की अग्नि स्थापित है, उस सुन्दर प्रासाद में तुम्हारे बिना राम का निवास वनवास तुल्य है ।

१० उदार-चरित्र राम ने आप का परित्याग कर दिया है । मुझे भी आप को इस वन में छोड़कर चले जाना है ।

११ गङ्गा के जलकणों से शीतल और मन्द मन्द बढ़ती हुई वायु के स्पर्श से तथा मेरे भाग्य से राजपुत्री सीता जैसे तैसे होश में आ गई हैं ।

१२ सीता ! मैं इस बात को अच्छी तरह जानता हूँ कि तुम कुल में मेरे समान हो, तुम सद्गुणों वाली हो और गुणों से तुम बढ़ी चढ़ी भी हो और बहुत समय तक तुम मेरे सुख-दुःख में बराबर भाग लेती रही हो । तुम्हारा मैं परित्याग कर रहा हूँ केवल लोकनिन्दा के डर से, न कि प्रेम की कमी के कारण ।

१३ यह ठीक है कि ऋषियों, लोकपालों, आर्य राम और मेरे सामन आपकी अग्निशुद्धि हुई है, पर क्या किया जाय लोग तो मुहफट हैं ।

१४ हे देवि ! तुम मेरे मन में बसी हो, तुम मेरी गृहदेवी हो । तुम स्वप्न में आकर मेरे साथ सोने वाली मेरी सहचरी हो । मेरे मन में दूसरी स्त्री को विवाह लाने की इच्छा नहीं, इसलिये यज्ञ में तुम्हारी मूर्ति ही मेरी धर्मपत्नी के स्थान पर होगी ।

१५ सम्भवतः स्वामी ने आपको अपने हृदय से निकाल दिया है । यदि ऐसी बात न होती तो घर से कैसे निकाल देते । घर की बात तो अलग रही उन्होंने तो आपको अपने राज्य से ही निर्वासित कर दिया ।

१६ घाव पर नमक छिड़कने के समान असह्य इस सन्देश को सुनकर आर्य की शोक से अवश्य बुरी दशा हो जायगी ।

१७ अपने हाथ से मैं सीता को जंगल में छोड़ूँ और उसका विलाप सुनूँ । इसीलिये मानों वैर भाव धारण कर हनूमान ने लङ्का के युद्ध में सुखपूर्वक मरे हुए मुझे जिलाया था ।

१८ देवी सीता की दशा देख ये हरिण घास चरना छोड़ आँसु बहा रहे हैं । हँस शोक से व्याकुल होकर दीनतापूर्वक रो रहे हैं । मोर भी अपना नाच बन्द कर रहे हैं । ये तिर्यक् जाति के पशु-पक्षी

अच्छे हैं (जो दुःख में सहानुभूति प्रकट करते हैं), मनुष्य नहीं (जो स्वयं दुःख दे रहे हैं) ।

१९ जिस समय आपको आर्य राम व मित्रों की अथवा बन्धु-जनों की याद आवे उस समय शोक-विह्वल होकर आप आत्मघात न कीजियेगा ; आपके गर्भ में इक्ष्वाकुवंश का अङ्कुर है । उसकी यत्नपूर्वक रक्षा कीजियेगा ।

२० देवि ! ज्येष्ठ भ्राता की आज्ञा से मैं आपको निर्जन वन में लाकर छोड़ रहा हूँ । मेरे इस एक अपराध को आप क्षमा कीजियेगा ।

२१ महारथी महाराज दशरथ की पुत्रवधू तथा राम नामक विष्णु की पत्नी पतिगृह से निर्वासित यह (सीता) अकेली इस निर्जन वन में रहती है, इसकी अवश्य रक्षा कीजियेगा ।

२२ भगवति गङ्गे ! जब देवी सीता थकी हों उस समय कमल की गन्ध से सुगन्धित लहरों की वायु से थकावट दूर करने की कृपा किया करना और जब ये स्नान करने के लिये तुम्हारे जल में उतरें उस समय थोड़ी देर के लिये तुम अपने जल के वेग को शान्त कर दिया करना ।

२३ उन मुनियों की सेवा में प्रणामपूर्वक निवेदन है जो इस वन में रहते हैं कि इन देवी भगवती सीता के ऊपर सदा कृपा करें यह समझ कर कि यह स्त्री है और उस पर परित्यक्त तथा असहाय और कुलीन ।

२४ वनदेवताओं ! आपके लिये मैं यह हाथ जोड़ता हूँ । आप मेरी प्रार्थना को ध्यान से सुनने की कृपा करें । यह सीता जब सोई हो, जब असावधान हो अथवा जब इसके ऊपर कोई संकट आ पड़े उस समय यत्नपूर्वक आप इसकी रक्षा करती रहें ।

२५ हिंसक पशुओं ! तुम्हें अब यह स्थान छोड़ देना चाहिये । दूसरों के स्थान पर न जाना चाहिये । मृगियों ! मृगियों ! इस समय सीता के पास उसकी कोई सखी नहीं इसलिये अब तुम्हा इसकी सखी हो । क्षण भर भी इसका साथ न छोड़ना ।

२६ सखि नदियों ! स्वामी लोकपालो ! माता गङ्गे ! भाई पर्वत-राजो ! यह लक्ष्मण बार बार प्रार्थना करता है कि इस राजपुत्री की यत्न-पूर्वक रक्षा करियेगा । यह अब आपके जिम्मे है मैं तो अब चला ।

२७ जो लड़के सायंकाल को स्नान करने गङ्गा पर गये थे उन से यह सुनकर कि वन में एक अकेली असहाय गर्भभार से पीड़ित स्त्री रो रही है उसे देखने शीघ्र चला आया हूँ।

२८ धर्म से (लङ्का) संग्राम में विजय प्राप्त करनेवाला राम जब (धर्मानुकूल) पृथ्वी पर शासन कर रहा है तब बेटि! कहो! कहो! तुम्हारे ऊपर विपत्ति कैसे आई?

२९ मैं वही-तुम्हारे पिता राजा जनक का पुराना मित्र और तुम्हारे श्वशुर राजा दशरथ का बाल्यकाल से साथी वाल्मीकि हूँ। अपने चित्त से तुम इस शङ्का को दूर कर दो कि मैं पराया हूँ। मैं तो तुम्हारा पिता भी हूँ और श्वशुर भी।

३० इस कुश कण्टकमय प्रदेश में हलके से अपने पैरों का अगला हिस्सा रख के चलो। यह शाखा झुकी हुई है इसलिये तुम झुक कर यहाँ पर चलो। बाईं और बड़ा गढ़ा है इसलिये दाहिनी ओर ये जो सूखा पेड़ है उसे हाथ से पकड़ लो। वस अब समतल भूमि आ गई। इस पवित्र तालाब में अपने पैरों को धो लो।

३१ इक्ष्वाकुवंश के सभी राजाओं के पुंसवनादि संस्कार हमीं करते हैं। इसलिये तुम अपने गर्भ के विषय में-इसके संस्कार कौन करेगा इत्यादि-चिन्ता न करो।

३२ कौशल्या के चरणों की शुश्रूषा का सुख तुम्हें यहां की वृद्धाओं की सेवा में मिल जायगा। और इन मुनि कन्याओं को तुम अपनी बहिन और सखी समझो।

द्वितीय अङ्क

१ ये दो सुन्दर बालक सिंहशावकों के समान हरिणों के साथ दौड़ रहे हैं और तापसियों के हृदय को आकर्षित कर रहे हैं।

२ तीर्थों के जल, यथोचित समिधायें और अखण्डित कुशाओं को लेकर मुनिगण चट-पट आगे हो जायें और मुनिकन्यायें पर्णकुटियों के आंगनों में मङ्गल के लिये बलि दें।

तृतीय अङ्क

१ इस के पहले भी मैं निरपराध उस देवी को वन में लाकर घोर वन में छोड़ने के लिये गया था। इस समय फिर मैं अभागा

स्वजनों को संकट में डालने में निपुण, अपने कुल के एकमात्र शेष देव राम को लिये कहीं चला जा रहा हूँ ।

२ प्रमाद संपत्ति का नाश करता है और अधिक गर्व से प्रेम नष्ट होजाता है । व्यसन विनय का विनाश करदेता है और शोक से धैर्य नष्ट हो जाता है ।

३ मैंने समुद्र पर पत्थरों का पुल बांधना विफल कर दिया । शुद्धि के प्रमाण अग्नि देव का भी आदर न किया । इक्ष्वाकु वंश की संसार में संमानित सन्तति (जो कि सीता के गर्भ में थी) की भी परवाह न की । सीता को छोड़ मैंने मूर्खतावश क्या क्या (अनर्थ) नहीं किया ।

४ उस हिंसक जन्तुओं से घिरे हुये जंगल में (रक्षा के लिये) सीता किस पर दृष्टि डालती होगी । वहां कौन है जिसको पाकर उसका चित्त धैर्य प्राप्त करे । निराश सीता वहां कैसे जी रही होगी ?

५ आर्य ! सामने देखिये, यह गोमती नदी है । इसका जल मरकत मणि के समान हरियाला है अर्थात् ऐसा सुन्दर जल और किसी नदी का नहीं । किनारे पर हंसियां मधुर स्वर से गारही हैं । इस में कमल खिले हैं उनकी गन्ध चारों ओर फैल रही है ।

६ जब से मैंने सीता को निर्वासित किया तब से मोतियों का हार, मलय का वायु, चन्दन और चन्द्रमा की शीतल किरणें मुझे संताप ही देती हैं । आज अकस्मात् गोमती के तट के वायु का स्पर्श मेरे चित्त में सुख उत्पन्न कर रहा है । मालूम पड़ता है वह बेचारी प्रवासिनी अवश्य उसी दिशा में रहती है ।

७ इस वालुकामय तट प्रदेश पर देवताओं के लिये जल और फूल अभी अभी चढ़ाये गये दीख रहे हैं । और यह कुन्दमाला लहरों के बीच में पड़कर स्नापित की सी चेष्टा कर रही है ।

८ इस वेत की लता को लांघ कर चालिये और देखिये, यहाँ पैर न रखिये यहाँ श्रुक्तियां हैं । सामने पेड़ बहुत झुका है इसलिये सावधानी से सिर झुका लीजिये और ये जो सामने टेढ़ी शाखा है उसे धनुष के अभ्रभाग से खींच कर एक ओर कर दीजिये । जरा धीरे धीरे चलिये नहीं तो ये हिंसक जन्तुओं की स्त्रियां शेरनी आदि डर जायेंगी ।

९ वह देखो धुयें की लकीर कतली है, ज़रा ध्यान से देखने पर

देखेगी, दिशाओं की ओर चली जा रही है और यह देखो कानों में सामगान की ध्वनि आ रही है। मन्द मन्द वायु इस ध्वनि को ला रहा है।

१० देखिये, इस बालुकामय प्रदेश में किसी हंसगामिनी की यह पदपङ्क्ति—जो संभवतः हावभाव के कारण अथवा थकावट के कारण अथवा स्वाभाविक रूप में शनैः शनैः चुपचाप रखी गई है—चली जा रही है।

११ आकार (पदचिह्नों का) वैसा ही है और बनावट भी पूरी और सुन्दर वही है। रेखाओं से बने कमल का यह सुन्दर चिह्न भी वही है। इस को देखने से मेरे शोकसंतप्त हृदय को आश्वासन मिल रहा है। इससे मालूम पड़ता है कि यह पदपङ्क्ति देवी सीता की ही है।

१२ मुझे उस समय की याद आ रही है जब मैं सायंकाल को देवी सीता के किसलयके समान कोमल हाथ को पकड़ रसीली प्रेम की बातें करता हुआ पैरों के रखने से (दब जाने के कारण) पानी निकलते हुए नदी के तट पर धीरे धीरे घूमा करता था।

१३ पहले वन में फिर लङ्का में रहना और उसके बाद यह देश निकाला ! मुझ अभागे को (पति रूप में) पाकर सीता ने कष्ट ही कष्ट उठाये हैं।

१४ वायु मन्द मन्द चल रहा है। ग्रीष्मकाल (सूर्य) की धूप तेज (कठोर) नहीं। इस समय हरिणियां डर नहीं रही है प्रत्युत सिंहों के साथ निःशङ्क हो विचर रही हैं। जिस छाया में वह बैठे हैं वह मध्याह्न होने पर भी झुरमुट की ओर नहीं जा रही है अर्थात् सिकुड़ नहीं रही है। अतः यह स्पष्ट है कि रामनाम वाले विष्णु इस वन में पधारे हैं।

१५ व्यायाम-कठोर शरीर, ऊँचे कद, कानों तक बढ़ी हुई बड़ी बड़ी आंखें, विशाल वल्लःस्थल—चौड़ी छाती और लम्बी भुजाओं से स्पष्ट है कि ये दशरथ के पुत्र (राम) हैं।

१६ छाया बटोहियों के समान मध्याह्न (की तेज धूप) को पेड़ों के नीचे बिताकर धीरे धीरे आगे बढ़ रही है अर्थात् फैल रही है।

१७ यह हाथी, मध्याह्न काल के सूर्य के प्रखर ताप को जल में अवगाहन से दूर कर, जल कणों से भीगे कानों से ठण्डी हवा कर, मुख को सुख पहुँचाता हुआ, सूंड के आघात से झट्टार युक्त

नदी के जल में लहरों को बढ़ाता हुआ, वक्षःस्थल से चूते हुए जल से युक्त तट की ओर धीरे धीरे चला आ रहा है।

चतुर्थ अङ्क

१ सरल मार्ग पर भी चलत हुए इसके पैर बार बार लड़खड़ा रहे हैं। धीरे धीरे चलने के कारण यह बहुत दूर पीछे रह जाता है। सिर झुकाये हुए है और इसीलिये इस वन की अपूर्व सुन्दरता की ओर ध्यान नहीं दे रहा।

२ बाल्यकाल में मैं तुम्हारे लिये राम और तुम मेरे लिये कण्व थे। आज अवस्था बदल गई है अतएव अब तुम तपस्वी हो और मैं राजा।

३ यह वन—जिस के प्रान्त भाग पर सुगन्ध वाले फूलों से दिशाओं को सुगन्धित करते हुए और फलों के भार से झुके हुए हजारों वृक्षों से घिरे होने से एक काली सी रेखा बनी है—आपके चित्त को आनन्दित कर रहा है।

४ दावानल को होम की अग्नि, वृक्षों को यज्ञ के स्तम्भ और पक्षियों के अस्फुट शब्द को भक्ति से मुनियों का सामगान मान कर तथा वन के हरिणों को तपस्वियों को गौरव प्रदान करके समादर करता हुआ मैं दुःखपूर्वक इस नैमिशारण्य में पृथ्वी पर बड़ी कठिनता से पैर रख रहा हूँ।

५ इक्ष्वाकुवंश के लोग अकेले धनुष से स्वर्गपर्यन्त भूमण्डल को जीत कर तथा सौ (अश्वमेध) यज्ञ कर के (अपने लिये) स्वर्ग का मार्ग तयार कर और राज्य भार लड़के को सौंप कर मोक्ष की प्राप्ति के निमित्त इस वन में आते हैं।

६ इस वन में ग्रीष्म काल की प्रचण्ड आतप भी भगवान् शङ्कर के सिर पर सदा विराजमान चन्द्रमा की चांदनी से मिल कर अपनी उष्णता को छोड़ कुछ शीतल हो जाता है। इसलिये यहां के वृक्षों के पत्ते नहीं मुरझाते और न तालाबों का पानी ही सूखता है। लोगों को संताप नहीं मालूम होता। परन्तु आंखों को प्रकाश देता है।

७ इस नैमिशारण्य में निरन्तर यज्ञ होते रहने से इन्द्र सदा उपस्थित रहते हैं। इन ऊँचे पेड़ों पर—जिन्हें सिर ऊँचा उठा कर देखना पड़ता है—चन्दन वन के चन्दन के पेड़ों के बजाय इन्द्र को

हाथी बांधा जाता है। मत्त पेरावत के गले की रस्सी के बांधने से पड़े हुए चिन्ह इन पेड़ों पर वर्तमान है।

८ यहां (नैमिशारण्य में) इन्द्र को बुलाने के लिये पड़े जाते हुए मन्त्रों के शब्दों को भय (विस्मय) से सुनकर इन्द्राणी ने सदैव माला को उतार कर विरह के चिन्हरूप में एक वेणी बनाली है।

९ इस तपोवन में सामगान को सुनने में मन को लीन तथा एकाग्र कर निश्चल और धीरे धीरे हिलते हुए मत्त हाथियों के कर्ण-ताल कपोल के मद को पीने में व्यस्त भौरों के कार्य में कदापि विघ्न नहीं डाल रहे।

१० मुनियों का पावन कर्णप्रिय सामगान वियोगियों का भी मन खींच रहा है हाथियों का तो क्या कहना।

११ यज्ञ के धुंए से घबड़ाये हुए ये भौरे वसन्त समय के न होने पर भी मुनि के प्रभाव से सुन्दर खिली घनी मञ्जरियों से लदी हुई आम की शाखा को छोड़ कर तालाब में कमलकोष की ओर (छिपने के लिये) भाग रहे हैं।

१२ मेरे ये नेत्र जो नित्य सीता के वियोग में आंसू बहाने से दुःखी हैं-फिर धुंए से और अधिक पीड़ित हो रहे हैं।

१३ मुख में पीलेपन और बिखरे हुए बालों से मुझे लम्बे वियोग का दुःख सूचित करती हुई सीता बहुत समय के बाद अनेक अभिलाषाओं के फलरूप दिखाई पड़ी, पर फिर भी छोड़ कर कहीं चली जा रही है।

१४ इस पुष्करिणी के किनारे किनारे किसी ओर जाती हुई सीता की जल के बीच में पड़ी हुई छाया को मैं सचमुच सीता ही समझ बैठा था। वास्तव में वह छाया थी।

१५ प्रिये वैदेहि, गाढ़ आलिङ्गन करो, मुझे दर्शन दो। इस कठोर क्रोध को दूर करो। क्यों तुम मेरे ऊपर निर्दय होगई हो।

१६ देवि, मैं तुम से निवेदन करता हूँ कि तुम्हारा चरित्र शुद्ध है। तब भी मैंने तुम्हें देश से निर्वासित कर दिया, मेरे इस अपराध को क्षमा कर दो।

१७ सुन्दर विस्तर वाले पलंग पर भुजा को तकिया बनाकर चांदनी रात को तुम्हारे साथ फिर कब बिताऊंगा।

१८ जनकसुता (सीता) को छोड़कर इस संस्मर में अपूर्व

प्रभाव मैं और किसी मैं नहीं देखता जो अपने आंचल से मेरे शरीर पर हवा करसके ।

१६ बिना सोचे समझे मैंने जबर्दस्ती खींचा और यह चांदनी और सांप के कञ्चुक के समान सुन्दर किसी दूसरे का कपड़ा आकाश से गिर पड़ा ।

२० दैववशात् मृग लोचनी सीता का दुपट्टा मिल गया । यह वही तो है जिसे वह जुये में दांव लगाती थी । प्रेम की क्रीड़ा में गले में डालती थी । सुरत के बाद थकावट दूर करने में यही पंखे का काम देता था । रात्रि में जब प्रणय-कलह होता था तब इसे ही सीता अपना बिछौना बनाया करती थी ।

२१ हे सुन्दर शरीर वाली ! याद है तुम्हें जबकि चित्रकूट में तुम फूल चुनने अकेली निकल जाती थी और मैं चुपचाप तुम्हारे पीछे जाकर तुम्हारे चुने हुए फूलों को जमीन पर बिखेर कर प्रेमानन्द से तुम्हारा आंचल पकड़ लेता था ।

२२ निर्मल जल की आशा से प्यासे मैंने अज्ञानवश वन की मरीचिका को पीने के लिये अंजलि की है ।

२३ भगवान् सूर्य ने कठोर राजा के समान पहले अपने प्रखर प्रताप से सारे संसार को संतप्त किया । वही यह अब आयु के समान दिन के ढल जाने पर क्रम से सायंकाल को शान्त होते जा रहे हैं । प्रचण्डांशु अब शान्ततेजा हो गये ।

२४ प्रियतम से बिछुड़ी हुई वधुओं की मिलने के दिन की संख्या गिनती हुई अङ्गुलियों के साथ ही सूर्य के अस्त होते समय सरस कमलों की पंखडियां एक एक करके संकुचित हो रही हैं ।

२५ तीक्ष्णरश्मि सूर्य के घोड़े अस्ताचल के शिखर से कष्ट से समुद्र में उतर रहे हैं । ये घोड़े बहुत दुःखी हैं कारण कि अस्ताचल के प्रदेश बड़े ऊबड़ खाबड़ हैं उन पर एक तो पैर बड़ी मुश्किल से जमा पाते हैं, साथ ही पैर इनके कुछ चकित से हैं, (उनकी समझ में आ नहीं रहा कि क्या करें), क्याकि सारथी लगाम को तो खींच रहा है और साथ ही चाबुक मार रहा है इसी लिये न वे रुक ही पाते हैं और न चल ही सक रहे हैं ।

पञ्चम अङ्क

१ स्नान कर लिया, हवन भी कर लिया। उदय होते हुए भगवान् सूर्य की उपासना कर चुका। प्रातःकाल के नित्य-कर्मों को पूराकर मैं मुनियों को प्रणाम करने आया हूँ।

२ मैंने जल में-जो अत्यन्त निर्मलता के कारण मालूम नहीं पड़ रहा था-कमलनयनी सीता को देखा। उसके मुख पर प्रसन्नता झलक रही थी। विरह से उसके गाल पीले हो रहे थे और साथ ही भरे हुए भी थे। मुख पर लटें भी लटक रही थीं।

३ अप्सरा सीता के समान कुन्दमाला भले ही बना ले और उसके पैरों के चिन्ह जैसे चिन्ह भी बना ले तथा छाया भी उसके जैसी बना ले पर हाथ से अञ्जल हिलाते हुए हवा से स्पर्श कैसे कर सकती है ?

४ पत्नी का निर्वासन करने से (पत्नी के विरह के कारण) मेरा मन निराशा से लुप्त सा हो चुका था। अत एव आज तक मुझे सुख दुःख का अनुभव होता ही नहीं था। पर अब छाया आदि देखने से फिर उत्पन्न हुआ सा मालूम पड़ता है क्योंकि अब पुनः सुख दुःख भी प्रतीत होने लगे हैं।

५ मैं सीता से प्रेम करता हूँ जिस प्रकार स्वयं अपने प्रति। मेरा वह प्रेम सुख दुःख में बराबर रहा है। वह प्रकट है उसे कहने की आवश्यकता नहीं। वह निर्व्याज है। गुण दोष की उसमें अपेक्षा नहीं अर्थात् विशुद्ध है।

६ बाहर से मैं कठोर हूँ पर मेरे हृदय में उत्कट अनुराग छिपा हुआ है जिस प्रकार कठिन कमल नाल के भीतर कोमल तार छिपे रहते हैं।

७ जब राजा अत्याचार करने लगे उस समय मन्त्रियों का कर्तव्य है कि उसे रोकें, क्योंकि वे इन्हीं कार्यों के लिये तो नियुक्त किये जाते हैं। जब सहस्ररश्मि (सूर्य) पृथ्वी को संतप्त अधिक करने लगता है उस समय जल से भरे हुए मेघ ही उसे रोकते हैं, अर्थात् आच्छन्न करते हैं।

८ अन्तःकरण में सदा वर्तमान भी शाश्वत (ब्रह्म-) ज्योति आप्त ऋषि मुनियों के उपदेश के बिना प्रकट होती नहीं जैसे अग्नि वायु के बिना अपना कुछ भी कार्य (जलाना) नहीं कर सकता।

९ न मेरी इनसे परिचय है और न मैं इनके हृदय के भाव को

ही जानता हूँ तो भी देखने मात्र से मेरी आंखों में आंसू छल छल आये हैं ।

१० सम्बन्धियों को देखने मात्र से अज्ञात प्रकार से हृदय उनकी ओर खिंच ही जाता है । गुण दोषों से अनभिज्ञ (अचेतन) चन्द्रकान्त क्या सोचकर चन्द्रोदय के समय पिघलने लगता है ?

११ तुमने शीघ्रता (अथवा भूल) से सिर झुका कर मुझे जो प्रणाम किया है वह-मेरी इच्छा से तुम्हारे आचार्य के ही चरणों में पहुँचे ।

१२ बच्चे अवस्था के कारण ही बड़े गुणशालियों के भी प्रेममय व्यवहार के अधिकारी होते हैं । चन्द्रमा छोटा होने के कारण ही भगवान् शङ्कर के सिर पर केतकपत्र की शोभा को प्राप्त कर सका है ।

१३ प्रवासी पिता अपने पुत्र की जिस जिस अवस्था की कल्पना करता है उस उस अवस्था को प्राप्त हुए बालकों को देखकर उसका हृदय प्रेम के उमड़ने से द्रवित हो जाता है ।

१४ तपस्वियों (तप रूप कवचधारियों) के शरीर पर बाण कुछ भी असर नहीं कर सकते । इन्द्र का वज्र भी उनके सामने कुण्ठित हो जाता है ।

१५ ये दोनों कुमार अपनी अवस्था, कुल, श्याम और विशाल शरीर और इस विपत्ति से मुझे गर्मिणी सीता की याद दिला कर अत्यन्त अधीर कर रहे हैं ।

१६ मुनिवर वाल्मीकि ने महारथी पुराणपुरुष (रामावतार-विष्णु) की जो कथा (रामायण काव्यरूप में) बनाई है वह राघव (राम) को सुनानी है और मध्याह्न स्नान का समय भी न चूकना चाहिये ।

१७ आप इसके गाने वाले हैं और तपोनिधि पुराण कवि वाल्मीकि इसको बनाने वाले हैं । यह कथा पृथ्वी पर बहले पहल आई है । कमलयोनि (विष्णु) भगवान् की यह कथा निःसंशय प्रशंसा के योग्य है । यह गुणों का अपूर्व समवाय सुनने वाले को पवित्र करता है और आनन्द देता है ।

छठा अङ्क

१ (ऋगु. यजु और साम)-इन तीनों वेदों की संगति में अश्व-मेध यज्ञ के समान, ये महाराज सच्चरित्र वाले लक्ष्मण, कुश और लव,—इन तीनों के साथ इधर ही आ रहे हैं ।

२ ये तीन महाराज (दशरथ) की कौसल्या आदि महारानियाँ हैं और ये तीन भरत, शत्रुघ्न और लक्ष्मण की बहुरूपें हैं ।

३ इसके अनन्तर महाराज ने तीन पत्नियाँ—कौसल्या, कैकेयी और सुन्दर कमरवाली सुमित्रा को व्याहा—

४ कौसल्या ने राम को जन्म दिया और उसके बाद कैकेयी ने भरत को तथा सुमित्रा ने लक्ष्मण और शत्रुघ्न दो यमज पुत्रों को जन्म दिया ।

५ इसके बाद राम ने सीता से, लक्ष्मण ने ऊर्मिला से और भरत तथा शत्रुघ्न ने कुशध्वज की कन्याओं से विवाह किया ।

६ नवयुवक राजकुमार नई नई उमंगों से नवचधुओं के प्रेम में अत्यन्त मग्न हो गये ।

७ उस समय पिता के केश सफेद हो गये थे अर्थात् पिता वृद्ध थे और हम काकपत्नधारी बालक छोटे थे । वे अयोध्या के उद्यान के वृक्ष भी उस समय घुटनों तक ऊँच थे ।

८ इसके बाद जब राम के राजतिलक की धूमधाम से तयारी हो रही थी और भरत मामा से मिलने ननिहाल गया हुआ था—

९ तब कुछ काल के अनन्तर शूर्पणखा के मुख से सीता के सौन्दर्य की प्रशंसा सुनकर रावण सीता को हर ले गया पर उसके चरित्र को अष्ट न कर सका ।

१० इसके बाद समुद्र पर पुल बांधकर और युद्ध में रावण को मारकर राम सीता को ले फिर अयोध्या में लौट आये ।

११ इसके बाद राज्य प्राप्त कर लेने पर राम ने लोकनिन्दा से बाधित हो लक्ष्मण को बुलाकर कहा कि सीता को वन में छोड़ आओ ।

१२, १३ लक्ष्मण भी रोती-कलपती, शरण-रहित, शोकविह्वल और गर्भ में पुण्यमय रघुवंश की संतति को लिये हुई सीता को भयंकर हिंसक जन्तुओं से भरे हुए, निर्जन और घोर जङ्गल में छोड़ आया ।

१४ इसके अनन्तर निराश सीता ने प्राण त्याग दिये अथवा इसके बाद परित्यक्ता सीता (उस वन की भयंकरता की कल्पना से) जीवन से

निराश हो गई। अप्रिय कथन के प्रसङ्ग उपस्थित होने के भय से कवि ने यहाँ पर कथा समाप्त कर दी।

१५ देखने में अत्यन्त कमनीय यह राम सीता के दोनों पुत्रों की संगति में ऐसे प्रतीत होते हैं जैसे अकस्मात् समीप में उपस्थित हुए तिष्य और पुनर्वसु नक्षत्रों की संगति में चन्द्रमा।

१६ इसके बाद प्रसिद्ध मुनिवर आल्मीकि ने जब शिष्यों के मुख से सीता का समाचार सुना तो वे स्वयं जाकर उसे आश्वासन देकर अपने आश्रम में ले आये।

१७ तदनन्तर (गर्भ) समय के पूरे होने पर सीता के दो यमज पुत्र पैदा हुए जैसे आकाश में चन्द्रमा और सूर्य का उदय हुआ हो।

१८ मुनि ने यथाविधि उनके जातकर्म आदि संस्कार किये और उनके नाम क्रम से (बड़े का) कुश और (छोटे का) लव रखे।

१९ मैं बड़ा मन्दभागी हूँ। मैंने इन्हें सीता का कुशल समाचार सुनाया, पर इस एक हित की बात से चार रघुवीरों को मूर्च्छित कर दिया।

२० सीता ! ज़रा हृदय को अच्छी तरह स्थिर कर इधर दृष्टिपात करो और देखो—रघुकुल—राम लक्ष्मण कुश और लव—तुम्हारी कथारूपी प्रलय के वायु से भूमि पर गिर गया है।

२१ यदि तुमने कुश-लव की जननी (सीता) की शुद्धि के प्रमाणरूप में अग्निदेव को नियुक्त किया था तो फिर उच्छृङ्खल तथा साधारण लोगों के किये आक्षेप पर तुमने क्यों विश्वास किया ?

२२ साधरण लोगों के स्वभावतः सरल भावुक हृदय में अनुराग स्थिर रहता है, केवल अलङ्कार रूप माला के समान वह राजाओं के असरल हृदय में नहीं अर्थात् जैसे माला आदि केवल कृत्रिम आभरण हैं उसी प्रकार नरेशों का प्रेम भी अस्थायी तथा कृत्रिम होता है। रेतीली भूमि पर तिल कभी नहीं उग सकते।

२३ तरङ्गों को रोक कर समुद्र शान्त हो गये हैं। स्वभाव-चञ्चल यह वायु भी आकाश में जहाँ का तहाँ ठहर गया है। दिग्गजों का झुंड भी सीता की शुद्धि के निर्णय के विषय में स्तब्ध-कर्ण हो गया है। सारा संसार जनकपुत्री सीता के वचन सुनने के लिये सावधान हो गया है।

२४ आकाश को पूरा रूप से भरता हुआ एक प्रचण्ड शब्द पाताल के नीचे से आरहा है। ये पहाड़ गिरने की सम्भावना से दुःखित, चारों ओर कुछ कुछ हिल रहे हैं और ये हर्षोन्मत्त लवण-समुद्र अत्यन्त वेग से समुद्र तट के बनों अथवा अपनी सीमा का उल्लङ्घन कर अपने जलों से मथे जा रहे हैं।

२५ समुद्रमेखला (समुद्रों से घिरी) भगवती जनक की पुत्री के सत्य से प्रभावित हो पाताल से खिंची जाकर जल में मज्जन की लीला से अपने इस स्थावर (अचेतन) शरीर को त्याग कर साक्षात् दिव्यदेह धारण कर मर्त्यलोक में प्रकट हो रही है।

२६ देखो ! यह पाताल से ज्योति प्रकट हो रही है। मालाओं के शीतल कमलों की सुगन्धि से युक्त पाताल का मधुर वायु बड़ी देर से दिशाओं में सुगन्धि फैला रहा है। राजन् ! (यह देखो) पृथ्वी हाथ जोड़े शनैः शनैः प्रकट हो रही है। (?) लक्ष्मण ! भक्तिभावः से प्रणाम करो। ओ कुश ! ओ लव ! फूलों की अञ्जलि चढ़ाओ।

२७ देवि ! तुम सम्पूर्ण जगत् को धारण करती हो और तुम्हें शेष नाग सिर पर धारण करते हैं। प्राचीन काल में देवताओं ने अपने अभीष्ट पदार्थों को तुम्हें ही दुहकर पाया था।

२८ हे देवि ! विन्ध्य और कैलास ये दो तुम्हारे उन्नत स्तन हैं। गङ्गा तुम्हारी माला है और समुद्र तुम्हारी रत्न-ग्रथित मेखला है।

२९ यज्ञ के साधन उत्पन्न करने के लिये इन्द्र तुम्हारे ऊपर जल बरसाता है। मणि और औषधियों का उत्पत्तिस्थान तुम्हें ही कहते हैं।

३० आकाश और पृथ्वी अर्थात् सारे संसार को अपने अधिकार में कर लेने वाली सूर्य की किरणें भी जहां अपनी गति को कुण्ठित समझती हैं, और जहां (विष्णु की) लेजाने में गरुड़ की भी-जिनका वेग अत्यन्त गहरे प्रदेशों में भी कभी कम नहीं होता-चाल मन्द पड़ जाती है, उस लोक से मुझे सीता बहुत दूर ऊपर खींच लाई है।

३१ मुझे मुनिजन आम् (शिव) की सहचरी (शक्ति) कहते हैं। मुझ से इस सारे चराचर संसार का जन्म हुआ है। मेरे ऊपर ही तप-सिद्ध होता है। मैं पृथ्वी की अधिष्ठात्री देवी हूँ जो तुम्हारे पास आई हूँ।

३२ तुमने मेरा ही उद्धार इस समय अपने प्रभाव से बहुत

शीघ्र कर दिया है प्राचीन काल में जैसे वराहावतार भगवान् ने किया था ।

३३ हे ऋषियो ! दानवो ! सिद्धो ! यत्न गन्धर्व और किन्नरो ! मनुष्यो तथा लोकपालो ! आप लोग थोड़ी देर के लिये सावधान हो जायें ।

३४ आप लोगों को विदित हो कि दशरथ के पुत्र राम के सिवाय अन्य किसी पुरुष का कभी भी मन से भी सीता ने ख्याल नहीं किया ।

३५ चारों ओर देवताओं के बाजे बज रहे हैं । आकाश से निरन्तर फूलों की वृष्टि हो रही है । किसी ने अकस्मात् सीता के ऊपर सुविस्तृत आकाश में धितान (चंदोवा) तान दिया है ।

३६ सत्य वचन दशरथ की जय ! अद्वितीय धनुर्धारी राम की जय ! निष्कलङ्क रघुकुल की जय ! उन्नतचरित्र वाली देवी सीता की जय !

३७ भगवति ! स्वभाव से पवित्र सीता को जो कि लोक-निन्दा रूपी मेघों से आच्छादित थी, आपने निर्मल कर दिया है, जिस प्रकार शरद् ऋतु चन्द्रिका को निर्मल कर देती है ।

३८ देवताओं ने विवाह के दो फल कहे हैं—तन्तति उत्पन्न करना और यज्ञानुष्ठान । इन में से पहला तो बहुत सुन्दर कुशल रूप में तुम से मुझे मिल गया है । अब घर में रह कर दूसरे (यज्ञानुष्ठान) फल को भी दो ।

३९ यज्ञ निर्विघ्न पूर्ण हों, समय पर वर्षा हो । प्रजा सुखी हो । सीता और राम का यह मिलन सब के लिये मङ्गलकारी हो ।

४० भगवान् इन्द्र ने यह चन्द्र के समान शुभ्रलव उठाया हुआ है । देवी गंगा और इन्द्राणी चंचल डूला रही हैं । प्रजाजन जल से भरे सोने के घड़े उठाये खड़े हैं । ऐसे महापुरुषों की इस प्रकार का सौभाग्य प्रेम से सुलभ है । इस में कुछ भी आश्चर्य नहीं ।

४१ सीता के पुत्र, श्रेष्ठ महारथी कुश का आज सम्राट्पद पर अभिषेक किया गया है । आप लोगों को अब से इसका शासन मानना चाहिये ।

४२ स्वर्ग लोक में इन्द्र का, पाताल में वासुकि का और पृथिवी पर मान्धाता का जो मङ्गल हुआ वह सब तुम्हारा हो ।

४३ महाराज कुश के प्रिय अनुज इस लव को उन्हीं की आज्ञा से मैं युवराज के पद पर अभिषिक्त करता हूँ ।

४४ भाग्य से प्राप्त आपके दर्शन से सीता की शुद्धता प्रमाणित हो गई और वही मेरी पत्नी पुनः यज्ञ में साथ भाग लेने की अधिकारिणी हो गई । दोनों पुत्र प्रजापालन में नियुक्त कर दिये गए हैं । इससे बढ़कर और कौन सी बात प्रिय हो सकती है जिसकी मैं अभिलाषा करूँ आप ही कहें ।

४५ शिव, ब्रह्मा, विष्णु, अग्नि, वायु, पाताललोक, भूलोक, भुवर्लोक, और स्वर्लोक, चार समुद्रों के समान सामसहित चारों वेद, सफलविद्या और सुसिद्ध तप से समृद्ध कुलपति और तापस गण इस राजा (कुश) का कल्याण करें और निखिल गोमण्डल वृद्धि को प्राप्त हो ।

APPENDIX I. Choice Expressions.

	Pages.
अहो असंहार्यपरिच्छदाः सुकृतिनः ।	9
लोको निरङ्कुशः ।	14
नहि तथाऽन्यासक्ता पत्युः, स्त्रीजनस्य दुःखमुत्पादयति यथान्या- सक्तः ।	15
स्त्रियो दुःखसहायाः ।	18
अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावानां पुरुषहृदयाणाम् ।	33
शोकपरिहारेणापि शोको वर्धते ।	38
प्रमादः सम्पदं हन्ति प्रश्रयं हन्ति विस्मयः ।	
व्यसनं हन्ति विनयं हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥	43
को जानाति दुर्विदग्धः प्रजापतिः कथं कथं क्रीडतीति ।	48
सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेशः ।	49
प्रभवति सिद्धशासनम् ।	81
तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।	
अज्जिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥	90
सन्ताप्य लोकमखिलं निरवग्रहेण	
तीव्रो नरेश्वर इव प्रथमं स्वधाम्ना ।	
सोऽयं वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः	
सायं मृदुर्भवति तिग्मरुचिः क्रमेण ॥	91
प्रियजनरहितानामङ्गुलीभिर्वधूना-	
मवध्निदिवससङ्ख्याव्याघृताभिः सहैव ।	
व्रजति किरणमालिन्यस्तमेकैकशोऽस्मिन्	
सरसकमलपत्रश्रेण्यः सङ्कुचन्ति ॥	91-92
आकर्षात्प्रग्रहाणां नियमितगतयो नोदितः स्तोत्रपातै-	
नैवं स्थातुं न यातुं सचकितचरणाः सारथेः पारयन्तः ।	
दुर्विन्यस्तैः खुगग्रैर्विषमपरिसरादस्तशैलस्य मृङ्गा-	
द्राहन्ते वारिराशिं कथमपि विधुरा वाजिनस्तिग्मरश्मेः ॥	92
अन्तरिता अनुरागा भावा मम कर्कशस्य बाह्वेन ।	
तन्तव इव सुकुमाराः प्रच्छन्नाः पद्मनालस्य ॥	100

- प्रसादसुमुखोपि राजा दुर्विज्ञाप्यः सेवकैः, किं पुनः कोपभीषणः । 101
- नरपतिरधिकप्रवृत्ततेजा गुणनिहितैः सच्चिवैर्निवारणीयः ।
- भुवनमभितपन् सहस्ररश्मिर्जलगुरुभिर्यपनीयते हि मेघैः ॥ 102
- ननु मूलस्वयोगमूलसकलपुरुषार्थसंवेदिनी ज्ञाननिष्पत्तिः । 103
- ज्योतिः सदाभ्यन्तरमासपादै-
- रदीपितं नार्थगतं व्यनक्ति ।
- नालं हि तेजोऽप्यनलाभिधानं
- स्वकर्मणो मारुतमन्तरेण ॥ 103
- न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति । 108
- आपातमात्रेण कयापि युक्त्या
- सम्बन्धिनः सन्नमयन्ति चेतः
- विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-
- श्चन्द्रोदये श्रियोतति चन्द्रकान्तः ॥ 109
- भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधा-
- द्रुणमहतामपि लालनीय एव ।
- व्रजति हिमकरोऽपि बालभावा-
- त्पशुपतिमस्तककेतकच्छदस्वम् ॥ 113
- यां यामवस्थामवगाहमानमुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी ।
- विबोध्य तां ताञ्च गतं कुमारं जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥ 115
- अपि नाम शरा मोघास्तपःसन्नद्धमूर्तिषु ।
- वासवस्यापि सुव्यक्तं कुण्डाः कुलिशकोटयः ॥ 116
- अप्रतिहतवचनमहत्त्वा हि ब्राह्मणजातिः । 120
- अनुकृतिसरले पृथग्जनानां
- निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।
- नरपतिहृदये न जातमाह्वयं
- नहि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥ 140
- अनतिक्रमणीयं शासनं प्रतिनिवृत्तानां पतिव्रतानाम् । 148
- अनतिदीर्घसन्निधाना हि देवताः । 155

APPENDIX II

Metre.

Sanskrit verse is regulated by quantity and not by accent. A verse is divided into four quarters which are regulated either by the number of syllables or by the number of syllabic instants. If the metre is regulated by the number and position of syllables in each quarter, the verse is a *ṛtta*; it is *jāti* if the metre be regulated by the number of syllabic instants in each quarter.

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable is short or long according as its vowel is short or long.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

A short syllable becomes long when it is followed by anusvāra or visarga or by a conjunct consonant. The last syllable of a quarter is either short or long, according to the exigence of the metre.

Sanskrit prosodists have devised eight *ganās* for the purposes of scanning. Each *gana* consists of three syllables. They are म — ˘ ˘; ज ˘ — ˘; स ˘ ˘ —; य ˘ — —; र — ˘ —; त — — ˘; म — — —; न ˘ ˘ ˘. Cf.

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।

यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

A syllabic instant is the measure of time required to pronounce a short vowel. A short vowel, therefore, counts as one syllabic instant, a long vowel by nature or position as two, a *Pluta* three and a consonant half.

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विसात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिसात्रस्तु श्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

Following are the metres employed in the play:—

अनुष्टुप्—Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्द्विस्त्रं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

EXAMPLES. I. 1, 8, 10, 13, 15, 16, 20, 28, 31, 32. III. 2, 15, 16. IV. 2, 10, 12, 14—17, 22. V. 9, 14. VI. 1—14, 16—19, 27—29, 32—34, 39, 41—43.

आर्या—Def. यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

This belongs to the class of metres regulated by the number of syllabic instants. The four quarters contain 12, 18, 12 and 15 syllabic instants respectively.

EXAMPLES. II. 1. III. 4, 13. IV. 19. V. 6.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Each quarter has eleven syllables. Scheme—त, त, ज, ग, ग.

EXAMPLES. I. 6, 11.

उपजाति—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

An उपजाति is a mixture of one or more quarters of इन्द्रवज्रा with one or more of उपेन्द्रवज्रा.

EXAMPLES. I. 17. III. 9. V. 2, 5, 8, 10, 11, 13. VI. 15, 38.

उपेन्द्रवज्रा—Def. उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ । Each quarter has eleven syllables. Scheme—ज, त, ज, ग, ग.

EXAMPLES. I. 4, 9.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताग्रा ।

Odd Pāda syllables 12. Scheme—न, न, र, य.

Even Pāda syllables 13. Scheme—न, ज, ज, र, ग.

EXAMPLES. III. 7. IV. 1. 8. 18. 21. V. 1, 7, 12. VI. 21, 22, 36.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलविषड्न्गैम्भौ नतौ तादृशुरुचेत् । Syllables 17. Scheme—म, भ, न, त, ग, ग.

EXAMPLES. III. 3, 6. VI. 40.

मालिनी—Def. ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

Syllables 15. Scheme—न, न, म, य, य.

EXAMPLES. III. 1, 5, 12. IV. 3, 24.

रथोद्धता—Def. रान्तराविह रथोद्धता लगौ ।

Syllables 11. Scheme—र, न, र, ल, ग.

EXAMPLES. VI. 20, 37.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

Syllables 12. Scheme—ज, त, ज, र.

EXAMPLES. III. 10.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभज्रा जगौ गः.

Syllables 14. Scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग.

EXAMPLES. I. 3, 5, 12, 14, 18, 21—24, 27, 29. II. 2.

IV. 5, 9, 11, 13, 20, 23. V. 3, 4, 15, 16. VI. 31, 35, 44.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

Syllables 19. Scheme—म, स, ज, स, त, त, ग.

EXAMPLES. I. 2, 30. III. 8, 14, 17. IV. 4, 6, 7. VI. 25, 26.

शालिनी—Def. शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोब्धिलोकैः ।

Syllables 11. Scheme—म, त, त, ग, ग.

EXAMPLES. I. 19, 25, 26.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

Syllables 17. Scheme—य, म, न, स, भ, ल, ग.

EXAMPLES. I. 7. III. 11. V. 17. VI. 23.

स्रग्धरा—Def. भ्रमैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितयम् ।

Syllables 21. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य.

EXAMPLES. IV. 25. VI. 24, 30, 45.

APPENDIX III

Rules for changing Sanskrit into Prakrit.

(1) The Prakrit alphabet does not contain the sounds ऋ, ॠ, लृ, ए, औ, न, श, ष, and विसर्ग.

(2) The ऋ of Sanskrit words is changed into अ in Prakrit; e. g. निगृहीतास्मि=णिगहिदस्मि (P. 13), गृहीत=गहिद (P. 41), प्रतिगृहीतः=पडिगहीदो (P. 111), sometimes to इ—हृदयतः=हिअआदो (P. 17), दृढा=दिढा (P. 38), तादृशम्=तादिसं (P. 39), नृशंसत्वम्=णिसंसत्तणं (P. 39), दृष्टिम्=दिष्टिं (P. 54), प्रतिकृतिम्=पडिकिदिं (P. 79) ईदृशम्=ईदिसं (P. 80), दृष्टौ=दिष्टा (P. 104), कृते=किदे (P. 138); sometimes to ई e. g. दृश्यसे=दीससि (P. 91); sometimes to उ e. g. संवृत्ता=संवुत्ता (P. 80), वृत्तान्तम्=वुत्ततं (P. 106), शृण्वन्तु=सुरणंतु (P. 141), पृच्छामि=पुच्छिस्सं (P. 120); sometimes to रि e. g. मादृशीभिः=मारिसीहिं (P. 34), ईदृशन=ईरिसेण (P. 102). If ऋ is preceded by a conjunct consonent, the short vowel अ is also inserted to help pronunciation e. g. स्मृत्वा=सुमरिअ (P. 107).

(3) The ऐ and औ of Sanskrit words are changed to ए and ओ respectively, e. g. कैकेय्या=केकईए (P. 10), नैमिश=णेमिस (P. 42), कौतूहल=कोदूहल=(P. 88).

Consonants.

(4) The consonants न, श, and ष are changed to ण, स and स—e. g. वनवासः=वणवासो (P. 10), कुशलम्=कुसलं (P. 10), एषः=एसो (P. 14).

(5) The initial य is changed to ज; e. g. युक्तम्=जुक्कं (P. 17), यदि=जदि (P. 17).

(6) (1) The medial consonants ख, घ, थ, ध, फ, and भ become ह; e. g. प्रियसख्या=पिअसहीए (P. 31), सुख=सुह (P. 59), निदाघ=निदाह (P. 35), राघवाः=राहवा (P. 86), भागीरथी=भाईरही (P. 53), पथि=पहि (P. 31), नामधेयम्=णामहेअं (P. 119); निमृत=णिहुद (P. 88).

(ii) ट and ठ change to ड and ढ e. g. लट्=लड (P. 8), मंडप=मंडप (P. 97).

(iii) The letter प often changes to व e. g. आलापेन=आलावेण (P. 39), अपि=अवि (ibid).

The single intervocalic letters क, ग, च, ज, द, प and य are elided e. g. अनेक=अणक (P. 33), सगर=सगर (P. 27), वचनात्=वचनादो (P. 17), अनुशोचन्=अणुशोचन्तो (P. 16), राजधानी=राजआणी (P. 18), सादरम्=सादरं (P. 67), आर्यपुत्रस्य=अर्यउत्तस (P. 67), नयनेन=अणयणेण (P. 65).

(8) The final म् is changed to anusvāra e. g. त्वम्=तुम् (P. 28), हृदयम्=हृदयं (P. 9), राजदर्शनम्=राजदर्शनं (P. 40).

Conjunct consonants.

Sanskrit words beginning with conjunct consonants when changed to Prakrit retain only one consonant and drop others—e. g. श्वापद=सावद, (P. 16), स्वशरीरे=सरार (ibid), प्रणमितव्या=पणमिदवा (P. 18), प्रियसख्यः=पिअसहीओ (ibid), प्रासान्=पाणं (P. 34), स्वामि०=सामि० (ibid).

Law of assimilation.

(9) The letters क, ग, ड, त, द, प and ब when followed by a mute are assimilated to that mute, viz., they are replaced by a corresponding letter of the class of the following mute e. g. परित्यक्त=परिचत्त (P. 39) युक्तायुक्त=जुताजुत (P. 86), सुस्निग्ध=सुसिणिद्ध (P. 104), उत्कण्ठ=उक्कण्ठ (P. 55), उद्वमन्ति=उव्वमन्ति (P. 98), असमाप्त=असमत (P. 104), समारब्ध=समारद्ध (P. 66).

(10) The nasals म and न and the liquid consonant य are assimilated to the preceding consonant e. g. आत्मश्लाघिनी=अत्तसिलाहिणी (P. 37), आत्मनः=अत्तणो (P. 67) लग्न=लग्न, अधन्याम्=अधरणं (P. 37).

(11) The liquid consonants र, ल, व, are assimilated to a consonant that may precede or follow them, e. g. अतर्कित=अतर्कित (P. 77), सर्पः=सर्प (P. 115), संसर्गेण=संसर्गेण (P. 65), अल्प=अप्प, उज्ज्वल=उज्ज्वल.

(12) श, ष and स when followed by a hard consonant are assimilated to that consonant and the consonant is aspirated e. g. दृष्टौ=दिष्टा (P. 104) भूस्थानम्=भूठाणं (P. 105).

(13) (a) त्स and प्स become च्छ and च respectively; e. g. (P. 8) वत्स=वच्छ; अप्सरसाम्=अचराणं (P. 89).

III

(b) च becomes क्ख, e. g. पक्षिणः=पक्खिणो (P. 68).

(c) त्य, ध्य, व्य, ध्य become च्च, च्छ, ज्ञ and ज्झ, e. g. अत्यन्त=अच्चंद (P. 96), अद्य=अज्ज (P. 34), निधाय=णिज्झाद्अ (P. 65).

(d) ज्ञ becomes ण्ण, यज्ञ=जण्ण (P. 41.)

(14) खलु, अपि, इव, अत्र, एव, पुनर्, दर्शन, भवान्, प्रथमं change respectively to खु, विअ, एत्थ, एव्व, उण्, दंसण, भवं, पुढं

There is neither the dual number nor the Atmanepada in Prakrit.

For further particulars the student should consult Introduction to Prakrit by A. C. Woolner.

GLOSSARY

अंशुक *n.* upper garment.

अंशु *m.* ray.

अकस्मात् *ind.* all of a sudden.

अक्षीण *adj.* unchecked.

अगम्य *adj.* inaccessible.

अग्रजन्मन् *m.* a brahmana.

अग्रतः *ind.* in the presence of.

अङ्ग *m.* lap.

अङ्गण *n.* courtyard.

अचेतयन् *p. a. p.* √चेत् de-nom. unconsciously.

अजीवयत् *cau. v.* √जीव् 1. P. restored to life.

अञ्जलि *f.* folded hands.

अतितराम् *ind.* exceedingly.

अतिथिता *f.* hospitality.

अतिप्रसाद *m.* extreme trans-parence.

अतिवाहयामि *v.* I pass, caus. √वह् I p. with अति

अतिसम्भ्रम *m.* mistake or hurry.

अत्याहित *n.* great harm.

अदीपित *adj.* not enkindled.

अधन्य *adj.* ill-starred.

अधिक्षिपन् *p. a. p.* √ क्षिप् with अधि condemning.

अधिपति *m.* lord.

अधिवास *m.* fragrance.

अध्यासित *p.p.p.* resorted to.

अध्यवसित *n.* determination, belief.

अध्वनीन *m.* traveller.

अध्वर *m.* sacrifice.

अनपराध *adj.* innocent.

अनपेक्ष *adj.* unmindful.

अनभिज्ञ *adj.* unconscious.

अनाथ *adj.* without a pro-tector

अनाश्रव *adj.* unheedful, un-mindful.

अनिल *m.* breeze.

अनुकम्पा *f.* compassion.

अनुकृति *f.* imitation.

अनुक्रोश *m.* pity.

अनुगुण *adj.* of similar qualities.

अनुगृहाण *v. imp.* √ग्रह् 9 p. II sing. you favour.

अनुज *m.* younger brother.

अनुज्ञा *f.* permission.

अनुपविद्ध *adj.* untarnished.

अनुयोदये *v.* fut. √युज् with अनु, I shall question.

अनुराग *m.* love, affection.

अनुरोध *m.* regard.

अनुवर्तिन् *adj.* a follower.

अनुष्ठित *p.p.p.* √स्था I.p.

with अनु, accomplished.
 अन्तः *m.* end, conclusion
 अन्तरित *p.p.p.* suppressed.
 अन्तर्हित *p.p.p.* √धा 3 p.
 vanished.
 अन्तराय *m.* obstacle.
 अन्यादृश *adj.* strange.
 अन्वय *m.* descent.
 अपकृष्य *ger.* having pulled.
 अपचय *m.* plucking.
 अपचित *p.p.p.* √चि 5.p. with
 अप, plucked.
 अपत्य *n.* progeny.
 अपरिच्छद *adj.* not concealed,
 visible.
 अपसारयामि *v.* I shall remove
 अप्रतिक्रियमाणा *adj.* not coun-
 ter-acted.
 अप्रतिहत *p.p.p.* irresistible.
 अप्रमत्तम् *ind.* carefully.
 अप्रिय *adj.* unpleasant.
 अब्धि *m.* ocean.
 अभिघ्नन् *p. a. p.* √हन् 2 p.
 with अभि, neglecting.
 अभिजानामि *v.* √ज्ञा 9 p with
 अभि, I recognise.
 अभितपन् *p.a.p.* √तप् 1 p. with
 अभि, oppressing or heating.
 अभिप्राय *m.* purpose.
 अभिधान *n.* the appellation.
 अभिधेय *pot. p.* √धा 2 p.
 with अभि, deserving to
 be mentioned.
 अभिनव *adj.* recent.

अभिन्नचारित्रा *adj.* spotless
 in character.
 अभिराम *adj.* delightful.
 अभिवर्तते *v.* √वृत् 1. A. app-
 roaches.
 अभिषेक *m.* installation, bath.
 अभ्युदय *m.* prosperity.
 अभ्युपपत्तुम् *inf.* to help, to
 solace.
 अमन्द्रम् *ind.* greatly.
 अम्बुराशि *m.* ocean.
 अम्बुवेग *m.* the rush of
 water.
 अम्भस् *n.* water.
 अर्क *m.* sun.
 अर्णव *m.* sea.
 अर्थगत *adj.* relating to
 truth.
 अलक *m.* tresses
 अलङ्करोति *v.* √कृ 8. P. with
 अलम् adorns.
 अलीक *adj.* false.
 अवगाह *m.* ducking.
 अवगाहमान *p. a. p.* √गाह्
 1. A with अव, experi-
 encing lit. plunging.
 अवगाहितुम् *inf.* to plunge
 into.
 अवगाह्य *ger.* having bathed
 in.
 अवतीर्ण *p.p.p.* √तृ with अव,
 1. P., descended.
 अवधान *n.* attentiveness,
 care.

अवधाय *ger.* attending to.

अवधि *f.* period.

अवधूय *ger.* having discarded.

अवनत *p. p. p.* √ नम् 1. P.
with अव, bent.

अवनाहयति *v. caus.* √ नह् 4. P.
with अव binds, disturbs.

अवनि *f.* earth.

अवलेप *m.* pride.

अवसान *n.* conclusion, end.

अवसाद्य *ger.* having concluded.

अवहित *adj.* attentive.

अव्यक्तम् *adv.* indistinctly.

अव्यक्त *adj.* indistinct.

अविघ्न *adj.* free from impediment.

अविदितम् *adv.* stealthily.

अविनय *m.* insolence.

अविनीत *adj.* immodest.

अविमृश्यविधायिन् *adj.* one acting without due thought.

अविरल *adj.* uninterrupted.

अविश्वसनीयता *f.* untrustworthiness.

अविहत *adj.* unimpaired.

अवेक्षणीय *pot. p.* √ ईक्ष् 1. P.
with अव, to be guarded.

अशङ्कम् *adv.* confidently.

अशनि *m.* thunderbolt.

अशरण *adj.* helpless.

असंक्षेपित *adj.* broadminded

असंहार्य *pot. p.* √ ह 1. P.

with सम् insparable.

असह्य *adj.* unbearable.

असितपक्ष *m.* dark fortnight.

असूच्य *adj.* unproclaimed.

अस्तशैल *m.* western hill.

आतप *m.* heat.

आकर्ण्य *ger.* having heard.

आकर्ष *m.* pull, attraction.

आकस्मिक *adj.* incidental.

आकुल *adj.* perturbed.

आकृत *n.* intention.

आकृष्ट *p. p. p.* √ कृष् 1 P. with
आ, seized, pulled up.

आकृष्य *ger.* having pulled.

आह्नसिकर *adj.* dutiful.

आक्रान्त *p. p. p.* √ क्रम् 1 P. with
आ, overcome, flooded.

आक्षिपन्ती *p. a. p. f.* √ क्षिप् with
आ, throwing out i. e. revealing.

आख्यान *n.* narration.

आगम *m.* knowledge, instruction, the scriptures.

आतप *m.* heat.

आततवैर *adj.* full of enmity.

आदधाना *p. a. p.* √ धा 3. A.

with आ, placing.

आदेश *m.* message.

आर्द्र *adj.* wet.

आनाकम् *adv.* up to celestial regions.

आपाण्डर *adj.* slightly palish.

आपातमात्र <i>n.</i> merely casting a glance.	obtained
आप्तपाद <i>a</i> great soul.	आसन्न <i>p.p.p.</i> √सद् 6. <i>p.</i> with आ near
आभ्यन्तर <i>adj.</i> inner.	आस्थानमण्डप <i>n.</i> audience-hall
आमनन्ति <i>v.</i> √मन् 1. <i>P.</i> they regard.	आहित <i>p.p.p.</i> √धा with आ, put, placed. applied.
आमोद <i>m.</i> fragrance.	आहित <i>n.</i> calamity.
आमन्त्रण <i>n.</i> address.	आहूय <i>ger.</i> √ह्वे I. <i>p.</i> with आ, having called.
आमृश <i>v.</i> √मृश् 6. <i>P. imp. II sing.</i> you take hold of.	इन्द्रनीलमय <i>adj.</i> made of sapphires.
आयत <i>adj.</i> broad.	इष्ट <i>n.</i> sacrifice.
आयासित <i>p.p.p.</i> √यस् caus. with आ, afflicted.	उत्तिष्ठत <i>p.p.p.</i> √उज्झ् 6. <i>p.</i> forsaken.
आलम्ब्य <i>ger.</i> grasping.	उटज <i>m. n.</i> cottage
आवर्ज्यते <i>v.</i> √वृज् 10. <i>P. pass.</i> is drawn.	उत्कण्ठा <i>f.</i> longing.
आवहन्ति, <i>v.</i> generate, bring forth.	उत्तम <i>adj.</i> the best.
आवास <i>m.</i> habitation.	उत्तमाङ्ग <i>n.</i> head.
आविर्भवति <i>v.</i> √भू with आविर्, appears.	उन्नस्यन्ति <i>v.</i> get startled.
आवेग <i>m.</i> intensity.	उत्तरीय <i>n.</i> upper garment.
आलान <i>m.</i> tying post.	उदन्वत् <i>m.</i> ocean.
आलून <i>p.p.p.</i> √लू 9. <i>P.</i> lopped off.	उत्प्रेक्षते <i>v.</i> imagines.
आशा <i>f.</i> direction, hope.	उदनिधि <i>m.</i> ocean.
आशामुख <i>n.</i> the intermediate region.	उदयगत <i>adj.</i> rising.
आश्वसिति <i>v.</i> √श्वस् 2. <i>P.</i> finds relief.	उदर <i>n.</i> interior.
आसक्त <i>p.p.p.</i> √सज्ज् 1. <i>P.</i> with आ, devoted, attached.	उदीक्षमाण <i>p.a.p.</i> √ईक्ष् with उद् awaiting.
आसाद्य <i>ger.</i> having	उदेति <i>v.</i> √ई 2 <i>p.</i> with उद् rises, emanates.
	उद्यान <i>n.</i> garden.
	उद्गमन्ति <i>v.</i> √वम् 6. <i>p.</i> emit.
	उद्वाष्पता <i>f.</i> tearfulness.
	उन्नत <i>p.p.p.</i> √नम् 1. <i>p.</i> with उद् tall-statured.

उन्मूलित *p. p. p* √मूल 10. u.
 with उद्, uprooted.
 उन्निद्र *adj.* full-bloomed,
 उपकण्ठ *m.* environ.
 उपकरण *n.* materials.
 उपधान *n.* pillow.
 उपन्यास *m.* introductory
 statement.
 उपयन्ता *m.* a wooer, husband.
 उपयेमे *v.* √यम् 1. A. with उप,
 married.
 उपहार *m.* a present, offer-
 ing.
 उपान्त *n.* border.
 उपाश्रयन्ते *v.* √श्रि 1. A. with
 उप+आ, resort to.
 उल्लङ्घ्य *ger.* having trans-
 gressed.
 ऊर्ध्वविसर्पिणी *f.* going up-
 wards.
 एकमुखक *adj.* drawn to one
 direction.
 एकयोनि *adj.* the sole repo-
 sitory.
 एकैकशः one by one.
 श्राघ *m.* multitude.
 कण *m.* spray.
 कण्ठग्रह *m.* embrace.
 कण्ठपाश *m.* noose.
 कण्डूयन *n.* suspense, lit.
 scratching.
 कठिन *adj.* hardened.
 कदन *n.* injury, misfortune.
 कनक *n.* gold.

कनीयान् *adj.* younger.
 कपिल *adj.* tawny.
 कपोल *m.* cheek, temple.
 कमलाकर *m.* pond.
 कर *m.* trunk.
 करिन् *m.* elephant.
 कर्कश *adj.* harsh.
 कर्णताल *m.* the flapping of
 ears.
 कर्णपत्र *n.* ear-leaf.
 कर्णिका *f.* pericarp of a
 lotus.
 कर्षण *n.* invocation.
 कर्षन् *p. a. p.* √कृष् 1. p.
 carrying forth.
 कलगिरः *adj.* Nom. Pl. of
 melodious voice.
 कलङ्क *m.* ignomy.
 कलत्र *n.* wife.
 कलश *m.* pitcher.
 कलह *m.* quarrel.
 कलहंस *m.* swan.
 कल्लोल *m.* billow.
 कवोष्णता *f.* slight warmth.
 क्रतुहोम *m.* sacrificial fire.
 क्रतु *m.* sacrifice.
 क्रम *m.* due order.
 क्रिया *f.* ceremony.
 क्रीडा *f.* enjoyment, sport.
 क्लिष्ट *विश्ल 4. p.*
 discomfitted.
 क्षणम् *ind.* for a while.
 क्षत *adj.* injured.

क्षति *f.* injury.

क्षरत् *p.a. p. ✓* चर् 1. *p.* flowing

क्षारम् *n.* salt.

क्षालन *n.* washing.

काकपक्ष *m.* tuft of hair.

काङ्क्षा *f.* desire

कानन *n.* forest.

किरणमालिन *sun.*

किशोरसिंह *m.* lion-cub.

कुण्ठ *adj.* blunt.

कुन्दमाला *f.* jasmine garland.

कुलागत *adj.* nobly descended.

कुलिश *m.* thunderbolt.

कुत्स *adj.* the whole.

कृशानु *m.* fire.

केसरिन् *m.* a lion.

खुराग्र *n.* hoof.

खेद *m.* anguish.

गजघटा *f.* herd of elephants.

गगन *n.* sky.

गति *f.* passage, gait.

गर्त *m.* hollow

गर्भ *m.* interior.

गर्भ *m.* womb.

गर्भगुर्वी *adj. f.* advanced in pregnancy.

गर्भातुरा *f.* afflicted with pregnancy.

गहन *adj.* thick.

ग्रन्थि *m.* knot.

गाम्भीर्य *n.* depth.

गाहन्ते *v.* plunge.

गुणनिहित *adj.* appointed for

virtuous counsel or repository of good qualities.

गुणान्वित *adj.* possessed of virtues.

गूढगर्भ *m.* advanced pregnancy.

गाढम् *ind* closely.

गृहदेवता *f.* the presiding deity of the house.

गृहिणी *f.* consort.

गुल्मलता *f.* thicket of hedges.

गुल्म *m.* hedge

गुरु *m.* preceptor.

गोकुल *n.* stock of cattle.

गौरव *regard.*

घात *m.* stroke.

घोषणा *f.* proclamation.

चक्र *n.* circle.

चङ्क्रम *m.* gait.

चण्ड *adj.* fierce.

चन्द्रगौर *adj.* white like the moon.

चन्द्रपाद *m.* ray of the moon.

चपल *adj.* restless.

चन्द्रोदय *m.* the rise of the moon.

चरन्ति *v.* ✓ चर् 1. *p.* move about.

चराचर *m.* animate and inanimate creation.

चाटुप्रयोग *m.* coaxing speech.

चायाग्रम् *n.* the point of bow,
चारित्र्यगुणशालिन् *adj.* possessed of the nobility of conduct.

चारित्र *n.* character.

चारित्रशालिनी *f.* endowed with character.

चारु *adj.* beautiful.

चित्तनिहित *adj.* placed in the heart.

चिरन्तन *adj.* old.

चिरम् *ind.* for long.

छत्र *n.* umbrella.

छाद्यते *v.* pass ✓ छद् 10. u. is muffled.

छाया *f.* reflection, shade.

जटासन्तति *f.* the mass of matted hair.

जननी *f.* mother.

जनयामास *v.* ✓ जन् caus 4. A. gave birth to.

जनपद *m.* state, country.

जम्भारि *m.* Indra.

जरस् *f.* old age.

जनवाद *m.* public scandal.

जहार *v.* pf. ✓ ह 1. p. took away.

जातश्रम *adj.* exhausted.

जातावस्था *f.* the state of birth.

जानीहि *v.* imp, II sing ✓ ज्ञा 9. p. you may know.

जानु *n.* knee.

जानुदघ्न *adj.* knee-high.

जिज्ञासते *v.* ✓ ज्ञा 9. p. des. desires to know.

ज्योत्स्ना *f.* moon lig.

ज्योतिष् *n.* light.

ज्वाला *f.* flame.

झाङ्कति *f.* splashing sound

तटिनी *f.* stream.

तद्विध *adj.* such-like.

तनुत्व *n.* thinness.

तन्तु *m.* filament.

तपस्विनी *f.* ascetic lady.

तरङ्ग *m.* wave.

तरङ्गकणिका *f.* spray of the ripples.

तरलीकरोति *v.* denom. makes restless.

तरु *m.* tree.

तरुमूल *n.* the root of the tree.

तर्कयामि *v.* तर्क् 10. u. I presume.

ताप *m.* torment.

ताराधिप *m.* moon.

तारुण्य *n.* youth.

तिग्म *adj.* scorching, severe.

तिग्मरुचि *adj.* hot-rayed sun.

तिर्यग्गत *m.* lower animal.

तिल *n.* sesamum.

तिलक *n.* mark.

तीर *n.* shore.

तीर्थोदक *n.* holy water.

तीव्र *adj.* violent.

तुमुलम् *adv.* tumultuously.

तुल्यान्वय *adj.* of equal line-age.

तुषारबिन्दु *m.* dew-drop.
 तूर्णतरम् *ind.* swiftly.
 तृषित *adj.* thirsty.
 तेजस् *n.* energy.
 तोय *n.* water.
 तोत्र *n.* goading pike.
 तोरण *n.* arched door.
 त्याग *m.* abandonment.
 त्रिदश *m.* god.
 त्रिधामन् *m.* Viṣṇu.
 दक्ष *adj.* well versed.
 दम्पती husband and wife.
 दशग्रीव *m.* Rāvaṇa.
 दशा *f.* state.
 दानव *m.* demon.
 दारपरिग्रह *m.* marriage.
 दारुण *adj.* terrible.
 दावाग्नि *m.* forest conflagration.
 दासेर *m.* the son of a female slave.
 दिनान्त *m.* the close of the day.
 दिव्यमूर्ति *f.* divine form.
 दीक्षा *f.* initiation.
 दीर्घिका *f.* lake.
 दुन्दुभि *m.* drum.
 दुरारोह *adj.* difficult to ascend.
 दुर्विदग्ध *adj.* ignorant or ill-skilled.
 दुर्विन्यस्त *adj.* placed falteringly.
 दुःस्थिति *f.* (mental) distur-

bance.
 देवगणिका *f.* celestial courtesan.
 देवता *f.* the presiding deity.
 देवताद्वितीय *adj.* having the gods as his companion all alone.
 देह *m.* body.
 दोहद *m.* longing natural to a pregnant lady.
 द्यूत *n.* gambling.
 द्रवता *f.* melting.
 धनुर्धर *m.* archer.
 धाम *n.* lustre.
 धार्यते *v.* pass √३ 10. u. is held.
 धीरता *f.* patience.
 धीरम् *ind.* steadily.
 धूम *m.* smoke.
 धूमलेखा *f.* line of smoke.
 ध्वनन्ति *v.* √ध्वन् 1. p. produce sound.
 नरवर *voc.* O best of men !
 नामित *p.p.p.* caus √नम् 1. P. made to bend.
 नलिन *n.* lotus.
 नागभवन *n.* the abode of the Nāgas.
 नाद *m.* chanting.
 नाभि *f.* navel.
 निक्षेप *m.* planting.
 निगृहीत *p.p.p.* √ग्रह् 9. P. with नि punished.
 नितराम् *ind.* extremely.

नितान्तम् *ind.* profusely.

नित्यदुःखित *adj.* perpetually sore.

निदाघ *m.* summer.

निदाघार्चिष् *m.* summer sun.

निधत्स्व *v.* Imp II sing ✓ धा
with नि you plant. 3 A.

निध्यान *n.* contemplation.

निधाय *ger.* having meditated.

निनाय *pf.* ✓ नी 1. P. led, escorted.

निबद्ध *p. p. p.* ✓ बन्ध् 9. P.
with नि composed.

निभृत *adj.* silent, deeply planted.

निभृततर *adj.* absolutely motionless.

निमन्त्रित *p. p. p.* ✓ मन्त्र् 10. A.
with नि invited.

निम्नगा *f.* stream.

नियमधन *adj.* the ascetic who regards self-control as his wealth.

नियमयति *v.* caus. ✓ यम्
with नि slackens.

नियमित *p. p. p.* ✓ यम् caus
1. P. with नि restrained.

नियुक्त *p. p. p.* ✓ युज् 7. P.
with नि appointed.

नियोग *m.* duty.

निरवग्रह *adj.* irresistible.

निरवशेषम् *adj.* altogether.

निरस्तजानि *adj.* one who has

deserted his wife.

निरस्य *ger.* having abandoned.

निरातङ्क *adj.* without distress.

निरारम्भ *adj.* still, without activity.

निराश *adj.* bereft of hope, full of despair.

निर्गच्छन्ति *v.* ✓ गम् 1. P.
with निर recede.

निरङ्कुश *adj.* unreined, uncontrolled.

निरनुक्रोश *adj.* pitiless.

निरन्तर *adj.* continuous.

निरपेक्ष *adj.* indifferent.

निर्घात *m.* thunder-stroke, whirlwind.

निर्जन *adj.* desolate.

निर्वन्धयिष्यामि *v. fut.* I would press.

निर्मानुष *adj.* desolate.

निर्मोक *m.* snake's slough.

निर्लक्षण *adj.* bereft of all luck and virtue.

निर्वासयितुम् *inf.* वस् 1. P. caus.
with निर to banish.

निर्वासिता *p. p. p.* expelled.

निर्वास्यताम् *v.* should be exiled.

निर्व्याजम् *adv.* without any pretext.

निर्वेद *m.* impatience.

निवसति *v.* ✓ वस् with नि
abides.

निवारणीय *pot.* part. to be checked.

निशीथ *n.* night.

निःश्रेयस *m.* bliss.

निष्क्रान्त *n.* death.

निष्पत्ति *f.* achievement.

निष्पन्द *adj.* motionless.

निस्स्पृह *adj.* averse.

निष्प्रत्यूह *adj.* uninterrupted.

निःस्वन *n.* sound.

निहत्य *ger.* having killed.

नीवारलता *f.* *Nivara* creeper.

नूनम् *ind.* surely.

नृत्त *n.* dancing.

नृशंसत्त्व *n.* cruelty.

नैराश्य *n.* despair.

नोदित *p p p* Caus. $\sqrt{\text{नुद्}}$ incited.

न्यस्त *p. p. p.* नि+ $\sqrt{\text{अस्}}$ 4. P. has been entrusted.

न्यस्यामि *v. I. Sing. pr.* I plant.

पङ्कजवन *n.* The forest of the lotuses.

पङ्कजाक्षी *f.* lotus-eyed.

पच्यन्ते *v. pass III pl.* are consummated.

पटान्त *m.* lovely tapestry.

पण *m.* stake.

पत्र *n.* petal.

पद *n.* footprint, impression of feet.

पदन्यास *m.* footprint.

पदपङ्क्ति *f.* line of footprints.

पद्मनाल *n.* lotus stalk.

पयस् *n.* water.

पयोधर *m.* breast.

परिकर *m.* combination.

परिक्षाम *adj.* exceedingly emaciated.

परिक्षिप्त *p. p. p.* परि+ $\sqrt{\text{क्षिप्}}$ 6.P. exposed.

परिगलित *p. p. p.* परि+ $\sqrt{\text{गल्}}$ 1. P. dropped.

परिग्रह *m.* consort.

परिच्छुद *m.* paraphernalia.

परिजनवती *adj.* having attendants.

परिणत *adj.* $\sqrt{\text{नम्}}$ IP with परि perfected, transformed, grown up, ripened.

परिदेवित *n.* lamentation.

परिधानक *m.* wearer.

परिशुद्ध *adj.* chaste.

परिपूर्ण *adj.* completed.

परिपूर्णरूप *adj.* unimpaired.

परिश्रम *m.* fatigue.

परिष्वज्य *ger.* $\sqrt{\text{स्वञ्ज्}}$ 1. A. with परि having embraced.

परिलम्बितुम् *inf.* परि+ $\sqrt{\text{लम्ब्}}$ 1. A. to delay.

परिवाद *m.* censure.

परिवेष *m.* circle.

परिषत् *f.* audience.

परिष्कृत *p. p. p.* adorned.

परिसर *m.* border.

परिहीयसे *pass.* परि+ $\sqrt{\text{ह्}}$ *v.* you are diminished.

परुष *adj.* oppressive.

पर्यशाला *f.* cottage.
 पर्याकुल *adj.* bewildered.
 पलित *adj.* white-haired.
 पवनसखा *m.* the fire-god,
 the friend of the wind.
 पशुपति *m.* Śiva.
 पश्चिम *adj.* final. last.
 पांसु *m.* dust.
 पाण्डुर *adj.* pallid.
 पात *m.* fall.
 पाताल *n.* nether region.
 पादप *m.* tree.
 पावक *m.* fire
 पिटक *m.* blister.
 पिहित *p. p. p.* पि+√धा
 closed.
 पीठिन् *m.* patriarchal sage.
 पीन *adj.* fleshy.
 पुण्य *adj.* virtuous, sacred.
 पुनाति *v.* purifies, √पू 9. P.
 पुरन्दर *m.* Indra.
 पुलिन *n.* sandy soil.
 पुरतः *ind.* in front of.
 पुराणपुरुष *m.* the primvial
 Puruṣa.
 पुरुषार्थ *m.* attempt.
 पूर्यन् *p. a. p.* √पू 10. u. filling
 up.
 पृथग्जन *m.* unenlightened
 people.
 प्रकामम् *ind.* heartily.
 प्रग्रह *m.* rein.
 प्रच्छन्न *p. p. p.* √च्छ 10. u. con-
 cealed.

प्रणन्तुम् *inf.* to pay homage
 प्रणय *m.* love.
 प्रणयकेलि *f.* amorous sport.
 प्रणव *m.* the sacred syllable
 om.
 प्रणुन्न *p. p. p.* प्र+√नु 6. P.
 propelled.
 प्रतान *m.* growth.
 प्रतिकृति *f.* reflection, image.
 प्रतिदिनम् *adv.* daily.
 प्रतिबन्ध *m.* obstacle.
 प्रतिमल्ल *m.* rival.
 प्रतिवचन *n.* answer.
 प्रतिसन्देश *m.* message in
 return.
 प्रतिहत *p. p. p.* √हन् with प्रति
 obstructed.
 प्रत्यय *m.* cognition.
 प्रत्यानयन *n.* bringing back.
 प्रत्यासन्न *p. p. p.* प्रति+आ+√सद्
 close by.
 प्रत्युदास्यते *v. pass.* is neglec-
 ted.
 प्रपात *m.* steep bank.
 प्रभव *m.* source.
 प्रभाविष्णु *adj.* mighty, all-
 powerful.
 प्रभाव *m.* supernatural power.
 प्रमाण *n.* height or the
 scriptures.
 प्रमाद *m.* neglect.
 प्रमार्जन *n.* wiping away.
 प्रयोग *m.* performance.
 प्रलय *m.* dissolution of the

universe.
 प्रवास *m* exile, banishment.
 प्रवासिन् *m*. a sojourner, or
 one in exile.
 प्रविलम्बते *v*. lags behind.
 प्रवृत्तेजस् *adj*. one wielding
 authority.
 प्रवेश्य *pot p* to be transgressed
 प्रशमय *v Imp. II Sing.*
 slacken.
 प्रश्रय *m*. affection.
 प्रसन्न *adj*. transparent.
 प्रसूत *p. p. p.* प्र+√सू 2. A.
 generated.
 प्रसूति *f*. birth, generation.
 प्रस्थान *n*. march.
 प्रहिणु *v. imp.* प्र+√हि 5. P. you
 may direct.
 प्राप्तराज्य *adj* one who had
 assumed sovereignty.
 प्रावरण *n*. upper garment.
 प्रवृत्य *ger*. putting on.
 प्रियतम *adj*. the dearest.
 प्रेक्षित *n* glance.
 प्रेमावेश *m* intensity of love
 प्रोषिता *adj*. exiled.
 फेनधारा *f*. stream of foam.
 बद्धानन्द *adj*. overjoyed.
 बन्ध्यता *f*. futility.
 बलात्कारिता *f*. overpowering
 बलि *m*. offering.
 बाढम् *ind*. intensely.
 बालभाव *m*. infancy.
 बाल्य *n*. infancy.

बाहूपपीडम् *adv*. with a close
 embrace of arms.
 बाह्य *adj*. exterior.
 विभर्षि *v* √भृ 2. sing. pr. you
 sustain.
 विभ्रति *v* √भृ 3. pl. pr. they
 bear.
 बोध्यमाना *p p. p* awakened.
 भगवान् *m* the revered one.
 भद्र *adj* auspicious.
 भर *m*. load.
 भाग्यशेष *m*. the remnant of
 fortune.
 भानु *m*. sun.
 भावदोष *m*. lack of feeling.
 भावबन्ध *m*. bond of affec-
 tion.
 भीति *f*. fear.
 भीषण *adj*. horrid.
 भुजगवधू *f*. female serpent.
 भुवनमहिता *f*. the world-
 renowned.
 भूयः *ind*. again.
 भूयो भूयः *ind*. repeatedly.
 मकरवसति *m*. ocean, the
 abode of crocodiles.
 मङ्गल *n*. good fortune.
 मङ्गलवालि *m*. auspicious
 oblations.
 मज्जनलीला *f*. sportive duck-
 ings in water.
 मण्डप *n*. canopy or group,
 circle.
 मण्डप *m*. harbour.
 मत्त *adj*. intoxicated.

मदवारण *m.* rutting elephant.

मधुकर *m.* bee.

मधुमथन *m.* Viṣṇu.

मधुर *adj.* melodious.

मधुवत *m.* bee.

मधुसूदन *m.* slayer of the demon Madhu i.e. Viṣṇu (=Rāma).

मध्यन्दिन *n.* midday.

मध्यसवन *n.* mid-day bath.

मध्याह्न *m.* midday.

मनुष्याधिवास *m.* human habitation.

मनोरथ *m.* longing.

मन्थरम् *ind.* sluggishly.

मन्द *adj.* still.

मन्दभाग्य *adj.* ill-starred one.

मन्दारमालिका *f.* The garland of Mandara flowers.

मन्यु *m.* sorrow.

मयूख *m.* ray.

मरकत *m.* sapphire.

मरुत् *m.* wind.

मलयमरुत् *m.* Malaya-breeze

महत्त्व *n.* greatness.

महाबाहु *adj.* long-armed.

महावराह *m.* the great Boar.

महारण्य *n.* the great forest.

महारथ *adj.* a great warrior.

महार्घ *adj.* precious.

महाशील *adj.* virtuous person

महिमा *m.* magnanimity.

महीधर *m.* mountain.

महीपति *m.* the lord of the

earth, i.e. king.

मातरिश्वन *m.* wind.

मातामह *m.* maternal grand-father.

मातुल *m.* maternal uncle.

मान्यताम् *v.* should be obeyed.

मारुति *m.* the son of Marut (wind) i.e. Hanumat.

माल्य *n.* state of a garland.

मुक्ताहार *m.* pearl-necklace.

मुक्त्वा *ger.* leaving aside.

मुनिदारक *m.* hermit-boy.

मुनिवर *m.* the best among the sages.

मुहुर् *ind.* again and again.

मुहूर्तम् *ind.* for a while.

मूर्ति *f.* body.

मूल *n.* supreme soul.

मूलप्रकृति *f.* original.

मृगतृष्णिका *f.* water of a mirage.

मृदु *adj.* gentle, soft.

मृणाल *n.* lotus-stalk.

मेदिनी *f.* earth.

मोघ *adj.* ineffectivc.

मोह *m.* ignorance, delusion.

मौग्ध्य *n.* loveliness.

म्लानि *f.* withering.

यदच्छा *f.* accident.

यदच्छया incidently.

यथाक्रमम् *adv.* in due order.

यम *m.* twins.

यवनिका *f.* curtain.

यागवहि *m.* sacrificial fire.

युगल *n.* couple.
 योगचक्षुष *n.* contemplative
 vision.
 यौवन *n.* youth.
 युक्तरूप *adj.* mostly befitting.
 यूप *m.* sacrificial post.
 रङ्गभूमि *f.* stage.
 रचना *f.* form.
 रज्जु *f.* rope.
 रत *n.* amorous pleasure.
 रति *f.* love.
 रत्नमेखला *f.* girdle studded
 with gems.
 रन्ध्र *n.* vacuum.
 रभस *m.* speed, or delight.
 रमयति *v.* Caus. $\sqrt{\text{रम्}}$ I n.
 ravishes, delights.
 रम्य *adj.* delightful, pleasant.
 रशना *f.* girdle.
 रसा *f.* earth.
 रहित *adj.* separated.
 रामणीयक *n.* beauty.
 रूप *n.* form.
 रेखा *f.* line.
 रेखाकमल *n.* lotus-sketch.
 रोधस् *n.* bank.
 रोष *m.* anger.
 लक्षित *p.p.p.* $\sqrt{\text{लक्ष्}}$ 10 u.
 revealed.
 लङ्घनीय *pot. p.* that which is
 to be transgressed.
 ललित *adj.* lovely.
 ललित *n.* sportive movement.

लवणजलाधि *m.* ocean.
 लाञ्छित *p.p.p.* marked.
 लालनीय *adj.* one deserving
 to be fondled.
 लोकपाल *m.* the guardian of
 the quarter.
 वक्तुम् *inf.* to speak.
 वक्षस् *n.* breast.
 वचनीय *n.* scandal.
 वध्यभूमि *f.* the place of exe-
 cution.
 वधू *f.* daughter-in-law.
 वनेदेवता *f.* sylvan deity.
 वनान्त *m.* woodland.
 वन्य *adj.* wild.
 वयस् *n.* age.
 वयःपरिणति *f.* ripeness of
 age.
 वर्ज्य *pot. p.* to be deserted.
 वर्त्मन् *n.* path.
 वर्धयन्ती *p.a.p.* taking out.
 वलय *m.* circle.
 वल्मीक *m, n.* ant-hill.
 वसन्त *m.* vernal season.
 वसुधा *f.* earth.
 वसुमती *f.* earth.
 वह्नि *m.* fire-god.
 वाजिन् *m.* horse.
 वाति *v.* III *Sing.* pr. $\sqrt{\text{वा}}$ 2P.
 blows.
 वाद *m.* slander.
 वारिद *m.* cloud.
 वारिराशि *m.* ocean.
 वारिरुह *m.* lotus.

बालव्यजन *n* chowry.
 वास *m*. residence.
 वासयन्ती *p.a.p f*. charging
 with fragrance.
 वासर *m*. day.
 वासित *p.p.p*. made fragrant.
 विकास *m*. blossoming.
 विकीर्य *ger*. having scattered.
 विकृष्यमाण *p.pass.p*. $\sqrt{\text{कृष्}}$
 with वि attracted.
 विक्षेप *m*. uplifting.
 विक्लव *adj*. bewildered.
 विगाहते *v*. वि+ $\sqrt{\text{गाह}}$ IA.
 plunges.
 विग्रह *m*. body.
 विजन *adj*. desolate.
 विज्ञापना *f*. request.
 विज्ञापयामि *v*. I beseech.
 वितान *m. n* canopy.
 विदधान *p.a.p*. performing.
 विधि *m*. luck, act.
 विधुर *adj*. bewildered.
 विनत *p.p.p*. वि+ $\sqrt{\text{नम्}}$ 1. P.
 drooping.
 विनिहित *p.p.p*. वि+नि+ $\sqrt{\text{धा}}$
 3. P. planted.
 विपत् *f*. calamity.
 विप्रकृष्ट *adj*. remote.
 विप्रवास *m*. absence.
 विभावरी *f*. night.
 विभावसु *m*. fire.
 विभ्रम *m*. amorous sport,
 sportive gait.
 विमर्श *m*. discrimination,

suspicion.
 विमुच्य *ger*. having given up.
 विमोक्तुम् *ind*. to leave.
 विरल *adj*. thin, not dense.
 विरह *m*. absence.
 विलक्ष्ण *adj*. worried.
 विलङ्घ्य *v. imp. II Sing*. you
 may step over.
 विलास *m*. dalliance.
 विलेपन *n*. paste.
 विवस्वत् *m*. sun.
 विवर *n*. hole.
 विशोधित *p.p.p*. Caus. वि+ $\sqrt{\text{शुष्}}$ 4. P. purified.
 विशुद्धि *p*. purity.
 विश्वम्भरा *f*. earth.
 विषम *adj*. rugged.
 विषय *m*. kingdom.
 विस्मय *m*. arrogance.
 विस्त्रम्भ *m*. confidence.
 विहङ्गम *m*. bird.
 विहाय *ger*. having left.
 वृत्ति *f*. conduct.
 वेग *m*. impetuosity, force.
 वेणी *f* braid.
 वेत्रलता *f*. reedy creeper.
 वेधस् *m* Brahmā.
 वेला *f*. shore.
 वेषरचना *f*. mode of dress-
 ing.
 वैक्लव्य *n*. distress.
 विप्रकर्ष *m*. remoteness.
 वैशस *n*. destruction.

वोढुम् *inf.* to √वह् 1P 'to carry'.
 व्यक्तम् *ind.* obviously.
 व्यजन *n.* fan.
 व्यनक्ति *v.* manifests.
 व्यपनीति *p. p. p.* वि+अप+√नी
 1. P. removed.
 व्यपनीयते *v. pass.* is removed
 व्यवधान *n.* an intervening
 object.
 व्यवधाय *ger.* carefully.
 व्यवसाय *m.* attempt.
 व्यापृत *p. p. p.* वि+आ+√पृ en-
 grossed.
 व्याप्य *ger.* pervading.
 व्यायाम *m.* exercise.
 व्यूढोरस्क *adj.* broad-chested.
 व्योमन् *n.* sky.
 व्रतनिधि *m.* repository of
 penances.
 शकुन *m.* bird.
 शनकैः *ind.* gently.
 शनैः *ind.* slowly.
 शयनमध्यसखी *f.* bed fellow.
 शय्या *f.* bed.
 शरत् *f.* autumn.
 शरारुदयिता *f.* female beast.
 शर्करा *f.* sand.
 शाखा *f.* bough.
 शान्त *adj.* unruffled.
 शासन *n.* command.
 शिखिन् *m.* peacock.
 शीकर *m.* spray.
 शीतल *adj.* cool.
 शुक्ति *f.* couch-shell.

शुद्धि *f.* purification.
 शुश्रूषा *f.* service.
 शून्य *adj.* desolate.
 शृङ्ग *n.* peak.
 शैलराज *m.* lord of the
 mountains.
 शैलसेतु *m.* the stony bridge
 शैशव *n.* childhood.
 शोक *m.* grief.
 शोकविधुर *adj.* afflicted or
 perturbed with grief.
 शौण्डीय *n.* chivalry.
 श्च्योतति *v. III.* √श्च्युत् 1. P.
 melts.
 श्याम *adj.* dark-brown
 श्यामल *adj.* dark.
 श्रवण *m.* ear.
 श्रुतिपथ *hearing.*
 श्रेणी *f.* row.
 श्रेयस् *n.* good fortune.
 श्लाघ्य *adj.* praiseworthy.
 श्वापद *m.* wild beast.
 श्वापदसमाकीर्ण *adj.* infested
 with wild beasts.
 संमूर्च्छति *v.* sounds distinct.
 संरुद्ध *p. p. p.* obstructed.
 संवादिन् *adj.* resembling.
 संवासयत् *p. a. p.* perfuming.
 संविभाग *m.* separate message.
 संश्रित *p. p. p.* sheltered.
 संसिद्धि *f.* accomplishment.
 संस्थान *n.* position.
 संहृत *p. p. p.* concluded.
 सङ्कथा *f.* conversation.